ГЛАСНИК 42

српског археолошког друштва 2026

Током 2021. и 2022. године Народни музеј Србије спровео је прва археолошка истраживања тврђаве Купиник у Срему, једне од најочуванијих средњовековних фортификација у Војводини, која се због специфичне структуре и положаја сврстава у тзв. водене градове. Први пут се помиње у повељама угарског краља Жигмунда Луксембуршког, крајем 14. века, као „краљевски" град. Током 15. века додељиван је у посед српских деспота и великаша, да би постао и резиденција последњих деспота из лозе Бранковића, потомака деспота Ђурђа Бранковића. Откривене целине и покретни материјал указују на живот у граду у време столовања Бранковића, али не и током 14. столећа. Археолошки су потврђени историјски подаци о разарању тврђаве 1521. године у походу Османлија на Београд, праћеним великим пожаром у коме су урушене спратне конструкције куле са каљевим пећима. Унутар бедема утврђено је више нивоа коришћења и нивелација, као и то да – иако је Купиник изгубио значај војнограничне тврђаве у одбрани јужних граница Угарске – живот овде није сасвим замро.

(Пећњаци из рушевинског слоја разарања тврђаве 1521. године; фото: Велько Илић, Народни музеј Србије)

Емина Зечевић
Народни музеј Србије

In 2021 and 2022, the National Museum of Serbia conducted the first archaeological research at the fortress of Kupinik in Srem, one of the best-preserved Medieval fortifications in Vojvodina, classified as a so-called water town due to its specific structure and position. It was first mentioned in charters of the Hungarian king Sigismund of Luxembourg in the end of the 14th century as a "royal" town. During the 15th century, it was granted to Serbian despots and nobles, and became the residence of the last despots from the Branković family, descendants of despot Đurad Branković. Discovered units and mobile material are indicative of the period of life in the city during the reign of the Branković family, but not during the 14th century. Archaeological evidence confirmed historical data about the destruction of the fortress in 1521 during the Ottoman campaign against Belgrade, followed by a great fire in which tower floor constructions collapsed, with ceramic stoves. Within the ramparts, several usage levels and levelling activities were registered, showing that – even though Kupinik lost its significance as a military-border fortress in the defence of Hungary's southern borders – life here did not completely die out.

(Stove tiles from the fortress from the debris layer destroyed in 1521; photo: Veljko Ilić, National Museum of Serbia)

Emina Zečević
National Museum of Serbia

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 42 2026

Београд Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Драгана Антоновић, Археолошки институт, Београд
Заменик уредника: Селена Витезовић, Археолошки институт, Београд

Редакциони одбор: Душан Михаиловић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Роберт Вејлон (Одељење за антропологију, Универзитет Мичиген, Ан Арбор), Емина Зечевић (Народни музеј Србије, Београд), Гордана Јеремић (Археолошки институт, Београд), Иван Радман-Ливаја (Археолошки музеј, Загреб), Наташа Миладиновић-Радмиловић (Археолошки институт, Београд), Кристина Шарић (Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду), Драгана Филиповић (Интердисциплинарни центар за археологију и еволуцију људског понашања, Универзитет Алгарве, Фаро), Пјотр Григоријевич Гајдуков (Археолошки институт Руске академије наука, Москва), Анастасиос Антонарас (Музеј византијске културе, Солун)

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд
За издавача: Адам Црнобрња
Лектура и коректура (српски језик): Александра Шуловић
Лектура и коректура (енглески језик): Јелена Витезовић
Графички дизајн: Кристијан Релић
Штампа: BiroGraf, Београд

ISSN 0352-5678 (Штампано изд. / Print)
ISSN 3009-3503 (Online)
УДК 902/904

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dragana Antonović, Institute of Archaeology, Belgrade
Assistant editor: Selena Vitezović, Institute of Archaeology, Belgrade

Editorial board: Dušan Mihailović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor), Emina Zečević (National Museum of Serbia, Belgrade), Gordana Jeremić (Institute of Archaeology, Belgrade), Ivan Radman-Livaja (Archaeological Museum in Zagreb), Nataša Miladinović-Radmilović (Institute of Archaeology, Belgrade), Kristina Šarić (Faculty of Mining and Geology, University of Belgrade), Dragana Filipović (Interdisciplinary Center for Archaeology and Evolution of Human Behaviour – ICArEHB, University of Algarve, Faro), Pyotr Grigorievich Gajdukov (Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow), Anastasios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki)

Publisher: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
For publisher: Adam Crnobrnja
Proof reading (Serbian): Aleksandra Šulović
Proof reading (English): Jelena Vitezović
Graphical design: Kristijan Relić
Printed by: BiroGraf, Belgrade

Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије.
The journal was published with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia

Београд 2026 Belgrade

САДРЖАЈ
CONTENTS

РАСПРАВЕ
STUDIES

Б. Трипковић, Д. Булић, К. Пенезић, Ј. Вуковић, А. Трипковић, Р. Шошић-Клинџић: Шанац у Обровчинама код Дубља (Богатић), локалитет типа обровац – истраживање и резултати 7

B. Tripković, D. Bulić, K. Penezić, J. Vuković, A. Tripković, R. Šošić-Klindžić: Šanac at Obrovčine in Dublje, an Obrovac-type of site – excavation and results ... 30

Ј. Коледин, А. Путица: Метал у метал, прича без краја: симболичке праксе, трансформације и третман металних предмета у оставама касног бронзаног доба 33

J. Koledin, A. Putica: Metal into metal, an endless story: symbolic practices, transformations, and treatment of metal objects in Late Bronze Age hoards 50

P. Milojević, D. Milošević Jović: The Early Iron Age horizon at the site of Kafilerija, near Ćuprija 59

П. Милојевић, Даница Милошевић Јовић: Хоризонт раног гвозденог доба са локалитета Кафилерија код Ћуприје 76

С. Ј. Крстић: Алтернативни приступ интерпретацијама импортованих посуда из кнежевских гробова: примена антрополошких модела коменсалног гостопримства 81

S. J. Krstić: An alternative approach to interpretations of imported vessels from princely graves: application of anthropological models of commensal politics 100

M. Dimitrijević, J. Whitehouse: Roman aqueducts north of the palace complex at Glac near ancient *Sirmium*. Results of archaeological surveys 101

М. Димитријевић, Ц. Вајтхаус: Римски водоводи северно од комплекса палате на Глацу код античког Сирмијума. Резултати археолошких рекогносцирања 138

Д. С. Радисављевић, М. Б. Миловановић: Црква Свете Петке на Грабовачком брду код Трстеника и археолошка топографија њеног окружења 141

D. S. Radisavljević, M. B. Milovanović: The Church of St. Petka on Grabovačko Brdo near Trstenik and the archaeological topography of its surroundings 172

А. Ђукић: Рудник гвожђа у селу Ба код Љига 175
A. Đukić: Iron mine in the village of Ba near Ljig 200

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА
EXCAVATIONS AND SURVEYS

P. Milojević, M. Muminović Božić, D. Matović: Prehistoric sites on the right side of the Beli Timok valley in the Knjaževac region 203

П. Милојевић, М. Муминовић Божић, Д. Матовић: Праисторијски локалитети на десној долинској страни Белог Тимока у књажевачком крају 229

Д. Милановић, М. Антонијевић, М. Селаковић: Архитектонски остаци и карактер баденског насеља у Кленку код Шапца: Заштитна археолошка истраживања 2021–2022. године 237

D. Milanović, M. Antonijević, M. Selaković: Architectural remains and character of the Baden settlement in Klenak, near Šabac: Protective archaeological research 2021–2022 269

Т. Станковић Пештерац: Резултати систематског ископавања римске виле рустике на локалитету Врањ у Хртковцима 2008. године 271

T. Stanković Pešterac: Results of the systematic excavations of a Roman *villa rustica* at the site of Vranj in Hrtkovci in 2008 307

К. Дмитровић: Резултати археолошких истраживања на локалитету Двориште Музеја у Чачку 2024. године 309

K. Dmitrović: Results of archaeological excavations in the Courtyard of the National Museum Čačak in 2024 333

Е. Зечевић: Тврђава Купиник – резиденција сремских Бранковића у светлу првих археолошких истраживања 337

E. Zečević: The fortress of Kupinik – residence of the Branković family of Srem in the light of the first archaeological research 365

И. Кајтез, Т. Пушица: Средњовековни град Милешевац, прелиминарни резултати археолошких ископавања 2025. године 369

I. Kajtez, T. Pušica: Preliminary results of archaeological excavations of the medieval fortress of Mileševac in 2025 391

М. Васиљевић, М. Зековић: Археолошка истраживања средњовековне цркве – ротонде на локалитету Гувниште код Бача 2023. године 395

M. Vasiljević, M. Zeković: Archaeological research of the medieval church–rotunda at the site of Guvnište, near Bač, in 2023 420

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ
CONTRIBUTIONS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

E. Laflı: A Roman bronze statuette of Aphrodite Anadyomene from western Turkey 425

Е. Лафли: Римска бронзана статуета Афродите Анадиомене из западне Турске 435

М. Игњатовић: Бронзана укосница са главом у облику женског портрета из околине Старе Паланке, на Дунаву – контекстуална анализа 437

M. Ignjatović: Eine Haarnadel aus Bronze mit einem Kopf in Form eines Frauenporträts aus dem Gebiet von Stara Palanka an der Donau – Kontextanalyse 446

В. Вујадиновић, Ђ. Јеремић: : Опеке са жигом Друге делматске кохорте (*Cohors II milliaria Delmatarum*) из Чачка 449

V. Vujadinović, Đ. Jeremić: Bricks with the stamp of the Second Delmatian cohorts (*Cohors II milliaria Delmatarum*) from Čačak 461

ПРИКАЗИ
REVIEWS

К. Дмитровић: Критички осврт на докторску дисертацију „Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања. Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка" Марије Алексић Чеврљаковић 465

IN MEMORIAM

Звонимир Недељковић (1947–2026)
(Неда Мирковић Марић) 475

Жељко Јеж (1953–2026)
(Владимир Пецикоза) 479

ДОДАТАК
APPENDIX

Упутство ауторима 485
Guidelines for the authors 486

Уређивачка политика 487
Editorial policy 488

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.1

ШАНАЦ У ОБРОВЧИНАМА КОД ДУБЉА (БОГАТИЋ), ЛОКАЛИТЕТ ТИПА ОБРОВАЦ – ИСТРАЖИВАЊЕ И РЕЗУЛТАТИ

Бобан Трипковић
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8703-2683

Дејан Булић
Историјски институт САНУ
ORCID https://orcid.org/0000-0002-6589-7715

Кристина Пенезић
Институт Биосенс,
Универзитет у Новом Саду
ORCID https://orcid.org/0000-0001-7640-3269

Јасна Вуковић
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-7261-6467

Ана Трипковић
Београд
ORCID https://orcid.org/0000-0002-4304-0390

Рајна Шошић-Клинџић
Филозофски факултет,
Свеучилиште у Загребу
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5065-7703

e-mail: b.tripkovic@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 30. 4. 2026.
УДК: 903”636”(497.11)
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Апстракт: *Шанац у Обровчинама код села Дубља (Богатић) у литератури је познат као локалитет типа обровац, што је збирни назив за утврђене и ограђене просторе на подручју западне Србије, који су у време открића иницијално датовани у време касног неолита или раног енеолита. Локалитет је 1973. истраживан са два унакрсна истражна рова, при чему су забележени остаци грађевине и материјална култура из времена касног неолита, на основу чега је идентификован као мање насеље. Локалитет је поново ископаван у оквиру пројекта* Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији (5 000 – 2 500 п. н. е.). *Примарни циљеви ископавања били су боље разумевање културних пракси на налазишту, пре свега карактера заузимања, начина изградње и организације простора. У предложеном раду су презентовани резултати ископавања и геоархеолошких бушења, као и анализа материјалне културе, и потом упоређени и вредновани у односу на постојећа знања о овом и другим локалитетима типа обровац у непосредном окружењу.*

Кључне речи: *северозападна Србија, рани енеолит, обровци и ронделi, утврђени и ограђени простори, мочварна и баровита средина*

Увод

Локалитет Шанац у Обровчинама код Дубља (Богатић) откривен је 1972. приликом систематске проспекције Мачванског округа. У кратком тексту *Шанац у Дубљу – СО Богатић – неолитско насеље* наведено је „... на ободу баре Кулине, уздиже се кружно узвишење по чијој површини има остатака керамике и кремења". Том приликом је локалитет датован у Винча–Плочник фазу винчанске културе (Trbuhović i Vasiljević 1972: 173). Локалитет тада није прецизније описан, а сумарни наводи готово да су се уклапали у опис било ког другог неолитског налазишта. Да је налазиште ипак остављало одређен утисак на посматрача и да је вероватно из истог разлога заинтересовало и истраживаче, знамо на основу ископавања која су обављена већ наредне године. Из кратког извештаја који су пратили снимак основе локалитета са позицијом сонди, цртежи стратиграфских пресека и табла са репрезентативним материјалом, сазнајемо да је локалитет истражен са два рова, да је пречника око 40 м, да је његов средишњи део удубљен, да се приликом ископавања наишло на трагове „мањег валума по ободу", као и на остатке стамбеног објекта са огњиштем. Локалитет је тада, на основу бројнијег материјала, датован прецизније, и то у завршну фазу Винча–Плочник, односно у време које одговара слоју 4,2 м у Винчи (Trbuhović i Vasiljević 1973: 133).

Из истог извештаја сазнајемо да је током проспекције у северозападној Србији утврђено око 50 сличних локалитета, обично смештеним у барама или поред река. Они величином и обликом личе на тумуле, од којих „се разликују по спољном шанцу и, понекад, удубљењем на средини" (Trbuhović i Vasiljević 1973: 133). О каквим се локалитетима ради сазнајемо више наредних година када су поменути локалитети издвојени у засебан тип неолитских насеља и названи „Обровци", према топониму који су носили неки од њих (Трбуховић и Васиљевић 1975). Локалитет Шанац у Дубљу је ископаван управо како би истраживачи појаснили карактер тих насеља. У истом тексту назив локалитета је употпуњен карактеристичним топонимом (Шанац у Обровчинама у Дубљу), али су наведени и знатно прецизнија позиција налазишта (наведени као кућна адреса и број) и нешто другачији опис од оног забележеног раније. Сазнајемо да „Позади кућног плаца, а на ободу баре Кулаче уздиже се у шуми Обровац пречника око 25 м, висине до 2 м. Шанац је добро очуван. У његовој средини јасно је видљиво удубљење" (Трбуховић и Васиљевић 1975: 158).

Истраживачи су локалитет након ископавања и касније, у оквиру интерпретације, недвосмислено идентификовали као каснонеолитско насеље, а његови опис и интерпретација биће надаље само понављани, увек уз

назнаку да је ископаван (Трбуховић и Васиљевић 1983: 80). Сондажно ископавање, документовано снимком основе налазишта, цртежима профила и материјалне културе, као и фотографијом, заправо су два истражна рова, ископана унакрсно од периферије према средишту узвишења тако да формирају сегмент са пресецима кроз локалитет (Trbuhović i Vasiljević 1973). Направљени цртежи доприносе разумевању свих претходних описа и запажања, а посебно појашњавају изглед налазишта, димензије јарка, тајанствено удубљење у средини, као и стратиграфију. У оквиру стратиграфије приказани су тамни набој у основи, слој жуте лесоидне земље, као и остаци грађевине у виду црвене земље и материјал *in situ*. Материјал и документација прибављени приликом тог истраживања деценијама су били једини извор информација о локалитету Шанац у Обровчинама код Дубља, при чему је налазиште, рано изабрано да са још неколико њих буде карактеристичан представник групе која је названа тип обровац, наставило да служи као потпора за тип и хронологију посебне групе насеља чије су постојање, основне одлике и датовање потврђени ископавањем (Васиљевић 1996).

Приликом културне и хронолошке ревизије праисторијског материјала из северозападне Србије, за налазиште Шанац у Обровчинама у Дубљу понуђен је знатно шири хронолошки оквир. У основи, преузето је постојеће датовање локалитета у фазу Винча–Плочник, при чему је већина материјала идентификована као енеолитска или, када је то било могуће, као Криводол–Салкуца култура, а издвојени су и фрагменти неравне површине, према фактури карактеристични за старчевачку културу. Тако је једнослојно и налазима сиромашно налазиште Шанац у Обровчинама у Дубљу истовремено сврстано у старчевачку, винчанску и бубањско-хумску културу у оквиру фаза које су дефинисане као А1, А2 и Б (Стојић и Церовић 2011: 55, 87). Понуђена хронологија добро оцртава проблем у вези са културном и хронолошком атрибуцијом локалитета типа обровац и указује да је можда реч о материјалној култури која не може да буде тако једноставно сврстана у одређену праисторијску културу, односно да носи обележја различитих културних традиција које није лако дефинисати у времену и простору. У међувремену, друге студије су отвориле и питања повезане са изградњом и изгледом тих локалитета, окружењем у којем су настали, као и њиховом наменом (Јевтић 2024; Tripković and Penezić 2017; Veselinović et al. 2022; Трипковић и Пенезић 2024). У свим тим студијама, важно место заузимао је и локалитет Шанац у Обровчинама у Дубљу. С обзиром на његову важност, ново ископавање локалитета обављено је 2017. године и заједно са другим специјалистичким анализама које су у међувремену урађене нуди, надамо се, корак више у ра-

зумевању тог занимљивог налазишта, као и прецизније усмерење даљег истраживачког пута. Примарни циљеви ископавања били су боље разумевање културних пракси на налазишту, пре свега карактера заузимања, начина изградње и организације простора. У даљем тексту су презентовани резултати ископавања и геоархеолошких бушења, као и анализа материјалне културе, и потом упоређени и вредновани у односу на постојећа знања о овом и другим локалитетима типа обровац у непосредном окружењу.

Топографија и топонимија налазишта и окружења

Локалитет се налази у атару села Дубље, изван непосредне насеобинске зоне, у омањем шумарку окруженом земљиштем под интензивном култивацијом (сл. 1). Око 600 м од локалитета према југу је корито Јереза, најдуже притоке Саве у Мачви, док је око 1,5 км према северу корито Битве, најдуже мачванске реке. Обе реке су се у прошлости редовно изливале из својих корита и дуж токова стварале баровито и мочварно земљиште, које је основна физичко-географска одлика Мачве (Алексић 1891; уп. Трипковић 2023). О томе сведоче и први помени локалитета, који истичу његов положај на ободу баре Кулине (или Кулаче), док се на топографским мапама локалитет налази у ободном делу баровитог подручја које носи индикативан топоним Бареш (забележен на мапама 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000). Тако је непосредно окружење локалитета не само обиловало водама, већ у савремено доба захтевало и практичне интервенције на регулацији водотокова и барске средине, о чему данас сведочи дренажни канал који спаја непосредно окружење локалитета с коритом Битве.

У погледу педолошких одлика подручја, локалитет се налази на минерално-барском земљишту, у зони додира са параподзолом и забареним и метаморфозираним черноземом, док се шире окружење, на дистанци до 5 км, одликује и другим типовима земљишта, који укључују чернозем, смоницу и гајњачу. Типови земљишта указују на влажну и динамичну животну средину, у којој су дугорочне нестабилности могле бити превазиђене погодностима у ширем и разноврснијем окружењу. Карактер животне средине је прецизније наговештен анализом земљишних биомаркера на основу три узорка из зоне испод културног слоја локалитета, који су на основу присуства тресетне маховине и акватичких макрофита потврдили преовлађујуће мочварну средину. Забележено је, међутим, и присуство виших биљака, које се најлакше могу идентификовати као травна вегетација, јавор и јасен, а њихово учешће је посебно наглашено у нижим нивоима узорковања (Veselinović *et al*. 2022). Изгледа да је током холоцена целу регију примарно

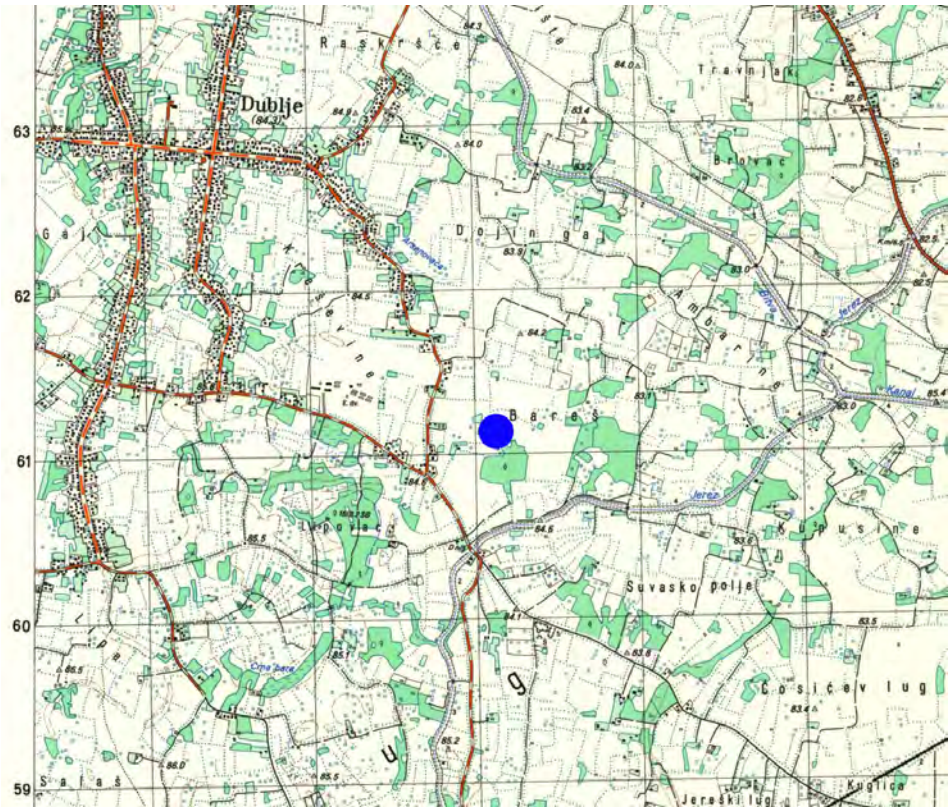

Сл. 1. Положај локалитета Шанац у Обровчинама код Дубља

Fig. 1. The location of Šanac at Obrovčine, in Dublje

карактерисало окружење у којем су се смењивале дуге влажне и кратке или дуге суве епизоде, а то је готово извесно био случај у време заузимања локалитета Шанац у Обровчинама код Дубља.

Назив „Шанац у Обровчинама" карактеристичан је за северозападну Србију и указује на утврђено место, односно „шанац", заправо тип земљаног утврђења чија је изградња и употреба обележила српско-турске сукобе почетком 19. века. Један од најважнијих бојева, којим је завршен Други српски устанак (1815), одиграо се управо у Дубљу недалеко од локалитета. Топоним Обровчине, с друге стране, указује на групу сличних места која су обрована, односно опкопана ровом, чија је намена, према једном од навода у *Вуковом рјечнику* „да вода отече" (Стефановић Караџић 1852). Локалитет Шанац у Обровчинама у Дубљу сличан је изгледом многим другим налазиштима у северозападној Србији, на основу чега је настало уверење да карактеристични топоними описују сусрете и сећање локалног становништва са визуелно

препознатљивим тачкама у простору, који су именовани према локалној култури и традицији, обележеној ратовима и животом у баровитој и мочварној средини (Трипковић 2017; Трипковић 2020; Трипковић и Антонијевић 2025).

У погледу топонимије, посебно је занимљив положај локалитета на ободу „баре Кулине" или „баре Кулаче", као што је у многим извештајима наведено, и у оквиру ширег топонима Бареш, који је забележен на мапама. Значење топонима је у основи исто и односи се на кулу/куле на обали баре или кулу/куле окружене баром, који у форми аугментатива „кулина" или „кулача" говоре о импозантним објектима и импресионираношћу пролазника тим местима. Иако су правила и културне норме које стоје иза именовања појединачних места веома разнолики и нису довољни за датовање или идентификацију праисторијских локалитета, чињеница да се у непосредној близини налази још неколико локалитета типа обровац може да се односи на ову традицију и препознавање узвишења и брежуљака опкопаних ровом као „обровац", „шанац" или „кула". Примера ради, забележена су још два локалитета типа обровац са топонимом Кула или Кулача и оба су праћена легендама о постојању куле из средњевековне прошлости на том месту (Булић и др. 2023; Живановић 2008). На основу тога, може се прихватити да локалитети типа обровац, и у конкретном случају баш „Шанац" у „Обровчинама" на ободу баре „Кулаче" у селу Дубље, пружају потпору за став да су одређене форме друштвеног сећања, а посебно топонимијски обрасци, важни за откриће и идентификацију (пра)историјских места, а могуће и за реконструкцију њиховог изгледа (Трипковић и Антонијевић 2025).

Изглед и величина налазишта

Обилазак локалитета 2010. године, скоро 40 година након прве забелешке, указује да је изузетно добро очуван, извесно због локације у шумарку која није могла бити култивисана, и да се уочава у виду правилног кружног узвишења које се истиче над окружењем (Трипковић и др. 2013). Јарак око локалитета је слабо очуван, али се назире у појединим деловима, а такође се истиче и у дигиталној реконструкцији терена (Трипковић 2020: 192). Раније забележен цртеж основе је донекле веран затеченом стању, с одређеним разликама које, по нашем мишљењу, не одговарају стварности, а донекле утичу на интерпретацију налазишта. Примера ради, на цртежу основе приказана је кружна јама у средишту локалитета (сл. 2), чије је постојање било кључно за издвајање засебног подтипа у оквиру локалитета типа обровац, док је у стварности реч о томе да висина локалитета експоненцијално опада од периферије према центру, са нешто наглашенијом депресијом у средишњем делу, о чему

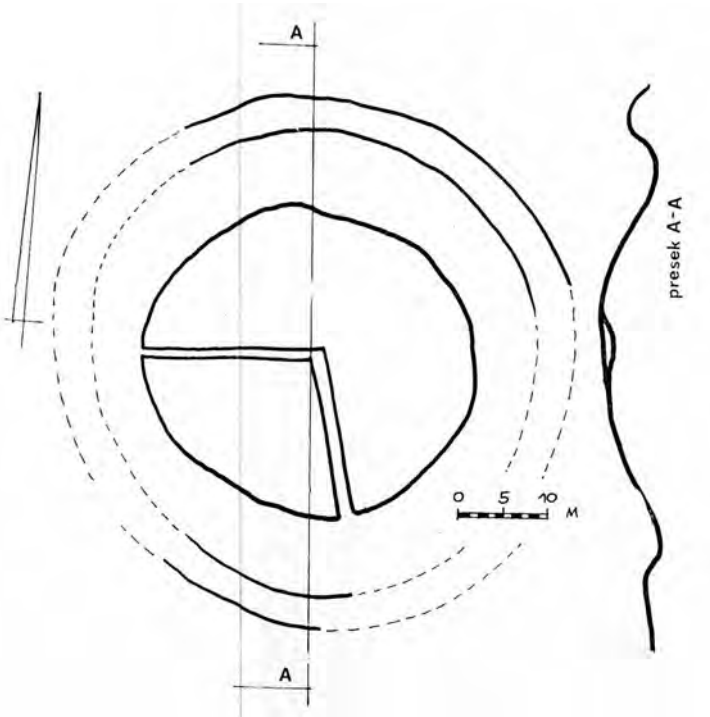

Сл. 2. Основа локалитета (према Trbuhović i Vasiljević 1973)
Fig. 2. Ground plan of the site (after Trbuhović and Vasiljević 1973)

говори и дигитални модел терена. Та средишња депресија је уобичајено наведена као „удубљење у средини" на овом и другим локалитетима типа обровац, а у конкретном случају је протумачена као простор на коме нису изграђени објекти (Trbuhović i Vasiljević 1973), што се, судећи према цртежу профила и једне од раније објављених геоархеолошких бушотина у централном делу локалитета (Tripković i Penezić 2017), показало као исправан закључак.

Потребно је истаћи да су основа локалитета и цртежи профила у истражним рововима првобитно приказани у нетачној и неједнакој размери (Trbuhović i Vasiljević 1973), на основу чега изгледа да пречник узвишења без јарка износи 35-37 м (на основу цртежа основе), односно око 70 м (на основу размере културног профила), што је понегде довело до забуне приликом касније анализе, између осталог и у неким нашим ранијим радовима (сл. 3). У стварности, пречник узвишења износи 30–32 м (мерено од основе), али његови истакнути делови чине кружницу пречника од око 25 м, као што је и наведено у каснијим радовима првих истраживача. Напослетку, грешке у размери се посебно односе на идентификацију стратиграфије у два истражна рова, на цртежу основе приказана

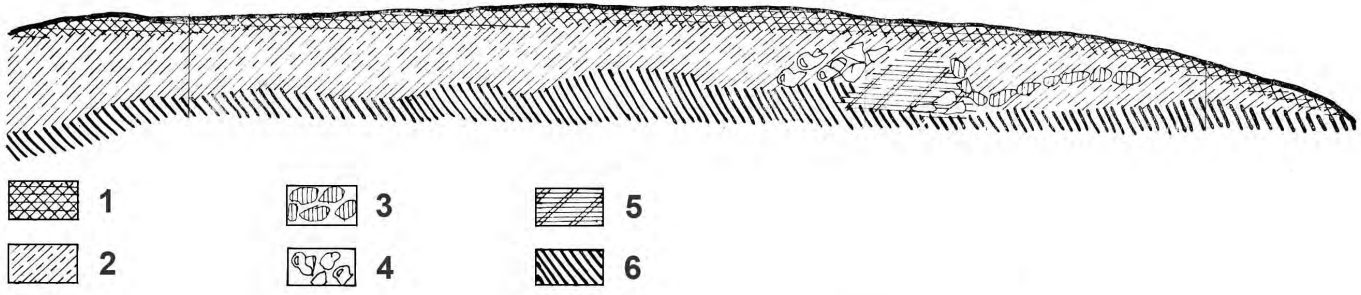

Сл. 3. Источни профил контролног рова на локалитету Шанац у Обровчинама код Дубља: 1 – хумус, 2 – жута лесоидна земља, 3 – лесне конкреције, 4 – керамика, 5 – црвена земља, 6 – мастан мрки набој (према Trbuhović i Vasiljević 1973)

Fig. 3. Šanac at Obrovčine, in Dublje, profile cross-section – east: 1 – humus, 2 – yellow loessial soil, 3 – loess aggregates, 4 – pottery, 5 – red soil, 6 – "greasy" rammed dark brown soil (after Trbuhović and Vasiljević 1973)

са неједнаком ширином. За њих је недавно, приликом анализе стратиграфије и објеката (Јевтић 2024), наведено да су ширине 1 м, док су у стварности ширине до највише 1 м, са великом вероватноћом да су били знатно ужи, судећи према јединој објављеној фотографији (Трбуховић и Васиљевић 1975: Т. III, 1). Иако се у овом тренутку то не чини релевантним, узан и дуг истражни ров у густом и релативно мрачном шумарку наводи на помисао да је постојало ограничење у видљивости приликом цртања и бележења података из профила, који онда не оцртавају високу прецизност и могућност добре идентификације слојева и материјалне културе. Поједина запажања са нових ископавања и разлике у односу на стара ископавања, као што ће се видети касније, најбоље се могу објаснити управо том ограниченом видљивошћу.

Изузев јарка који га окружује, локалитет је добро очуван и издиже се као омањи брежуљак (Трипковић и др. 2013). Важно је истаћи да сви ранији описи, цртеж основе, као и дигитални модел терена указују на постојање широког јарка са благо заобљеним дном. Током ранијих ископавања, која су обухватила два истражна рова (означене као сонда 1 и сонда 2), изгледа да су направљене још две мање сонде на простору западно од узвишења. Оне се у извештају са ископавања не помињу, у каснијим радовима такође нису разматране, али су на снимку пресека кроз налазиште јасно назначене као интегрални део северног и јужног профила сонде 1 (Trbuhović i Vasiljević 1973: prilog 1). Једна (сонда 3?) се налази у средишњем и најнижем делу јарка који окружује локалитет, док је друга (сонда 4?) уцртана на највишем делу терена непосредно изван јарка.[1] У објављеним пресецима се испод танког хумусног слоја налази једино жута лесоидна земља, без било каквих напомена. На први поглед, идентична стратиграфија у две сонде баца сумњу у постојање рова мада, вероватније, указује да је модификација терена приликом изградње локалитета била усмерена на шири и плићи јарак. Требало би имати у виду да су две геоархеолошке бушотине на североисточној страни узвишења, једна у јарку а друга направљена непосредно изван јарка, потврдиле једноставну стратиграфију, али и знатно допринеле даљем разумевању изгледа и улоге јарка који окружује локалитет. Испод површинског слоја дебљине 0,45 м, који је сличан слоју који прекрива локалитет, налазе се Ег (0,45–0,6 м) и Б (0,6–2,1 м) хоризонти са високим садржајем гвожђа, што индицира дугу засићеност водом и висок ниво подземних вода (Tripković i Penezić 2017). На основу тога, јарак који окружује заузет простор могао је да има улогу у дренажи баровитог и мочварног окружења, а вероватно је и сам био често или стално испуњен водом.

[1] На основу приказане размере, странице сонди су биле око 2 м дужине, а раздаљина међу њима око 17 м. Пошто приказана размера не одговара стварној величини локације, обе вредности би требало узети с опрезом. Величина сонди и међусобна дистанца су вероватно биле знатно мање.

Чињеница да је корито јарка најниже у југоисточном делу и да је околни терен најнижи са југоисточне стране локалитета, можда представља начин на који је вода могла да буде усмеравана, ако је за тим било потребе.

Висина локалитета је готово 2 м. Разлика између најниже тачке у јарку, забележене са југоисточне стране узвишења (83,00м), и највише тачке локалитета, измерене у ободном делу на северозападу узвишења (84,94 м), износи 1,94 м. Висина локалитета, међутим, креће се 153–184 цм, ако се мери од дна јарка и суседне највише тачке на ободу локалитета. Тако посматрано, локалитет је највиши на северозападној (1,84 м), северној (1,73 м) и западној страни (1,68 м), док је најнижи на јужној (1,60 м), југоисточној (1,65 м), источној (1,53 м) и североисточној (1,58) страни. Према томе, очувана висина налазишта просечно је нижа у његовој источној половини, тамо где је и околни терен просечно нижи па би те две околности можда могле бити међусобно у вези. Висина кружног узвишења опада од обода према средишту са најнижом висинском разликом у јужном и југоисточном делу (0,49 м) и највишом висинском разликом у северном и северозападном делу (0,77–0,78 м). Висинска разлика свакако указује на другачију врсту организације простора у периферним и средишњем делу локалитета. Истраживачи су претпоставили да је депресија тла у средишту последица тога што се ту нису налазили никакви објекти, а што се уосталом уочава и у профилима истражних ровова (Trbuhović i Vasiljević 1973: prilog 1). У новијим радовима је изнесена хипотеза да се у ободном делу локалитета налазио бедем, који је, након напуштања локације, с временом еродиран, делом у јарак, а делом према средишту локалитета, што је и довело да настанка површинске депресије, коју су ранији истраживачи називали „удубљењем у средини" (уп. Трипковић 2017). Најновија анализа стратиграфије, као и аналогија са локалитетом Шанчина у Десићу (уп. Јевтић 2024), остатке црвено печене земље и лесних конкреција (које су према овом тумачењу служиле да учврсте спољашњу страну бедема) поистоветила је са остацима бедема, што би значило да се већина унутрашњег простора локалитета састоји од земљаног бедема. Ново истраживање је бацило ново светло управо на разумевање оригиналног изгледа локалитета који данас зовемо Шанац у Обровчинама у Дубљу.

Стратиграфија и грађевински остаци

Сонда димензија 2 x 2 м постављена је у југозападном делу локалитета, на простору између старих истражних ровова. Идеја је да се основно знање о стратиграфији допуни детаљнијим запажањима о врсти објеката и материјалној култури, као и да се евентуално ураде додатне анализе про-

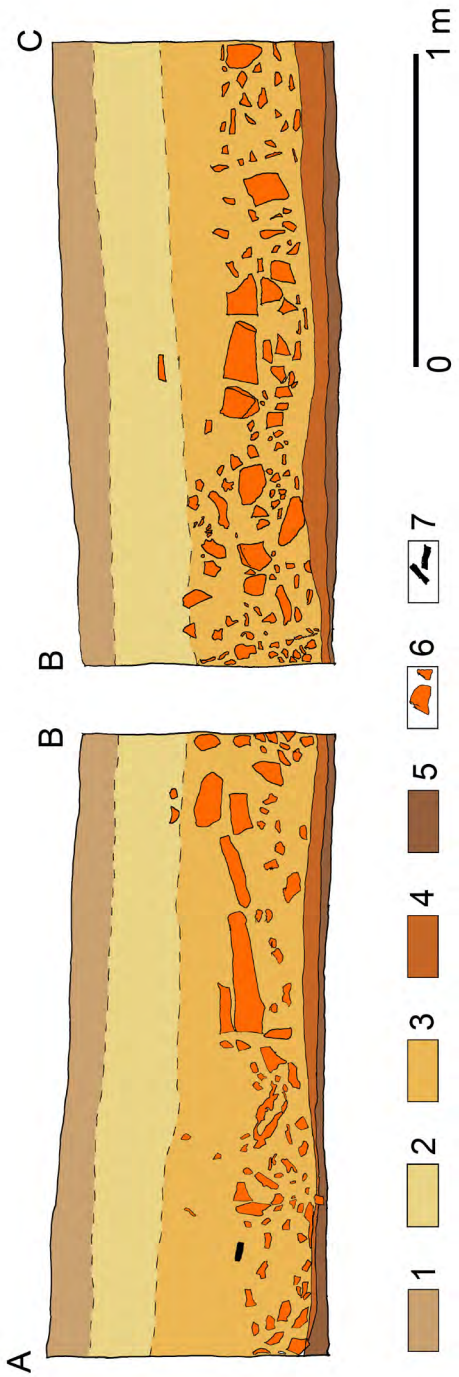

Сл. 4. Северни (A–B) и источни (B–C) профил сонде: 1 – хумус, 2 – жутомрка земља, 3 – црвенкаста земља са лепом, 4 – црвеномрка земља, 5 – тамномрка земља (здравица), 6 – леп, 7 – керамика

Fig. 4. Northern (A–B) and eastern (B–C) profile cross-section of the trench: 1 – humus, 2 – yellow-brown soil, 3 – reddish soil with daub deposits, 4 – red-brown soil, 5 – dark brown soil (virgin soil), 6 – daub, 7 – pottery

стора. Имајући у виду претходна запажања о распростирању археолошких остатака на локалитету на основу 6 бушотина (Tripković і Penezić 2016; 2025), урађено је додатних 11 бушотина, које су распоређене на целој површини узвишења како би се прецизније идентификовале димензије и распрострањеност објеката, као и да би се добили узорци који указују на коришћење простора. Основна јединица истраживања била је Контекст, а сва земља је просејавана кроз сито, у циљу прикупљања ситних артефаката. Таква стратегија се показала оптималном, јер је обезбеђена велика количина информација које су указивале на карактер и динамику заузимања простора.

Основна стратиграфија налазишта је веома једноставна и у основи одговара запажањима изнесеним раније. Границе међу слојевима, међутим, нису чврсте, већ је прелаз међу њима постепен са зоном мешања тако да је дебљина сваког слоја арбитрарна (сл. 4). На површини је хумусни прекривач дебео 0,15 м, формиран распадањем шумске простирке. Садржи велику количину корења и жила. Испод њега је слој жутомрке земље, дебео 0,2–0,3 м, практично без налаза. Испод се налази црвенкасти слој са ситним и крупним комадима лепа. У нижем нивоу овог слоја налази се рушевински слој од горелог и негорелог крупног лепа, очигледно остаци грађевинског објекта. У односу на претходни, слој црвенкасте земље разликује се једино у боји и садржају, тако да је црвенкаста боја последица колорације услед распадања и ширења зоне са лепом током протока времена. У основи овог слоја са лепом, у појединим сегментима налази се релативно танак слој црвеномрке земље, што је вероватно зона интензивног мешања површине са лепом и здравице. Здравицу чини тамномрка, готово масна, земља.

Грађевина откривена у сонди манифестује се у виду велике количине горелог и негорелог лепа (сл. 5). На многим комадима лепа се уочавају отисци дрвене конструкције, а у фактури су обично заступљени плева, песак или шамот. Поједини комади лепа приметно су заравњене површине, изгледом подсећајући на под или платно зида, или су заобљене профилације, што је био очигледно важан детаљ у завршној обради. Штавише, на појединим примерцима уочено је неколико блатних премаза и ти премази се разликују по садржају фактуре. Све то указује на посебну пажњу у изградњи и коришћењу те грађевине, али њена функција није довољно јасна. Остатке кућног лепа из истражних ровова Трбуховић и Васиљевић су протумачили као остатке зграде за становање, чиме су и одредили карактер локалитета (Trbuhović i Vasiljević 1973). На основу аналогије са локалитетом Шанчина у Десићу и узимајући у обзир величину локалитета и објављене цртеже профила, Јевтић је недавно црвено горелу земљу протумачио као остатке изгорелог бедема (Јевтић 2024).

Сл. 5. Шанац у Обровчинама код Дубља. Рушевински остаци у сонди
Fig. 5. Burnt daub remains from Šanac at Obrovčine, in Dublje

Овој дискусији даље могу да допринесу резултати геоархеолошких бушотина који су плански урађени да утврде организацију простора на локалитету.

Од 15 бушотина на узвишењу, у 7 нису забележени остаци грађевине (сл. 6). Изгорели остаци нису забележени у 3 бушотине у периферним деловима локалитета (бушотине 2, 11 и 14), у једној бушотини релативно близу периферије (бушотина 7), у јединој бушотини у централном делу налазишта (бушотина 1), као и у две бушотине које су релативно близу централног дела налазишта (бушотине 15 и 16). С друге стране, остаци лепа забележени су у осам бушотина (5, 6, 8, 9, 10, 12, 13 и 17), при чему је већина стриктно изван периферне или централне зоне локалитета. Највећа концентрација лепа забележена је у бушотини 9, што је простор непосредно уз истражну сонду и на том месту се највероватније налазила јама, могуће од палисадног стуба или неког другог конструктивног елемента грађевине (сл. 7). Распоред и стратиграфија бушотина указују да се остаци лепа налазе у вероватно кружном распореду између централне и периферне зоне локалитета. Ако узмемо у обзир стратиграфију из унакрсних профила са старих ископавања, онда остаци изгорелог лепа из назначених бушотина, уколико заиста приказују исти објекат, говоре да је реч о масивној кружној конструкцији од дрвета и лепа, која је изгорела у пожару.

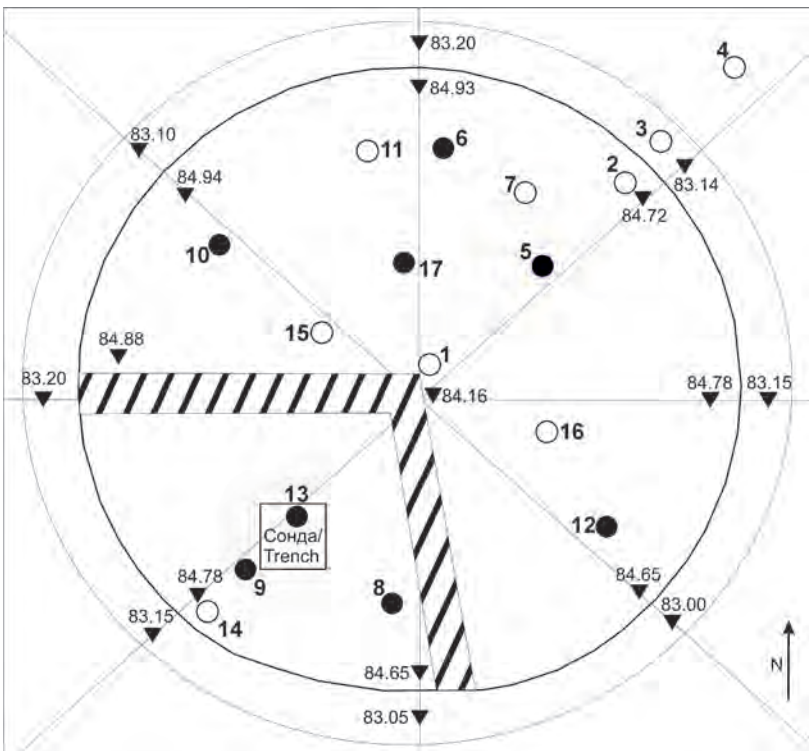

Сл. 6. Шематски приказ положаја сонде и геоархеолошких бушотина. Беле тачке – бушотине без трагова лепа; црне тачке – бушотине са остацима горелог лепа; шрафирана поља – стари истражни ровови

Fig. 6. Schematic layout of the archaeological trench and geoarchaeological cores: white dots – core positions without daub remains; black dots – positions with burnt daub remains; hatched areas – old archaeological trenches

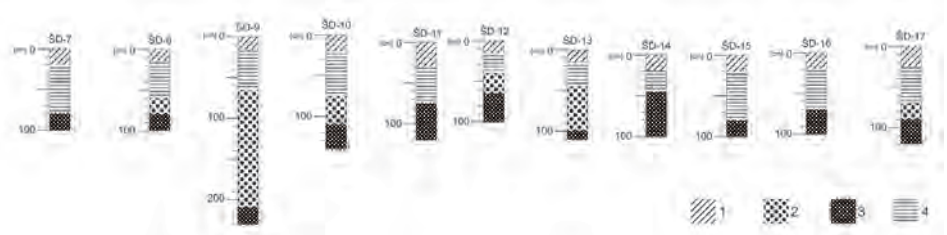

Сл. 7. Шанац у Обровчинама, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина 7–17 (за бушотине 1–6 в. Трипковић и Пенезић 2025): 1 – површински слој, 2 – културни слој са лепом, 3 – ниво ходне површине, 4 – геолошка подлога

Fig. 7. Šanac at Obrovčine, in Dublje, stratigraphic cross-section based on geoarchaeological cores 7–17 (for cores 1–6, see Трипковић и Пенезић 2025): 1 – topsoil, 2 – cultural layer with daub, 3 – past walking surface, 4 – underlying sediment

Материјална култура

Приликом истраживања нису уочени и прикупљени биљни и животињски остаци, упркос просејавању земљишта и флотирању узорака, што може да буде последица конфлаграције у којој је изгорела грађевинска конструкција, а потом и начина употребе локалитета у прошлости. С обзиром на величину сонде није се могла очекивати велика количина материјалне културе, али пронађени предмети представљају значајну и занимљиву допуну постојећим знањима о налазишту. Пронађена су укупно два комада индустрије окресаног камена (сл. 8). У оба случаја реч је о финалном производу, односно о оруђу. Типолошки се оба могу одредити као стрмо ретуширана оруђа. Један је стрмо ретуширан одбитак на којем је додатна обрада стрмо изведена на дисталној ивици (сл. 8, 1). Одбитак је био изложен високим температурама, што се види по врло плитким љускастим пукотинама преко целе површине. Друго оруђе је такође стрмо ретуширан комад, али је израђен на сечиву и притом је обрађен и десни латерални руб (сл. 8, 2). Стрми ретуш је изведен на дисталном делу сечива које је претходно сломљено. Намерно ломљење дисталног или проксималног дела артефакта у сврху прилагођавања облика и површине која се обрађује стандардни је поступак у производњи окресаног каменог оруђа. Сечива с обрађеним латералним рубом и/или зарубљеним дисталним крајем чест су и стандардан део репертоара током енеолита на Балкану (Barbir 2018). Два артефакта свакако нису довољна за системску анализу, али окресани камени артефакти са локалитета до сада нису били познати, тако да пронађени примерци представљају важну допуну збирци камених артефаката са локалитета (Trbuhović i Vasiljević 1973) и указују на разноврсност пракси које су обављане на локалитету.

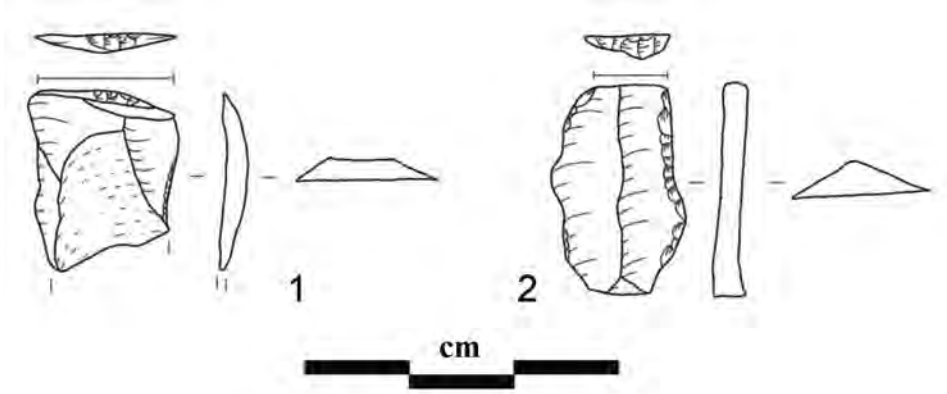

Сл. 8. Окресани камени артефакти са локалитета Шанац у Обровчинама код Дубља
Fig. 8. Chipped stone artefacts from Šanac at Obrovčine, in Dublje

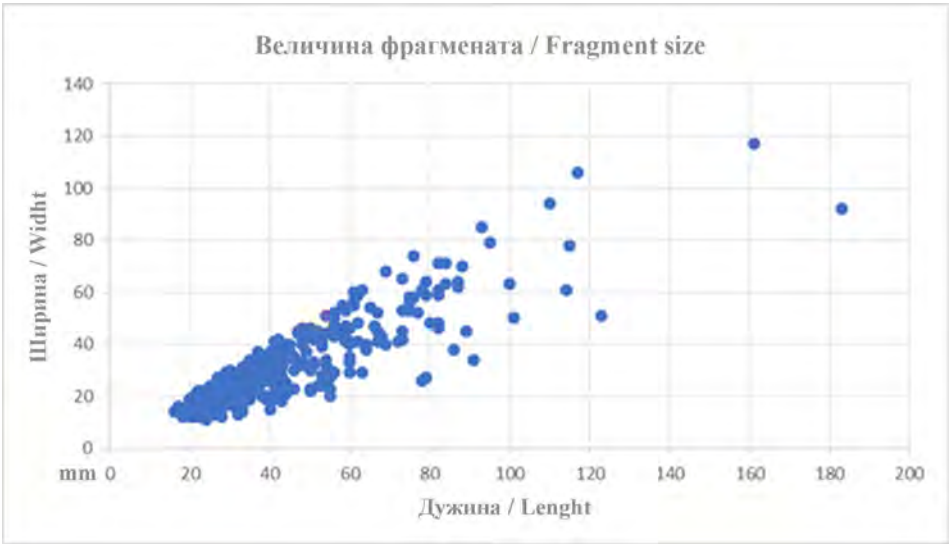

Сл. 9. Величина керамичких фрагмената на локалитету Шанац у Обровчинама код Дубља

Fig. 9. Size distribution of pottery fragments from Šanac at Obrovčine, in Dublje

Најбројније материјалне остатке чини керамика. Пронађено је и обрађено укупно 357 фрагмената керамике. Као и на другим истраживаним локалитетима овог подручја, очуваност фрагмената је веома лоша. Пре свега, ради се највећим делом о фрагментима веома малих димензија (сл. 9), који су претежно до 4 цм дужине/ширине. Одликују их још две важне особине. Прво, ради се о керамици на којој спољне и унутрашње површине готово уопште нису очуване, што је вероватно последица специфичних постдепозиционих услова, а то додатно отежава и анализу технолошких аспеката, као и одређивање културне припадности. Друга важна карактеристика асемблажа је изразито висок степен абразије. Само 2 фрагмента у целом асемблажу показују њено одсуство, док сви остали примерци показују заобљене ивице и различит степен очуваности површина: 8% има средњи степен абразије, 42% висок степен, док највећи број (49%) показује највиши степен абразије, који карактеришу у потпуности уклоњене спољне и унутрашње површине, као и потпуно углачане и заобљене ивице. Све ове карактеристике недвосмислено указују на деловање постдепозиционих процеса, односно јако присуство флувијалне абразије: деловања воде у постдепозиционим условима (Skibo 1987).

На лошу очуваност керамике деловали су и други тафономски процеси, односно у највећој мери секундарно горење. Однос између секундарно горелих фрагмената и фрагмената који нису били у контакту с ватром

приближно је исти, мада је у асемблажу више секундарно горелих примерака (54%). Ово је особина која додатно отежава културну атрибуцију керамике. У највећем проценту, ради се о керамици средње фактуре, а на основу макроскопског посматрања, најчешће примесе представља уситњени камен – шљунак (чак 85%) и шамот (6%), док остатак чине комбинације камена и љуштура мекушаца или шамота. У само једном или два случаја идентификовано је присуство органских примеса плеве. Знатно је теже утврдити обраду спољних и унутрашњих површина из већ изнетих разлога, с обзиром на то да на скоро више од половине укупног броја фрагмената површине уопште нису очуване. На знатно мањем броју примерака могу се препознати глачане површине. Веома је значајно да се и у овом асемблажу појављује обрада површина која указује на технолошки поступак третмана површина после печења. На једном редукционо печеном фрагменту видљиво је листасто одвајање спољног слоја од зида посуде, који указује на третман додатне накнадне редукције урањањем вреле посуде у лако запаљив биљни материјал. Оваква појава већ је уочена и анализирана на локалитету Шанац–Изба код Липолиста (Вуковић и Трипковић 2023).

Најмање се може рећи о типолошким карактеристикама асемблажа, пре свега у погледу морфологије посуда. Осим фрагмената равних дна посуда већих димензија, веома је мало дијагностичких фрагмената – фрагменти обода присутни су на само 19 фрагмената, али су већином толико малих димензија да није могуће одредити тип посуде. Ту су вероватно заступљене полулоптасте зделе и различите затворене непрофилисане посуде. У два случаја присутни су фрагменти зделa са увученим ободом, један фрагмент тањира са брадавичастом дршком/апликацијом непосредно испод обода и фрагмент профилисане зделе са наглашеним раменом. Ово је и једина посуда на којој је регистрован орнамент: једва видљиве хоризонталне канелуре на врату и косе канелуре на рамену. Такође, регистрован је један фрагмент стопе пехара, неколико фрагмената тракастих дршки овалног и кружног пресека, као и неколико фрагмената са брадавичастим дршкама/апликацијама, у једном случају у пару.

Иако се у литератури помињу винчанска и бубањска керамика (Стојић и Церовић 2011), карактеристике керамике са ископавања 1973. године нису довољне да се неупитно утврди културна атрибуција керамике, тим пре што је разумно претпоставити да се и на овом локалитету јављају елементи више различитих култура, као што је потврђено на многим локалитетима у окружењу, попут Шанац–Избе код Липолиста (Вуковић и Трипковић 2024), Шанчине у Десићу (Jevtić and Cerović 2022; Церовић 2025) или Ливада у

Каленићу код Уба (Благојевић 2005). Додатно, у ранијој ревизији материјала истакнуто је и присуство старчевачке керамике (Стојић и Церовић 2011), мада ваља имати на уму да енеолитска керамика, а нарочито керамика бубањске културе, такође има примесе плеве у фактури, па је у том погледу важно показати опрезност. Што се тиче облика, зделе са увученим ободом нису нарочито културно осетљиве, с обзиром на то да се јављају од времена касне винчанске културе па надаље, а слична је ситуација и са зделама украшеним канелурама. Фрагмент стопе пехара може да указује на потенцијалне панонске елементе, али је, због велике фрагментованости материјала, и ту потребно показати велику опрезност.

Дискусија и закључак

Нова истраживања локалитета Шанац у Обровчинама у Дубљу бацила су ново светло на разумевање овог занимљивог локалитета. Комбиновање мале истражне сонде са већим бројем геоархеолошких бушотина и додатним специјалистичким анализама донекле је разјаснило дилеме које су постојале у вези са локалитетом. Локалитет је основан у мочварној и баровитој средини, могуће током суве епизоде, о чему сведочи анализа биомаркера, као и многи топоними који окружују локалитет. Материјална култура је абрадиране површине са еродираним ивицама услед флувијалних процеса, што јасно упућује да је реч о терену чији су проблем до данас остале поплаве и нестабилан водни режим. С обзиром на то да је идентично забележено на оближњем локалитету Шанац–Изба код Липолиста (Вуковић и Трипковић 2024), јасно је да је реч о регионалном искуству живота и изградње простора у релативно влажној средини. Плитак и широк јарак око локалитета, као и нижа конфигурација терена с једне стране локалитета, вероватно су имали одређену улогу у одводњавању земљишта, али то вероватно није била једина намена јарка.

Судећи према конфигурацији тла, на унутрашњем ободу узвишења налазио се бедем чија је ерозија довела до опадања висине локалитета од обода према средишњем делу. На узвишењу су забележене обимне активности изградње простора, а највероватније је реч о кружној конструкцији изграђеној од дрвета и лепа, која је изгорела у пожару. Она заузима простор између средишњег дела и обода локалитета формирајући слободан и празан простор у средишњем делу. Иако вероватно није реч о „згради за становање" како је првобитно протумачена (Trbuhović i Vasiljević 1973), с обзиром на комплексност конструкције не може се прихватити ни да је реч о изгорелом бедему, као што је недавно сугерисано (Јевтић 2024). Слична

организација унутрашњег простора одлика је многих локалитета који се у централноевропској традицији називају ронделима (Literski und Nebelsick 2012), иако и тамо углавном недостају многи детаљи о карактеристикама кружне конструкције. Новија разматрања евиденције упућују да није реч искључиво о палисади, већ да се, с обзиром на начин изградње, пре може говорити о зиду или сложенијој конструкцији (уп. Czerniak 2025). На централном Балкану слично је изграђен простор на екстензивно ископаваном локалитету Шанчина у Десићу (уп. Церовић 2025), што указује да је реч о пракси распрострањеној и ка унутрашњости Балкана, а вероватно се слични ограђени простори налазе и иза других локалитета типа обровац (Јевтић 2024), који су давно визионарски уочени и издвојени као засебан тип локалитета (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Чињеница да „обровац" и „рондел" имају слично значење можда отвара и питање системских археолошких пракси, ако се има у виду да су ти локалитети у једном случају истраживани, а у другом занемаривани.

Како је тај простор у унутрашњости коришћен, одговор није могао да дâ ископ мање сонде, али величина доступног простора свакако оставља мало могућности за свакодневне активности. Помисао, на основу аналогије са локалитетом Шанчина у Десићу, да је реч о култним или ритуалним активностима (Јевтић 2024) један је од наговештаја да садашња и будућа истраживања морају да развију нове системе бележења и интерпретације података, јер и култне праксе такође имају своју практичну и материјалну димензију. Боравак на локалитету, каква год да је била његова сврха, морао је да буде праћен низом активности из свакодневног животног ритма. За сада је начин употребе простора на локалитету Шанац у Обровчинама у Дубљу, осим материјалним остацима, прецизније наговештен једино анализом биомаркера чији резултати индицирају засебне зоне које могуће укључују припрему намирница, складиштење и држање животиња (Veselinović i dr. 2022). То само по себи не говори да је реч о малој насеобини, нити да је реч о одређеним ритуалним радњама, али аспекти из домена свакодневице могу да буду спона ка бољем разумевању просторних пракси на локалитету. Стара напомена да је на локалитету идентификовано ватриште у међувремену је потпуно занемарена, али у духу најновијих података можда представља добар пут за разумевање просторних улога (Trbuhović i Vasiljević 1973). Услед мале истражене површине то није било могуће у Дубљу, али је можда могуће у Десићу. Наиме, локалитети попут Шанчина у Десићу су посебно важни, јер приликом екстензивних ископавања могу да разјасне тренутне недоумице у погледу функционалности простора на обровцима западне Србије и ронделима централне Европе, чему се свакако надамо у будућности.

С друге стране, у погледу материјалне културе забележена је потпуно другачија ситуација. Ниједан артефакт на локалитету не даје назнаку да је реч о активностима култног или ритуалног значаја. Мање керамичке групе, као и комади окресаних камених артефаката, налазе се уз грађевинску конструкцију, у чијим су урушеним остацима и нађени. С обзиром на то да су на овом локалитету пронађени само готови производи окресане камене индустрије не може се говорити о производним активностима на локалитету. Са ранијих истраживања нису познати окресани камени артефакти, па је упркос малом узорку, могуће претпоставити да се на локалитету није одвијао процес производње, већ да су готова оруђа допремљена на други начин. Слична је ситуација и на другим локалитетима типа обровац (Шошић-Клинџић и Трипковић 2018; Трипковић и др. 2024), без обзира на то да ли је реч о истој или различитој намени, што нас упућује на закључак да се на њима није одвијао процес производње окресаних камених артефаката, него да су били претежно конзументског карактера. Са ранијих истраживања локалитета Шанац у Обровчинама код Дубља потичу и три глачане камене алатке (Trbuhović i Vasiljević 1973: табла LXXII, 2, 3, 5), односно две тесле и фрагмент артефакта са отвором за држању који подсећа на чекић-секиру, што указује да је постојао шири репертоар камених артефаката коришћених на локалитету. Коришћење, остављање или губљење тих предмета на тако ограниченом простору такође је један од елемената за разумевање улоге локалитета.

Иако се материјална култура са најновијих истраживања не може прецизно датовати, с обзиром на то да су дијагностички елементи веома ретки, и упућују на широко време касног неолита и раног енеолита, објављени типови указују да је извесно реч о последњим вековима 5. миленијума, као што је случај и са другим сличним локалитетима у непосредном окружењу. Културна атрибуција искључиво бубањској култури, како је предложено раније (Стојић и Церовић 2011), међутим, упитна је. Несумњиво је реч о времену бубањске културе, али са материјалним карактеристикама које имају вишезначно порекло. С једне стране, реч је несумњиво о традицији касног неолита, видљивој у фактури, технологији и типовима посуда, а с друге – о читавом низу материјалних елемената који представљају типично обележје раноенеолитског доба. Посебно је занимљиво коришћење плеве у фактури, које је поједине ауторе водило ка идентификацији старчевачких остатака на локалитету, при чему реинвенција истог технолошког тренда можда указује на потребу израде лаганијих посуда, погоднијих за краткотрајно заузимање простора и већу мобилност, што јесте одлика раноенеолитског доба. Будући да је окружење у мачванској равници било мочварно, баровито и нестабилно то је, само по себи, даље акцентовало ту потребу за кретањем и променом.

Захвалница: Истраживање локалитета је обављено средствима која је одобрило Министарство културе Републике Србије у оквиру пројекта *Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији (5000–2500. п. н. е.)*, чији је носилац Филозофски факултет у Београду. Веома смо захвални нашим домаћинима у Мачви, Миланки и Авраму Гишићу из Мачванског Белотића, на пруженом гостопримству током истраживања локалитета. Цртеже окресаних камених артефаката на слици 8 израдила је Софија Драгосавац, на чему јој се најтоплије захваљујемо.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић, А. 1891. Мачва – са нарочитим погледом на поплавне прилике, *Гласник Српскога ученога друштва* 72: 1–105.

Barbir, A. 2018. Bakrenodobna kamena građa u kontinentalnoj Hrvatskoj. *Povratak u prošlost. Bakreno doba u sevemoj Hrvatskoj*, ur. J. Balen, I. Miloglav i T. Hršak, 147–160. Zagreb i Osijek: Arheološki muzej i Filozofski fakultet u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek.

Благојевић, М. 2005. Керамичке посуде из раноенеолитске куће са локалитета Ливаде, Каленић, *Колубара* 4: 31–78.

Булић, Д., Арсић, Р. и Цвијановић, И. 2023. Рановизантијска црква из села Градојевић код Коцељеве, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 11: 35–54.

Васиљевић, М. 1996. *Мачва – историја, становништво*, Београд: ЈП ПТТ Србија.

Veselinović, G., Tripković, B., Antić, N., Šajnović, A., Kašanin-Grubin, M., Tosti, T. and Penezić, K. 2022. Reconstruction of paleoenvironment and ancient human activities at Obrovac-type settlements (Serbia) using a geochemical approach, *Quaternary International* 610: 122–132. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.001

Вуковић, Ј. и Трипковић, Б. 2023. Третмани површина посуда после печења у раном енеолиту: пример с локалитета Шанац–Изба код липолиста (западна Србија). *Зборник Народног музеја Србије* XXVI-1: 93–106. https://doi.org/10.18485/znms_arh.2023.26.1.4

Vuković, J., and Tripković, B. 2024. Mixed Pottery Traditions in the 5th Millenium western Serbia: Insight from the Site of Šanac-Izba near Lipolist. *Pots as media: Decoration, technology and message* transmission, eds. V. Bikić and J. Vuković, 153–168. Belgrade: Faculty of Philosophy and Institute of Archaeology.

Живановић, З. 2008. Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева, део први – праисторија. *Museum* 9: 49–76.

Јевтић, М. 2024. Загонетни свет праисторијских обровaца у северозападној Србији: кратка историја истраживања, *Гласник Српскога археолошкога друштва* 40: 7–44.

Jevtić, M. and Cerović, M. 2022. Circular enclosure from the Early Copper Age in Nortg-Western Serbia. Site of Šančina in Desić, near Šabac (excavations 2017-2019), *Старинар* (н. с.) 2: 9–44.

Literski, N., Nebelsick, L. D. 2012. Katalog der Kreisgrabenanalgen und vertwandten Tell der ersten Hälfte des 5. Jt. v. Chr, in Mittel- und Südosteuropa, in *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa- Neolithic Circular Enclosures in Europe*, hrsg. F. Bertemes und H. Meller, 433–532. Halle: Tagungen des Landesmuzeums für Vorgeschichte.

Skibo, J. M. 1987. Fluvial Sherd Abrasion and the Interpretation of Surface Remains on Southwestern Bajadas, *North American Archaeologists* 8 (2): 125–141. https://doi.org/10.2190/0J02-23DB-34HV-2PF

Стефановић Караџић, В. 1852. *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија јерменскога намастира.

Стојић, М. и Церовић, М. 2011. *Шабац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*, Београд: Археолошки институт; Шабац: Народни музеј.

Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1972. Rekognosciranja u Podrinju i sondažna iskopavanja. *Arheološki pregled* 14: 164–190.

Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1973 Rekognosciranja u Podrinju, *Arheološki pregled* 15: 133–160.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1975. Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Старинар* (н. с.) 24–25: 157–62.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1983. *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац: Народни музеј.

Tripković, B. 2017. Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac": stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze, *Arhaika* 5: 65–78.

Трипковић, Б. 2020. *Велики свет и мали светови: структура и значење археолошких пракси у Србији*, Београд: Филозофски факултет.

Трипковић, Б. 2023. Живот у водоплавинама (пра)историјске Мачве: између евиденције и интерпретације, *Зборник Народног музеја Србије* XXVI–1: 145–165. doi.org/10.18485/znms_arh.2023.26.1.6

Трипковић, Б. и Антонијевић, М. 2025. Нека запажања о топографији и топонимији праисторијских налазишта у западној Србији, *Зборник Народног музеја Србије* XXVII-1: 63–85.

Трипковић, Б. 2023 Живот у водоплавинама (пра)историјске Мачве: између евиденције и интерпретације. *Зборник Народног музеја Србије* XXVI–1: 145–164.

Трипковић, Б., Церовић, М. и Булић, Д. 2013. Културно наслеђе северозападне Србије: локалитети типа 'Обровац', четрдесет година касније, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, 45–56. Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

Tripković, B. and Penezić, K. 2017. On-site and off-site in western Serbia, *Quaternary International* 429: 35–44. DOI: 10.1016/j.quaint.2015.12.004

Трипковић, В. и Пенезић, К. 2025. Археолошки остаци и простор на локалитетима типа обровац: поглед из геоархеолошких бушотина, *Гласник Српског археолошког друштва* 41: 43–73.

Трипковић, Б. и др. 2017. Шанац–Изба код Липолиста, локалитет типа „Обровац": стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Срūскоī археолошкоī друшūва* 33: 47–72.

Трипковић, Б., Церовић, М., Пенезић, К., Трипковић, А., Живаљевић, И., Филиповић, Д., Шошић Клинцић, Р. и Вуковић, Ј. 2024. Обровчине у Ратковача–Лугу код Дубља (Богатић), локалитет типа обровац – стратиграфија, хронологија иокружење, *Гласник Срūскоī археолошкоī друшūва* 40: 45–68.

Церовић, М. 2025. Раноенеолитска рондела на локалитету Шанчина у Десићу код Шапца, резултати археолошких истраживања 2017–2022. године, *Гласник Срūскоī археолошкоī друшūва* 41: 7–41.

Czerniak, L. 2025. Construction, Maintenance and Ritual Practices on the Neolithic Rondel at Nowe Objezierze (Northwestern Poland): The *chaîne opératoire* of Rondel's Architecture, *Journal of Archaeological Method and Theory* 32: 6–48. https://doi.org/10.1007/s10816-024-09669-2

Šošić-Klindžić, R. i Tripković, B. 2018. Okresani kameni artefakti sa ranoeneolitskog lokaliteta Šanac–Izba (Lipolist, zapadna Srbija). *Arhaika* 6: 1–26.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Boban Tripković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Dejan Bulić
The Institute of History, Belgrade
Kristina Penezić
BioSense Institute, University of Novi Sad
Jasna Vuković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Ana Tripković
Belgrade
Rajna Šošić-Klindžić
Faculty of Philosophy, University of Zagreb

ŠANAC AT OBROVČINE IN DUBLJE, AN OBROVAC-TYPE OF SITE – EXCAVATION AND RESULTS

Keywords: *north-western Serbia, Early Eneolithic, obrovci (circular enclosures) and rondels, fortified and enclosed spaces, wetlands*

The paper presents the results of field research conducted at the site of Šanac in Obrovčine, near Dublje, in north-western Serbia, known in the scientific literature as a site of the Obrovac type. The site appears as a circular enclosure, up to 2 meters high, surrounded by a wide and shallow ditch that likely had a role in draining the waterlogged environment. Judging by the terrain configuration, an embankment was located along the inner edge of the enclosure, whose erosion led to a decrease in the height of the site from the perimeter toward the central area. The combination of a small excavation trench (2 × 2 m) with geoarchaeological cores partially clarified the uncertainties related to the construction and use of the space. Extensive building activities were recorded, most likely a circular structure made of wood and daub that was destroyed by conflagration. This structure occupies the area between the central part and the edge of the site, forming an open space in the central part of the mound. A similar spatial organisation is characteristic of many sites that are referred to as rondels.

How this inner space was used could not be determined by the excavation of a small trench, but available area leaves little room for everyday activities. However, a previous biomarker analysis of the soil indicated distinct zones that

may have been used for food preparation, storage, and keeping animals. Therefore, when interpreting the site, in addition to a ritual function, a practical dimension of the use of the space must also be considered, as evidenced by artefacts such as stone adzes, a hammer-axe, truncated tools, as well as pottery. Based on pottery – although represented by a small number of diagnostic examples due to fluvial abrasion – the site was dated to the second half of the 5th millennium BC. At that time, the region was characterised by the widespread presence of material remains of the Bubanj culture and the Pannonian cultures of the Early Eneolithic, with a mixture of cultural elements at many sites in the immediate surroundings. Therefore, same as with other sites in the area, the diversity and varied origins of the material culture must be taken into account for this site as well.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.2

МЕТАЛ У МЕТАЛ, ПРИЧА БЕЗ КРАЈА: СИМБОЛИЧКЕ ПРАКСЕ, ТРАНСФОРМАЦИЈЕ И ТРЕТМАН МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА У ОСТАВАМА КАСНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

Јован Коледин
Музеј Војводине, Нови Сад
Анђелка Путица
Градски музеј Сомбор

e-mail: jok.koledin3@gmail.com
Прегледни рад
Примљено: 25. 3. 2026.
УДК: 904:739”637.7”
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Апстракт: *Фрагментација предмета у оставама показала се као културно обележје које је саставни део значења и сврхе одлагања предмета. Постоје два главна разлога за фрагментацију предмета, одвајања метала у сврху рециклирања, или као религијска пракса која има за циљ њихово уклањање из свакодневне употребе те повезивање са натприродним и божанским. Намерно уништавање мења изворну намену предмета, због чега остаје нејасна и стварна функција остава. Оставе „отпада”, као збирке сировог материјала, могу се тумачити као дугорочне акумулације завет-них предмета. Елементи оставе, посебно они састављени из више делова, поседују вишеслојна значења која се протежу ван њихових појединачних карактеристика. Издвојена су четири различита типа третмана предмета: запуњени предмети (секире, тулци, лим), предмети кроз које је провучена или обмотана жица, различити предмети повезани у целину и физички трансформисани предмети. Период На А (од 13. до 12. века п. н. е.), у југоисточној Европи обележен је великим бројем остава, које без обзира на величину имају хетерогену природу и садрже знатан проценат фрагментованих предмета. Очување одређених компонената у овим издвојеним категоријама предмета сугерише намерну пренамену предмета, као симболичке елементе. Они ће се уградити у нове творевине, или задржати као материјалне реликвије, наглашавајући отелотворење значења која се протежу изван њиховог непосредног физичког облика. С обзиром на ово, ригидна категоризација остава као „ритуалних” или „неритуалних” постаје нерелевантна, показујући да су ритуалне праксе биле уткане у ткиво свакодневног живота.*

Кључне речи: *касно бронзано доба, оставе, фрагментација, запуњене шупље секире, комбинације предмета, физичка трансформација предмета*

Увод

Више од једног и по века научници настоје да објасне околности и механизме који су довели до одлагања великих количина вредних металних предмета широм Европе током бронзаног доба. Упркос бројним теоријским приступима, не постоји општеприхваћено тумачење овог сложеног феномена. Расправа се углавном одвија између ритуалних и прагматичних интерпретација, при чему се настоји да се сагледају друштвени, економски и идеолошки фактори који су обликовали овакве поступке. Истовремено, проучавање намерног депоновања превазилази питање функције самих металних предмета и пружа значајан увид у организацију друштва, системе вредности и симболичке праксе заједница бронзаног доба широм Европе.

Фрагментација предмета у оставама показала се као културно обележје које је саставни део значења и сврхе одлагања предмета (Hansen 2012, 23–24). Због њихове сложене природе и хетерогеног карактера, данас се претпоставља да су оставе манифестације свесних/промишљених и намерних радњи које почивају на добро дефинисаним и друштвено подељеним правилима и структурним начелима (Bradley 1990; York 2002; Dietrich 2014; Blečić Kavur i Jašarević 2014; Blečić Kavur et al. 2020; Blečić Kavur and Kavur 2025). Радови Џона Чепмена (Chapman 2000; Chapman and Gaydarska 2007) показали су да се фрагменти не само одбацују, већ се понекад дистрибуирају међу људима и одлажу у крајолик како би се очитовале друштвене везе.

Фрагментација металних предмета најчешће се тумачи на два начина. Прво тумачење полази од претпоставке да је реч о припреми метала за поновно топљење и прераду (Bradley 1988, 253; Falkenstein 2011, 74–75 sl. 2; Needham 2001, 282–288). Друго наглашава идеолошку димензију намерног оштећивања и уклањања предмета из свакодневне употребе, те њихово повезивање са натприродним и божанским (Nebelsick 1997, 40; 2000, 160, 162–163; Hansen 2016, 186–188, 203). Намерно уништавање мења изворну намену предмета, због чега остаје нејасна и стварна функција остава (Hansen 1992, 372; Hansen 1994, 42–48). У тексту се разматрају ова тумачења и сугерише да се оставе „отпада", често виђене само као збирке сировог материјала, такође могу схватити као дугорочне акумулације заветних предмета интегрисаних у друштвену праксу депоновања током бронзаног доба. Уочљив је развој од комплетних, функционалних предмета као поклона боговима, као *pars pro toto* знаковима или симболима за комплетан поклон или оставу, што се добро уклапа са чињеницом да је у већини случајева само један фрагмент предмета ушао у оставу (Hansen 1994, 360).

Фрагментација предмета коришћених као заветни дарови представља значајну културну иновацију која је увела нови начин концептуализације, чије су порекло и последице још увек предмет научних истраживања. Посматрање остава из дугорочне перспективе открива линије континуитета и веза на даљину које почивају на комуникацији и преносу знања (Hansen 2016, 200). Ово разумевање не односи се само на материјалну културу већ и на замршену мрежу друштвених интеракција које су омогућиле ту размену.

Тумачење које примењујемо на оставе такође се може проширити на специфичне случајеве документоване унутар њих. Могуће је да су предмети пажљиво обмотани и осигурани унутар остава служили не само као физички предмети већ и као „посуде/спремници", који утеловљују или чувају различита сећања. Њихове улоге су могле бити дубоко укорењене у културном значају који су препознали учесници одређених догађаја, истичући њихову важност унутар друштвених пракси или личних прича (Barber 2003, 38).

Издвојена су четири различита типа третмана предмета која се сврставају у намерне чинове са одређеном симболиком: блокиране/запуњене секире и други предмети (тулци, лим), метални предмети кроз које је провучена жица или обмотани жицом, повезивање функционално и концептуално различитих предмета у целину и физичка трансформација предмета (адаптација старих предмета или њихових фрагмената у нове предмете). Ови поступци анализирају се као различити изрази истог феномена – промене статуса и значења предмета непосредно пре њиховог депоновања.

Полази се од претпоставке да оставе представљају завршну фазу сложеног животног циклуса металних артефаката, који обухвата производњу, употребу, размену, трансформацију и коначно одлагање. У том процесу предмети не мењају само физички облик већ и друштвена и симболичка значења. Стога истраживање депоновања металних артефаката подразумева мултидисциплинарни приступ, који обједињује когнитивне и симболичке анализе, контекстуалне интерпретације и концепте као што су „оперативни ланац" и „културна биографија" (Vilaça and Bottaini 2019, 125–126, 134).

Блокиране/запуњене секире и други предмети (тулци, лим)

Феномен уметања фрагмената металних предмета у шупље секире, тулце копаља и друге артефакте први је систематски дефинисао С. Хансен (Hansen 1998, 14–23, fig. 4–12). Овај облик манипулације предметима појављује се на прелазу из средњег у касно бронзано доба у Карпатском басену (Hansen 2005, 213–227; Hansen 2013a, 179–180; Hansen 2013b, 380), а касније се шири и у друге делове Европе (Hansen 1998, 17–18, fig. 13). Међу

најранијим таквим налазима из Карпатског басена издвајају се оставе из Дунаујварош–Косидерпадлаша (Dunaújváros–Kosziderpadlás) (Мађарска), и остава из Ношлака (Noșlaca) (округ Алба) у Трансилванији (Hansen et al. 2015, 45–46; Hansen 2016, 186, 194).

Комбинације предмета уклапају се у основну дефиницију остава као скупова од најмање два предмета која не потичу из гробног или насеобинског контекста (Hansen 1996–1998, 14). Уметање фрагмената других предмета у усадник секире може се тумачити као посебан вид намерне фрагментације, карактеристичне за поједине периоде бронзаног доба. Како је у оставама најчешће депонован само један фрагмент предмета (Hansen 1994, 360), овакве комбинације могу се посматрати као својеврсне „минијатурне оставе", које уз мању количину материјала задржавају симболичку поруку комплетног депозита (Hansen 2016, 186). Фрагментација се у том смислу може разумети као поступак редукције целовитих дарова по принципу *pars pro toto* (Dietrich 2014, 481, 482.). Пример фрагментоване секире са уметнутим шилом и делом оштрице, намерно одложене у Рајну, показује да овакви скупови не представљају отпад намењен претапању, већ ритуално обликоване дарове (Hansen 2016, fig. 4–5). Истовремено, промене у облицима спојених предмета током периода BrD–HaB одражавају шире промене у праксама депоновања и намерне фрагментације (Dietrich 2014, 478–482). Дистрибуција ових „минијатурних остава" показује сличности са комбинационим варијацијама карактеристичним за период HaA (Dietrich 2014, 471–472, tab. 1).

У касном бронзаном добу секире или врхови копаља често су садржавали уметнуте фрагменте других предмета. О. Дитрих је идентификовао преко 90 таквих налаза широм Карпатског басена и Британских острва, тврдећи да су служили као спремници/посуде за предмете који су изворно припадали заједно, документујући одређене догађаје (Dietrich 2014, 468, 481; Dietrich and Mörtz 2019, 281–282).

До сада је идентификована укупно 31 секира из југоисточне Европе са фрагментима и/или растопљеним металом уграђеним у усаднике (Dietrich 2014; Dietrich and Mörtz 2019, 282). Већина њих је датована у HaA, односно од 13. до 12. века п. н. е. Овај период је у југоисточној Европи уопштено обележен великим бројем остава, које без обзира на величину имају хетерогену природу и садрже знатан проценат фрагментованих предмета, међу којима су најбројније запуњене секире (Dietrich and Mörtz 2019, 281). Пракса испуне базе секире доследно је ограничена на један или неколико предмета. У неким случајевима секире су коришћене у целовитом облику, док су у другим случајевима биле подвргнуте знатним обрадама и прерада-

ма, укључујући и фрагментацију, што може указивати на промену намене или вредности (Т. 2). Најчешће коришћени материјали за испуну били су комади сировог метала или инготи, чији је значај у металургији и трговини неоспоран (Dietrich and Mörtz 2019, fig. 2, 5, Tab. 1, 2).

Иако примери са простора Србије нису обухваћени списком који је сачинио Dietrich (2014, List 1), они јасно одговарају моделима намерног запуњавања шупљих предмета препознатим у Карпатском басену. Истовремено, ови налази проширују њихову географску распрострањеност и пружају нове податке о начину манипулације металним предметима током касног бронзаног доба. Запуњени усадници секира забележени су у више остава: Поповић–Папхалом (Т. 1/1; Коледин и Рамадански 2019, 15–25), Товарник II, (Т. 1/3; MgNS, непубликовано), Пољанци I (Poljanci I) (Т. 1/2; Miklik–Lozuk 2009, 56, kat. br. 25, 194). Заједничка одлика анализираних примера јесте да су као „спремници" коришћени шупљи функционални делови – усадници секира и тулци копаља. Запуњавање није било последица поправке нити је служило конструктивном ојачавању усадника, већ представља намерну интервенцију којом је непосредно пре депоновања измењен функционални и симболички карактер предмета. Запуњени тулац копља из оставе Крчедин I (Бели ат) након запуњавања је и секундарно деформисан, односно био је подвргнут вишеструкој манипулацији пре одлагања (Т. 1/4; Koledin 2021, sl. 3).

Сличан принцип уочен је и у остави II из Шомлоа (Somló), где је шупља секира испуњена са два грумена метала, уз пажљиво распоређено длето и наруквице (Tarbay et al. 2023, fig. 6; fig. 9B/1–5). За разлику од примера из јужног дела Карпатског басена, овде предмети нису били намерно фрагментовани, већ су у оставу положени целовити. Ипак, у оба случаја шупља секира функционише као носилац нове композиције, а не искључиво као функционално оруђе, што упућује на сличан принцип симболичког обликовања депозита.

Осим тога, и друге врсте артефаката су повремено коришћене као „спремници" за различите фрагменте бронзаних предмета (Dietrich 2014, 475–478). Могућа намера могла је бити издвајање одређене групе предмета из остатка оставе (Hansen 1998, 23; Dietrich 2014, 477). Углавном се ради о низовима тулаца од бронзаног лима: остава Поарта Алба (Poarta Albă) (Petrescu Dîmboviţa 1977, Pl. 18/11), Печка (Pecica II) (Petrescu Dîmboviţa 1977, Pl. 170/2–6) и Славонски Брод (Slavonski Brod) (Т. 1/5; Clausing 2003, 113–114, Fig. 35).

Посматрано у ширем контексту, запуњавање шупљих предмета представља један од најранијих и најдоследнијих облика намерне трансформације металних артефаката, којим су мењани њихов функционални и симболички статус непосредно пре похрањивања у оставу.

Метални предмети кроз које је провучена жица или обмотани жицом

Посебан вид манипулације металним предметима представља провлачење жице кроз постојеће отворе, као и обмотавање предмета жицом или лимом. У многим случајевима овакве интервенције нарушавају функционалност предмета или их трајно повезују у нове целине, због чега се најчешће тумаче као део симболичких и идеолошких пракси повезаних са одлагањем металних артефаката.

Један од најупечатљивијих примера потиче из оставе Футог, где је кроз отвор за заковицу на фрагменту мача типа Арањош провучена жица више пута обмотана око фрагмента (T.2/4; Borić 1997, T. I/1; T. XVI/318–324). Начин на који је жица употребљена показује да њена сврха није била поправка или поновно оспособљавање мача за употребу. Искоришћен је већ постојећи отвор за заковицу, док је вишеструким обмотавањем наглашен сам чин повезивања. На тај начин жица постаје саставни део новог идентитета предмета, формираног непосредно пре његовог одлагања. Сличне појаве забележене су и у оставама Зеленик (Вукмановић и Радојчић 1995, кат. бр. 344, 354), Славонски Брод – Ливадићева улица, (T. 2/2, Miškiv 1982, 171, T. V/2), Славонски Брод (T. 2/3; Clausing 2003, 119, Abb. 29/104; 135, Abb. 41/181) где су жицом или лимом повезивани фрагменти српова, наруквица и других металних предмета. Паралеле су познате и из остава Памук (Pamuk) (T. 2/1; Mozsolics 1985, 168, Taf. 104/17), Лењђелтоти (Lengyeltóti II), (Mozsolics 1985, Taf. 107, 6), Кужир (Cugir) и Суату (Suatu) из Румуније (Petrescu Dîmboviţa 1977, 91, Pl. 134, 18; 135, Pl. 322, 3), док су у остави Бодрог (Bodrog) у Словачкој (Novotná 1970, 91, Taf. XXI) предмети организовани у неколико међусобно повезаних група формираних помоћу савијене жице.

Изван Карпатског басена добар пример представља копље из оставе Пједилуко (Piediluco I), у чијем је тулцу био заглављен мали камен, око кога је био обмотан танак бронзани лим (Bruno 2012, appendix 2: 38/13). Овакве појаве Ј. Брук (Brück 2004, 318–319) доводи у везу са праксом замотавања познатом из погребних обреда раног бронзаног доба, тумачећи их као радње које су могле имати заштитну улогу или служити успостављању и одржавању односа између људи посредством предмета.

Наведени поступци превазилазе функционално повезивање појединачних артефаката и указују на намерно обликовање сложених композиција непосредно пре депоновања. Жица у том процесу није служила као техничко средство, већ као материјални израз нових односа међу предметима. Без обзира на то да ли су повезивани фрагменти мачева, српова, накита или других предмета, доследно је примењиван исти принцип – физичким спајањем ме-

њан је њихов дотадашњи статус и формиране су нове, симболички осмишљене целине. Управо је та промена односа између предмета представљала суштину ове праксе, при чему је материјално повезивање истовремено означавало и њихово концептуално преобликовање у целине намењене депоновању.

Повезивање функционално и концептуално различитих предмета у целину

Вредна пажње је још једна манифестација: намерно спајање различитих предмета, које дословно укључује механизам „ланчаног" повезивања. Предмети су цели, али захтевају физичко спајање како би изразили нова значења. Таква унија међусобно поништава практичну функцију сваког предмета (Vilaça 2006, 81). Ова изузетна појава забележена је широм Европе, а као што је већ речено, први пут је идентификована у остави Дунајварош–Косидерпадлаш (Hansen 2016, 186).

На простору јужног дела Карпатског басена најсложенији пример долази из оставе Футог (Borić 1997, T. XVI/318–324). У њој је документовано више група предмета повезаних жицом: калотаста дугмад, перле, салталеони, привесци и други ситни бронзани предмети јединствене структурне целине, који се више не могу посматрати као збир појединачних предмета. Чином физичког повезивања њихова првобитна функција губи значај, док у први план долази ново симболичко значење настале композиције.

Слични модели познати су из остава Зеленик (Вукмановић и Радојчић 1995, кат. бр. 355), Пустаковец (Hänsel 1999, kat.br. 80, fig 6.1–5), Палотабожок (Palotabozsok) и Рињасенткиралj (Rinyaszentkirály) (Mozsolics 1985, 183, Taf. 75/2, 97/16). Сложени аранжмани забележени су и у остави Ровно (Rowen/Róvno) (T. 5/3), где су на торквес нанизане две наруквице отворених крајева, кроз које је провучена наруквица затворених крајева (Hänsel und Hänsel 1999, 186–188).

Комбиновање различитих предмета представљало је широко распрострањену праксу, иако су конкретне комбинације зависиле од локалних традиција. Најранији примери потичу већ из средњег бронзаног доба, из остава Батарчи (Bătarci) и Крачунешти (Crăciuneşti), где су повезивани златни прстенови са шупљим секирама, односно бронзане полуге са наруквицама (Dietrich and Mörtz 2019, 282). У остави Ерведал (Ervedal) у Португалији два прстена су ланцима причвршћена за ушицу бронзане секире (Vilaça and Bottaini 2019, fig. 42), намерно деформисане фибуле повезане са длетом у остави Римесоне (Rimessone) у Италији (Toune 2009, fig. 1/1–3), а истоветан поступак уочен је и на локалитету Монте Инђино (Monte Ingino) (Toune 2009, fig. 2).

Елементи остава, а нарочито целине састављене од различитих категорија артефаката, носе вишеслојна значења, која произилазе из међусобног односа њихових својстава и специфичног локалног и регионалног контекста. Управо та контекстуална условљеност омогућава различита тумачења њихове културне, друштвене и симболичке улоге. Налази из Мушје јаме код Шкоцјана у Словенији представљају један од најсложенијих примера намерног обједињавања функционално и концептуално различитих категорија предмета. То се најјасније огледа у скуповима поломљених врхова копаља у чије су тулце уметнути игле и шила. У једном случају у тулцу се налазе игла и шило, док је у другом игла намерно савијена. Код трећег примерка кроз бочне отворе тулца провучено је шило, које је потом савијено тако да трајно остане фиксирано у тулцу копља (Teržan 2019, 226–228).

Ови примери показују да није реч о случајном уметању, већ о намерној интервенцији којом су предмети различите намене преведени у нови контекст употребе и значења. Оружје, елементи ношње и алати више нису деловали као самостални артефакти, већ су постали делови сложених структура чија се вредност заснивала на њиховом међусобном односу, а не на појединачним функцијама.

Сличан принцип уочава се и код предмета који су након излагања ватри стопљени у јединствене творевине: туласта секира са врхом копља, мањом туластом секиром и више непрепознатљивих бронзаних фрагмената, као и деформисана туласта секира уз коју је спојен украшени бронзани лим, највероватније део кнемиде (Teržan 2019, 228). У овим случајевима топљење није довело до случајног оштећења предмета, већ до стварања нових материјалних облика који више нису имали употребну функцију.

У оквиру анализиране грађе, Мушја јама представља изузетан пример намерног обликовања односа између различитих категорија предмета. Њихов значај не произлази само из физичког спајања артефаката, већ из стварања нових материјалних ентитета чије се значење не може свести на збир значења појединачних делова.

Физичка трансформација предмета (адаптација старих предмета или њихових фрагмената у нове предмете)

Поједини предмети доживели су јасну метаморфозу, кроз фрагментацију, деформацију, истрошеност и трагове насилне употребе, а такав преображај се може објаснити и на други начин. Рециклирање, које је било стална пракса у касном бронзаном добу, није било ограничено само на преобликовање, јер оно може укључивати пренамену старих предмета у

„нове" предмете или „алате за другу употребу" – *outils de seconde intention* (Boutoille and Milcent 2006, 297–311). Заправо, поврат метала који се сматра сировином која се не сме бацати такође укључује адаптацију старих предмета или њихових фрагмената у нове предмете који су тада природно ограничени обликом оних првобитних.

Конверзија односно *Upcycling* (Ojala and Sörman 2024, 234), подразумева пренамену фрагмената старијих предмета у нове, директним сечењем и преобликовањем, без поновног топљења метала (Jennings 2014, 163), што га разликује од рециклирања у ужем металуршком смислу (Caple 2010, 305–318). Иако се овај често везује за савремене дискусије о одрживости и кружној економији (Paras and Curteza 2018, 46–58), примењен је и у анализама историјских контекста (Rous 2020, 12–15).

Током касног бронзаног доба, обрада фрагмената бронзаних предмета у наруквице, игле, шила и копља била је честа пракса (Kristiansen 2016, 145; Thrane 2013, 445–453), укључујући израду мањих наруквица од торквеса или фрагмената већих примерка, могуће намењених деци (Kristiansen 2016, 144–145).

Бритве касног бронзаног доба (Т.7/3,4) такође су повремено израђиване од фрагмената торквеса, посуда и наруквица (Thrane 2013, 445; Sörman 2025, fig.5), при чему је у Скандинавији познато најмање дванаест примерка израђених од бронзаних посуда, понекад са очуваном орнаментиком (Thrane 2013, fig. 14.1), а у појединим случајевима чак је претпостављено порекло из исте оригиналне посуде (Thrane 2013, 449). Бодеж из Кабесо де Марија Кандала (Cabeço de Maria Candal) (Т.7/1) преобликован је из оштрице мача а не изливен од нуле, што наглашава алтернативни облик рециклирања артефаката (Vilaça et al. 2012, fig.14). Ова пракса поновног кориштења оштрице мача за израду бодежа је документована примерима попут малог бодежа из Тапада дас Арголаса (Tapada das Argolas) (Vilaça et al. 2002–2003, str. 19 i sl. 7–2) као и налазима из Алхамбраса (Alhambras) и Пуертолана (Puertollano) у Шпанији (Vilaça et al. 2012, 329–331). Процес рециклирања варира, при чему неки артефакти настају као резултат преображаја различитих врста предмета, док други представљају прилагођавања постојећих предмета. Тако је уведен концепт *outils de seconde intention*, фокусирајући се на делотворност поновног коришћења сломљених делова без претапања (Boutoille and Milcent 2006, 297–311). Трансформација мача у бодеж може имати и утилитарно и симболичко значење. Овај процес чува сећање на изворни предмет и наставља његову културну биографију уместо да га у потпуности негира (Kopytoff 1986, 64–68; Gosden and Marshall 1999, 169–172, 175).

Рециклирање артефаката преко физичке трансформације представља тему која у српској археологији још није систематски разматрана, иако сама пракса фрагментације и преобликовања подразумева висок степен техничке вештине, планирања и улагања ресурса. Сам чин фрагментације не подразумева нужно уништење предмета, већ често осмишљену декомпозицију, а у одређеним случајевима и симболичко „убијање" његовог првобитног идентитета.

Један од ретких али изразитих примера трансформације предмета са територије Војводине јесте бодеж типа Бачинци (Коледин и Николић 2021, Сл. 4). Бодеж (Т.7/2) има језичасту дршку с профилисаним рубом, налик на дршке мачева типа Ројтлинген (Reutlingen, ili Naue II, Sprokhof IIa, Nenzingen). Његово издужено троугласто сечиво има две уске урезане линије дуж средњег ребра. Канија је израђена од бронзаног лима, а у изради је коришћен део кнемиде или посуде. На дну сечива видљив је порубљени обод ранијег предмета кроз који је провучена бронзана жица савијена у полупетљу. Рубови оштрице су порубљени, а уска лимена трака дијагонално обавија тело канije. Лимене компоненте у бодежима су ретке, са једним упоредивим примерком из Кенигсброна (Königsbronna) (Коледин и Николић 2021). Петљасте жице део су опута кнемида из касног бронзаног доба, а у остави Пољанци IV један примерак кнемида је коришћен као извор сировина (Коледин и Николић 2021, Сл. 5а). Израда самог бодежа је вредна пажње: његова дршка попут мача у контрасту је са његовом оштрицом у стилу раног бронзаног доба, што сугерише јединствени спој раздобља. Дршка је несразмерно велика у односу на сечиво и управо та разлика у величини указује да се можда ради о модификованој оштрици мача или калупа за његову израду, што објашњава ову необичну комбинацију стилова. Нажалост, предмет потиче из велике растурене оставе, тако да се евентуално постојање још неких комбинација предмета не може утврдити. Трансформација овог мача није представљала само техничко прилагођавање већ и свесно задржавање појединих елемената првобитног предмета. Управо комбинација различитих компоненти показује да циљ није био једноставно добијање новог оружја, већ стварање предмета који је истовремено носио материјалну и симболичку везу са својим претходним обликом.

Мач из оставе Моравичка Села (Moravička Sela, Hrvatska) имао је другачију биографију и другачији начин трансформације (Blečić Kavur et al. 2020, 411, 418–420; Blečić Kavur and Kavur 2025, fig. 1). Према типолошким карактеристикама, овај мач је укључен у тип Будишћина (Budinšćina) / Кршко (Krško)/група А4 (Blečić Kavur and Kavur 2025, 140). Његово стање

очуваности показује да је намерно савијен, при чему данас недостају приближно две трећине сечива, те затупљен. За разлику од трансформисаног мача у бодеж типа Бачинци, код којег је трансформација подразумевала преобликовање и функционалну редефиницију, код мача из Моравичких Села фрагментација и деформација тумаче се као резултат више процеса унутар његове биографије, при чему је нагласак стављен на симболичко искључивање предмета из активне употребе (Blečić Kavur and Kavur 2025, 143–144). За разлику од бодежа типа Бачинци, код кога је физичка трансформација омогућила наставак биографије предмета у новом облику, у Моравичким Селима иста врста интервенције означава њен завршетак. И у овом случају мач је у почетној фази функционисао као оружје и као визуелни маркер друштвеног статуса, али је након престанка практичне употребе ушао у фазу у којој је задржао искључиво симболичку функцију. Намерно оштећивање и депоновање у структурисану оставу тумачи се као чин ритуалног уклањања из сфере јавне и друштвене циркулације. Посебна пажња у интерпретацијама усмерена је на другу животну фазу овог мача, у којој је, услед измењене форме и затупљеног врха, предмет функционисао као препознатљив симбол мача, али више не и као активно оружје (Blečić Kavur and Kavur 2025, 144). Аутори указују на аналогију са предметима мимикрије – артефактима који су намерно лишени практичне функције, али су задржали кључне елементе симболичке препознатљивости. У том контексту, овакви предмети могу се тумачити као средства у процесима социјализације и учења, нарочито у преношењу знања о будућој симболичкој употреби оружја.

Закључак

Анализа различитих облика намерног третмана металних предмета показала је да се праксе фрагментације, трансформације и депоновања не могу тумачити искључиво као технолошки или економски поступци, већ као сложени друштвени и симболички процеси. Иако се ови поступци разликују по начину извођења, свима је заједничко да су представљали свесне интервенције којима су мењани материјални изглед, функција и значење предмета непосредно пре њиховог коначног одлагања. Блокиране, односно запуњене секире, које се јављају у Карпатском басену током 13. и 12. века п. н. е. и у јужној Британији током 10. и 9. века п. н. е., појављују се истовремено са депоновањем фрагментованих предмета у оставе, које су дуго тумачене као обичне збирке отпада (Dietrich and Mörtz 2019, 281–283). Иако је уништавање металних предмета често повезивано са рециклажом, намерно блокирање предмета нема једноставно функционално објашњење јер се та-

козване оставе отпада касног бронзаног доба, посебно у Карпатском басену, могу разумети као дуготрајне акумулације заветних предмета, интегрисане у друштвене и религијске праксе (Dietrich 2014, 468, 471–472). Наиме, шупље секире испуњене фрагментима других предмета могу се посматрати као „минијатурне оставе", односно појединачни чинови посвећења унутар већих депозита (Hansen 2016, 18). Намерно запуњавање предмета, њихово повезивање жицом, комбиновање функционално различитих артефаката и преобликовање старијих предмета представљају поступке који сведоче о континуитету ритуалних пракси, прилагођених новим облицима материјалног изражавања (Dietrich 2014).

Усмеравање аналитичког фокуса на манипулацију предмета, а не искључиво на њихову поправку, омогућава сагледавање начина на који уградња старијих фрагмената у нове предмете може успоставити ланце материјалних веза које учвршћују друштвене односе (Chapman 2000, 28–34; Chapman and Gaydarska 2007, 186–189). Анализа фрагмената укључених у поново састављене или трансформисане предмете отвара могућност дубљег разумевања сложених образаца употребе и значења како целих артефаката, тако и њихових делова. У том контексту овде је примењен појам *upcycling* (креативне поновне употребе, пренамена), који означава израду нових предмета од већ коришћених или одбачених материјала, а који је већ примењен и у интерпретацијама историјских и археолошких контекста (Ojala and Sörman 2024, 234). У оквиру металуршких пракси конверзија се може дефинисати као „директна трансформација једног предмета у други путем резања и преобликовања" (Jennings 2014, 163), при чему су такви предмети често тешко уочљиви у археолошком запису, осим ако задржавају орнамент или друге препознатљиве морфолошке елементе свог првобитног облика.

Поређење преобликованог мача у бодеж типа Бачинци и намерно деформисаног мача из оставе Моравичка Села показује две различите стратегије поступања са оружјем након престанка његове првобитне функције. У првом случају фрагментација означава почетак нове фазе биографије предмета, јер преобликовани мач наставља да постоји као бодеж, задржавајући део својих формалних и симболичких својстава. У другом случају, намерно савијање и уништавање оружја представљају чин његове симболичке деактивације, након које предмет више није враћен у друштвену циркулацију. Депоновање у оставу означава завршни чин те биографије и формализовано повлачење оружја из сфере употребе, моћи и јавне видљивости.

Дакле, очување одређених компоненти у свим, овом приликом, издвојеним категоријама третмана предмета пре чина одлагања, сугерише намерну пренамену предмета, потенцијално као симболичке елементе који ће

се уградити у нове твари или задржати као материјалне реликвије (амајлије или успомене). Ова пракса наглашава сложену интеракцију између појединаца и предмета, наглашавајући да они остварују значења која се протежу изван њиховог непосредног физичког облика. Такве асоцијације предмета функционисале су као витални канали за одржавање међуљудских односа и веза са специфичним контекстима и местима, ефикасно чувајући ове везе кроз генерације и време (Brück 2006, 79).

Различити облици манипулације забележени на анализираним предметима нису представљали изоловане чинове. У оквиру истих остава препознају се запуњавање предмета, њихово повезивање жицом, комбиновање различитих артефаката и физичка трансформација, што указује на сложен процес припреме предмета пре одлагања. Примери из остава Футог и Крчедин I показују да су поједини предмети били изложени вишеструким интервенцијама, чиме је њихов статус постепено мењан. Ови поступци нису били искључиво техничке или економске природе, већ су представљали део друштвених и симболичких пракси кроз које су предмети добијали нова значења. Због тога се крута подела остава на „ритуалне" и „неритуалне" губи као аналитички оквир, будући да су рециклажа, трансформација и ритуално поступање представљали испреплетене аспекте истог процеса. Намерна манипулација металом тако се може разумети као саставни део животне биографије предмета, а не само као завршни чин њихове употребе.

БИБЛИОГРАФИЈА

Barber, M. 2003. *Bronze and the Bronze Age*. Stroud: Tempus Publishing Ltd.

Blečić Kavur, M. i Jašarević, A. 2014. Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 43: 35–49.

Blečić Kavur, M., B. Kavur and Starac, R. 2020. Reflection of actions: The Late Bronze Age hoard from Moravička Sela, north-western Croatia / Ohlas činů: Depot z mladší doby bronzové z lokality Moraviška Sela, severozápadní Chorvatsko. *Archeologické rozhledy* LXXII: 410–426.

Blečić Kavur, M. and Kavur, B. 2025. A small chieftain in a big wide world. On the reproduction of social roles in the Late Bronze Age. Ed. Aleksandar Bulatović. *The Flow. Interactions-Transmission-Transformation. Long-distance Connections in the Metal Ages of Southeastern Europe.* LANTERNA 2024 – II nacionalni naučni skup – Arheometrija u Srbiji 2014–2024, Viminacium archaeological site and Domvs Scientarivm October 31st to November 3rd 2024, 137–146. Belgrade: Institute of Archaeology.

Borić, D. 1997. Ostava kasnog bronzanog doba iz Futoga. *Rad Muzeja Vojvodine* 39: 41–92.

Boutoille, L. and Milcent, P.-Y. 2006. De l'épée du guerrier au racloir: l'outillage de seconde intention dans les dépôts métalliques du Bronze final atlantique trouvés en France. *Normes techniques et pratiques sociales.* Eds. F. Bon, L. Léa, S. Philibert et P.-Y. Milcent. Actes des XXVIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 20–22 octobre 2005, 297–311. Antibes: Éditions APDCA.

Bradley, R. 1988. Hoarding, Recycling and the Consumption of Prehistoric Metalwork: Technological Change in Western Europe. *World Archaeology* 20 (2): 249–260.

Bradley, R. 1990. *The passage of arms: an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bruno, A. 2012. *Spears in context: Typology, Life-Cycles and Social Meanings in Bronze Age Italy*. Student thesis: Phd. University of Manchester.

Brück, J. 2004. Material metaphors: The relational construction of identity in Early Bronze Age burials in Ireland and Britain: The relational construction of identity in Early Bronze Age burials in Ireland and Britain. *Journal of Social Archaeology* 4 (3): 307–333.

Brück, J. 2006. Fragmentation, personhood and the social construction of technology in Middle and Late Bronze Age Britain. *Cambridge Archaeological Journal* 16 (3): 297–315.

Vilaça, R. 2006. Depósitos de bronze do território português. Um debate em aberto.*O Arqueólogo Português* 24: 9–150.

Vilaça, R., Montero Ruiz, I., Ribeiro, C.A. and Silva, R. C. 2002–2003. Tapada das Argolas (Capinha, Fundão): novos contributos para a sua caracterização. *Estudos Pré–Históricos* 10–11: 175–197.

Vilaça, R., Bottaini, C. and Montero-Ruiz, I. 2012. O depósito do Cabeço de Maria Candal, Freixianda (Ourém, Portugal). *O Arqueólogo Português* 5 (2): 297–353.

Vilaça, R. and Bottaini, C. 2019. Breaking metals and handling ideas about Bronze Age hoards from Western Iberia. Material patterns, invisible behaviours and possible interpretations, in *Fragmentation and Depositions in Pre and Proto–Historic Portugal*, ed. A. C. Valera, 125–139. Lisbon: Núcleo de Investigação Arqueológica (NIA).

Вукмановић, М. и Радојчић, Н. 1995. *Каталоī мета̄ла II*. Београд: Народни музеј Београд.

Gosden, Ch. and Marshall, Y. 1999. The Cultural Biography of Objects. *World Archaeology* 31 (2): 169–178.

Dietrich, O. 2014. Learning from "scrap" about Late Bronze Age hoarding practices. A biographical approach to individual acts of dedication in large metal hoards. *European Journal of Archaeology* 17 (3): 468–86

Dietrich, O. and Mörtz, T. 2019. Sockets full of scrap? Bronze Age metal deposits in south–eastern and north–western Europe. *Aspects of the Bronze Age in the Atlantic Archipelago and Beyond.* Ed. D. Brandherm. Proceedings from the Belfast Bronze Age Forum, 9–10 November 2013: 281–297. Hagen: Curach bhán publications.

Jennings, B. 2014. Repair, Recycle or Re–use? Creating Mnemonic Devices Through the Modification of Object Biographies During the Late Bronze Age in Switzerland. *Cambridge Archaeological Journal* 24 (1): 163–176.

York, J. 2002**.** The life cycle of Bronze Age metalwork from the Thames. *Oxford Journal of Archaeology* 21 (1): 77–92.
Koledin, J. 2021. Ostava bronzanog doba Krčedin – Beli at (Krčedin I). *Рад Музеја Војводине* 63: 7–45
Коледин, Ј. и Рамадански, **Р.** 2019. Остава касног бронзаног доба са Папхалома (Поповића) код Сенте. *Рад Музеја Војводине* 61: 15–25.
Коледин, Ј. и Николић, У. 2021. О налазима бронзаног доба у Срему. *Зборник завичајног музеја у Руми* XI: 9–18.
Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things: commodities as process. In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, ed. A. Appadurai, 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
Kristiansen, K. 2016. En analyse af yngre bronzealders depotfund (Periode IV–V) i Danmark: kildekritik, kronologi og tolkning. http://www.academia.edu/27679772
Miklik–Lozuk, L. 2009. *Ostave kasnog brončanog doba iz Poljanaca*. Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja.
Miškiv, I. 1982. Brončanodobna ostava iz Slavonskog Broda–Livadićeva ulica. *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja* 5–6: 167–186.
Mozsolics, A. 1985. *Bronzefunde aus Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Nebelsick, L. 1997. Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer– Ein Deutungsversuch, in *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*, eds. A. Hänsel and B. Hänsel, 35–41. Berlin: Staatliche Museen und Freie Universität.
Nebelsick, L. 2000. Rent asunder: ritual violence in Late Bronze Age hoards, in *Metals Make The World Go Round*, ed. C.F.E. Pare, 160–175. Oxford: Oxbow Books.
Needham, S. 2001. When expediency broaches ritual intention: the flow of metal between systemic and buried domains. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 7 (2): 275–98.
Novotná, M. 1970. *Die Bronzehortfunde in der Slowakei–Spätbronzezeit*. Archaeologia Slovaca–Fontes, Tomus IX. Bratislava: Akademie der Wissenschaften Bratislava.
Ojala, K. and Sörman, A. 2024. Fusing fragments: Repaired objects, refitted parts and upcycled pieces in the Late Bronze Age metalwork of Southern Scandinavia, in *Broken Bodies, Places and Objects: New Perspectives on Fragmentation in Archaeology*, eds. A. Sörman, A. A. Noterman and M. Fjellström, 224–242. London: Routledge.
Paras, M. K. and Curteza, A. 2018. Revisiting upcycling phenomena: a concept in clothing industry. *Research Journal of Textile and Apparel* 22 (1): 46–58.
Petrescu–Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
Rous, Sarah A. 2020. *Reset in Stone: Memory and Reuse in Ancient Athens*. Austin: University of Texas Press.
Sörman, A. 2024. Pieces of the past, fragments for the future – broken metalwork in Nordic Late Bronze Age hoards as memorabilia, in *Broken bodies, places and objects – new perspectives on fragmentation in archaeology*, eds. A. Sörman, A. A. Noterman and M. Fjellström, 259–273. London: Routledge.

Sörman, A. 2025. Fragmenting metalwork in Late Bronze Age Europe – a secondary products revolution?, in *Bronzization Essays in Bronze Age Archaeology*, eds. Heide W. Nørgaard and Samantha S. Reiter, 283–295. Oxford: Archaeopress.

Tarbay, J. G., Soós, B., Péterváry, T., Bárány, A. and Lukács, B. 2023. The Late Bronze Age Somló Hill and a new bronze hoard. A késő bronzkori Somló-hegy és egy új bronzdepó. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2023: 79–102.

Thrane, H. 2013. Scrap metal razors: Late Bronze Age razors made of scrap metal – another source for the study of imported bronze vessels, in *Landschaft, Besiedlung und Siedlung: archäologische Studien im nordeuropäischen Kontext*, eds. I. Heske, H. J. Nüsse and J. Schneeweiss, 445–453. Neumünster: Wachholtz Verlag.

Teržan, B. 2019. Waffenweihungen in der Karsthöhle Mušja jama/Fliegenhöhle bei Škocjan (Slowenien): Sieger – Verlierer – Überlebende. *Materialisierung von Konflikten: Beiträge der Dritten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 24. bis 27. September 2018 in Fulda.* Eds. Svend Hansen i Rüdiger Krause, 223–240. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 346. Bonn: Rudolf Habelt.

Toune, B. 2009. Fragmentation et objets manipulés dans le dépôt de Rimessone (Latium). Pour une autre approche des dépôts de la fin de l'âge du Bronze en Italie centrale. *Du Matériel au Spirituel: Réalités archéologiques et historiques des « dépôts » de la Préhistoire à nos jours.* Eds. S. Bonnardin, C. Hamon, M. Lauwers et B. Quilliec. Actes des Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes. Antibes–Juan–les–Pins, 16–18 octobre 2008, 196–202. Antibes: APDCA.

Falkenstein, F. 2011. Zu Struktur und Deutung älterer urnenfelderzeitlicher Hortfunde im nordalpinen Raum. *Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung*. Eds. U. L. Dietz und A. Jockenhövel. Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster, 71–105. Stuttgart: Franz Steiner.

Hänsel, A. 1999. Ein älter urnenfelderzeitliches Depot aus Pustakovec. Kot. Čakovec, Kroatien. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31: 76–92.

Hänsel, A., Hänsel, B., 1997. *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*. Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin – Bestandskataloge, Band 4. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz.

Hansen, S. 1992. Depozitele ca ofrănda: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ (Horte als Weihegabe: Ein Beitrag zur Interpretation der Depotfunde der älteren Urnenfelderzeit). *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie 43*: 371–392.

Hansen, S. 1994. *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 21. Bonn: Habelt.

Hansen, S. 1996–1998. Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweis. *Dacia* 40/42 (New Series): 5–28.

Hansen, S. 2005. Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis, in *Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, eds. B.

Horejs, R. Jung, E. Kaiser and B. Teržan, 211–230. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121. Bonn: Rudolf Habelt.
Hansen, S. 2013a. Bronze Age hoards and their role in social structure: a case study from South–West Zealand, in *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, eds. S. Bergerbrant and S. Sabatini, 179–191. BAR International Series 2508. Oxford: Archaeopress.
Hansen, S. 2013b. Innovative Metalle: Zur Bedeutung von Kupfer und Gold im 5. Jahrtausend v. Chr. In *Vom Jäger zum Bauern – Die Neolithisierung im Mitteleuropa*, eds. T. Kerig i A. Nowak, 365–380. Bonn: Habelt.
Hansen, S. 2016. A Short History of Fragments in Hoards of the Bronze Age, in *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa,* ed. H. Baitinger, 185–208. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
Hansen, S., Rustoiu, G. T. and Dragotă, A. 2015. Depozitul de la Noșlac, in *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri în Transilvania*, eds. H. Ciugudean and G. Bălan, 45–50. Alba Iulia: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
Caple, C. 2010. Ancestor artefacts – ancestor materials. *Oxford Journal of Archaeology* 29 (3): 305–318.
Clausing, Ch. 2003. Ein urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.
Chapman, J. 2000. *Fragmentation in archaeology: people, places, and broken objects in the prehistory of southeastern Europe*. London: Routledge.
Chapman, J. and Gaydarska, B. 2007. *Parts and wholes: fragmentation in prehistoric context*. Oxford: Oxbow Books.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Jovan Koledin
Museum of Vojvodina, Novi Sad
Anđelka Putica
Sombor City Museum

METAL INTO METAL, AN ENDLESS STORY: SYMBOLIC PRACTICES, TRANSFORMATIONS, AND TREATMENT OF METAL OBJECTS IN LATE BRONZE AGE HOARDS

Keywords: *Late Bronze Age, hoards, fragmentation, axes with blocked sockets, object combinations, physical transformation of objects*

During the Late Bronze Age in the Carpathian Basin and parts of western Europe, various practices of intentional treatment of metal objects prior to their deposition in hoards have been identified. Among the most notable examples are hollow axes filled with fragments of other objects ("miniature hoards"), items connected with wire, as well as combinations of functionally and conceptually different artefacts brought together into a single assemblage. These practices indicate a complex relationship between physical objects and their symbolic meanings, demonstrating that the disposal or modification of objects was not merely functional, but often part of ritual and social procedures instead.

Fragmentation, deformation, and deliberate damaging of objects cannot be reduced solely to economic or practical purposes of recycling. The concept of upcycling – transforming old or broken objects into new artefacts through cutting, reshaping, or combining – shows that conscious and creative material manipulation was practiced in the Late Bronze Age. Such practices allowed the continuation of an object's biography and its integration into cultural and religious contexts, while simultaneously preserving material and social connections within a given society.

Although occurrences of blocked and filled axes represent a relatively short-lived phenomenon (approximately two centuries in the Carpathian Basin), they form part of a long-standing tradition of ritually combined artefacts. These finds highlight that ritual practices were not limited to "complete" objects but also applied to fragments, reflecting the sophistication and depth of the cultural narrative of the Late Bronze Age.

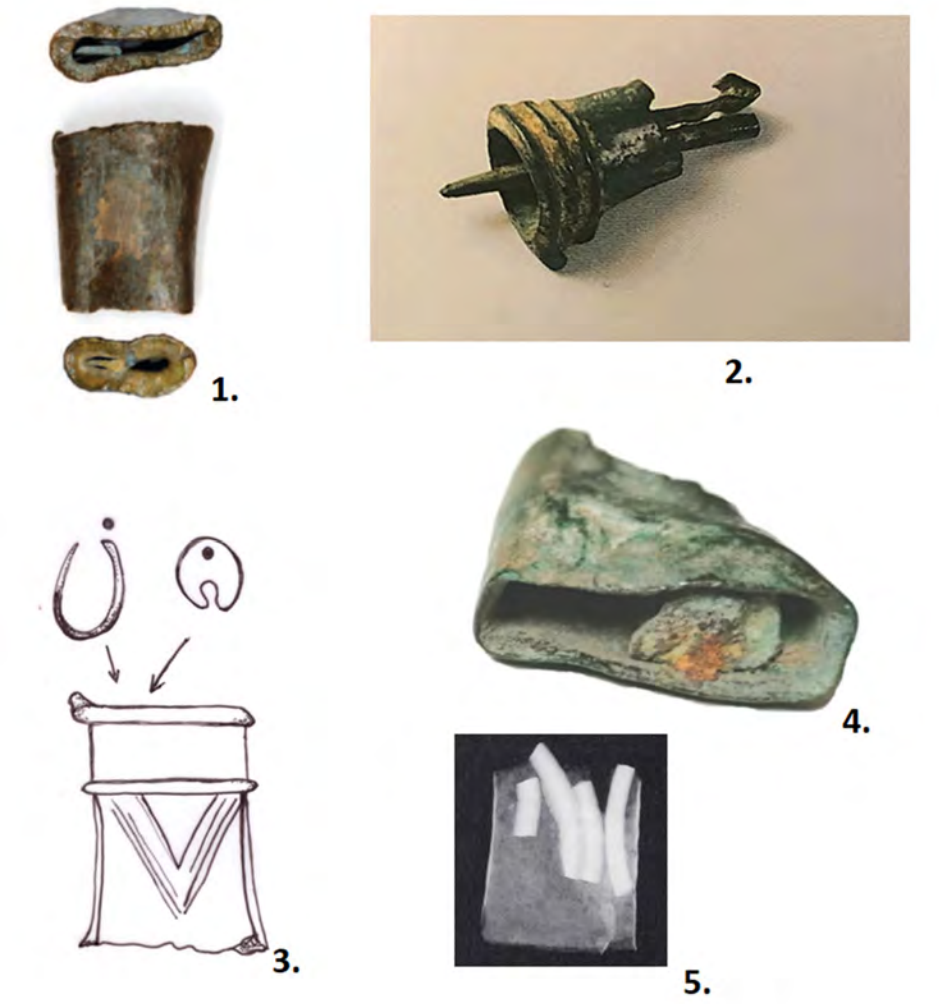

T. I 1. Остава Поповић–Папхалом (Коледи́н–Рамадански 2019, 15–25), 2. Остава Пољанци I (Miklik-Lozuk 2009, 56, kat. 25), 3. Остава Товарник II (Музеј Града Новог Сада, непубликовано), 4. Крчедин I (Бели ат) (Koledin 2021, sl. 3), 5. Остава Славонски Брод (Clausing 2003, 113–114, Fig. 35)

Pl. I 1. Popović–Paphalom hoard (Koledin-Ramadanski 2019, 15–25), 2. Poljanci I hoard (Miklik-Lozuk 2009, 56, cat. 25), 3. Tovarnik II hoard (City Museum of Novi Sad, unpublished), 4. Krčedin I (Beli At) (Koledin 2021, Fig. 3), 5. Slavonski Brod hoard (Clausing 2003, 113–114, Fig. 35)

T. II 1. Остава Шпелнака II, 2., 3. Дипша, 4. Гуштерица II
(Dietrich and Mörtz 2019, Fig. 2)

Pl. II 1. Hoard Şpălnaca II, 2., 3. Dipşa, 4. Guşteriţa II
(Dietrich and Mörtz 2019, Fig. 2)

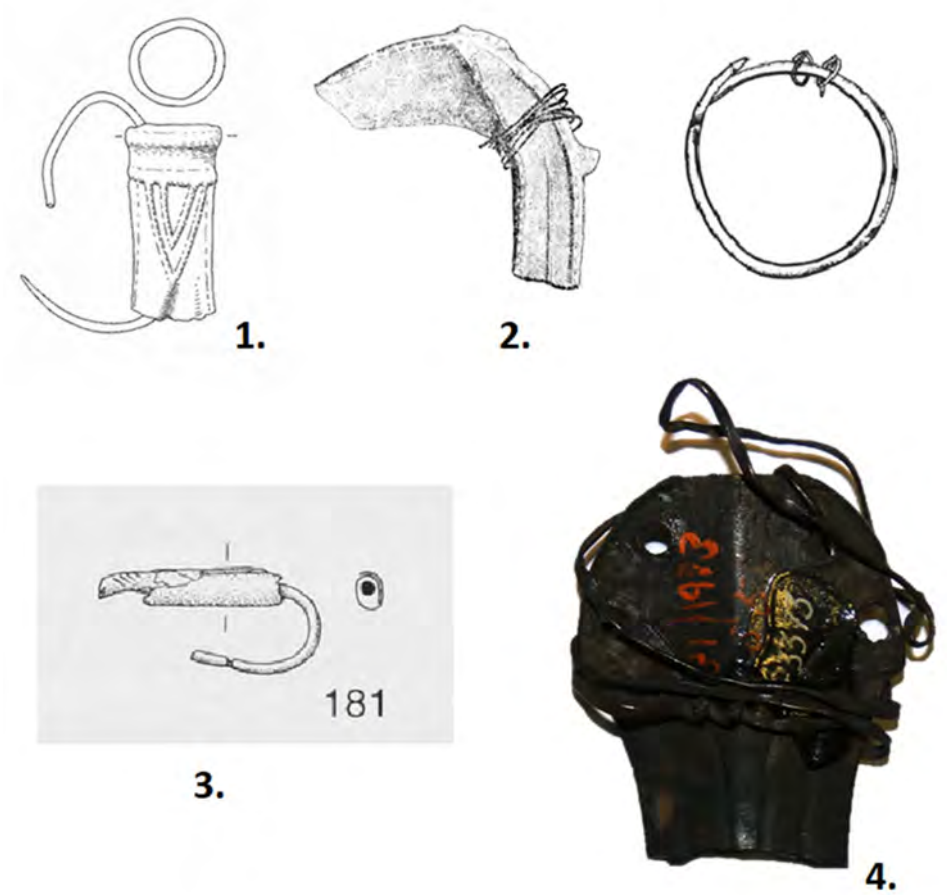

T. III 1. Остава Памук (Mozsolics 1985, 168, Taf. 104/17), 2. Остава Славонски Брод – Ливадићева улица (Miškiv 1982, T. V, 2), 3. Остава Славонски Брод (Clausing 2003, Abb. 41/181), 4. Остава Футог (Borić 1997, T. I, 1)

Pl. III 1. Pamuk hoard (Mozsolics 1985, 168, Taf. 104/17), 2. Slavonski Brod – Livadićeva Street hoard (Miškiv 1982, Pl. V, 2), 3. Slavonski Brod hoard (Clausing 2003, Abb. 41/181), 4. Futog hoard (Borić 1997, Pl. I, 1)

T. IV 1. Остава Футог (Borić 1997, T. XVI/322), 2. (Borić 1997,T. XVI/321), 3. (Borić 1997, T. XVI/319), 4. (Borić 1997, T. XVI/323), 5. (Borić 1997, T. XVI/318), фото: Јован Коледин

Pl. IV 1. Futog hoard (Borić 1997, Pl. XVI/322), 2. (Borić 1997, Pl. XVI/321), 3. (Borić 1997, Pl. XVI/319), 4. (Borić 1997, Pl. XVI/323), 5. (Borić 1997, Pl. XVI/318), photo: Jovan Koledin

1.

2.

3.

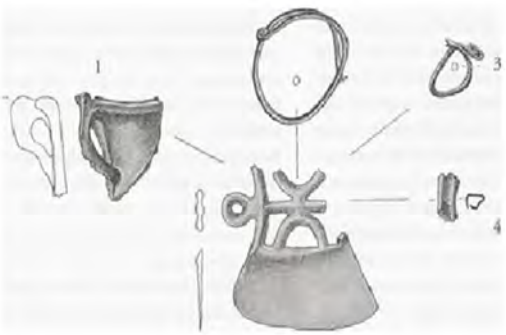

4.

T. V 1. Остава Бодрог (Novotná 1970, 91, Taf. XXI), 2, 4. Остава Пустаковец (Hänsel 1999, Fig 6.1–5; Hänsel 1999, Abb.6), 3. Остава Ровно (Hänsel und Hänsel 1999, 186–188)

Pl. V 1. Bodrog hoard (Novotná 1970, 91, Taf. XXI), 2, 4. Pustakovec hoard (Hänsel 1999, Fig. 6.1–5; Hänsel 1999, Abb. 6), 3. Rowen/Róvno hoard (Hänsel and Hänsel 1999, 186–188)

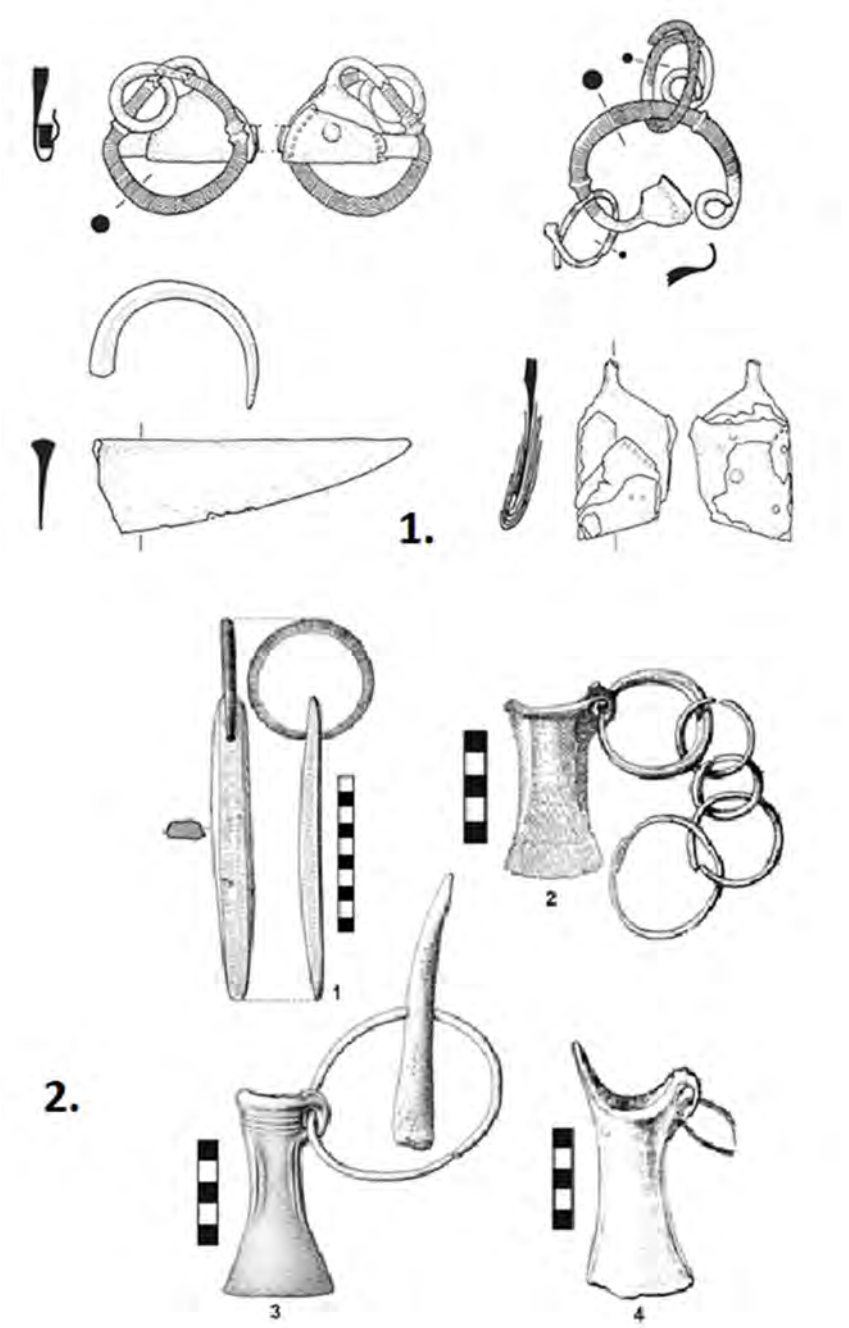

T. VI 1. Остава Римесоне (Toune 2009, Fig. 1), 2. Комбинације комплетних предмета из Карпатског басена (Dietrich 2014, Fig. 4)

Pl. VI 1. Rimessone hoard (Toune 2009, Fig. 1), 2. Combinations of complete objects from the Carpathian Basin (Dietrich 2014, Fig. 4)

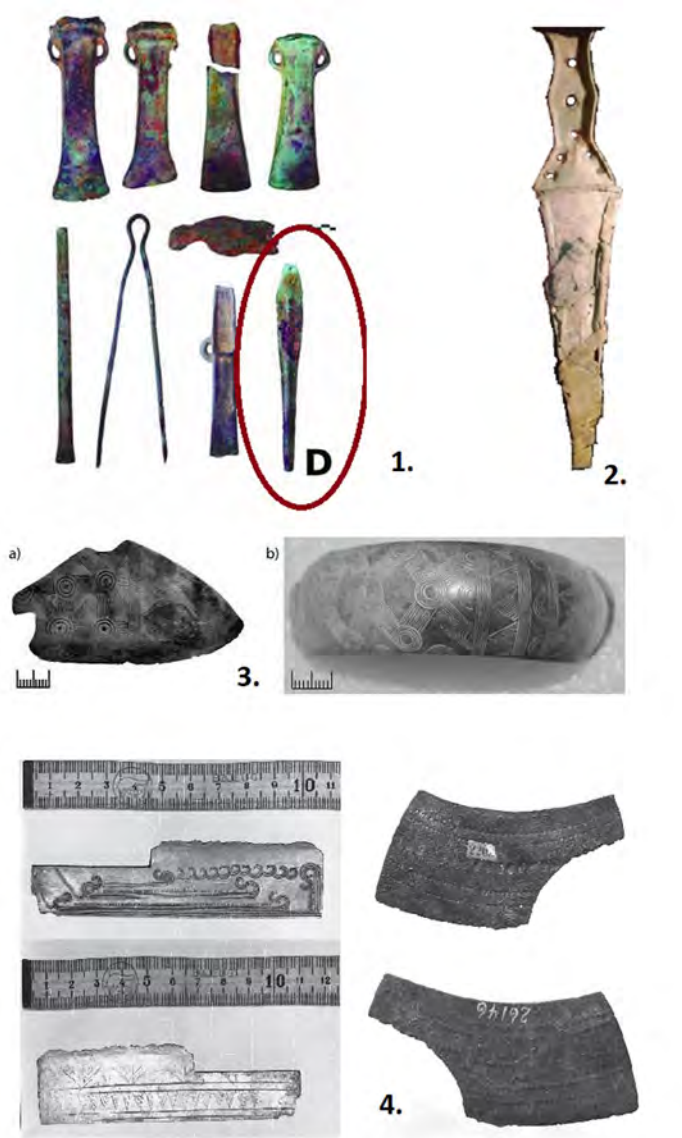

T. VII 1. Бодеж из Кабесо де Марија Кандала (Vilaça and Bottaini 2019, Fig. 2D), 2. Бодеж типа Бачинци (Коледин и Николић 2021, Сл. 4), 3. Декорација на: а) преуређеном прстену-бријачу из Меригена (Mörigen) б) прстену за руку/ногу типа *Corcelettes* (Jennings 2014, фиг.6), 4. бријачи из касног бронзаног доба прерађени од фрагмената већих, украшених бронзаних предмета (Sörman 2025, Fig. 5)

Pl. VII 1. Dagger from the Cabeço de Maria Candal (Ourém) hoard (Vilaça and Bottaini 2019, Fig. 2D); 2. Bačinci-type dagger (Коледин и Николић 2021, Сл. 4); 3. Decoration on: a) a reworked ring-razor from Mörigen, b) an arm/leg ring of the Corcelettes type (Jennings 2014, Fig. 6); 4. Late Bronze Age razors reworked from fragments of larger, decorated bronze objects (Sörman 2025, Fig. 5)

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.3

THE EARLY IRON AGE HORIZON AT THE SITE OF KAFILERIJA, NEAR ĆUPRIJA

Petar Milojević
Institute of Archaeology, Belgrade
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8531-5815
Danica Milošević Jović
Horreum Margi – Ravno Museum, Ćuprija

e-mail: pertinax1983@gmail.com | Original scientific paper
Received: 30. 4. 2026. | UDC: 903.23-023”638.3”
Accepted: 28. 7. 2026. | 903”638.3”(497.11)

Abstract: *This paper analyses the archaeological assemblage from the site of Kafilerija, near Ćuprija, recovered during rescue excavations carried out in 2013. Its aim is to define the cultural and chronological characteristics of the earlier occupation horizon on the basis of stratigraphic relations, archaeological features, and the stylistic and typological analysis of the mobile finds. The excavations identified two occupation phases: a more recent phase, belonging to the Roman period, which is not discussed in this study, and an older phase, documented primarily by prehistoric pottery fragments, pits, and floors. The characteristics of the pottery indicate that the settlement was established in the Early Iron Age, most probably during the 10th or the 9th century BC, while the available evidence suggests that this horizon lasted no later than the end of the 8th century BC. Research results contribute to a more precise understanding of Early Iron Age settlement patterns in the Middle Pomoravlje region.*

Keywords: *Kafilerija, Ćuprija, Middle Pomoravlje region, Early Iron Age, pottery, settlement, pits, floors*

Introduction

The site was named after the nearby Veterinary Institution “Napredak” in Ćuprija, which is locally better known as Kafilerija. Until now, the site has not been the subject of a separate study in the archaeological literature; therefore, the data presented in this paper are based on the archaeological material and field documentation kept in the *Horreum Margi* – Ravno Museum in Ćuprija.

The site of Kafilerija had previously been known to the competent museum, but its archaeological potential was confirmed by a field survey conducted between 27 and 29 May 2013. The survey was carried out by specialists from the

Institute for the Protection of Cultural Monuments in Kragujevac and the local museum. The need for rescue archaeological excavations arose during the implementation of the project "Reconstruction and Modernisation of the Belgrade–Niš Railway Line", which included earthworks on the Gilje–Ćuprija–Paraćin section. Since the planned railway route affected part of the site of Kafilerija, rescue archaeological investigations were carried out under the organisation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Kragujevac.[1]

Subsequently, in 2020, the Regional Museum in Paraćin, in cooperation with the Institute of Archaeology in Belgrade, carried out a revision field survey of the site. The aim of this research was to examine the wider area of the site, including an assessment of the natural and geographical suitability of its surroundings for potential palaeoeconomic activities (Milojević et al. 2021).

Geographical and environmental context of the site

The site of Kafilerija is located in the microregion of Veliko Pomoravlje, in the part of the upper Velika Morava basin that administratively belongs to the Municipality of Ćuprija. It is positioned in the southern outskirts of Ćuprija, in the vicinity of the so-called Terko settlement, within the cadastral tract known as Tonja. This is a broad valley plain on the right bank of the Velika Morava, in the zone facing the boundary with the Municipality of Paraćin.

The site itself occupies an area on the terrace plateau of the Velika Morava, which extends from Ćuprija towards Paraćin and which, in geomorphological terms, may be defined as the first Morava terrace, with local elements of proluvial-deluvial deposits. It is a slightly elevated plateau situated between the alluvial plain of the Velika Morava to the west and Karađorđevo Brdo (256 m) and Vezirovo Brdo (308 m) to the east. The terrace extends almost rectilinearly in a north-western/south-eastern direction, along the section between the mouth of the Crnica River in the south and the mouth of the Ravanica River in the north, over a length of approximately 8.5 km.

Today, this terrace lies between 1.3 and 4.5 km from the right bank of the Velika Morava, while below its edge, along almost its entire length, traces of the former dynamic course of the Morava can be observed in the form of oxbow depressions and dry channels. Although this section of the Morava terrace is uninhabited today, archaeological data indicate intensive occupation in the past. According to the results of the 2020 field survey and earlier investigations, 15

[1] The excavations were directed by archaeologist Marko Grković, director of the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Kragujevac. The expert team consisted of Marija Kaličanin-Krstić, archaeologist; Ana Andrijević, archaeologist; Danica Milošević Jović, archaeologist; Sanja Sekulić, civil engineer; and Branko Aleksić, archaeology student.

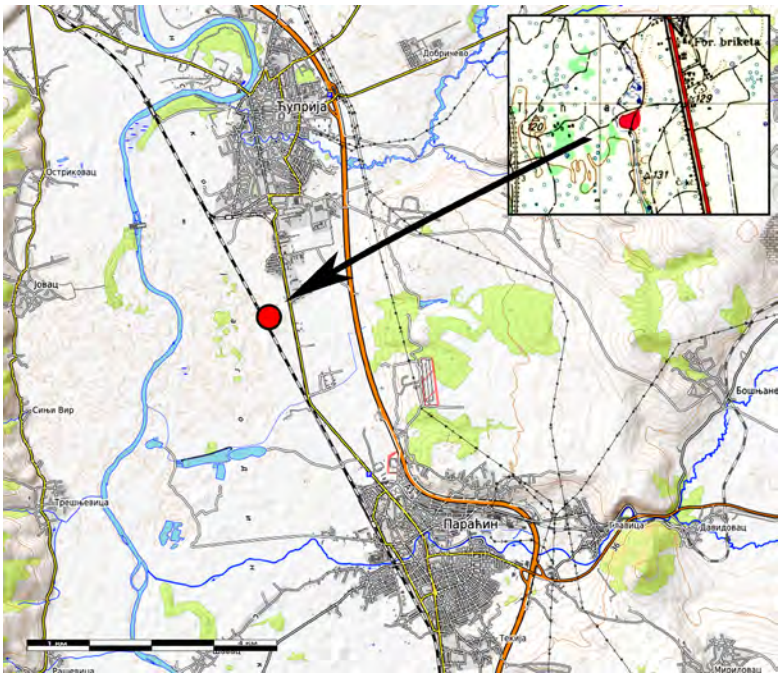

Fig. 1. Topographic position of the site of Kafilerija

Сл. 1. Топографски положај локалитета Кафилерија

sites with material traces dating from the Neolithic to Late Antiquity have been recorded on the terrace plateau (Milojević et al. 2021).

The site of Kafilerija occupies a characteristic position within a relatively uniform valley landscape. It is situated on a projecting terrace promontory covering approximately 2 ha, which was probably once located within the convex bend of a river meander (fig. 1). The remains of ponds and marshy areas, visible until recently and formerly surrounding this plateau, may be interpreted as traces of an earlier riverbed or branch of the Velika Morava. The plateau itself provides a good visual overview of the valley, since it lies at a higher elevation (128.3 m) than the alluvial plain (118.9 m). This elevated position probably offered protection from the immediate effects of river overflow and flooding. In addition, the configuration of the terrain suggests certain natural defensive advantages: the terrace promontory is elevated and surrounded on three sides by water or marshy zones, while easier access was possible only from the eastern side, where it merges with the broader Morava terrace.

If a meander of the Velika Morava did indeed exist in the immediate vicinity of Kafilerija, such a hydrographic setting may have offered considerable fishing potential. In the zones of meander bends, the river current slows down,

creating more favourable conditions for the retention of ichthyofauna, resting areas for fish, and accumulation of food resources; consequently, higher concentrations of fish populations are often recorded in such locations (Sukhodolov 2012; Garcia et al. 2012, 50, 60–63). In addition, parts of a river course with a weaker current and favourable channel configuration could have represented suitable crossing points across larger watercourses. In this respect, the positions of fords, ferry crossings and bridges on the Morava may serve as useful comparative indicators, although they should be regarded as indirect rather than direct evidence of prehistoric communication routes.

Four water sources were recorded along the northern edge of the terrace promontory, which further indicates the favourable character of this microlocation for settlement. Alluvial sediments are also present in the immediate vicinity of the site, including silty-sandy clays that may have been suitable for the production of baking lids and pottery. Quartz was also recorded across the wider area, representing a raw material that could have been used for the production of chipped stone tools. In addition, alluvial deposits in certain geological settings may contain metallic raw materials, such as gold, silver, tin, copper, and magnetite, with river meanders and bends often standing out as particularly favourable zones for their accumulation (Еремија 1980, 304; Els and Eriksson 2006). However, for the time being, there is no confirmation that such resources were present or exploited in the immediate surroundings of Kafilerija. This possibility should therefore be considered only as a geological and palaeoeconomic potential.

No deposits of metallic raw materials are known within the site catchment area, that is to say, within a radius of 5 km. The nearest copper (Cu) deposits are located approximately 20 km north-east of Kafilerija, on the slopes of the Baba and Samanjac mountains, more precisely in the area of the site of Javorac – Obradova Stolica (Veselinović et al. 1970, 45; Вујановић 1978). Occurrences of gold (Au) are associated with the area around the course of the Krčeva River (Vukas 2014), while iron (Fe) deposits have been recorded in the mountain zone of Juhor, approximately 10–15 km from Kafilerija, near the village of Trešnjevica (Dolić et al. 1981; Јанковић 1990, 358, 722–725). However, the possible exploitation of these resources in prehistory has not yet been archaeologically confirmed. In the context of this paper, they should therefore be regarded primarily as potential raw-material resources rather than as demonstrated economic foundations of the settlement.[2]

[2] During the excavations of Momčilov Grad on Juhor, iron slag and iron objects were found, possibly indicating metallurgical activities during the Iron Age and/or Late Antiquity. Such a cautious chronological attribution is necessary because both horizons are documented in the site stratigraphy (Брмболић 1986; Вучковић et al. 2021). The possibility of metallurgical activities in the wider area of Momčilov Grad is further supported by the find of an iron ingot (Милојевић 2023, 278–279, fig. 82).

These data are significant for understanding settlement patterns in a regional context, as well as for identifying possible palaeoeconomic strategies of communities from different periods of the past. The Morava terrace, as a contact zone between two areas with different topographic and biogeographic characteristics, probably represented a favourable choice for settlement. Such a position may have enabled the use of different resource zones within the broader settlement area. This may also be considered through the model of a traditional system of spatially organised agricultural exploitation within a village territory, known from the ethnographic past (Вукосављевић 2012, 185–201).

In addition to agricultural advantages, favourable communication conditions were also an important factor in the choice of settlement location. Naturally predisposed points along larger rivers, characterised by a suitable channel configuration and a weaker current, may have been particularly significant, as they facilitated river crossing by means of fords, watercraft, or bridging (Šećković 1976). The local availability of raw materials such as clay, stone, and wood was likewise important for meeting the basic construction and craft requirements associated with the establishment and maintenance of households in the past, as suggested by ethnographic parallels (Филиповић 1951, 39–48; Flannery and Winter 1976; Kramer 1985, 79; Rice 1987, 116–117; Вукосављевић 2012, 333).

Archaeological context of the site

During the rescue archaeological excavations at the site of Kafilerija, an area within a sector measuring 35 × 100 m was investigated. The excavation area was organised as a square grid, oriented north-west/south-east. Along the X axis, the squares were labelled with Cyrillic letters A, B, V, G, D, Đ and E (А, Б, В, Г, Д, Ђ, and Е), with the grid starting at its northern corner. Along the Y axis, the squares were marked with Arabic numerals from 1 to 20, with the numbering running from west to east (fig. 2). Each square measured 5 × 5 m. A total area of 352 m² was excavated and documented within 22 squares.

The first group of squares was investigated in the north-western part of the grid. Excavations were initially carried out in squares D1, E1, G2, Đ2, D3, and E3. After the excavation had reached the sterile subsoil and the stratigraphic and spatial data had been documented, the investigations continued in the south-eastern part of the grid, in squares V18, D18, B20, G20, and Đ20. Since only a very small quantity of archaeological material was recorded in this zone, further excavations towards the south-east were not undertaken.

The work was then redirected towards the central part of the grid, where squares Đ13, G13, E11, D11, V11, A11, Đ9, G9, B9, and E7 were excavated.

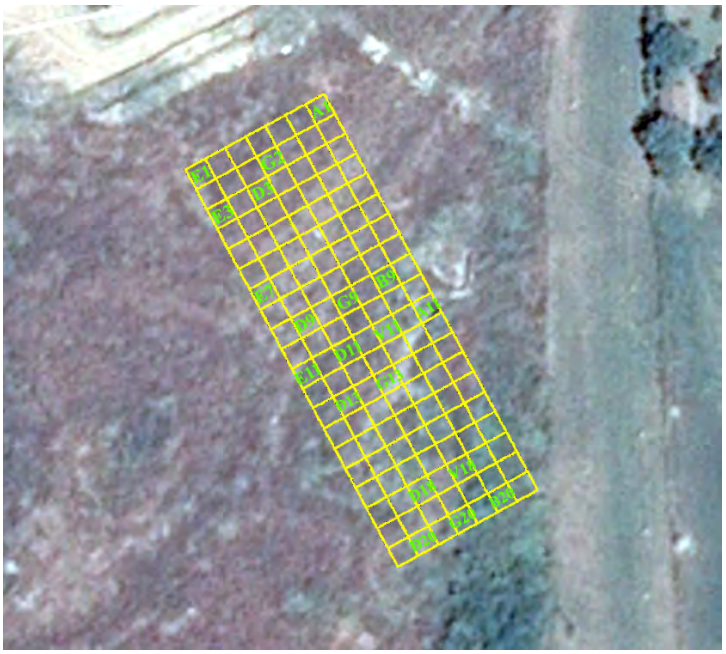

Fig. 2. Square grid at Kafilerija with labelled squares in which archaeological excavations were carried out

Сл. 2. Квадратна мрежа на Кафилерији са именованим квадратима на којима су вршена археолошка ископавања

The last square to be opened was A1, in the north-eastern corner of the grid, with the aim of assessing the quantity of archaeological material and establishing the relationship between this part of the site and other excavated areas.

The highest concentration of mobile archaeological material was recorded in the western part of the grid, where several archaeological features were also documented. Some of these features contained compacted earth floors, while others were distinguished by higher concentrations of pottery, daub, and ash. The lowest point of the cultural layer was recorded in square Ђ2, in pit 3, where a relative depth of 3.30 m was reached in relation to the surface level of the site.

The results of the archaeological research revealed a relatively simple stratigraphic sequence, indicating two occupation horizons at the site of Kafilerija. The earlier horizon may be attributed to the Iron Age, while the later horizon belongs to the Roman period. Both horizons were disturbed to a certain extent: the earlier by Roman-period interventions, and the later by subsequent agricultural cultivation. Judging by the quantity of mobile material and the number of archaeological features, the Iron Age remains represent the more intensive archaeological horizon and may be interpreted as part of a settlement.

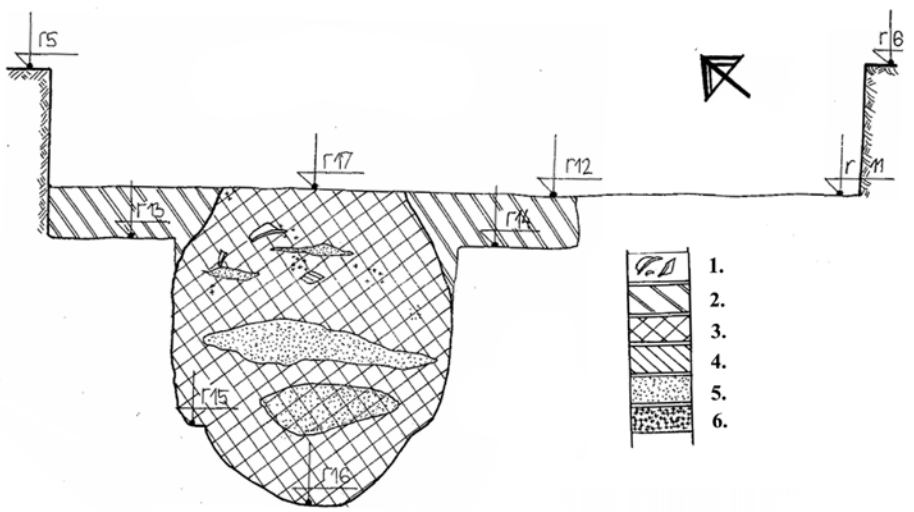

Fig. 3. North-eastern profile of pit 5; 1. pottery; 2. yellow clayey sediment; 3. grey sediment; 4. yellow sediment; 5. ash; 6. charcoal

Сл. 3. Североисточни профил јаме 5; 1. керамика; 2. жути глиновити седимент; 3. сиви седимент; 4. жути седимент; 5. пепео; 6. гареж

Iron Age archaeological features

The highest concentration of Iron Age finds was recorded in the yellowish-brown soil layer, which lay beneath the greyish-brown surface layer. In stratigraphic terms, this horizon appeared in almost all excavated areas at a depth of 20–40 cm and extended down to the clayey sterile subsoil, reaching a maximum thickness of approximately 60 cm. In most excavated squares, the horizon had been disturbed to a greater or lesser extent, primarily by later Roman-period interventions and subsequent agricultural cultivation.

In several squares – V11, G9, G13, D1, D11, E7, E11, and Đ13 – varying concentrations of daub were recorded within this layer, while floor remains were documented in four squares: G9, G13, D1, and E7. On the basis of the concentration of mobile finds, the presence of daub, floor remains, and cut features, it may be concluded that the 2013 rescue excavations encompassed part of an Iron Age settlement.

Within this horizon, five cut features containing mobile finds attributable to the Early Iron Age were identified. These features were documented as pits 2, 4, 5, 6, and 7. The largest was pit 5, discovered in square D11. It was pear-shaped, with a maximum diameter of 1.4 m. The cut reached a depth of 1.6 m from the base of the third excavation layer, or 2.4 m below the ground surface (fig. 3). The fill consisted mainly of ash, with a smaller quantity of charcoal. The finds include

Fig. 4. Spindle whorl *in situ* in pit 5, sq. D11, photographed from the west
Сл. 4. Пршљенак *in situ* у јами 5, кв. Д11, сликано са запада

Fig. 5. North-western part of pit 4 in square G20, photographed from the north-east
Сл. 5. СЗ део јаме 4 у кв. Г20, сликано са североистока

Fig. 6. Plan view of pit 6, square Đ13, photographed from the south-west

Сл. 6. Основа јаме 6, кв. Ђ13, сликано са југозапада

a conically modelled pot with a very coarse texture, pottery fragments, a spindle whorl (fig. 4), a pyramidal ceramic weight, and a heavily corroded flat iron object that may be a blade fragment.

The remaining pits were considerably smaller. Pit 2 was documented at the level of the sterile subsoil in square D1. It was 110 cm wide and 25 cm deep, and its fill consisted of grey ash-rich soil with pottery fragments. Pit 4, 80 cm in diameter and 60 cm deep, was located in square G20 (fig. 5). It contained only a very small quantity of mobile finds, while its lower part was filled with a larger amount of charcoal. Pit 6, with 95 cm in diameter and 25 cm deep, was discovered in square Đ13 (fig. 6). In addition to a small number of pottery fragments, it contained three stone querns. Owing to its small dimensions and shape, pit 7, located in square G9, was interpreted as a posthole for a wooden post.

In addition to the pits, four other features containing floor remains and daub were identified, probably representing the remains of above-ground house structures. Particularly notable is the feature in square E7, where traces of a compacted-earth floor measuring 5 × 3.2 m were documented. Within this floor area, a well-preserved circular clay installation, with 1.2 m in diameter and made of intensely fired clay, was identified; it appears to have been repeatedly exposed to fire (fig. 7). The presence of charcoal-rich material, ash, and a substantial quantity of fired clay suggests that this circular feature most probably represented the base of an oven or hearth.

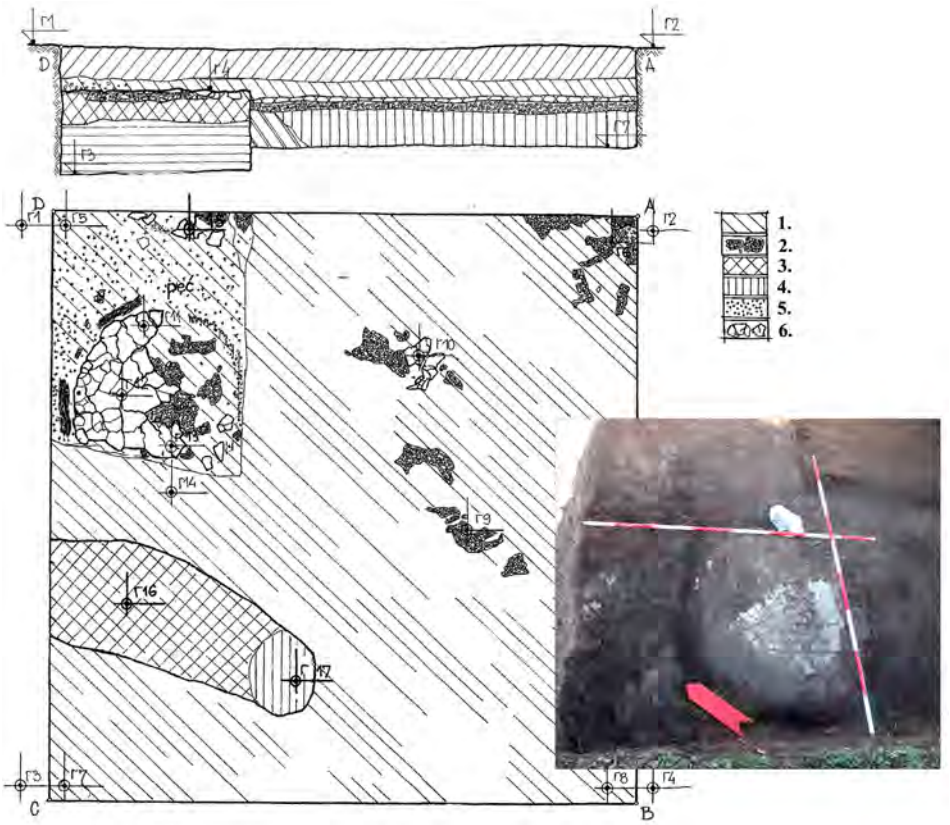

Fig. 7. Sketch plan of square E7 with the north-western profile and a photograph of the fired base of an oven or hearth; 1. yellowish-brown sediment; 2. daub; 3. grey-ashy sediment; 4. dark-brown sediment; 5. charcoal; 6. burnt floor surface

Сл. 7. Скица основе квадрата E7 са северозападним профилом и фотографијом запечене основе пећи или огњишта; 1. жутомрки седимент; 2. леп; 3. сивопепељасти седимент; 4. тамномрки седимент; 5. гареж; 6. фрагменти запечене поднице

Iron Age ceramic material

The Iron Age finds assemblage consists mainly of pottery fragments, while quern fragments (Pl. III/5–6), chipped stone tools, weights (Pl. III/4), spindle whorls, and objects made of worked animal bone and horn (Pl. III/2–3) are considerably less frequent. The only metal object that can be associated with greater certainty with the Iron Age horizon was discovered in the contact zone of the yellowish-brown soil layer and the sterile subsoil in square Đ2. It is a copper or bronze wire of circular cross-section, with 1–1.5 mm in diameter and 97 mm long, without decorative motifs or other diagnostic details. For this reason,

its original function cannot be determined with certainty, although it may have formed part of a jewellery item or a small functional element.

Most of the Iron Age ceramic assemblage consists of vessel fragments of coarse texture, with unburnished surfaces and inclusions of coarse-grained sand and small stones. These vessels were most often fired in dark brown and reddish tones. They mostly comprise coarse kitchen ware and storage vessels, produced without elaborate technological or surface treatment. Decorative elements are rare and usually consist of one or two applied ornamental bands decorated with incisions, circular impressions, or square impressions. Vessels of medium and fine texture are less frequent, but display greater diversity in form and decoration. This group includes fragments of beakers, cups, and bowls, as well as parts of larger vessels intended for storage or cooking (Pl. I/7–8).

In addition to arched handles of circular or semi-circular cross-section (Pl. I/1, 3–4), vessels also had tongue-shaped, knob-like, strap handles (Pl. I/5–7; Pl. II/19), and horseshoe-shaped handles (Pl. I/2). The rims are most often thickened, straight-cut or obliquely cut, and frequently everted or projecting outwards from the vessel body. In some cases, they are decorated with oblique incisions (Pl. II/11). Thinned rims occur much less frequently and are generally associated with pear-shaped vessels of fine texture (Pl. I/7; Pl. II/12).

Tableware is most frequently represented by slightly biconical bowls with inturned, horizontally faceted rims (Pl. II/2, 7–9), while examples with obliquely faceted rims are less common (Pl. II/5). This bowl type is widely distributed across almost the entire Balkan Peninsula, as well as in the southern parts of Central Europe, from the beginning of the Late Bronze Age to the end of the Early Iron Age (Булатовић 2009). At Kafilerija, the assemblage includes slightly biconical bowls with horizontally or obliquely faceted upper bodies, as well as hemispherical bowls with inturned rims and a single horizontal facet. According to the typology of A. Bulatović, these forms correspond to variants Ia, Ia1, and Ib, which predominate at sites with horizons dated to Ha A2–B3 (Булатовић 2009, 96).

At better investigated sites, such as Bosut, the same forms have been shown to continue to be in use during the Ha C period (Medović i Medović 2010, fig. 70/5, 71/8, 11, 82/6–7, 92/7, 93/4, 94/5, 99/10, 101/8–9, 118/1, 120/8, 124/9, 138/13–15, 148/10, 153/4–5, 14–15, 18). A comparable situation has been observed in the Velika Morava basin, where variants Ia and Ia1 dominate in Iron Age Ia–b layers, corresponding to Ha A2–Ha B2 (Булатовић 2009, 97). The same variants also occur in the Ha B3–Ha C phases, corresponding to the Lanište I and Lanište II – Basarabi phases according to M. Stojić (Стојић 2004, 170–179). At *Mediana*, near Niš, these bowl variants are almost equally represented

in horizons II (Ha A2–B1) and III (Ha B1–B2) (Милојевић 2023, Т. XV/1–2, Т. XVIII/4–5). In the Južna Morava basin, they occur in strata II–IV at Hisar (Ha A2–B1), in horizons III–IV at Kržince (Ha A2–Ha B3), and at the sites of Resulja (Ha A2), Crkvište (Ha B), and Svinjište (Ha B) (Лазић 2005, 149, Т. V/3, VII/10–12, VIII/1–3, XII/1, 2, 4, XIII/1–6; Булатовић 2007, 77–83, 202–208; Булатовић 2009, 98; Булатовић и Капуран 2013, 114–115, Т. I/4–6, II/27–28, III/52, 57, 63; Bulatović and Kapuran 2007, 8, T. I/12). These forms are also attested at sites with Iron Age horizons dated to Ha C1–2, such as Meanište near Ranutovac, where some examples bear a row of square impressions made with a roulette (Булатовић и др. 2016, Т. II/21).

Within the Kafilerija assemblage, particularly diagnostic are a bowl fragment bearing a row of stamped S-shaped ornaments within a facet (Pl. II/2), and a fragment whose belly, below the faceted zone, bears two horizontal rows with the same motif (Pl. II/10). This decorative motif is associated with the developed phase of the Basarabi style and was widely used in vessel decoration from the 8th century BC onwards (Jevtić 1992, 395–396). Apart from pottery, the same ornament was also recorded on a ceramic spindle whorl from Kafilerija (Pl. III/1). Overall, S-shaped ornaments are relatively rare on pottery from Kafilerija and occur in rather archaic forms. It may therefore be assumed that this decorative motif at Kafilerija represents an early phase of its local stylisation, before acquiring a more standardised and recognisable form in the later development of the Basarabi style.

The decorative repertoire of pottery from Kafilerija also includes a varied group of motifs produced by puncturing. These consist of circular, crescent-shaped, triangular, and square punctate impressions (Pl. I/8; Pl. II/11–15), in some cases set within narrow grooves (Pl. II/11). Comparable puncturing techniques are frequently documented on vessels attributed to the Ha B phase in the Morava region (Stojić 1986, Pls. V/2, XII/5, XIV/1, 7, XVIII/1, XX/6, 8; Стојић 2004, Pls. IX/16, X/7), as well as at sites with later Ha C horizons (Stojić 1986, Pls. XXV/5, XXVII/2, XXX/8; Стојић 2004, Pls. XI/8, 12). Vessels with outer surfaces burnished to a high gloss were also recorded (Pl. I/7).

Particularly significant is a decorative motif consisting of a series of fine oblique incisions made with a toothed tool. On one example, this motif appears as a zigzag pattern within a facet, while two parallel horizontal lines enclose an impressed row of S-shaped ornaments on the belly of the same bowl (Pl. II/9). This type of decoration may be regarded as a possible precursor to the tremolo technique, which developed at the beginning of the 7th century BC, although its wider use probably occurred somewhat later, around the middle of the same century (Jevtić 1992, 348–354, 397; Stojić 1986, 101–102; Стојић 2004, 72–74).

Ornaments consisting of dense oblique incisions, as well as square impressions executed either within grooves or outside them, are already attested within the Ha B phase. In the course of subsequent development, they became one of the characteristic decorative elements in the area of Kosovo, northern Macedonia, and the Vranje–Morava region. On the basis of these motifs, together with other material culture elements, this area has been distinguished in the literature as a separate cultural zone, which by the Ha C phase came to be defined as a distinct cultural group (Srejović 1973; Гарашанин 1988; Васић 1990; Тасић 1998; Bulatović 2007a).

Conclusion

The investigations at the site of Kafilerija, near Ćuprija, have made it possible, for the first time, to gain a clearer insight into a previously unpublished Iron Age settlement horizon on the right bank of the Velika Morava. Although the 2013 rescue excavations were conditioned by the route of infrastructure works and covered only a limited area of the site, the results indicate that this was an archaeologically significant location within the upper Velika Morava basin. It is particularly important to note the fact that the settlement was established on a terrace promontory, in a zone that provided a good overview of the valley, relative protection from flooding, access to water, and the possibility of exploiting different resource zones in the wider surroundings.

The subject of this paper is exclusively the earlier, prehistoric horizon of the site, namely, archaeological features and finds that can be associated with the Iron Age. The later, Roman-period horizon was recorded in the stratigraphy of the site and is relevant for understanding subsequent disturbances and the transformation of the site, but it wasn't analysed separately in this paper. Accordingly, the interpretation, typological and chronological assessment, and cultural-regional positioning are focused primarily on the material from the prehistoric, or Iron Age, context.

The documented archaeological features, primarily pits, floor remains, concentrations of daub, and a structure with traces of intensive burning, indicate that the excavated part of the site may be interpreted as a segment of a settlement, rather than merely as an area of secondary deposition. The finds assemblage, dominated by pottery fragments and supplemented by quern fragments, weights, spindle whorls, chipped stone tools, and objects made of worked bone and horn, points to activities characteristic of everyday household life. In this respect, Kafilerija contributes to a better understanding of settlement organisation and material culture during the Early Iron Age in the Middle Morava region.

The distribution of Iron Age finds and the layout of archaeological features are not uniform across all excavated trenches. The highest concentration of archaeological material and features was recorded in the central part of the excavated area, while their frequency decreases towards the southern, and especially the northern, part of the Morava terrace. The central part of the grid, in fact, encompasses the eastern edge of the terrace promontory, on which the main part of the settlement was probably located. This distribution indicates that the 2013 rescue excavations covered only the eastern periphery of the settlement, while its central part remained outside the expropriation zone.

This circumstance, together with disturbances from later periods and the limited presence of chronologically diagnostic ceramic material in the pits, prevents a more precise differentiation of chronological sequences within the Iron Age horizon. This part of the site stratigraphy may therefore be regarded as a single-layered prehistoric settlement, that is to say, as a horizon in which, on the basis of the available evidence, it is not possible to reliably distinguish several successive occupation phases.

At the same time, the stylistic and typological features of the pottery indicate that occupation at Kafilerija probably extended over a relatively long chronological span. The beginning of this horizon may be broadly assigned to the Ha B2–B3 phases, while certain elements suggest that it may have continued into the initial stage of Ha C1. It should also be taken into account that older vessel forms and decorative elements may have remained in use for some time, alongside newer decorative techniques and motifs. Nevertheless, the archaically rendered S-shaped ornaments and the absence of a developed tremolo technique suggest that the Iron Age settlement at Kafilerija most probably did not continue significantly beyond the end of the 8th century BC.

In a broader regional context, finds from Kafilerija complement the existing picture of settlement in the middle Morava region during the Early Iron Age and underline the importance of terrace locations along major river courses. Although the limited scope of the excavations does not allow for a full reconstruction of the settlement organisation, the available evidence clearly indicates that this area participated in cultural processes linking the Morava region with the wider Central Balkan and Danubian spheres. The particular value of Kafilerija lies in its settlement context, since sites of this kind are essential for understanding household economy, spatial organisation, and cultural-chronological developments during the Early Iron Age. Given that the rescue excavations covered only the peripheral zone of the site, a more complete understanding of its internal organisation, chronology, and function will require further systematic research.

REFERENCES

Брмболић, М. 1986. Рановизантијско утврђење на Јухору. *Зборник Народног музеја* XII/1: 199–216.

Булатовић, А. 2007. *Врање, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији.* Београд: Археолошки институт; Врање: Народни музеј Врање.

Bulatović, A. 2007a. The South Morava Basin in the transitional period from the Bronze to the Iron Age. *Старинар* LVII: 57–82.

Булатовић, А. 2009. Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву. *Старинар* LIX: 89–108.

Bulatović, A. and Kapuran, A. 2007. The Early Iron Age Hill Fort at Gradina Site near Presevo in South Serbia. *Archaeologia Bulgarica* 11/3: 1–24.

Булатовић, А. и Капуран, А. 2013. Насеље из раног гвозденог доба на локалитету Црквиште у Давидовцу код Врања. *Гласник Српског археолошког друштва* 29: 101–124.

Булатовић, А. Филиповић, А. и Капуран, А. 2016. Насеље из гвозденог доба на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања. у: *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, 91–114. Београд: Археолошки институт.

Васић, Р. 1990. Старије гвоздено доба у јужном Поморављу и на Косову, у: *Господари сребра: Гвоздено доба на тлу Србије*, ур. Ј. Јевтовић, 60–66. Београд: Народни музеј.

Veselinović, M., Antonijević, I., Milošaković, R., Mićić, I., Krstić, B., Čićulić, M., Divljan M. i Maslarević, Lj. 1970. *Tumač za list Boljevac (K 34–8)*. Beograd: Savezni geološki zavod.

Вујановић, В. 1978. Дисимениране бакрове парагенезе у Српско-македонској маси Србије. *Гласник природњачког музеја* 33: 101–112.

Vukas, R. 2014. Prethodna geološka istraživanja rudne pojave antimona Krčeva reka (Istočna Srbija) sa aspekta potencijalnosti na epitermalno zlato. *Tehnika – rudarstvo, geologija i metalurgija* 65 (5): 756–771.

Вукосављевић, С. 2012. *Историја сељачког друштва III: Социологија сељачких радова.* Београд: Службени гласник.

Вучковић, В., Вранић, М. и Филиповић, В. 2021. Рекогносцирање леве обале Велике Мораве на територији општине Параћин. *Зборник Народног музеја (Београд)* XXV–1: 51–84.

Гарашанин, М. 1988. Настанак и порекло Илира, у: *Илири и Албанци,* ур. М. Гарашанин, 9–80. Београд: Српска академија наука и уметности.

Garcia, X.F., Schnauder, I. and Pusch, M.T. 2012. Complex hydromorphology of meanders can support benthic invertebrate diversity in rivers. *Hydrobiologia 685*: 49–68.

Dolić, D., Kalenić, M., Marković, M., Dimitrijević, M., Radojčić, R. i Lončarević, Č. 1981. *Tumač za list Paraćin (K 34–7).* Beograd: Savezni geološki zavod.

Els, G. and Eriksson, P. 2006. Placer formation and placer minerals. *Ore Geology Reviews* 28 (4): 373–375.
Еремија, М. 1980. *Палеоīрафија.* Београд: Рударско-геолошки факултет – ООУР Група за регионалну геологију и палеонтологију.
Јанковић, С. 1990. *Рудна лежишта Србије: реīионални меīалоīенеīски īоложај, средине сīварања иīипови лежишīа.* Београд: Републички друштвени фонд за геолошка истраживања, Рударско-геолошки факултет, Катедра економске геологије.
Jevtić, M. 1992. *Basarabi kultura na teritoriji Srbije.* Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
Kramer, C. 1985. Ceramic ethnoarchaeology. *Annual Review of Anthropology* 14: 77–102.
Лазић, М. 2005. Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана, у: *Археолошка исīраживања Е-75*, ур. М. Брмболић, 11–48. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
Medović, P. i Medović, I. 2010. *Gradina na Bosutu: naselje starijeg gvozdenog doba*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
Милојевић, П. 2023. *Обрасци насељавања у Моравско-вардарској долини од XIV до VI века īре нове ере*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
Милојевић, П., Вучковић, В. и Филиповић, В. 2021. Рекогносцирање десне обале Велике Мораве на територији општине Параћин. *Срīско археолошко друīшво, XLIV Скуīшīина и īодишњи скуī*, ур. А. Црнобрња и В. Филиповић. Програм, извештаји и апстракти, Параћин, 14–16. октобар 2021. године. Београд: Српско археолошко друштво и Параћин: Завичајни музеј.
Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook.* Chicago: The University of Chicago Press.
Srejović, D. 1973. Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians. *Balcanica* IV: 39–82.
Stojić, M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave.* Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet; Svetozarevo: Zavičajni muzej.
Стојић, М. 2004. *Пањевачки риī.* Београд: Археолошки институт.
Sukhodolov, A. 2012. Structure of turbulent flow in a meander bend of a lowland river. *Water Resources Research* 48 (1): 1–21.
Тасић, Н. 1998. Гвоздено доба, у: *Археолошко блаīо Косова*, ур. Н. Тасић, 148–225. Београд: Галерија САНУ.
Филиповић, М. 1951. *Женска керамика код балканских народа.* Београд: Научна књига.
Flannery, K.V. and Winter, M.C., 1976. Analyzing household activities, in: *The Early Mesoamerican Village*, ed. K.V. Flannery, 34–47. New York: Academic Press.
Šećković, B. 1976. *Savlađivanje vodenih prepreka mesnim i priručnim sredstvima.* Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Петар Милојевић
Археолошки институт, Београд
Даница Милошевић Јовић
Музеј „Horreum Margi" – Равно, Ћуприја

ХОРИЗОНТ РАНОГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА СА ЛОКАЛИТЕТА КАФИЛЕРИЈА КОД ЋУПРИЈЕ

Кључне речи: *Кафилерија, Ћуприја, средње Поморавље, рано гвоздено доба, керамика, насеље, јаме, поднице*

Рад се бави анализом старијег, праисторијског хоризонта налазишта Кафилерија код Ћуприје, који се на основу стратиграфских односа и стилско-типолошких одлика покретног материјала може определити у гвоздено доба. Локалитет је истраживан током заштитних археолошких ископавања 2013. године, спроведених поводом радова на реконструкцији и модернизацији железничке пруге Београд–Ниш. Предмет рада нису били налази из млађег, античког хоризонта, већ искључиво непокретне целине и покретни археолошки материјал који се могу довести у везу са праисторијским, односно гвозденодобним насељем.

Кафилерија се налази на јужној периферији Ћуприје, у делу горњовеликоморавске котлине, на десној обали Велике Мораве. Локалитет је позициониран на благо уздигнутом терасном језичку, површине око 2 ха, који је вероватно био смештен у зони некадашњег меандра или рукавца Велике Мораве. Овакав положај пружао је више насеобинских предности: релативну заштиту од плављења, добар визуелни преглед долине, приступ води, могућност коришћења алувијалних и терасних ресурсних зона, као и потенцијалну контролу локалних комуникација. У ширем окружењу налазишта евидентирани су извори воде, погодне глине, кварц и други природни ресурси, док лежишта металичних сировина у непосредном економском радијусу од 5 км нису потврђена.

Заштитним ископавањима обухваћена је ограничена површина локалитета, организована у квадратну мрежу. Стратиграфска слика показала је постојање два хоризонта насељавања: старијег, гвозденодобног, и млађег, античког. Гвозденодобни хоризонт регистрован је у слоју жутомрке земље, испод површинског слоја, и у већини сонди појављује се на дубини од 20 до 40 цм, достижући максималну дебљину од око 60 цм. Овај хоризонт био је делимично поремећен каснијим античким интервенцијама и култивацијом земљишта.

У оквиру гвозденодобног хоризонта документовани су остаци јама, подница, концентрације кућног лепа и структура са траговима интензивног горења. Посебно се издваја структура у квадрату Е7, са подницом од набијене земље и кружном површином од интензивно запечене глине, која се може тумачити као основа пећи или огњишта. Овакви налази указују да је истражени део локалитета представљао сегмент насеља, а не само зону секундарног депоновања материјала.

Покретни археолошки материјал највећим делом чине фрагменти грнчарије, док су налази жрвњева, тегова, пршљенака, окресаних алатки и предмета од обрађене кости и рога ређе заступљени. Керамички инвентар обухвата посуде грубе, средње и фине фактуре, међу којима се издвајају кухињско посуђе, посуде за складиштење, пехари, шоље и зделе. Хронолошки су нарочито значајне благо биконичне зделе са хоризонтално или косо фасетираним ободом, као и фрагменти украшени жигосаним S-орнаментима, убодима, урезима и мотивима који могу претходити развијеној тремоло техници.

На основу стилско-типолошке анализе керамике, почетак гвозденодобног хоризонта на Кафилерији може се оквирно везати за фазе На В2–В3, уз могућност трајања до почетне етапе На С1. Ипак, због ограничене површине истраживања, поремећене стратиграфије и малог броја затворених целина са индикативним материјалом, није могуће издвојити више унутрашњих хронолошких секвенци. Налазиште Кафилерија стога представља значајан прилог познавању насеобинске организације, свакодневних активности и културно-хронолошких процеса раног гвозденог доба у средњем Поморављу.

Pl. I Ceramic material from the site of Kafilerija recovered during the 2013 rescue excavations (collection of the *Horreum Margi* – Ravno Museum in Ćuprija)

Т. I Керамички материјал са локалитета Кафилерија пронађен током заштитних истраживања 2013. године (Збирка музеја „Horreum Margi" – Равно у Ћуприји)

Pl. II Ceramic material from the site of Kafilerija recovered during the 2013 rescue excavations (collection of the *Horreum Margi* – Ravno Museum in Ćuprija)

Т. II Керамички материјал са локалитета Кафилерија пронађен током заштитних истраживања 2013. године (Збирка музеја „Horreum Margi" – Равно у Ћуприји)

Pl. III Special finds from the site of Kafilerija recovered during the 2013 rescue excavations (collection of the *Horreum Margi* – Ravno Museum in Ćuprija)

Т. III Посебни налази са локалитета Кафилерија пронађени током заштитних истраживања 2013. године (Збирка музеја „Horreum Margi" – Равно у Ћуприји)

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.4

АЛТЕРНАТИВНИ ПРИСТУП ИНТЕРПРЕТАЦИЈАМА ИМПОРТОВАНИХ ПОСУДА ИЗ КНЕЖЕВСКИХ ГРОБОВА: ПРИМЕНА АНТРОПОЛОШКИХ МОДЕЛА КОМЕНЗАЛНОГ ГОСТОПРИМСТВА

Софија Ј. Крстић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: sofkrstic98@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 26. 2. 2026.
УДК: 903.23.03”637.3”
Прихваћено: 15. 6. 2026.
903:392.72”637.3”

Апстракт: *Појава импортованих посуда за дефоновање, мешање и испијање алкохолних пића у периоду од 7. до 5. века п. н. е. везује се готово искључиво за хоризонт кнежевских гробова. Иако је ранијих година о овим посудама више пута писано у оквиру домаће литературе, пажња је најчешће била усмерена ка реконструкцији путева размене и односа локалних заједница са Медитераном, док је сама оригинална намена ових предмета остала у другом плану. С тим у вези, циљ ми је да у овом раду укажем на могућности реконструскције културног контекста у оквиру кога су ове посуде могле бити коришћене, са претпоставком да је управо он био тај који је на првом месту и условио њихову појаву на простору централног Балкана. Захваљујући широкој географској распрострањености кнежевских гробова и сличности материјалне културе коју унутар њих налазимо, у недостатку домаће литературе која се бави овом проблематиком, осврнућу се на антрополошке моделе који су препознати као корисни у тумачењима ове врсте материјалне културе на западнохалштатском подручју. Како бих у овоме успела, осврнућу се и на увођење засебне категорије материјалне културе, која би требало да означи оно што је највероватније чинило садржај ових посуда, будући да је управо он могао представљати статусни симбол* per se.

Кључне речи: *ритуали испијања, коменсална политика, политичка економија, рано гвоздено доба, ритуали гостопримства, кнежевски гробови, импортоване посуде, западнохалштатска зона*

Успон гвозденодопске аристократије у домаћој литератури најчешће је тумачен у светлу трговинских контаката са Медитераном, односно кроз процесе који су се дешавали „споља” (нпр. Мано-Зиси, Поповић 1969; Papazoglu 1980; Popović 1975). С тим у вези, локални поглавари у археолошком контексту препознати су и идентификовани управо на основу специ-

фичног фунерарног обреда, који их је јасно издвајао од осталог становништва (Палавестра 1984, 39–30; Mihajlović 2025, 119). Поред тумула сложене конструкције, специфичност ових сахрана лежи и у луксузном репертоару похрањеном заједно са покојницима, који се у највећем броју случајева, састоји од ратничке опреме, оружја, накита и украсних предмета. У оквиру овог репертара, истакнуту улогу имале су импортоване посуде, које су најчешће биле израђиване од бронзе и које су се као такве, јављале засебно или у сетовима. Ове посуде, високог квалитета израде, продукт су грчких и етрурских радионица, и када су у питању њихове форме, углавном је реч о појави кратера, киликса, пехара, ојнохоа, скифоса, здела, хидрија и томе слично. Другим речима, у питању су специфичне форме које су на оригиналном простору биле намењене мешању и испијању вина и које су се, у том контексту, доводиле у везу са праксом грчког симпосиона[1]. О томе колико су ове посуде заиста могле бити од важности локалним поглаварима можда највише говори чињеница која показује да, уколико се осврнемо на целокупан репертоар предмета укључених у размену, број бронзаних посуда предњачи кроз читав период, док се одмах иза њих налази керамичко посуђе, које је највероватније имало исту сврху (Бабић 2004, 60).

Када је у питању подручје централног Балкана, прва посведочена појава ове врсте материјалне културе јавља се у оквиру гробне целине на Илијаку (гроб II/1) и датује се у средину 7. века п. н. е., те ове посуде представљају први грчки импорт са којим се сусрећемо на овом простору уопште (Бабић 2004, 81). Ради се о сету бронзаних посуда, који се састоји од једне фијале, једног скифоса и две зделе, од којих је једна била постављена на главу покојника (Човић 1979, 143–149). Сличне форме посведочене су и у другим гробовима који припадају гласиначком хоризонту, попут Брезја, Читлука и Осова. Међутим, ове сахране тзв. гласиначког хоризонта по репертоару се ипак разликују од типичних примерака кнежевских гробова које налазимо на простору данашње Србије, међу које убрајамо Атеницу, Пила-

[1] Симпосион је најчешће, мада непотпуно, дефинисан као ритуална пракса заједничког обедовања, у којој је храну и пиће конзумирала мушка заједница која је делила исто, грчко порекло (Węcowski 2002, 340). Сам циљ ове праксе, у оквиру које је конзумација вина имала централно место, био је одржање дела друштва, односно стварање и очување његовог идентитета, те не чуди што је врхунац достигла током архајског периода, упоредо са успоном полиса (Węcowski 2002, 340). Важно је имати на уму да се заправо ради о грчкој институцији, која има своју друштвену, политичку, као и културну димензију (Burkert 1991, 7) и која је као таква на много начина осликавала друштво у оквиру кога се одвијала (види: Slater 1991, 3). У практичном смислу, мада је често имао своје варијације, симпосион је подразумевао мање-више дефинисан сет правила, која су се, између осталог, односила и на одабир материјалне културе, која је била прилично хомогена и чије је присуство у залеђу дуго било тумачено кроз процесе хеленизације.

товиће[2], Нови Пазар, Пећку Бању, чији су хронолошки контексти датовани у нешто каснији период, крај 6. и почетак 5. века п. н. е. и чији је садржај по много чему сличнији кнежевским гробовима континенталне Европе (Babić 2004, 78; Васић 2009; Мано-Зиси, Поповић 1969; Палавестра 1984, 19).

Сличност материјалне културе између ова два, географски веома удаљена простора овде је наглашена управо због тога што омогућава подвлачење аналогија, које су се показале као неопходне у тумачењима функције ове врсте импорта. Наиме, антрополошки модели комензалног гостопримства[3] у археолошки контекст упливали су као последица покушаја да се одговори на питање употребне функције материјалне културе са којом се сусрећемо у виду импортованих посуда, али и њихових локалних имитација, пре свега ако се има у виду западнохалштатско подручје. Међутим, пре него што се осврнем на оно што ови модели са собом носе, као и њихову потенцијалну примену у домаћем контексту, потребно је укратко подсетити како је у домаћој литератури тумачена појава грчког импорта уопште.

У том смислу, посебно се истичу два кључна становишта. Прво се тиче тумачења импортоване материјалне културе у светлу трговинских односа, који се, како је претпостављено, заснивају на економским принципима у ширем смислу. Наиме, трговина и/или размена добара која се одвијала између локалног становништва и Медитерана углавном је посматрана кроз процес „хеленизације", при чему су Грци виђени као они који диктирају потражњу, правце и интензитет културних и економских промена (Babić, Kuzmanović 2019, 85). Упориште овакве „евроцентричне" перцепције лежало је у настојању да се античка економија тумачи преко аналогија са модерним тржишним механизмима, па чак и са појединим облицима капиталистичког система (видети: Вранић 2022, 18–39, 157; Kuzmanović 2010). Овакво становиште посебно је било заступљено у оквиру културно-историјске парадигме, која је била фокусирана првенствено на идентификацију културних група, али није превише залазила у саме механизме културних утицаја. С тим у вези, када су у питању импортоване посуде, њихова појава тумачена је управо у светлу

[2] Из ове групе Пилатовићи би могли чинити изузетак, будући да су бронзане посуде по облику сличније оним које налазимо у претходној групи, те се сахране највероватније датују у почетак или другу половину 6. века п. н. е. (Васић 2009, 110–111).

[3] Термин „комензално гостопримство" (енгл. *commensal hospitality*) у археолошкој теорији користи се како би указао на друштвене активности које стоје у чврстој вези са односима моћи, што посебно важи за гозбе, будући да управо оне најчешће стварају простор за реципрочну размену, која представља један од најчешћих видова надметања у праисторији (види: Dietler 1994, 140–142; 1996). Штавише, термин „комензална политика" (енгл. *commensal politics*), који представља контекст у оквиру кога се гостопримство испуњава (или не испуњава), М. Дитлер неретко користи управо као синоним за гозбе, онда када пише о њиховом утицају на политичку економију заједница гвозденог доба (Dietler 1996, 88).

дифузије, али одговор на питање шта се са овим предметима дешавало онда када су дошле у руке локалног становништва – остао је потпуно отворен. Друго становиште везано је за померање са економске на ритуалну размену, на коју је у домаћој литератури прва указала Сташа Бабић (2002, 80). Наиме, оваква пракса подразумевала би реципрочну размену дарова између одређених чланова заједнице, и то највероватније у оквиру церемонија гостопримства, при чему би предмети који су део те размене имали симболичку вредност. Другим речима, предмети би требало да потврде нечију политичку и економску позицију у оквиру заједнице, али овде је посебно важно подвући да предмети нису ти који тај статус и стварају (Бабић 2002, 78).

С тим у вези, уколико бисмо грчки импорт, као и поједине предмете локалне израде које налазимо у оквиру кнежевских гробова, заиста посматрали као извесне симболе ауторитета, поставља се питање: шта је онда било оно што је ту моћ и/или ауторитет заиста обезбеђивало? Један од могућих одговора на ово питање предложио је амерички антрополог и археолог Мајкл Дитлер (Michael Dietler) управо применивши антрополошке моделе, од којих су на првом месту они који се тичу комензалне политике (Dietler 1996, 87–125).

Наиме, посматрајући етнографску грађу, насталу као резултат проучавања економије и политике заједница које су по начину живота умногоме сличне ономе што претпостављамо о гвозденодопским, Дитлер је предложио примену одређених модела који би требало да објасне улоге које су у овим друштвима имали процеси производње, али пре свега потрошње алкохолних пића (Dietler & Hayden 2001). Том приликом, пићима је дат посебан статус „утеловљене материјалне културе" (енгл. *embodied material culture*), са намером да се стави нагласак на његову културну условљеност и његову друштвену улогу, која се у пракси огледа у ритуалима групне конзумације, односно групног испијања (Dietler 2006, 231–232). Циљ ових ритуала које у литератури налазимо и под термином *гозбе*[4], лежао је у повезивању заједнице, одно-

[4] Овај термин је често коришћен некритички, како би се описао широк спектар активности које укључују конзумацију хране у пића. На овом месту потребно би било нагласити да гозбама не би требало именовати активности које немају ритуалну природу, односно активности у којима се не одвија никакав вид размене дарова (Hayden 2001, 28). Осим што се ритуална природа гозби, тј. ритуала испијања, огледа у њиховој тесној вези са другим ритуалима (посебно са ритуалима прелаза, попут сахрана), (Dietler and Hayden 2001), она пре свега лежи у томе што се гозбе симболички разликују од свакодневних активности које подразумевају конзумацију хране и пића (било индивидуално, било у групи људи). Тако, будући да се ради о активностима чији се циљ разликује од свакодневних, оне одговарају и ономе што Рој Рапапорт дефинише као ритуал, сматрајући да је то „извођење мање или више променљивих низова формализованих чинова и исказа, који нису у потпуности кодирани од стране извођача" (Rappaport 1999, 24). Наравно, овим не тврдим да су ритуалима присуствовали пасивни учесници, што је један од аргумената о Бурдијеовом *habitus*-у (види: Dietler 2001, 76), већ пре желим да укажем на континуирано понављање специфичних симбола који су условљени колективним доживљајем самог ритуала и који су, будући да су културно условљени, често непрепознатљиви ван саме заједнице у оквиру које су коришћени.

сно њених појединаца, ради стварања и/или одржања постојећег друштвеног поретка (Mandelbaum 1965; Ralph 2007, 2–5) или, како је то још дефинисано у „натурализацији и објективизацији неједнакости у друштвеним односима" (Dietler 1996, 98). Посебно је важна њихова улога у конструисању различитих врста идентитета, од којих је, када размишљамо о гвозденом добу, потребно истаћи могућност реконструкције групних и статусних, али и родних и етничких идентитета (Dietler 2019, 120; Singer 1986, 115; Willson 2005).

Сами мотиви за одржање ритуала испијања разликовали су се и понајвише су зависили од друштвене структуре и политичке организације заједнице, чији су чланови били задужени за њихову припрему, али је њихова позадина готово по правилу била политичке природе. О важности ових пракси, говори и њихова географска распрострањеност, као и чињеница да и данас постоје друштва, која ова ритуале користе како би формирала своје политичке и економске светове (Hayden 2001, 25). Ова чињеница навела је поједине археологе, попут Бетине Арнолд (Bettina Arnod), Брајана Хејдена (Brayan Hayden) и већ поменутог Мајкла Дитлера да процесе производње, дистрибуције и конзумације алкохолних пића посматрају у светлу политичке економије. Оправдање за довођење пића у везу са материјалном културом (као нечега што је по дефиницији опипљиво), може се тражити у томе што, као и сва друга материјална култура, она имају свој друштвени живот, који се односи на њихову историју – од самог процеса производње, преко дистрибуције и потрошње, а затим и похрањивања. Са друге стране, ова врста течне материјалне културе уз себе увек захтева реципијенте који су и те како видљиви у археолошком запису.

Догађаји у оквиру којих се могла дешавати групна конзумација пића културно су условљени и самим тим они су зависили од тренутних потреба заједница. У већини случајева, реч је о неколико категорија, међу које убрајамо и домаће, компетативне, церемонијалне или промотивне врсте гозби (Dietler and Hayden 2001). Међутим, ове категорије нису међусобно искључиве, већ се веома често преплићу, и то на николико нивоа. Тако, етнолошки примери показују да је у одређеним заједницама, као што су полинежанске, поглавар био у обавези да одржи чак и до неколико врста ритуала испијања у току једне године, у зависности од тренутне друштвене ситуације. Наиме, док би једне биле везане за секуларни контекст и обухватале различите ритуале прелаза (као што су сахране, свадбе или неки од ритуала иницијације), друге би биле посвећене одржању религијских и/или ритуалних фестивала, док би се пак треће односиле искључиво на поглаварске гозбе. Укупан број ових гозби, у просеку је подразумевао преко двадесет одржаних ритуала на годишњем нивоу, а алкохолна пића чинила су централни део сваког од њих (Kirch 2001, 171).

Како би се боље разумела Дитлерова идеја, потребно би било истаћи то да је у његовим радовима веома видљив утицај једног од најутицајнијих социолога и антрополога 20. века – Марсела Моса (Marcel Mauss), посебно његових *techiniques de corps* – културно обликованих техника телесног понашања, које су истовремено и примарне технике у изражавању идентитета и разлика (Mauss 1936, 263–86). Баш као што то чини Мос, Дитлер групно испијање алкохолних пића назива „потпуном друштвеном чињеницом", онда када тежи да опише активности које имају свог значаја не само у оквиру друштвених пракси већ и у економским, религијским, организационим, али пре свега политичким сферама (Mauss 1996, 76–7).

С тим у вези, ова врста материјалне културе подложна је готово неограниченим могућностима варијација, у погледу многих аспеката, као што су технике припреме, састојци, обрасци друштвеног укључивања и искључивања, начини сервирања и конзумације, естетске норме и моралне процене, стилови испијања и томе слично (Dietler 2006, 232). Чини се да је још очигледнији утицај на Дитлера имало дело Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu), који храну и пиће метафорички назива „симболичким" или „економским" капиталом, желећи да нагласи да се ради о потрошним добрима која свој пуни политичко-симболички потенцијал добијају у праксама групне конзумације, које заправо обликују сам *habitus* (Bourdieu 1990) појединаца (Dietler 2001, 70–73).

Целокупан циљ Дитлеровог труда који се састоји у дефинисању нове врсте материјалне културе, потом уклопљене у контекст институције гостопримства, била је реконструкција политичких структура раног гвозденог доба, тачније политике која је могла оставити последице на акумулацију луксузних материјалних добара, пре свега посуда. Сама „институција гостопримства" могла би се објаснити као вид специјализоване форме размене дарова, која се одвија у оквиру друштвене сфере ритуала и успоставља исте односе међусобне обавезе између домаћина и госта, као и између даваоца и примаоца (Dietler 1996, 90). Улога алкохола у тој размени може бити кључна за разумевање појаве посуда у контексту кнежевских гробова, будући да су у многим друштвима која су била предмет етнолошких истраживања управо алкохолна пића чинила предмет ове размене. Предуслов за њихову појаву у овој размени било је претходно постојање одређене количине вишкова који су стицани путем радних гозби (енгл. *work-party feasts*), за које се претпоставља да чине један од главих начина за мобилисање радне снаге потребне за веће радне пројекте, пре појаве система који подразумева капиталистички најамни рад (Dietler 2006, 238).

Наиме, радне гозбе представљају још један вид стицања и одржања престижа, али их не треба мешати са ритуалним гозбама, односно ритуалима гостопримства, који представљају политичку институцију у правом смислу те речи. Напротив, радне гозбе представљале су само један њихов део – онај који је условљавао појаву друштвених ритуала комензалности. С тим у вези, може се рећи да су оне заправо биле средство за обезбеђивање вишкова који ће послужити за организацију других, већих догађаја у оквиру којих ће појединци заправо стећи или одржати већ стечени статус, моћ и главно – ауторитет[5]. Иако је у антрополошкој литератури издвојено неколико типова радних гозби, које би могле бити корисне приликом тумачења друштвених економских процеса у гвозденом добу континенталне Европе (у зависности од врсте друштвене структуре заједнице коју посматрамо), када говоримо о успону гвозденодопске „елите", важно је пре свега се осврнути на постојање тзв. покровитељских гозби (енгл. *patron-role feasts*). Реч је о врсти радних гозби, које су могле бити заступљене у заједницама у којима постоји било какав вид друштвене стратификације (Joy 2018, 1–25). Њихово организовање представља друштвену обавезу, како за самог домаћина, тако и за друге чланове заједнице. Другим речима, ради се о врсти принудног, неплаћеног рада, који почива на принципима реципрочне обавезе између домаћина и госта, али исто тако често служи и као припрема за ритуле комензалности, у оквиру којих ће реципрочна размена достићи свој потенцијал. Тако, сам циљ ових, *corvée* радних гозби (како се још налазе у литератури), није био у пуком стицању престижа и моћи, већ у одржању и јачању саме заједнице.

Можда најлакши начин да се разумеју радне гозбе јесте њихово поређење са мобама. Међутим, за разлику од моба, радне гозбе служиле су за организацију догађаја који су били од већег друштвеног значаја (попут ритуала гостопримства), те иако је путем њих појединац могао стећи одређени престиж, нагласак је био на самом одржању заједништва. Оно што би све време требало имати у виду јесте економски ризик који су ритуали гостопримства са собом носили. Наиме, не само да је због неуспеха у неком сегменту организације домаћин могао да изгуби свој друштвени статус који је претходно са напором одржавао, већ је и читава заједница могла доживети

[5] Важно је имати у виду разлику између моћи и ауторитета, посебно када размишљамо о друштвеној организацији гвозденог доба, и стога их овде не користим као синониме. За боље разумевање те разлике посебно је потребно осврнути се на дело антрополога Гордона Раките (Gordon Rakita), који истиче да ауторитет може постојати и независно од моћи, те као највећу разлику истиче то што ауторитет има легитимно одобрење друштва. Иако није увек могуће уочити ову разлику, важно је бити свестан да се она најпре очитавала у самој перцепцији заједнице у оквиру које су се та моћ или ауторитет испољавали (Rakita 2002, 62–67).

веома велики економски губитак. Овај ризик се посебно огледао у томе што су средства потребна за гозбовање углавном била потпуно неповратна, те је било неопходно понекад и годинама унапред осмислити стратегију прибављања и расподеле ресурса (Smith 2015). Примера ради, ритуали испијања подразумевали су сталан доток алкохолних пића, али исто тако и довољан број посуда за сервирање и конзумацију, просторну и временску организацију, као и спремност на непредвиђене трошкове, који могу бити условљени многобројним факторима, попут појаве непозваних гостију, промене временских услова, или, као што је често био случај, изненаде смрти неког од чланова породице (Dietler 2006, Smith 2015, 1221). Уколико би се некаква друштвена или пак природна непогода и догидила, парадоксално, она би показала колико је појединац способан да обезбеди нова или преусмери већ постојећа средства за организацију другог догађаја. Како би се стекао било какав увид у значај производње локалних варијанти алкохолних пића за једну заједницу, важно је поменути да је тамо где је било могуће применити квантитатвине мере показано да је у друштвима малих пољопривредника и сељака, од 15% до чак 30% од укупних житарица које припадају домаћинству, одлазило на производњу локалних пића (deGarine 1996; Jannings 2005).

Још један тип радних гозби који може чинити механизам за стицање ауторитета и/или престижа, али овога пута у друштвима у којима не постоје јасне институцијализоване политичке улоге, нити фиксиране наследне хијерархије (Joy 2018, 76–77), у литератури се налази под термином „гозбе оснаживања" (енгл. *entrepreneurial / empowering feasts*). Наиме, ове гозбе су компетативне природе и њихово приређивање стварало је дугове и обавезе учесницима, али не на агресиван начин, као што је то био случај са претходним. Другим речима, домаћин је могао бити било ко, те је сама припрема била волонтерске природе (будући да је сам циљ био оснаживање идентитета заједнице) и мада је послуживање пића и хране наметало дугове учесницима, то није увек било препознато као намера домаћина, због чега је представљало велики економски ризик. Иако је капитал који је појединац могао стећи захваљујући овим радним гозбама био пре свега симболички, он је с временом могао прерасти у економски, и тако домаћину донети известан статус (Dietler 2001, 76).

Захваљујући резултатима археоботаничких анализа и анализа органских остатака, данас знамо да су пића попут пива и медовне чинила готово обавезан репертоар локалне понуде на простору централне и западне Европе (Arnold 1999; Dietler 1990; 1999; McGovern 2003; Rageot, Mötch et al. 2019; Velamoti and Stika, 2019, 163–177). Њихови остаци, посведочени су управо на

импортованим посудама, али и посудама локалног порекла, које су најчешће биле истих форми као и оне из прве групе, док је насеобински контекст указао и на могућност постојања њихове масовне производње (Rösch 1999; Stika 1996). С друге стране, сигурно је да у истом овом периоду производња вина није била могућа ван Медитерана (Velamoti and Stika, 2019, 117–121), те уколико бисмо се заиста држали идеје аутора који претпостављају преузимање праксе грчког симпосиона, морали бисмо претпоставити не само да су постојали веома развијени и чести трговински односи са Медитераном већ и да су постојале велике количине залиха, што је подразумевало и многа друга знања, као што су на пример она у вези са производњом одговарајућих реципијената који ће служити за складиштење на дуже време (Driscoll 2022, 175–186).

Међутим, улога алкохолних пића у оквиру пракси гостопримства била је двострука, те осим што је њихова конзумација чинила њихов централни део, она сама су могла представљати и „политички дар" који би требало да обезбеди учешће у овим ритуалима. Због тога је кључно истаћи да су пића веома често чинила статусно добро *per se*. Тако је, примера ради, у етнолошкој грађи забележено да би учесници у појединим заједницама, као данак за учешће у гозби доносили порцију пића (или хране), која ће потом бити употребљена у току самих ритуала гостопримства (Dietler 2001, 240–264). У таквим ситуацијама, они гости који су били стални учесници својим доласком и прилагањем дарова потврђивали би свој потлачени положај, тиме заправо потврђујући домаћинов статус.

Потрошња алкохолних пића, с тим у вези, постављала је очигледна ограничења могућности, како госта, тако и примаоца, који је требало да прерасподели залихе које је примио у испуњавању реципрочних односа размене. Штавише, у многим друштвима чија је економија првенствено базирана на земљорадњи и сточарству (што претпостављамо да је био случај и са гвозденодопским), саме житарице нису имале велику вредност у размени. Међутим, њихова трансформација у пића (у овом случају пиво) била је та која им је могла обезбедити економску вредност и самим тим политички утицај (Dietler, Herbich 2001, 240–264). Овај пример илуструје због чега је Бурдије храну и пиће означио симболичким капиталом (Bourdieu 1990), који је могао стећи само онај који је био у стању да организује овако велики подухват (види: Dietler 2001, 73). О пропорцијама тог подухвата говори и један податак који нам је, на основу својих дугогодишњих истраживања народа Бебма из Замбије, оставила Одри Ричардс (Audrey I. Richards), ученица једног од најзначајнијих антрополога, Бронислава Малиновског. Наиме, она је приметила да је током деветомесечног периода (што представља време потребно

за припрему главне гозбе), поглавар макар једном морао обезбедити храну и огромне количине пива за преко осамсто људи који су на било који начин учествовали у припреми. Међутим, учесници радних гозби нису били и једини према којима је поглавар имао обавезу у испуњавању своје дужности, већ је још најмање два пута морао обезбедити залихе пива за око четрдесет одборника, који су са својим женама и пратњом долазили у обилазак ових радова (Richards 1939, у: Dietler 2001, 84).

Иако се неретко сматрају још једном засебном типом радних гозби, дијакритичке гозбе или гозбе друштвених разлика (енгл. *diacrtical feasts*) најпре би се могле подвести као поткатегорија оних покровитељских. Дитлер је ове гозбе издвојио као засебну групу, будући да, мада имају веома сличан циљ, ове гозбе имају другачију друштвену функцију, те стога задају потпуно другачије обрасце друштвеног понашања (Dietler 2001, 65–88; Joy 2008, 18). Наиме, реч је о гозбама које у свом систему симбола користе различите кулинарске праксе, као и различите стилове конзумације. Они заједно представљају „дијакритичко симболичко средство", које би требало да оправда и у исто време потврди хијерархијске разлике у друштвеном поретку и/или статусу (Dietler 1996, 98–99; 2001, 85–88). Како је приметио антрополог Џек Гуди (Jack Goody), у оваквој врсти гозбовања, база симболичке моћи настоји да се пребаци са квантитета на укус и стил, односно на квалитет (1982). Можда кључно јесте скренути пажњу на то да у оваквим гозбама реципрочно гостопримство више не представља основ статусних захтева, већ се нагласак помера са асиметричке везе (која је постојала између неједнаких партнера) ка успостављању хијерархијских, строгих, неједнаких и прилично искључивих кругова заједничког обедовања (Dietler 2001, 85). Другим речима, ради се о праксама и стиловима затвореног типа, односно ритуалима гостопримства који ће након завршетка радних гозби бити резервисани само за одређене чланове друштва. Материјална култура која је коришћена у оквиру оваквих ритуала такође се може посматрати као материјализовани знак специфичног друштвеног идентитета. Тако је рецимо могуће да је у оквиру ових ритуала гостопримства коришћена специфична врста пића, или пак да је коришћена иста врста алкохолних пића коју конзумира и остатак заједнице, али се сами реципијенти за конзумацију знатно разликују.

Међутим, оно што се често дешава са дијакритичким симболима и што можемо пратити, како кроз историју, тако и данас, јесте веома брзо презасићење, након чега „затворени" симболи, који су једном били резервисани само за поједине друштвене слојеве постају „отворени", на тај начин заправо постајући приступачни читавом друштву или барем његовом већем делу.

Као пример, неки аутори наводе управо грчки симпосион, који се од својих аристократских почетака проширио на читаво слободно, мушко друштво (Dietler 1996, 98; Murrey 1990). С друге стране, када је у питању залеђе, сличну ситуацију пратимо с појавом имитација бронзаних посуда које своје порекло имају у грчким и етрурским радионицама, а које се након 5. века п. н. е. јављају у веома сличним, али разноврснијим формама и у знатно већем броју (видети: Dietler 1988; 1996).

Антички извори представљају још један користан алат за реконструкцију ритуала комензалности, будући да је више аутора указало на значај пракси испијања у политици појединих народа у залеђу, понекад чак описујући их до детаља. Један од њих је свакако и Диодор са Сицилије, који се чак осврће на концепт гостопримства код Гала (Tierney 1960, 250). Наиме, праксе испијање алкохола у историјским изворима најчешће се доводе у везу са Келтима и Германима (види: Nelson 2005; Tierney 1960, 189–275), и то са намером да се нагласи њихова „варварска природа", која се огледа у обрасцу прекомерног испијања седећи, из једне заједничке чаше која се преноси из руке у руку и у којој се налази пиће од житарица (грч. *zythos*) или немешано вино.[6] И не чуди то што се овакав наратив јавља баш у 5. веку п. н. е., када се први пут ствара свест о заједничком идентитету Хелена (нпр. Crielaard 2009, 73; Gosden 2006). Сама чињеница да су ова пића у античким изворима била чест предмет оштрих дихотомија и наратива „варваризације", чију идеолошку заоставштину можемо препознати и данас[7], говори у прилог њиховом значају у политичком систему односа моћи. Ипак, колико су ова пића, али и сами ритуали у оквиру којих су она била конзумирана били значајни за сам идентитет појединаца, понајвише говоре материјални остаци који служе за њихово складиштење и послужење.

Примена модела комензалности у археологији раног гвозденог доба

У овом раду покушала сам да покажем на које начине су ови ритуали могли представљати известан друштвени механизам, који је потенцијално могао проузроковати значајне друштвене промене, међу којима не

[6] Подсетимо се да је грчка пракса испијања вина у оквиру институције симпосиона подразумевала мешање вина са водом, и то по мери коју би претходно утврдио симпосијарх (*symposiarchos*). Код грчких аутора примећује се образац који се препознаје у бројним описима различитих народа са којима су Грци, а касније и Римљани дошли у контакт и који налаже да се праксама испијања придружи један „варварски" епитет (види: Nelson 2003; 2005; Garcia Alonso 2020).

[7] Овде пре свега мислим на европску културну заоставштину у оквиру које се „култура испијања" вина перцепира као пожељна у одређеним друштвеним групама, па чак и баштини као део античког наслеђа (о вези алкохолних пића и групних идентитета, видети: Gordon 2010; Nelson 2003, 101–120; Wilson 2005, 1–25).

подразумевам једино стицање моћи и ауторитета, већ и њихово губљење. Предност ових модела лежи у томе што пружају могућност да се зађе и у дубљу реконструкцију политичке економије[8] гвозденодопских заједница, истовремено обухватајући домаћу и ритуалну сферу, чиме се удаљавају од интерпретација које се тичу искључиво поглаварске политике.

Чињеница да бројност посуда у фунерарном контексту предњачи у односу на остали импорт, како на простору континенталне Европе, тако и на читавом централном Балкану, дозвољава даљу расправу у правцу производње домаћих пића и уопште локалних потреба за овом врстом импорта. С тим у вези, недостатак интерпретација које се тичу њихове појаве на поменутом простору, веома је изненађујућ. Користећи се интердисциплинарним приступом, у исто време имајући у виду то да на простору централне Европе у периоду раног гвозденог недостају амфоре, Мајкл Дитлер и Бетина Арнолд (Bettina Arnold) претпоставили су да би појаву импортованих посуда на поменутом простору пре свега требало разумети кроз процес интегрисања специфичног репертоара луксузне опреме у већ установљени систем локалних симбола (Arnold 1999, 73; Dietler 1988, 122). Другим речима, заједнице које су насељавале простор халштатске Европе имале су сопствене потребе за одређеним посудама, чије су форме, али и бројност били условљени оним што је било конзумирано у самој заједници. Тако, појава импортованих посуда не мора означавати увођење новог алкохолног пића „споља", већ промену у самим обрасцима испијања, која рефлектује политичке и/или економске промене унутар заједнице. Баш као што је то седамдесетих година прошлог века приметио један од пионира у овој области, антрополог Дејвид Манделбаум (David Mandelbaum), због тесне повезаности праксе конзумације са друштвеним, економским и политичким институцијама и друштвеним процесима, не само да традиционални обрасци испијања већ и њихове промене могу имати дубок утицај на друштвене односе (Mandelbaum 1965, 283–285).

Одсуство амфора у периоду 7. и 6. века бележи и подручје централног Балкана, што иде у прилог чињеници да вино ни на овом простору тада највероватније није било у фокусу размене. Наравно, постоји и могућност да је вино могло бити транспортовано у реципијентима направљеним од

[8] Када говоримо политичкој економији у праисторији, а посебно у гвозденом добу, потребно је имати на уму да не говоримо о модерним системима производње, већ је заправо реч о покушају да се боље разумеју и објасне односи моћи, као и механизми њиховог успостављања и одржања, који су били условљени економским деловањем појединаца и друштвених заједница којима су они припадали (видети: Earl 1997). Управо то је и разлог због ког Дитлер, пишући о гозбама и ритуалима испијања, често користи термин „комензална политика" (који је објашњен на другом месту), посматрајући их као круцијалне праксе у процесима стицања и одржања моћи (Dietler 1996; Smith 2015).

трошних материјала, попут мешина или буради. Међутим, захваљујући експерименталним истраживањима метода складиштења алкохолних пића, овакав начин транспорта вина показао се непожељним, будући да је тако његов квалитет знатно опадао (Driscoll 2022). Уколико би се ова истраживања заиста узела у разматрање, ослањање заједнице на локалне производе остаје можда не једино, али свакако најлогичније решење.

Могућност да су импортоване посуде које налазимо на простору централног Балкана можда могле бити коришћене управо у оквиру локалних ритуала испијања у домаћој литератури претпоставила је Сташа Бабић, истакавши да овакве церемоније гостопримства стварају и одржавају пријатељске односе међу заједницом, по истим оним принципима као што то чини и размена дарова. С тим у вези, назначила је и да би тако саме посуде представљале трајни инструмент, који симболички потврђује и подсећа да је гостопримство прихваћено и да је обавеза испуњена (Бабић 2004, 60). Такође, она примећује да би преузимање праксе симпосиона захтевало и сталан доток вина, што, ако се има у виду претходно написано, највероватније није био случај. Осим тога, ни у једном од реперезентативних примерака кнежевских сахрана није пронађен читав сет за мешање и испијање вина, што би било логично очекивати, уколико бисмо говорили о преузимању грчког симпосиона.

Приликом осврта на праксу похрањивања металних посуда гласиначког круга, Александар Јашаревић изнео је то да поглавари нису имали потребу да својим наследницима остављају овај вид материјалне културе, због тога што су оне имале само симболичку вредност, а не право богатство на основу ког се може изградити ауторитет (Jašarević 2014, 82). Стога не треба заборавити да нису поглавари, већ је заједница имала монопол над инвентаром који ће бити приложен уз покојника. Тако, сама одлука да се део гозбене опреме положи у нечији гроб симболише потпуно раскидање са социјалиним животом ових предмета, односно означава њихово повлачење из размене (Бабић 2004, 39; Joy 20). Другим речима, кроз чин погребног ритуала, оно што се, дакле, „убија" није само сећање на особу као такву, већ сећање на друштвену личност као актера и учесника у конструисању друштвеног идентитета (Hamilakis 1998, 117). Међутим, будући да су импортоване посуде, барем због свог порекла, морале бити уврштене у систем дијакритичких симбола, њихово похрањивање могло је симболисати потврду заједнице да је реципрочна обавеза испуњена.

Промене у погребном ритуалу, до којих долази током 5. века п. н. е., када уочавамо пораст луксузних предмета који се јављају и у оним гробовима који нису окарактерисани као кнежевски, највероватније указују на ширу

потребу за поседовањем луксузнијих предмета међу „обичнијим" становништвом (види: Kuzmanović 2021). Већ до 4. века п. н. е. бронзане посуде на овом простору ће постати реткост[9], док ће неке форме бити замењене керамичким, што је последица одређених, нама још увек непознатих друштвених промена, које су по свему судећи последица унутрашњих превирања ових заједница. Да је дошло до већих друштвених промена, које су утицале и на сам ритуал, показује и то да је сахрањивање под хумкама готово у потпуности напуштено до краја 4. века п. н. е. на простору данашње Србије.

Слична ситуација дешава се и у западнохалштатској зони, где се запажа промена у материјалу од кога су посуде израђиване, те се избор са претежно керамичких посуда, које су најбројније до 6. века и током њега, помера на комбинацију металних и керамичких посуда до 4. века п. н. е. (Arnold 1999, 73). Неки археолози су ову појаву протумачили као промену у религијским обрасцима испијања (нпр. Kossac 1964, 99), други су то посматрали кроз изненадни пораст трговинских односа локалних заједница са Медитераном, док су неки пак покушали то да објасне променом проузрокованом ничим другим до промене у самом ритуалу (Arnold 1999, 74). С тим у вези, промена у „гозбеној" опреми, до које у западнохалштатској зони долази током 4. века п. н. е., можда би се могла објаснити оним што је у том тренутку конзумирано од „утеловљене материјалне културе". Другим речима, једном када се елита успоставила, делимично и на бази импортованих посуда, одржање њене друштвено-политичке хегемоније било је сигурније уколико се базирало на потрошним добрима, чије би вишкове појединац могао да контролише и складишти ради максималног ефекта (Arnold 1999, 73–74).

Закључак

Конструисање антрополошких модела коменсалног гостопримства директно је везано за намеру да се они примене у археолошком контексту, у комбинацији са анализама археолошког материјала, етнографске грађе, те примарних и секундарних историјских извора, али и археоботаничких и хемијских анализа органских остатака, које су потврдиле постојање алкохолних пића у оквиру посуда налажених у контексту кнежевских гробова. Сам циљ ових модела јесте да прошире репертоар начина кроз које ритуали гостопримства омогућавају боље разумевање политичког деловања унутар заједница (Arnold 1999, 71–93; Dietler 2001, 93).

[9] Ово се односи на заједнице чији су се појединци сахрањивали испод тумула на простору о коме је овде реч, тачније, на оне које припадају културном комплексу Гласинац–Мати (видети: Mihajlović 2025, 128–137).

Иако сам на овом месту настојала да читаоцима приближим моделе који потичу из науке чија је примена у археологији неправедно запостављена, рад је инспирисан резултатима које је изнедрила археоботаника (Kőrber-Grohne 1991; Stika 1996; 2011), у комбинацији са физичко-хемијским анализама (нпр. Rageot, Mötch et al. 2019) на простору халштатске Европе. Наиме, ови резултати указали су на присуство високе концентрације медовине и других пића локалног порекла (пре свега пива), у посудама које припадају хоризонту кнежевских гробова на простору Немачке и Француске, али и на могућност масовне производње пића од житарица у оквиру насеобинског хоризонта, у истом овом периоду. Као њихов највећи успех, свакако би требало истаћи да су оне на првом месту показале да су појединци који су били у стању да организују ритуале гостопримства имали могућност да приступе широком асортиману пића.

Међутим, упркос све већим могућностима детекције алкохолних пића, тумачења резултата у светлу политичке економије у великој мери су изостала, чак и тамо где су анализе биле могуће. Као врхунац напора да се креира јединствени теоријски оквир за разумевање друштвене улоге алкохола, стоји Дитлерова „утеловљена материјална култура", која чини централни део ритуалних гозби и која, осим економске, има и симболичку вредност, тако неретко служећи као статусно добро *per se*. Иако је Дитлер приметио да су начини на које би алкохол могао бити коришћен за реконструкцију микрополитике и макростратегија, везаних за манипулацију моћи и изградњу идентитета, заиста бројни, овом приликом ми је циљ био да скренем пажњу на сам гозбени ритуал и оно што му је потенцијално претходило. Разлог због ког сам се ограничила на само један од могућих аспеката реконструкције јесте његова видљивост у археолошком запису. Иако још увек нема конкретних података када су у питању анализе посуда са простора централног Балкана, на основу аналогија које имамо из западнохалштатског круга, као и заиста богате етнографске грађе, могло би се с великом вероватноћом претпоставити да је производња алкохолних пића практикована и међу заједницама које су насељавале подручје централног Балкана.

Оно што бисмо, упркос недостатку ових резултата, могли размотрити, али овога пута из угла који ће узети у обзир значај модела комензалне политике, јесте друштвена улога коју су импортоване посуде могле имати у оквиру самих пракси конзумације. То би пре свега подразумевало померање тежишта са тумачења посуда за чување, послуживање и конзумацију пића као статусних добара, на њихово сагледавање као симбола који представљају материјално видљивији облик потрошње, чија је функција била да акумулирају, демонстрирају, а на крају и употребе једну мање видљиву врсту економског капитала.

БИБЛИОГРАФИЈА

Arnold, B. 1999. 'Drinking the Feasts': Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe, *Cambridge Archaeological Journal* 9(1): 71–93.

Babić, S. 2002. „Princely Graves" of the Central Balkans – A critical history of research. *European Journal of Archaeology* 5/1: 70–88.

Бабић, С. 2004. *Поглаварство и полис: старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Babić, S., Kuzmanović, Z. 2019. Glasinac – Notes on Archaeological Terminology, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 48: 157–165.

Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

Burkert, W. 1991. Oriental Symposia: Contrasts and Parallels, in: *Dining in the Classical Context*, (ed. W. J. Slater): 7–24. Michigan, University of Michigan Press.

Valamoti, M. S., Stika, H.-P. 2019. Alcoholic drinks of prehistoric Europe: Exploring the archaeobotanical evidence from the Aegean to Central Europe in the context of ERC project PLANTCULT, in: *Beer in Prehistoric Europe*: 163–177.

Vasić, R. 1983. Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, *Živa Antika* 32–33: 185–194.

Васић, М. 2009. Белешке о Гласинцу – хронологија кнежевских гробова, *Старинар* 59: 109–117.

Vranić, I. 2012. The Classical and Hellenistic Economy and the 'Paleo-Balkan' Hinterland: A Case Study of the Iron Age 'Hellenized Settlements'. *Balcanica* 43: 29–50.

Вранић, И. 2022. *Хеленизација у новом кључу: потрошња грчке фирнисоване керамике, „умрежавање" и културне промене на Кршевици (V–III век пре н. е.)*. Београд: Археолошки институт, Народни музеј Србије.

García-Alonso, J. L. 2020. Whoever is not Greek is a Barbarian. In*: Identity(es): A Multicultural and Multidisciplinary Approach* (ed. A. P. Arnaut): 9–26. Coimbra: University Press

Garine, I. de 2001. Drinking: Anthropological Approaches. European alcohol, history, and the state in Cameroon. *African Studies Review* 36(10): 1–4.

Gordon, J. A. 1978. Summary comments: Ethnicity as a field of study in alcohol research, *Medical Anthropology: Cross-Cultural Studies in Health and Illness* 2 (4): 147–152.

Gosden, C. 2006. Race and racism in archaeology: introduction. *World Archaeology* 38(1): 1–7.

Dietler, M. 1988. Greeks, Etruscans, and thirsty barbarians: Early Iron Age interaction in the Rhone Basin of France, in: *Centre and periphery: Comparative Studies in Archaeology*, (ed. T. Champion): : 127–141. London: Unwin Hyman

Dietler, M. 1990. Driven by Drink: The Role of Drinking in the Political Economy and the Case of Early Iron Age France, *Journal of Anthropological Archaeology* 9(4): 352–406.

Dietler, M. 1994. Rituals of commensality and the politics of state in the „princely" societies of early Iron Age, in: *Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre Jean Berard et l'Ecole française de Rome Naples*, (ed. Pascal Ruby): 27–29. Rome: Ecole française de Rome

Dietler, M. 1996. Feasts and commensal politics in the political economy: food, power and status in prehistoric Europe, in*: Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective,* (ed. P. Wiessner, W. Schiefenhovel) : 87–125. New York: Berghan Books.
Dietler, M. 1999. Rituals of commensality and the politics of state formation in the "princely" societies of Early Iron Age Europe. In: *Les princes de la protohistoire et l' emergence de l'etat*, (ed. P. Ruby): 135–152. Naples, Publications du Centre Jean Bérard.
Dietler, M., Herbich, I. 2001. Feasts and labour mobilization: dissecting a fundamental economic practice, in: Dietler & Hayden, *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*: 240–264. Washington, DC: Smithsonian.
Dietler, M. 2006 Alcohol: Anthropological/Archaeological Perspectives. *Annual Review of antropology* 35: 229–406.
Dietler, M. 2019. Alcohol as Embodied Material Culture. *Anthropologiacal Reflections on the Deep Entanglemnt of Humans and Alcohol*, in: *Alcohol and Humans* (eds. K. J. Hockings and R. Dunbar), 115–129. Oxford: University Press.
Driscoll, J. 2022. Strategic drinking: the shelf-life and social-political importance of Early Iron Age west-central European beer, in: *Cooking with Plants in Ancient Europe and Beyond: Interdisciplinary approaches to the archaeology of plant foods*, (eds. S. M. Valamoti, A. Dimoula, M. Ntinou): 175–186. Leiden: Sidestone Press
Jašarević, A. 2014. Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca. *Godišnjak/Jahrbuch* 43: 51–99.
Jennings, J. 2005. La chichera y el patron: chicha and the energetics of feasting in the prehistoric Andes, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 14: 241–259.
Joy, J. 2018. Feasting and Commensal Rituals, in: *The Oxford Handbook of the European Iron Age*, (eds. C. Haselgrove, K. Rebay-Salisbury and P. S. Wells): 1–25. Oxford: University Press.
Kossac, G. 1964. Trinkgeschirr als Kultgerät der Hallsattzait. *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor – und Frühgeschichte* 16: 96–105.
Körber-Grohne, U. 1985. Die biologischen Reste aus dem hallstattzeitlichen Fürstengrab von Hochdorf, Gemeinde Eberdingen (Kreis Ludwigsburg). *Forschungsber Vor-Frühgesch Baden-Württ* 19: 85–265. Baden-Württemberg: Landesdenkmalamt.
Kuzmanovć, Z. 2010. Refleksivno mišljenje – zamena za analogiju? Primer debate o antičkoj ekonomiji. *Etnoantropološki problemi* 5(1): 151–164.
Kuzmanović, Z. 2021. 'Cosmic Polity' of The Iron Age in a Time of Crisis, In: *Archaeology of Crisis: Humans and Society in Times of Crisis* (ed. S. Babić): 105–117. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy.
Mauss, M. 1967. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. New York: Norton.
Mandelbaum, G. D. 1965. Alcohol and Culture. *Current Anthropology* 6(3): 281–293.
Мано-Зиси, **Ђ., Поповић**, **Љ**. 1969. *Нови Пазар, илирско-грчки налаз*, Београд: Народни музеј.

Murray, O. (ed.) 1990. *Sympotica: A Symposium on the Symposion*. Oxford: Clarendon.
McGovern, P. 2003. *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viticulture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Mihajlović, V. 2025. "Networking and Social Structure in the Iron Age Central Balkans", u: Milivojević F., Sarakinski, V., Ttzvetkova, J. (eds.), *The Unclassical Balkanas: Ancient Societies and Cultures of the Balkan Paninsula beside the Greco-Roman World*. *Živa Antika (XI)*, 113–144.
Nelson, M. 2003. The Cultural Construction of Beer Among Greeks and Romans, *Syllecta Classica* 14: 101–120.
Nelson, M. 2005. *The Barbarian's Beverage: A History of Beer in Ancient Europe.* London: Routledge.
Палавестра, А. 1984. *Кнежевски їробови на Цен̄ралном Балкану.* Београд*:* САНУ
Papazoglu, **F.** 1980. „O 'helenizaciji' i 'romanizaciji'". *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti* CCCXX(2), 21–36.
Popović, Lj. 1975. *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*. Beograd: Narodni muzej.
Rageot, M., Mötsch A., Schorer, B., Gutekunst A., Patrizi, G., Zerrer, M., Cafisso, S., FriesKnoblach, J., Hansen, L.,Tarpini, R., Krausse, D., Hoppe, T., Stockhammer, P. W., and **Spiteri, C.** 2019. The dynamics of Early Celtc consumtion practices: A case study of pottery from Heuneburg. PLOS ONE, (14)10: 1–29.
Rakita, G. 2002. *Ancestor and Elites: Emergent Complexity and Ritual Pracices in the Casas Grandes Polity,* University of Alabama Press, 62–67.
Rageot, **M., Mötsch A., Schorer, B., Gutekunst A., Patrizi, G., Zerrer, M., Cafisso, S., FriesKnoblach, J., Hansen, L.,Tarpini, R., Krausse, D., Hoppe, T., Stockhammer**, P. W., and Spiteri, C. 2019. The dynamics of Early Celtic consumtion practices: A case study of pottery from Heuneburg. *PLOS ONE,* (14)10, 1–29.
Ralph, S. 2006. *Feasting and Social Complexity in Later Iron Age East Anglia.* Oxford: BAR Publishing.
Rappaport, **A. R.** 1999. *Ritual and religion in the making of humanity*. Cambridge.
Slater, J. W. 1991. *Dining in a Classical Context*. University of Michigan Press.
Smith, L. M. 2015. Feasts and their faliures, in: *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 22: 1215–1237.
Stika, H.-P. 1996. *Traces of a possible Celtic brewery in Eberdingen-Hochdorf, Kreis Ludwigsburg, southwest Germany.* Vegetation History and Archaeobotany 5(1): 81–88.
Stika, H.-P. 2011. Early Iron Age and Late Mediaeval malt finds from Germany – attempts at reconstruction of early Celtic brewing and the taste of Celtic beer. *Archaeological and Anthropological Sciences 3:* 41–48.
Tirney, J. J. 1960. The Celtic ethongraphy of Posidonius. *PROC. R.I.A. v*ol 60: 189–27.
Wilson, M. T. (ed.) 2005. Drinking Cultures: Sites and Practices in the Production and Expression of Identity. In: *Drinking Cultures: Alcohol and Identity*, 1–24.
Hamilakis, Y. 1998. Eating the dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aagean Bronze Age Societies, *Cemetery and society in the Aegean bronze age*, 115–132.

Hayden, B. 2001. Fabolous Feasts: A Prolegomenon to the Importance of Feasting. In: *Feasts: Archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power*, eds. Dietler M. and Hayden B., 23–64.

Crielaard, J. P. 2009. Cities, in: *Companion to Archaic Greece*, (eds.) Raaflaub K. A., Wees v. H. Oxford: Wiley-Blackwell: 349–372.

Човић, Б. 1979. Кнежевски гробови гласиначког подручја, у; *Сахрањивање код Илира*, М. Гарашанин (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности: 143–169.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Sofija J. Krstić
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

AN ALTERNATIVE APPROACH TO INTERPRETATIONS OF IMPORTED VESSELS FROM PRINCELY GRAVES: APPLICATION OF ANTHROPOLOGICAL MODELS OF COMMENSAL POLITICS

Keywords: *rituals of hospitality, commensal politics, work–party feasts, princely graves, Greek import, ritual drinking, embodied material culture*

The appearance of imported vessels for storing, mixing and drinking alcoholic beverages during the 7th–5th century BC is associated almost exclusively with the horizon of princely graves, both in continental Europe and in the central Balkans. Although these vessels were sporadically the subject of research in scientific literature from our region, the attention has most often been directed towards the reconstruction of trade routes and the relations of local communities with the Mediterranean. On the other hand, in Western literature, some scholars have drawn attention to the importance of drinking equipment within hospitality rituals, i.e., ritual feasting. This was accomplished by relying on anthropological models of commensal politics, first and foremost developed by Michael Dietler and Brayan Hayden, who emphasised the importance of feasting as a political mechanism for gaining authority and status through the institution of work–party feasts. The very idea of applying these models to Iron Age archaeology emerged from the assumption, grounded in archaeological evidence from the Hallstatt zone, that indigenous alcoholic beverages, such as beer and mead, were locally produced and used in communal rituals of hospitality. In this regard, the paper aims to demonstrate the analytical potential of these models, as well as the political implications of drinking generally, within which alcohol – understood as a special form of "embodied material culture"– plays a key role in the reconstruction of political and economic relations during the Early Iron Age.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.5

ROMAN AQUEDUCTS NORTH OF THE PALACE COMPLEX AT GLAC NEAR ANCIENT *SIRMIUM*. RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SURVEYS

Milijan Dimitrijević
Institute of Archaeology, Belgrade
ORCID https://orcid.org/0009-0004-4592-1679
John Whitehouse
Sydney
ORCID https://orcid.org/0009-0007-7908-9712

e-mail:milijan.dimitrijevic@gmail.com
Original scientific paper
Received: 19. 5. 2026.
UDC: 904:626.823.82(497.113)
Accepted: 28. 7. 2026.
902.2(497.113)"2017/2026"

Abstract: *As part of a comprehensive archaeological survey of the area around Roman Sirmium in the north-west of Serbia, an examination has been undertaken of water infrastructure around the city. The field survey investigations in 2019, 2023, 2024, 2025, and 2026 identified Roman era terracotta pipes and a trench, possibly for a siphon system, north, north-east, and east of Sirmium. This paper outlines the findings of these investigations and considers the meaning, context, and significance of those findings as they relate to water supply aqueducts servicing the Roman military camps at Klisina and the Glac palace complex.*

Keywords: *aqueducts, Glac, Klisina, Pannonia, Pannonia Inferior, Pannonia Secunda, Roman pipes, siphon, Sirmium, terracotta pipes, water supply*

Introduction

The provision of infrastructure for the supply of water to cities, villages, hamlets, farmhouses and industrial facilities is a notable feature of the Roman world. Such infrastructure was also a feature of earlier civilisations, such as the great Mesopotamian civilisations as well as the Greek and Hellenistic worlds. Aqueducts, *nymphaea*, fountains, and baths have long been a characteristic feature of the Roman world. The transportation of water for irrigation, industrial and mining uses, potable supplies for cities, towns, villages and farms, and for ostentation and display posed many challenges for ancient civilisations in terms of engineering, planning, and construction. Evidence for such transportation is of significance in understanding settlement patterns and economy of urban and rural areas.

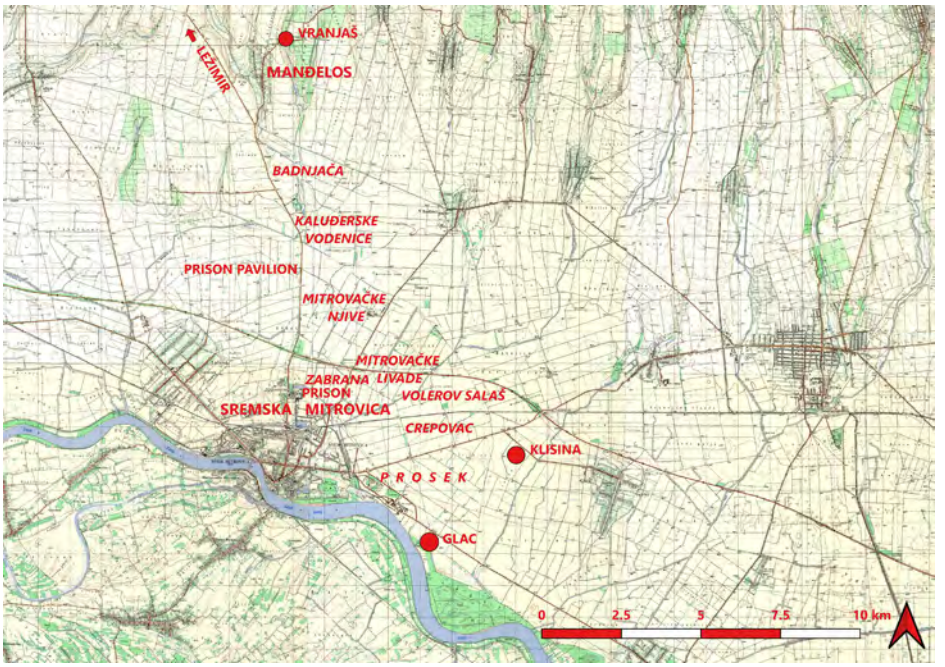

Map 1. Surroundings of Sremska Mitrovica with indicated research areas

Карта 1. Околина Сремске Митровице са означеним подручјима истраживања

An archaeological survey in the vicinity of Sremska Mitrovica in the north-west of Serbia commenced in 2017 as a joint Australian–Serbian cooperative program, now involving the Glac Survey Incorporated (an Australian NGO) and the Institute of Archaeology, Belgrade.

The Glac Survey Project is directed at understanding the spatial and temporal settlement patterns during the Roman period in the vicinity of ancient *Sirmium*, amongst other topics. Part of the work of the Glac Survey has been directed towards identifying major infrastructure, including water supply, in the vicinity of *Sirmium*. This paper examines new evidence regarding water infrastructure north, north-east and east of ancient *Sirmium* (modern Sremska Mitrovica) derived from the field survey work of the Glac Survey in the context of existing literature on the *Sirmium* aqueduct (Map 1). The finds include numerous pieces of Roman terracotta pipes. This new evidence indicates a branch aqueduct from the main aqueduct supplying the city of *Sirmium*, which provided water to the Roman military camps at Klisina, situated 5 km north-east of Sremska Mitrovica (Dimitrijević and Whitehouse 2025) and to the likely imperial palace built by Maximian Herculius at Glac, positioned 3 km south-east of the city (Institute of Archaeology, Belgrade, *Glac Project* n.d.).

In addition to the *Sirmium* aqueduct, Roman era subterranean aqueducts in modern Serbia have been found at *Singidunum* (Belgrade), *Viminacium* (near Kostolac) and *Naissus* (Niš), while the complex at *Mediana* had a water supply system, and the 6th century complex at Caričin Grad (*Justiniana Prima*) had an extensive aqueduct system.

The research questions addressed in this paper are:

a. Were the pieces of terracotta pipes discovered in the survey part of a pipeline system?

b. If so, what was the role of the pipeline system? Was it for water supply, drainage or wastewater disposal?

c. If the pipeline was used for water supply, was it for domestic use, industrial use, irrigation or some other use?

d. If the pipeline was used for water supply, what was the source of the water, what was its destinations, and what was its route?

The city of *Sirmium* was served by an aqueduct from the spring of Vranjaš at Manđelos (Map 1, Map 3), 14 km north of the city (Jeremić 2016, 179–185; Milošević 2001, 70–73). The aqueduct was an underground system from the source but it emerged above ground at the field of Badnjača, 3.5 km south of the spring, with a roofed channel supported by two parallel walls, and from the area of Kaluđerske Vodenice, 6 km south of the spring and further south along Mitrovačke Njive, the channel was supported with a series of arcades that were visible until 1908 (Milošević 1969; Milošević 1995, 192, 193; Milošević 2001, 70–72). The above-ground parts of the aqueduct were, sadly, demolished in the early 20th century, as noted by Ignjat Jung, a teacher in Sremska Mitrovica and collaborator of the Archaeological Museum in Zagreb (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 199; Милошевић 2001, 70).[1] The dating for the construction of this aqueduct is not precise, with Jeremić considering this occurred either in the 2nd century CE or at the beginning of the 3rd century CE (Jeremić 2016, 179, 181, 304, 307). Milošević considered that both the water catchment facilities at Vranjaš and the 0.8 m wide and 14 km long gravity flow channel (*specus*) between the spring and *Sirmium* were built in the middle of the 2nd century CE (Milošević 1995, 192, 193; 2001, 70). Just north of the city walls, there was a *castellum aquae* to distribute the water (Map 3), which was archaeologically investigated by Lučić (Lučić 2018). Excavations of the water tower and the aqueduct segment next to it, conducted in 2012, confirmed the chronology suggested by Milošević, with the aqueduct foundation segment being found on top of ceramic

[1] Noted in the letter of Ignjat Jung to the Archaeological Museum in Zagreb of 24 April 1908.

debris dated between the second half of the 1st and the middle of the 2nd century CE (Lučić 2018, 11, Fig. 5). As Lučić concluded, the segments of the aqueduct on the northern and southern sides of the water tower were built at the same time as the *castellum aquae,* in the second half of the 2nd century CE, with the water tower being repaired in the middle of the 4th century CE (Lučić 2018, 13, 15, 32). Ignjat Jung suggested that north of the prison complex, there was a deviation in the direction of the main aqueduct from a northerly to a north-easterly direction (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 95).[2] Archaeological research in 1987 confirmed there was aqueduct debris under the Fruškogorska Street and below the eastern edge of the Sremska Mitrovica – Ležimir road, which, at the intersection with the motorway, has a south-westerly/north-easterly direction (Dautova Ruševljan 1989, 112). However, the 1987 trenches along the approach to the viaduct over the motorway did not continue further north so the north-easterly deviation in the area further north of the motorway has not been confirmed archaeologically (Dautova Ruševljan 1989, 112). Nevertheless, research by Milošević closer to the Manđelos village confirmed the north–south direction of the aqueduct in its upper section (Milošević 1995).

Early notes on the water supply at Glac and north of the site

First indications of the existence of a water supply system for the tetrarchic complex found at the site of Glac were noted in 1903 by a researcher of ancient *Sirmium* Ignjat Jung, who sent his reports to the Archaeological Museum in Zagreb (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47–49, 148; Милошевић 2001, 26).[3] In his texts and a drawing, Jung noted that the farm owner Peter Glatz dug at four places; in addition to the discovery of Roman buildings and mosaic floors, 10 terracotta water pipes were found in the northern part of the site (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47–49, 120, 148, Table 4). Jung concluded that the ancient complex at Glac had an aqueduct coming from the north, being an extension of the aqueduct remains found in the field of a postman surnamed Katanac, north of Glac (the so-called "Katančev Vodovod"), which Jung examined in 1902, when clay water pipes were also found in the postman's land (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47–49, 120, Table 4). In addition to the aqueduct, in a location at Glac labelled as position "b" in his drawing, Jung identified a building which he described as looking like a

[2] Drawn in the letter of Ignjat Jung sent to the Archaeological Museum in Zagreb in 1907.

[3] Two letters of Ignjat Jung to the Archaeological Museum in Zagreb, nos. 233 of 12 February 1903, and 239 of 28 December 1903.

water "reservoir", situated in the south-western part of Glac, at the site's highest point, described as a "small hill" (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47–48). The building had a 0.5 m thick brick wall, plastered with yellowish lime mortar (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47). Also at the position "b", Jung identified a room with a lower floor level compared to the discovered mosaic floors, with a rounded wall in the western side, described as being likely a "house bath" (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 47).

During the First World War, the Austro-Hungarian Army dug trenches along the southern edge of the Glac Farm; in a letter from 29 January 1915, Lieutenant Dragutin Trstenjak reported on the discoveries made by the troops, which, in addition to a mosaic floor, lead sarcophagus, and stone head of a woman, also included finds of terracotta water pipes with a diameter of 0.3 m (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 121, 161, 162, Table 5). Lieutenant Trstenjak further reported, in the same letter, that a well-preserved manmade channel, still protruding from the direction of the Fruška Gora mountains, was connected with the ruins found at the Glac Farm at the time (Miladinović-Radmilović and Radmilović 2015, 162).

In relation to the water pipes discovery in 1915, in a record from 1993 made in the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Sremska Mitrovica, it was noted that both ceramic and lead pipes were found by the Lieutenant's troops (Milošević et al. 1993, 1, 2).

It is unclear whether the terracotta and lead water pipes were found within the built complex or outside of it. For water distribution within a city, town or building complex, the Greek practice of using terracotta pipe distribution systems continued in the Roman period in the eastern Mediterranean, while the use of lead pipes for urban distribution was favoured in the Roman areas of the central and western Mediterranean region (Wilson 2008, 303). The characteristic Greek use of terracotta pipes for urban water distribution is seen at *Morgantina* in Sicily (Crouch 1984, 358), while the characteristic western Roman use of lead pipes for urban water distribution is seen at *Pompeii* (Olsson 2015; Brown, 2001). If the lead pipes at Glac were within the building complex, they are likely to have been part of the internal water distribution system, but if they were outside of the complex, they may have been part of a siphon.

Roman terracotta pipes

The terminology used to describe Roman terracotta pipes (*tubulus* or *tubus*) is varied and often confusing. For clarity, a starting point needs to identify the terminology for describing terracotta pipes and their elements and a typology

of those pipes. The terminology used here is that contained in the *US National Clay Pipes Institute Engineering Manual* (National Clay Pipe Institute 2017, Glossary). The key terms and their definitions as derived from this manual are indicated in Table 1.

TERM	DEFINITION
Vitrified Clay Pipe (VCP)	A pipe made from various clays or combinations thereof which are shaped, dried, and fired to a point where the glass-forming components fuse to form a bond between the crystalline grains.
Pipeline	Pipes joined to provide a conduit through which fluids flow.
Barrel	The cylindrical portion of a vitrified clay pipe exclusive of branches, spurs, joints, and handling rings or lugs.
Bell	The flared-end portion of a vitrified clay pipe or fitting, designed to function in the joining of other such pipes.
Joint	An individual length of pipe, or the means of closure to form a pipeline.
Socket	The portion of a jointing system that is designed to accept a plain-end pipe or a spigot-end pipe.
Spigot	That portion of a vitrified clay pipe that fits into the bell or coupling of the preceding pipe.

Table 1. Pipe terminology from *US National Clay Pipes Institute Engineering Manual*

Табела 1. Терминологија цеви из инжењерског приручника Националног института за глинене цеви Сједињених Држава

Additionally, it is noted that a bell is often called a collar. The spigot end pipe may be either plain, or have incised bands, a raised stop point or a recessed stop point. A flange is a flat projection outwards, perpendicular to the barrel at the end of a pipe. This terminology for pipe description is used in this paper.

Archaeological typologies for vitrified clay pipes are generally poor and based on varied and confusing descriptive terminology. Hodge does not provide any typology but just a figure with six various forms instead (Hodge 2002, 111, Fig. 67). Bedal examined the ceramic pipes from the Petra Garden and Pool complex in Jordan from the Hellenistic and Roman periods (Bedal 2022). She noted that between the 1st and 4th and 5th centuries CE there was a shift from pipes with thin walls and narrow and tapered forms with sharply carinated shoulders to pipes with thicker walls and rounded shoulders for the smaller diameter pipes (Bedal 2022, 402). But she concluded that establishing a broader typology was complicated by variations in the scale of pipes, primarily due to variations in their function. She indicated that a collared neck and waisted body are only found in the

largest pipes in Petra's public water supply system (Bedal 2022, 402). Romaniuk examined the terracotta pipes from the residential district of Nea Paphos in Cyprus from the Hellenistic and the Roman era (Romaniuk 2021). Romaniuk identified eight types of pipes based on shape, dimensions, fabric and special features (Romaniuk 2021, 369). Almost all of these types of pipes were spigot-socket forms, apart from Form 7, which had a thickened lip at the end. Three types had hourglass-shaped, helically ridged bodies; one type had an hourglass-shaped body with a smooth surface; two types had a slight hourglass shape with a smooth or undulating surface; one type was bellied in the middle with a smooth or undulating surface (Romaniuk 2021, 369). In distinguishing types, there was little differentiation in terms of jointing morphology and the key distinguishing feature in determining pipe type was fabric (Romaniuk 2021, 399). As clay for making pipes would have been procured locally and it is unlikely that pipes would have been transported at great distances, a pipe typology based on fabric is likely to have no wider application than the site in which they were found.

Campbell identified a typology for clay pipes from ancient to modern times based on jointing morphology (Campbell 2021). He identified four types of pipes (Campbell 2021, 36):

a. Conical pipes that fit into each other, with one pipe inserted into another (Conical Type);

b. Pipes with a projecting flange on one end that fits on the flared end of the other (Projecting Flange Type);

c. Pipes with a socket, with the outer surface of the pipe slightly recessed at the end, fitting neatly into the normal end of the pipe at the other end (Socket and Spigot Type);

d. Pipes with a bell and spigot, where the end of the pipe flares out in bell shape into which the other regular end of the tube fits (Bell and Spigot Type).

The Projecting Flange Type of joints usually has holes for bolting onto another flange and hence it is generally suited for PVC or metal pipes, rather than terracotta pipes. Roman lead water pipes feature the Projecting Flange Type of joint (as can be seen in the example in the Museum at Xanten in Germany). Roman terracotta water pipes show all these jointing morphologies except for the Projecting Flange Type. A typology of pipes based on that developed by Campbell is indicated in Table 2 and is adopted here as the most appropriate typology for Roman water pipes, based on ease of recognition and clarity of defining elements. However, it is noted that these types do not have any chronological significance, although there may be some functional significance. The use of other

morphological features of the barrel of a pipe is not favoured as the differences between an hourglass, bellied, or conical barrel may well be an accidental incident of making a tall object on a pottery wheel with clays of varying consistency. Also, such features may not be readily distinguished on pipe fragments as opposed to complete pipes.

ROMAN TERRACOTA WATER PIPES TYPOLOGY			
PIPE TYPE	**DESCRIPTION**	**RECEIVING ("FEMALE") END**	**INSERTING ("MALE") END / SPIGOT**
The Conical Type	Conical pipes that fit into each other, with one pipe inserted into another.	The wide end of a conical pipe barrel.	The narrow end of a conical pipe barrel.
The Socket and Spigot Type	Pipes with a socket, with the outer surface of the pipe lightly recessed at the end, fitting neatly into the normal end of the pipe at the other end.	The straight end of a pipe barrel, sometimes with a stop point on the inner surface, forming a socket into which is inserted the recessed end of the inserting pipe.	The end of the pipe is recessed inwards to fit into the socket of the receiving pipe.
The Bell and Spigot Type	Pipes with the end of the pipe flares out in bell shape into which the other regular end of the tube fits.	The end of a pipe flares outwards in a bell-like shape to receive the straight end of the inserting pipe.	The straight end of a pipe barrel, sometimes with a stop point on the outer surface.

Table 2. Typology of Roman terracotta water pipes

Табела 2. Типологија римских глинених водоводних цеви

Differentiating terracotta pipes from other ceramics

It is fundamental to be able to differentiate terracotta pipes from other ceramics, particularly when they are found in fragments. The primary method of differentiating terracotta pipes from other ceramics is the presence of a characteristic end form of a terracotta pipe, either a socket or a bell, or on the straight end spigot, either a plain end or a stop point. It is noted that terracotta water pipes do not have a rim characteristic of ceramic vessels.

Additionally, as joints between pipes were sealed with mortar, the presence of mortar on parts of either end of a pipe is indicative (Hodge 2002, 114; Romaniuk 2021, 373). However, this requires a person to have a fragment of the end of a terracotta pipe and not a fragment of the pipe barrel.

Additionally, the presence of other accretions, such as traces of calcareous sinter, may indicate that a terracotta fragment was a part of a water pipe (below in text).

For parts of the barrel of a terracotta pipe, differentiation requires greater care. Terracotta pipes of all types were fashioned on a potter's wheel and not formed in a mould (Hodge 2002, 113; McComish 2015, 19; Campbell 2021, 36; Bedal 2022, 392; Landels 2000, 44). White claims that earthenware pipes were made in moulds (White 1984, 165), but this appears to be incorrect.

Fragments of terracotta pipes can be confused with a Roman roof tile – *imbrex. Imbrices* take the form of a hollow half-cylinder that tapers towards the top and are designed to cover the junction between *tegulae* on a roof (McComish 2015, 13). They are manufactured using a trapezoidal clay slab bent over a mould (McComish 2015, 13). Hence, a fragment of a terracotta water pipe without any other differentiating features can be distinguished from a fragment of an *imbrex* by the presence of evidence of wheel manufacture, either horizontal patterning in the fabric, or helically ridged patterns and undulations in the fabric. Where there is evidence of wheel manufacture, then the possibility that something is a fragment of an *imbrex* can be discounted.

Differentiating a part of the barrel of a terracotta pipe and a part of a large ceramic vessel, such as a storage jar or amphora, is a more difficult task. This is particularly the case as terracotta pipes are generally not cylindrical and hence part of a barrel may show curves also found in large ceramic vessels (Hodge 2002, 113). This requires careful judgment to exclude the possibility that a fragment is derived from a large ceramic vessel. Pipe fragments also have greater variability in wall thickness compared to ceramic vessels. A comparison of fragments reveals variations in the ratio of wall thickness to circumference. Being building material, conducting terracotta water pipes need to be stronger than ceramic vessels of the same circumference intended for storage or transport. This relates to both inside pressure of the fluid in the pipeline and outside pressure if the structure is buried. The total inside pressure includes static and dynamic pressures to the walls, which change depending on fluid speed through the pipe and the height (Julien 2022, 23ff). The static pressure includes hoop, longitudinal and radial stresses, and the dynamic pressure includes wall shear stress, dynamic impacts and transient stresses, produced by the flow of the fluid inside the pipeline and the changes of the volume, speed and direction of the fluid. So, the wall thickness of conducting pipes is required to be larger compared to the wall thickness of ceramic storage and transport vessels of the same circumference, due to higher forces that pipes need to resist to function properly and to last. Also, the weight of ceramic vessels, especially in the case of transport vessels, would have to be lower for easier carrying, thus, wall thickness would have been reduced to the needed optimum. Hence, the bigger the circumference of an object in comparison

to its wall thickness – the weaker the object, and vice versa. In other words, terracotta water pipes tend to have thicker walls then ceramic vessels of the same circumference. Calculating the ratio between the two measurements (wall thickness and an object's circumference) and comparing different fragments, enables us to distinguish terracotta water pipes from ceramic vessels either through established typologies for those objects or through calculations of their resistance to pressure.

Differentiating between functions of terracotta pipes

Roman terracotta pipes served several uses, not solely for conveying potable water in an aqueduct. A Roman terracotta pipe could be used for following purposes:

a. as part of a drinking water supply aqueduct;

b. as part of a private drinking water supply for a house, a farm, or an industrial facility;

c. as part of the drainage of rainwater into a cistern from a roof or other surface;

d. as part of public drainage of stormwater in a city, town or village;

e. as part of private drainage from a house, farm or industrial facility;

f. as part of public drainage of a road, street or public place;

g. as part of a public sewer or wastewater disposal system;

h. as part of a private sewer or wastewater disposal system, whether connected to a public system or not.

The question of the function of a pipe could be partly resolved by tracing the entire pipeline system, or a significant portion of it, that a given pipe or pipe fragment were part of. This could provide a basis for inferring the role and function of a pipe. Finds of pipes and pipe fragments in locations not accompanied by other forms of human activities are also indicative of a pipeline system which traversed land so as to reach buildings and settlements.

Vitruvius noted that the supply of water is made by three methods, by conduits along artificial channels, by lead pipes, or else earthenware pipes (Vitruvius, *De Arch.*, VIII.6.1). Hence, not all pipelines were for water supply aqueducts, and not all water supply aqueducts were made of terracotta pipes.

There is one additional means of ascertaining if terracotta pipes were used for water supply. This method is only applicable where the water in a pipeline system is derived from springs emanating in limestone karst areas. Karst springs were the source of many Roman aqueducts, and this applies to the water

source for the *Sirmium* aqueduct. The main aqueduct to *Sirmium* used water from the spring of Vranjaš at Manđelos, located in the foothills of Fruška Gora from a karst aquifer (Urošev, Pešić, Kovačević-Majkić, Štrbac 2022, 69; Nyiro n.d.). This spring is still used as part of the water supply for Sremska Mitrovica.

Rainwater moving through the ground becomes charged with higher concentrations of carbon dioxide (CO_2) than is present in the atmoshere. This dissolves carbonate rocks as it passes through an aquifer.

Upon exiting at a spring, this water starts to degas the CO_2 until the water becomes supersaturated with $CaCO_2$ and calcite is precipitated on the sides and base of the aqueduct channel or pipeline. The process requires an interval from when the water emerges from a spring before precipitation starts. Once the carbonate has been precipitated from the water, and the level of carbon dioxide in the water is similar to that in the atmosphere, precipitation ceases (Sürmelihindi, Passchier, Spötl, Kesser, Bestmann, Jacob, Baykan 2013, 962–963). Thus, calcareous sinter deposits will not be present on an aqueduct immediately after the water emerges from a spring but will be present for some period thereafter. However, precipitation might start closer or immediately at the spring, but typically there is a "clear zone" at the immediate spring source, with the length of the clear zone varying and sometimes being even non-existent (Passchier, Sürmelihindi 2010, 274–274). But by the time the water would have been used and afterwards disposed of as wastewater, there would be no precipitation of carbonate. Similarly, water which fell directly on the ground as rainwater would contain no carbonate. Thus, terracotta pipes serving as part of a water supply aqueduct sourcing water from a karst spring would be expected to show precipitated calcareous sinter on the inner surfaces of the pipes for the entire route of the aqueduct except for its initial distance from the source spring. However, terracotta pipes used for supply systems sourced from rainwater would not have calcareous sinter on their inner surfaces, nor would terracotta pipes used for drainage or wastewater disposal.

Hence, the presence of calcareous sinter on the inner surfaces of terracotta pipes indicates that these pipes formed part of a water supply system derived from a karst spring. The absence of calcareous sinter on the inner surfaces of terracotta pipes indicates that these pipes were not part of a water supply system derived from a karst spring, but were pipes used for rainwater supply systems, other local supply systems, or for drainage and wastewater disposal.

Equally, the absence of calcareous sinter in pipes which did conduct water from a karst aquifer can suggest that that particular part of a pipeline was at a water source or in proximity to the source, given the necessary interval between the water emergence from a spring and the precipitation of calcite, although that interval may be non-existent.

Terracotta pipe fragments found in the Glac Survey

During the field survey work of the Glac Survey in the 2019, 2023, 2024, 2025 and 2026 seasons, numerous pieces of Roman terracotta pipes have been found north, north-east and east of *Sirmium* (Map 2). Having regard to the previous discussion, each piece has been carefully examined to confirm whether it was part of a Roman terracotta pipe. Once confirmed as part of a Roman terracotta pipe, features of each piece were recorded together with the find location.

All pieces of Roman terracotta pipes found were fragments. Tables 3, 4, 5, and 6 indicate the find locations of Roman pipe fragments, together with the total numbers of fragments found, morphological features of the fragments, details of accretions such as calcareous sinter and mortar and estimated inner diameters. The locations of find spots are indicated on Map 2. A selected overview of the finds is shown in Figs. 1, 2, 3, 4, 5, and 6.

GLAC SURVEY TERRACOTTA PIPE FRAGMENTS							
FIND LOCATION	Mitrovačke Livade Centre East Far East 4984508, 7395091						
• Field Survey Method	Prelim. Recon.	Grid 9					
		Sq.7	Sq.8	Sq.12	Sq.13	Sq.14	Sq.18
QUANTIFICATION							
• No. of Fragments	1	7	1	45	61	5	71
MORPHOLOGY/FREQUENCY							
• Elbow	-	1	-	-	-	-	-
• Barrel	-	2	-	32	51	3	61
• Socket	-	4	1	8	5	2	6
• Spigot	1	-	-	5	5	-	4
ACCRETIONS							
• Presence of Sinter	1	7	1	44	61	4	71
• Presence of Mortar	1	7	1	45	61	4	71
MEASUREMENTS							
• Inner Diameter I	-	-	X	114 (1)	-	-	-
• Inner Diameter II	-	-	-	124 (1)	-	-	124 (1)
• Inner Diameter III	-	164 (4)	-	164 (43)	164 (61)	164 (4)	164 (68)
• Inner Diameter IV	-	170 (3)	-	-	-	170 (1)	170 (2)
• Inner Diameter V	178 (1)	-	-	-	-	-	
NOTE: • GPS coordinates relate to a central zone of a site; Gauss-Krüger Projection, Balkans Zone 7. • Dimensions of Grids 100 by 100 m; of Squares 20 by 20 m. • Dimensions of pipe diameters in mm. • In brackets – no. of fragments. • X – Ellipse cross section: diameter 1 = 112 mm, diameter 2 = 93 mm.							

Table 3. Frequency, technical parameters and attributes of Roman terracotta water pipe fragments found at Mitrovačke Livade – Centre-East / Far East

Табела 3. Учесталост, технички параметри и атрибути фрагмената римских глинених водоводних цеви нађених на Митровачким ливадама – центар – исток и даље ка истоку

GLAC SURVEY TERRACOTTA PIPE FRAGMENTS				
FIND LOCATION	**Volerov Salaš Further Southeast** 4983567, 7396345	**Crepovac Northeast** 4983416, 7396499	**Klisina** 4982160, 7398161	
• Field Survey Method	Prelim. Recon.	Prelim. Recon.	Prelim. Recon.	Grid 1 Sq. 19
QUANTIFICATION				
• No. of Fragments	3	1	11	1
MORPHOLOGY/FREQUENCY				
• Elbow	-	-	-	-
• Barrel	2	-	9	-
• Socket	1	-	1	-
• Spigot	-	1	1	1
ACCRETIONS				
• Presence of Sinter	3	1	11	1
• Presence of Mortar	3	1	10	1
MEASUREMENTS				
• Inner Diameter I	-	-	-	-
• Inner Diameter II	124 (1)	-	-	-
• Inner Diameter III	164 (2)	164 (1)	164 (11)	164 (1)
• Inner Diameter IV	-	-	-	-
• Inner Diameter V	-	-	-	-
NOTE: • GPS coordinates relate to a central zone of a site; Gauss-Krüger Projection, Balkans Zone 7. • Dimensions of Grids 100 by 100 m; of Squares 20 by 20 m. • Dimensions of pipe diameters in mm. • In brackets – no. of fragments.				

Table 4. Frequency, technical parameters and attributes of Roman terracotta water pipe fragments found at Volerov Salaš – Further South-East, Crepovac – North-East, and Klisina

Табела 4. Учесталост, технички параметри и атрибути фрагмената римских глинених водоводних цеви нађених на Волеровом салашу – даље ка југоистоку, Цреповцу – североисток, и Клисини

Pipe sizes

The use of a potter's wheel limited the length of a pipe to about 300–500 mm (Campbell 2021, 36). No complete pipes were found in the survey. However, the diameter of pipes can be calculated by extending the circumference of the fragment of the barrel of pipes. This enables the inner diameter of pipes to be measured. The estimated diameters of the pipe fragments found were generally consistent, with the overwhelming majority of pipes having an internal diameter of 164 mm. This is particularly the case with pipe fragments in the locations of Crepovac – North-East, Volerov Salaš – Further South-East, Mitrovačke Livade – Centre East / Far East, Klisina, and Prosek – Concrete Factory. Additionally, all pipes used the Socket--Spigot jointing system. This indicates that these pipe fragments formed part of a pipeline system, using consistently sized pipes.

GLAC SURVEY TERRACOTTA PIPE FRAGMENTS		
FIND LOCATION	**Prosek Concrete Factory** 4980479, 7395448	**Zabrana West** 4984447, 7391852
• Field Survey Method	Prelim.	Grid 1
	Recon.	Sq. 21
QUANTIFICATION		
• No. of Fragments	17	1
MORPHOLOGY/FREQUENCY		
• Elbow	-	-
• Barrel	14	1
• Socket	2	-
• Spigot	1	-
ACCRETIONS		
• Presence of Sinter	7	1
• Presence of Mortar	4	1
MEASUREMENTS		
• Inner Diameter I	-	-
• Inner Diameter II	-	-
• Inner Diameter III	164 (10)	164 (1)
• Inner Diameter IV	170 (1)	-
• Inner Diameter V	-	-
NOTE: • GPS coordinates relate to a central zone of a site; Gauss-Krüger Projection, Balkans Zone 7. • Dimensions of Grids 100 by 100 m; of Squares 20 by 20 m. • Dimensions of pipe diameters in mm. • In brackets – no. of fragments.		

Table 5. Frequency, technical parameters and attributes of Roman terracotta water pipe fragments found at Prosek – Concrete Factory, and Zabrana – West

Табела 5. Учесталост, технички параметри и атрибути фрагмената римских глинених водоводних цеви нађених на Просеку – фабрика бетона и Забрани – запад

Because the flow capacity of a terracotta pipe is significantly less than that of an open channel aqueduct, where terracotta pipes are found in aqueducts, they tend to be in smaller main line aqueducts, as well as local distribution centres and drains (Hodge 2002, 113). Hodge considers that terracotta pipes used in aqueducts had internal diameters of up to 100 or 150 mm (Hodge 2002, 113) or in another work 200 to 250, although that may be the external diameter (Hodge 2000, 41). Campbell indicates the diameter is typically 100 to 150 mm (Campbell 2021, 36). In the study on Nea Paphos, Romaniuk indicated that the diameter of pipes was in the range of 142 to 205 mm (Romaniuk 2021, 400). The sizes of terracotta pipes found during the Glac Survey match maximum sizes for terracotta

GLAC SURVEY TERRACOTTA PIPE FRAGMENTS							
FIND LOCATION	**Mitrovačke Livade South** 4984070, 7393726		**Mitrovačke Livade Centre** 4984467, 7394240		**Mitrovačke Livade Centre Near East** 4984493, 7394369	**Mitrovačke Livade Centre East** 4984508, 7394775	
• Field Survey Method	Grid 2		Prelim. Recon.		Prelim. Recon.	Grid 2	Grid 7
	Sq. 9	Sq.10	Central part	Eastern part	Central part	Sq. 23	Sq. 12
QUANTIFICATION							
• No. of Fragments	1	1	1	1	1	1	1
MORPHOLOGY / FREQUENCY							
• Elbow	-	-	-	-	-	-	-
• Barrel	1	-	1	-	-	-	1
• Socket	-	1	-	-	1	1	-
• Spigot	-	-	-	1	-	-	-
ACCRETIONS							
• Presence of Sinter	1	1	1	1	1	1	1
• Presence of Mortar	1	1	1	1	1	1	1
MEASUREMENTS							
• Inner Diameter I	-	114 (1)	-	-	-	-	X
• Inner Diameter II	-	-	-	-	-	-	-
• Inner Diameter III	164 (1)	-	164 (1)	164 (1)	-	-	-
• Inner Diameter IV	-	-	-	-	-	-	-
• Inner Diameter V	-	-	-	-	-	-	-
• Inner Diameter VI	-	-	-	-	-	250 (1)	-
• Inner Diameter VII	-	-		-	254 (1)	-	-
NOTE: • GPS coordinates relate to a central zone of a site; Gauss-Krüger Projection, Balkans Zone 7. • Dimensions of Grids 100 by 100 m; of Squares 20 by 20 m. • Dimensions of pipe diameters in mm. • In brackets – no. of fragments. • X – Irregular ellipse cross section, approx. measurements: diameter 1 = 112 mm, diameter 2 = 93 mm.							

Table 6. Frequency, technical parameters and attributes of Roman terracotta water pipe fragments found at Mitrovačke Livade – South, Mitrovačke Livade – Centre, Mitrovačke Livade – Centre / Near East, Mitrovačke Livade – Centre East

Табела 6. Учесталост, технички параметри и атрибути фрагмената римских глинених водоводних цеви нађених на Митровачким ливадама – југ, Митровачким ливадама – центар, Митровачким ливадама – центар – ближи исток, Митровачким ливадама – центар – исток

water supply pipes recorded elsewhere. The consistency of pipes sizes found during thise Glac Survey suggests that all of the pipe fragments were part of the one water supply pipeline system.

Terracotta pipes were used as aqueducts where the required volume of water flow being conveyed was generally not great and hence required a smaller

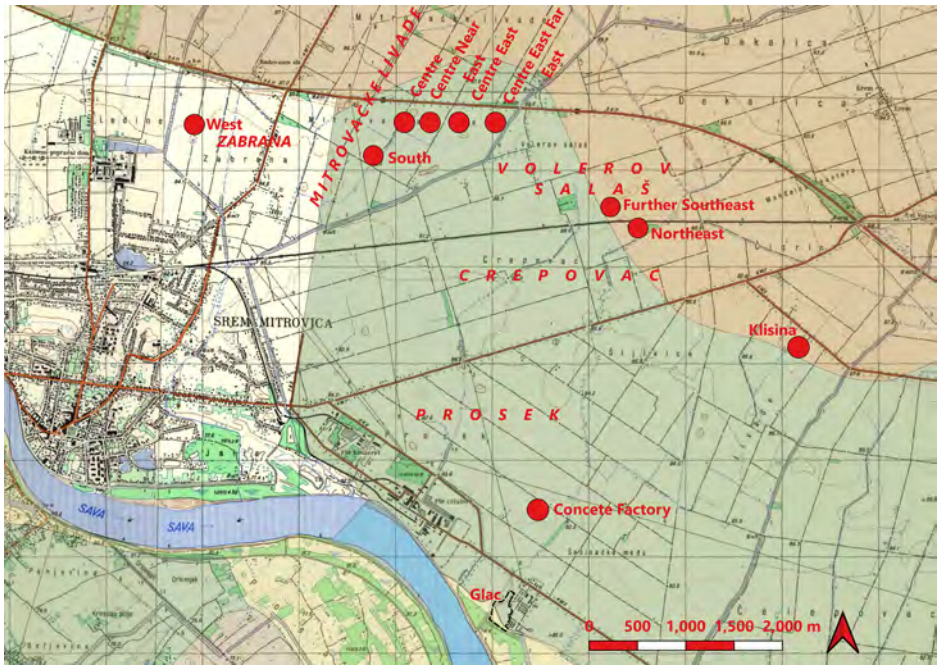

Map 2. The locations of find spots of Roman terracotta water pipe fragments
Карта 2. Локације наласка фрагмената римских глинених водоводних цеви

sized conduit than an open channel; further terracotta water pipes would operate at a neutral pressure or could be modestly pressurised (Gallo 2015, 121).

Terracotta water pipes could be used where such pipes were adequate for the expected volume of water to be conveyed. In Britain, terracotta pipes were used for aqueducts at Chester, Lincoln and Netherby (Burgers 2001, 112).

The Mitrovačke Njive – Prison Pavilion to Klisina Aqueduct

Mitrovačke Livade – Centre East / Far East, where the largest number of pipe fragments was found, appears to be the location of a Roman bathhouse, just west of the Čikas Canal and at the eastern end of a Roman village or hamlet extending on both sides of an east–west road. Worked marble and painted wall plaster were also found at this site. At Volerov Salaš – South-East, a Roman building was located, largely devoid of pottery, while at Volerov Salaš – Further South-East, pipe fragments were found not accompanied by any structure or building, indicating the existence of a pipeline traversing open land. The location of Crepovac – North-East includes remains of a building, and it is of approximately the same size as that at Volerov Salaš – South-East. At Klisina, 12 fragments of Roman terracotta pipes were found west/north-west of the circular mound.

Fig. 1. Fragments of Roman terracotta water pipes in the field north of the Concrete Factory, in the area of Prosek in 2025

Сл. 1. Фрагменти римских глинених водоводних цеви на пољу северно од Фабрике бетона, на потесу Просек, 2025. године

Connecting a line between Klisina, Crepovac – North-East, Volerov Salaš – Further South-East, and Mitrovačke Livade – Centre East / Far East indicates the likely line of the pipeline aqueduct (Map 3). At the south-eastern limit of this line is Klisina, where a number of short-term military camps were located (Dimitrijević and Whitehouse 2025). Extending this line to the north-west reaches the Manđelos to *Sirmium* aqueduct near the site of Mitrovačke Njive – Prison Pavilion.

The area east of the Manđelos to *Sirmium* aqueduct was surveyed east of the site of Mitrovačke Njive – Prison Pavilion and the route of the *Sirmium* aqueduct was located together with the accompanying *Sirmium* to *Bononia* Road. It is evidenced by a moderate carpet of stones, brick pieces and mortar. Just south of the prison pavilion, a line of stone, mortar and brick fragments was found heading in a south-easterly direction and associated with no other features. While no pipe fragments were found, it is likely this represents an offtake from the main *Sirmium* aqueduct, given that it corresponds with the line connecting Klisina to Crepovac – North-East, Volerov Salaš – Further South-East, Mitrovačke Livade – Centre East / Far East.

Fig. 2. Selected overview of the fragments of Roman terracotta water pipes collected at the site north of the Concrete Factory, the area of Prosek

Сл. 2. Преглед одабраних фрагмената римских глинених водоводних цеви прикупљених на локалитету северно од Фабрике бетона, на потесу Просек

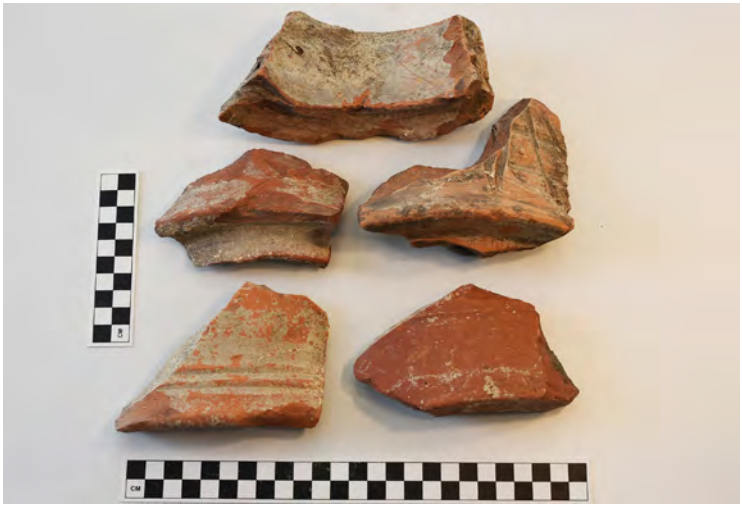

Fig. 3. Selected overview of the fragments of Roman terracotta water pipes collected at the site of Mitrovačke Livade – Centre-East / Far East

Сл. 3. Преглед одабраних фрагмената римских глинених водоводних цеви прикупљених на локалитету Митровачке ливаде – центар исток и даље ка истоку

Fig. 4. Selected overview of the fragments of Roman terracotta water pipes collected at the site of Volerov Salaš – Further South-East

Сл. 4. Преглед одабраних фрагмената римских глинених водоводних цеви прикупљених на локалитету Волеров салаш – и даље ка југоистоку

Fig. 5. Fragment of a Roman terracotta water pipe collected at Crepovac – North-East

Сл. 5. Фрагмент римске глинене водоводне цеви прикупљен на локалитету Цреповац – североисток

Fig. 6. Fragments of Roman terracotta water pipes collected at Klisina

Сл. 6. Фрагменти римских глинених водоводних цеви прикупљених на локалитету Клисина

The presence of calcareous sinter on nearly all of the pipe fragments found at Klisina, Crepovac – North-East, Volerov Salaš – Further South-East, and Mitrovačke Livade – Centre East / Far East indicates that these pipes were utilised to convey potable water derived from a karst spring. It should be noted that this does not establish that the karst spring was the spring of Vranjaš at Manđelos. The area between Fruška Gora and the Sava contains many springs with hard water, indicating a karst origin. Although many have been disrupted due to modern drainage and channel building, particularly in the agricultural areas in the River Terrace Land System and the Fan Srem Land System, they are noticeable in the urban area of Sremska Mitrovica, where some are utilised for domestic consumption by the modern population in preference to the municipal supplies. Hence, the presence of calcareous sinter on pipes indicates they were utilised to convey potable water derived from a karst spring and that they were not generally in close proximity to the water spring, but not necessarily from the main aqueduct from Manđelos, as it could have been from other local springs. This explains the presence of calcareous sinter on pipe fragments from locations not connected to the offtake branch line from the main aqueduct being considered here, such as Zabrana – West, the location of a farmhouse complex, which may have been

serviced by another offtake branch line from the main aqueduct or from another spring. However, the presence of calcareous sinter on a pipe fragment excludes the likelihood that the pipe was used to convey other surface flows or for drainage or waste disposal.

Klisina was identified as the likely destination of this pipeline as it was the last point at which pipe fragments were found and due to the identification of Roman military camps there (Dimitrijević and Whitehouse 2025), with the presence of brick structures, which were originally suggested to be the camp *principia* but could also include a bathhouse.

Baths in military camps and forts

The work of the Glac Survey has located a series of identifiable Roman military camps at Klisina, 6.5 km north-east of *Sirmium* (Dimitrijević and Whitehouse 2025). There appears to be a minimum of 11 identifiable Roman temporary military camps. There are additional 2 features which could either be additional separate Roman temporary military camps, bringing the total to 13 camps, or they could be internal features within a Roman temporary military camp. These camps have supporting literary and epigraphic evidence indicating the timeframe for the camps, from the reign of Marcus Aurelius to Constantine II (Dimitrijević and Prica 2023, 229–232; Dimitrijević and Whitehouse 2025). These camps could have accommodated less than half a legion of 6 notional cohorts. This suggests that the Klisina camps accommodated the imperial guard, which would accompany an emperor when he was in *Sirmium*.

An examination of surface finds indicated that some of the camps contained structures with Roman brick and tiles, suggesting that these were not just tented camps – they had brick and tile structures instead. These brick and tile structures were interpreted as the *principia* of the camp. Thus, these camps were semi-permanent and perhaps winter encampments (Dimitrijević and Whitehouse 2025). Roman terracotta pipe fragments found at Klisina were discovered to the west/north-west of the moated area in Grid 1 Square 19, and during the preliminary field survey, west of the farm track running north-east/south-west, west of the moated area. These finds were within the smaller rectangular features noted in Dimitrijević and Whitehouse (2025, 185–187, Figs. 5–8).

For a Roman legionary, a bathhouse in the camp was standard equipment (Hodge 2002, 6). It is noted that on Hadrian's Wall in Britain, all Roman forts had baths as a standard element and that bathhouses were attached to each Roman fort and fortress (Hodge 2002, 49; Southern 2007, 237; Fischer 2019, 237). Such comforts were recorded by Cassius Dio in the context of the last military

campaign of Marcus Aurelius in spring 179 in the territories of the *Quadi* and the *Marcomanni*, after which the Roman troops erected military camps that included baths (Cassius Dio, 72 [71].20.1–2).

In Roman forts, the preferred location for a bathhouse was the *praetentura*, in front of the *praetorium* (Reddé 2015, 85). This location adjoins the *principia*. In an examination of baths in *Moesia Superior*, for forts on the Danube *limes*, no baths were built inside fortifications or camps, but in close proximity to the fort outside the ramparts instead (Novović, Janković, Nikolić 2019, 29). Given that the imperial guards posted at Klisina would have been based in Rome with the emperors, it is unlikely that the local characteristics in *Moesia Superior* would have been adopted at Klisina for the location of baths.

If the Klisina camps were semi-permanent and perhaps winter encampments of the imperial guard, such camps would have contained a bathhouse. As the aqueduct was connected to the Klisina camps, then the brick structures identified at Klisina by the Glac Survey are likely to include a bathhouse. Given the high status of the imperial guard accompanying the emperors, it is likely that any bathhouse in their semi-permanent or winter encampments would require a volume of water that could only be supplied by an aqueduct. On this basis, Klisina is likely to have been the destination of the aqueduct from the Manđelos to *Sirmium* aqueduct near the site of Mitrovačke Njive – Prison Pavilion via Mitrovačke Livade – Centre East / Far East.

Mitrovačke Livade – Centre East – Far East bathhouse and Mitrovačke Livade – Centre East village

The branch aqueduct from the main *Sirmium* aqueduct from near the Mitrovačke Njive – Prison Pavilion to Klisina proceeds via Mitrovačke Livade – Centre East / Far East, where there was likely a Roman bathhouse. The Roman bathhouse would have been located at the eastern end of a Roman village or hamlet at Mitrovačke Livade – Centre East straddling an east–west road. It appears that the bathhouse and the village were supplied with water from the branch aqueduct to Klisina (Map 3).

Rural villages or hamlets consisted of long narrow rectangular "strip houses", without a courtyard, with 2-3 rooms. They may have been inhabited by workers and crafts persons, usually with no livestock. Houses were grouped in a linear fashion, usually following a road. They are sometimes found near main farms, and despite their modest size, they have roof tiles and other luxury features. They are best recognised in survey work as elongated habitation areas with a lengthy habitation boundary compared to the area enclosed, and a linear shape, straddling a road.

In the Late Roman period, bathhouses were reaching rustic consumers. There was a trend to build private bathhouses both on large estates, for the benefit of the landlord, and in villages and hamlets, where they may have had private operators making a profit. In the Segermes survey in northern *Africa Proconsularis*, a large number (20) of rural bathhouses was found, 8 associated with villas, 2 with villas with hamlets, 2 were located near medium farms, 4 near independent villages, indicating that farmers and villagers were using bathhouses in the Late Roman period (Dossey, 2010, 81–82; Hansen 1995, 361–363). It is interesting to note that Hansen, writing about the Segermes survey, commented that one of the surprises of the survey was the presence of isolated rural bathhouses (Hansen 1995, 361–363). It appears that this pattern was replicated in Roman *Pannonia* as indicated by the findings of the Glac Survey at Mitrovačke Livade – Centre East / Far East.

Finds of pipe fragments in the village of Mitrovačke Livade – Centre East, west of the bathhouse not located on the route of the pipeline aqueduct to Klisina, at Mitrovačke Livade – Centre, Mitrovačke Livade – Centre Near East, Mitrovačke Livade – Centre East, and Mitrovačke Livade – South (Table 6) suggest a supply line from the bathhouse offtake to supply the village, as the pipe fragments from the village have calcareous sinter on the inner surface. This challenges the general assumption that Roman aqueducts were designed to serve cities and not the countryside, an assumption which has been challenged by Wilson (Wilson 1999) and discussed further below.

If the existence of a water supply by an aqueduct to a rural bathhouse at Mitrovačke Livade – Centre East / Far East and its associated village is considered anomalous, this could be simply a happy coincidence that the aqueduct line to Klisina passed by the village, or that residents of the village of Mitrovačke Livade – Centre East had some imperial connection, or the bathhouse was connected to the elite farmhouse complex east of the Čikas Canal at Volerov Salaš – North, ("Livade, Site 23"), discovered in the 1980s and excavated (Brukner 1995b, 140, 141). The bathhouse at Mitrovačke Livade – Centre East / Far East is immediately to the west of the Čikas Canal (Map 2, Map 3). It sits at the eastern periphery of the rural village at Mitrovačke Livade – Centre East. On the eastern side of the Čikas Canal there is a mausoleum excavated as part of the motorway survey (Brukner 1995a) and adjacent thereto at Volerov Salaš – North more material was located, suggesting a large farm complex and necropolis and a road running east to west. It is understood that a geomagnetic survey conducted in February 2026 by the Institute of Archaeology in Belgrade identified a farmhouse in an area of 100x100 m with a number of buildings. It is possible that the bathhouse at Mitrovačke Livade – Centre East / Far East is associated with the elite farmhouse

complex at Volerov Salaš – North ("Livade, Site 23" according to Brukner) and is not part of the village at Mitrovačke Livade – Centre East. However, as will be discussed below, the view of Roman aqueducts as being directed to servicing urban populations at the exclusion or expense of the countryside reflect the excessive attention given to urban areas in Roman archaeology and a lack of appreciation of the role of the Roman countryside.

The Glac aqueduct

At Prosek Concrete Factory, just north of Glac, location a significant number of Roman water pipe fragments were found by the Glac Survey in 2025 (Map 2, fig. 1, fig. 2). These fragments were in a line running north/north-east for a length of 250 m, and were not associated with any other structures. This indicated a pipeline crossing fields. Some pipe fragments had calcareous sinter on their inner side, but the number of fragments with sinter was less than elsewhere. The presence of calcareous sinter indicated that the pipeline was a conduit for water from a karst spring. The fact that not all fragments had calcareous sinter indicated the pipeline did not run at full capacity.

In 2019, in Glac Creek, on the north-western side of the site of Glac, outside of the site fence, the Glac Survey team located a straight cut in the ground running in a NE/SW direction for 40 m towards the site. The cut is 0.4 m wide, with a depth of 0.3 m, and it can be clearly seen in LiDAR images (fig. 7, fig. 8). The cut sides contained Roman brick, stones and considerable mortar and crushed bricks, with finds of hydraulic mortar, stone, red coarse ware and grey wares. The cut is likely to have related to the provision of water supply to the Glac palace. This may have been the feature noted by Ignjat Jung. Further, the alignment of the cut is consistent with the alignment of pipe fragments located north of the concrete factory north of the Jarak road.

The nature of the cut indicates a likely casing to contain a pressurised pipe as part of a siphon system. This could be either a lead pipe, as part of a siphon, or terracotta water pipes. The lack of finds of any pipe fragments in the accompanying cultural debris near the cut could indicate it housed a lead pipe which was subsequently removed, whereas if it housed a terracotta pipeline, fragments may have remained following the destruction of the system.

The use of inverted siphons was relatively common in Roman aqueducts (Hodge 2000b, 78; Hodge 2002, 151). But a siphon system required a header tank and a lower recovery tank, and no evidence of these structures has been located, although the reservoir at Glac that Jung mentioned may have been the recovery tank. The presence of casing within which a pipe could be located as was found in Glac

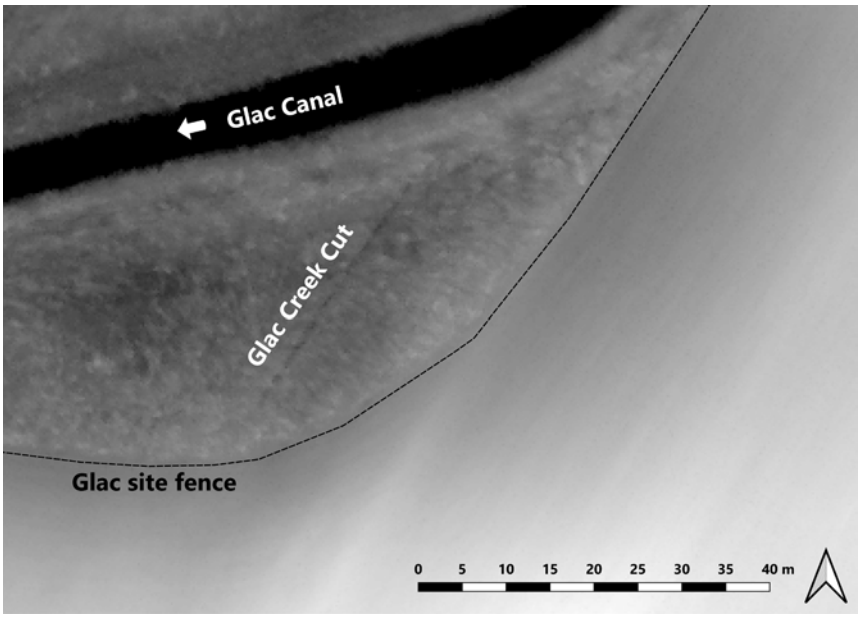

Fig. 7. Glac Creek Cut, LiDAR Digital Terrain Model

Сл. 7. Усек код Глацовог канала, *лидар*, дигитални модел терена

Fig. 8. Glac Creek Cut, looking towards the south-west

Сл. 8. Усек код Глацовог канала, поглед ка југозападу

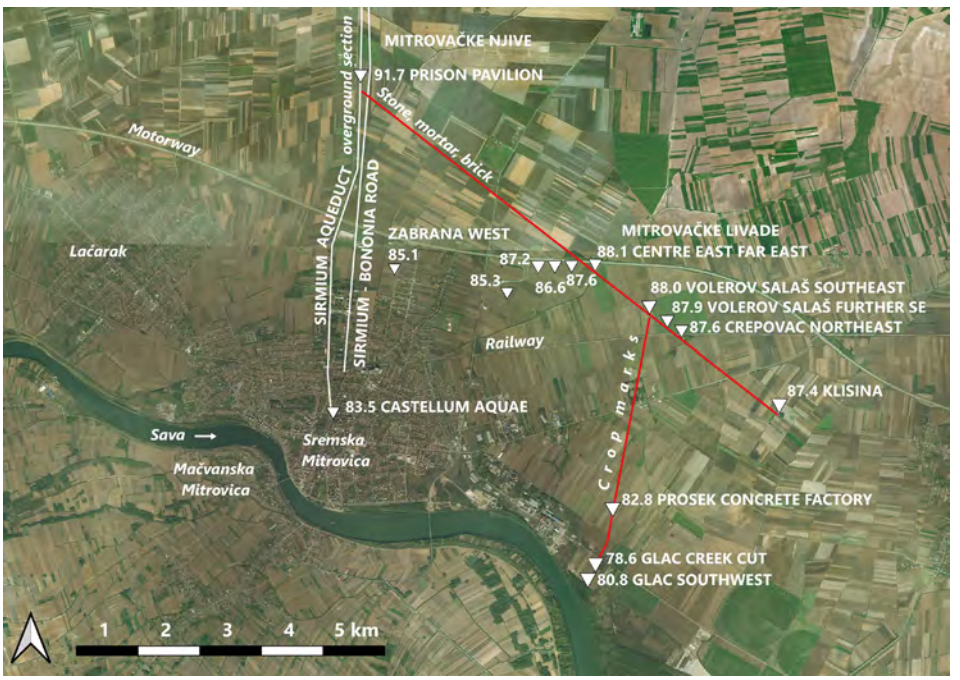

Map 3. Positions and directions of the Roman aqueducts toward Klisina and Glac, with marked altitudes above sea level

Карта 3. Позиције и правци римских водовода према Клисини и Глацовом салашу, са означеним надморским висинама

Creek suggested the need for containing a pressurised pipe and hence suggesting the presence of a siphon. Siphons at a large scale are found at Lyon, France, and at Aspendos, Turkey (Burdy 1988; Hodge 2002, 147–160), but the Romans used siphons extensively, on both large and small scale (Hodge 2002, 147).

Extending a line connecting Prosek Concrete Factory and Glac Creek Cut would indicate the likely line of the pipeline aqueduct. Extending this line connects to the south/south-east to Glac, where the remains of a Late Roman palace complex have been found, and to the north-west to meet the Mitrovačke Njive – Prison Pavilion to Klisina Aqueduct (Map 3).

The offtake point of the Glac aqueduct from the Klisina aqueduct appears to be at Volerov Salaš – South-East, where a Roman building was located, largely devoid of pottery. This structure may be a water tower and the point where the Glac aqueduct branched off the Klisina aqueduct (Map 3).

According to the *Epitome de Caesaribus*, attributed to Aurelius Victor, Maximian Herculius, the co-ruler with Diocletian from 285 CE, erected a palace near *Sirmium*, where his parents used to work as day labourers (Pseudo Aurelius

Victor, *Epitome* XL, 10; Banchich 2009). This palace is likely to be located at the site of Glac, 4 km east of Sremska Mitrovica, on the Sava, on the road to Jarak. Recent archaeological excavations, which commenced in 2017 but ceased in 2024, identified a high-status palatial building, which suggests that Glac is the site of the palace built by Maximian Herculius (Institute of Archaeology, Belgrade, *Glac Project*, n.d.).

Hence, the pipeline to Glac is likely to have been a further branch aqueduct off the Mitrovačke Njive – Prison Pavilion to Klisina aqueduct, designed to supply the imperial palace complex there.

Pipeline gradients

Water flow increases with higher pressure and larger pipe diameters. Flow rate is governed by the formula of flow equals area times velocity, with pressure providing the driving force, though friction from small pipes and long lengths limit flow. In gravity fed systems, head pressure is the vertical height difference between the point of origin of a pipeline and its destination. Hence the key variables in a water supply pipeline are the pipe size, the head pressure and the pressure loss through friction and turbulence.

A pipeline could be at a constant gradient or could go up and down over minor irregularities, as a pipeline that runs full would be under at least nominal pressure and sometimes more (Hodge 2000a, 42; Hodge 2002, 115).

Gradient may be expressed in either degrees or as a percentage. Gradients are most easily understood as percentages. The formula for calculating a slope is the rise divided by the run and multiplied by 100, where the rise is the vertical distance (height), and the run is the horizontal distance: $100 \times \frac{\text{rise}}{\text{run}}$ %.

Thus a 100% slope represents a 45-degree angle.

Pliny indicates that the slope on an aqueduct should not be less than a quarter inch per hundred feet of length (Pliny, *Natural History* 31.31; Jones 1963, 413–415). This slope equals 1 in 4,800 or a gradient of 0.02%. Gallo notes that this slope is the most common in known Roman channels, and that the aqueduct at Nîmes rarely exceeds that slope and has lower slopes for much of its course (Gallo 2015, 120).

The Nîmes aqueduct has a very shallow gradient, particularly when compared to the gradients of the aqueducts supplying Rome. The water source for the Nîmes aqueduct at Fontaine d'Eure spring at Uzès is 17 m higher than the *castellum aquae* in Nîmes, 49 km distant, giving an average gradient of 0.34 m/km (0.03%), but some sections of the aqueduct have a gradient of 0.03 m/km (0.003%) and 0.07 m/km (0.007%) (Hodge 2002, 184–191; Ortloff 2021, 63, Fig. 7).

DISTANCES BETWEEN SITES				
KLISINA AQUEDUCT				
SITE	SITE	DIRECTION	KILOMETRES	ROMAN MILES
Mitrovačke Njive-Prison	Klisina	NW – SE	8.440	5.700
Mitrovačke Njive-Prison	Mitrovačke Livade Centre East-Far East	NW – SE	4.852	3.277
Mitrovačke Livade Centre East-Far East	Volerov Salaš Southeast	NW – SE	1.156	0.780
Volerov Salaš Southeast	Crepovac Northeast	NW – SE	0.555	0.374
Crepovac Northeast	Klisina	NW – SE	1.880	1.269
GLAC AQUEDUCT				
SITE	SITE	DIRECTION	KILOMETRES	ROMAN MILES
Volerov Salaš Southeast	Glac Southwest	N – S NE – SW	4.388	2.963
Volerov Salaš Southeast	Prosek – Concrete Factory	N – S	3.200	2.161
Prosek – Concrete Factory	Glac Creek Cut	N- S NE – SW	1.048	0.707
Glac Creek Cut	Glac Southwest	NE – SW	0.140	0.094
1 Roman Mile = 1.4805 km				

Table 7. Distances between various locations along the routes of the aqueducts

Табела 7. Удаљености између различитих локација дуж водовода

ALTITUDES		
SITE	POSITION	ALTITUDE ASL (m)
• Crepovac Northeast	4983416, 7396499	87.6
• Glac – Audience Chamber Mosaic Floor	4979316, 7395076	79.9
• Glac – SE Corner of the Terrain	4979299, 7395127	81.6
• Glac – SW Corner of the Terrain	4979395, 7395031	80.8
• Glac Creek Cut	4979550, 7395096	78.6
• Klisina	4982196, 7398130	87.4
• Mitrovačke Livade Centre	4984467, 7394240	87.2
• Mitrovačke Livade Centre East	4984508, 7394775	87.6
• Mitrovačke Livade Centre Near East	4984493, 7394369	86.6
• Mitrovačke Livade Centre East Far East	4984508, 7395091	88.1
• Mitrovačke Livade South	4984070, 7393726	85.3
• Mitrovačke Njive Prison Pavilion	4987464, 7391406	91.7
• Prosek Concrete Factory	4980479, 7395448	82.8
• Volerov Salaš Further Southeast	4983567, 7396345	87.8
•Volerov Salaš Southeast	4983734, 7395974	88.0
• Zabrana West	4984447, 7391852	85.1
• GPS coordinates relate to a central zone of a site; Gauss-Krüger Projection, Balkans Zone 7. • Sources: LiDAR DTM and DSM 2018, 2020, 2022; Maps of the Military Geographical Institute; Vojnogeografski institut 1968 – 1979a; Vojnogeografski institut 1968 – 1979b.		

Table 8. Altitudes above sea level of various locations along the routes of the aqueducts

Табела 8. Надморске висине различитих локација дуж водовода

ESTIMATED PIPELINE GRADIENTS				
KLISINA AQUEDUCT				
LOCATION	LOCATION	HEIGHT DIFFERENCE	DISTANCE	GRADIENT PERCENTAGE
Mitrovačke Njive-Prison	Klisina	4.3 m	8,440 m	0.05%
Mitrovačke Njive-Prison	Mitrovačke Livade Centre East-Far East	3.6 m	4,852 m	0.07%
Mitrovačke Livade Centre East-Far East	Volerov Salaš Southeast	0.1 m	1,156 m	0.008%
Volerov Salaš Southeast	Crepovac Northeast	0.4 m	555 m	0.07%
Crepovac Northeast	Klisina	0.2 m	1,880 m	0.01%
GLAC AQUEDUCT				
LOCATION	LOCATION	HEIGHT DIFFERENCE	DISTANCE	GRADIENT PERCENTAGE
Mitrovačke Njive-Prison	Glac Southwest	10.9 m	10,396 m	0.10%
Volerov Salaš Southeast	Prosek – Concrete Factory	5.3 m	3,200 m	0.17%
Prosek – Concrete Factory	Glac Creek Cut	4.2 m	1,048 m	0.40%
Glac Creek Cut	Glac Southwest	+ 2.2 m	140 m	+1.57%

Table 9. The height differences of the researched sites and the estimated pipeline gradients

Табела 9. Висинска разлика између истражених локалитета и нагиб водовода

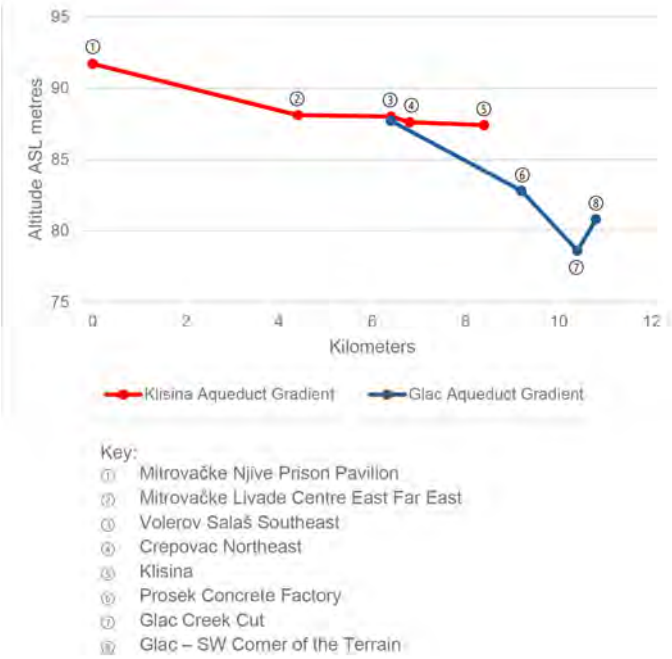

Diagram 1. A gradient profile of the aqueduct pipelines

Графикон 1. Профил нагиба цевовода аквадукта

For the aqueducts to Klisina and Glac, the distances between various locations along the routes of these pipelines are indicated in Table 7, while the estimate heights of these locations are indicated in Table 8. Based on these, the height differences of these locations and the estimated pipeline gradients are indicated in Table 9. A gradient profile of the aqueduct pipeline is at Diagram 1. It provides a gradient profile of the aqueduct pipelines, with the gradients for various sections.

It will be appreciated that the estimated heights are based on existing ground surface heights, while the pipeline was buried. Also, the cautionary note on aqueduct gradients expressed by Hodge should be noted (Hodge 2002, 218). Subject to these qualifications, the percentage slopes for the aqueducts to Klisina and Glac are such that water would flow in the pipelines by gravity, with the exception of the crossing of Glac Creek by the Glac aqueduct, where a siphon was required.

Chronology for aqueducts construction

The aqueducts to Klisina and Glac were offtakes from the main aqueduct supplying *Sirmium* from the Vranjaš spring at Manđelos. According to Jeremić, this main aqueduct was probably constructed in the 2nd or the 3rd centuries CE (Jeremić 2016, 304, 307). Hence, the offtakes to Klisina and Glac could not have predated the construction of the main aqueduct. The literary and inscriptional evidence indicate that the Klisina military camps dated from the time of Marcus Aurelius to Constantine II. Hence, the offtake branch to Klisina could have been constructed at the time of the original building of the main aqueduct from at least 180 CE onwards.

The Glac palace was constructed by Maximian Herculius, the co-ruler with Diocletian from 285 CE, although it appears there were earlier buildings on the site, but an adequate stratigraphy of the site is lacking. It is likely that the offtake to Glac would have been constructed with the palace and, hence, can be dated after 285 CE. The Glac offtake was added onto the pre-existing offtake to Klisina.

During the field survey in 2026 at the rural village of Mitrovačke Livade – Centre, Roman ceramics, which included *Terra Nigra* and Late Antique glazed ware, were found along with other Roman ceramics. This suggests a chronological range for Roman occupation from the initial Roman conquest through to Late Antiquity. But none of these indicators apply to the bathhouse area, which may have been added when the aqueduct line to Klisina was built, or it may have predated the aqueduct and existed in a more rustic form.

Rationale and role of Roman aqueducts

A study of Roman aqueducts, such as those surrounding *Sirmium*, raises two important questions:

a. Why were aqueducts build?

b. What was the impact of an aqueduct upon the countryside from where the water was extracted and through which it was transported?

The first question is whether the driving force behind aqueduct construction was the provision of a public service for the recipient community, or whether it was driven by the Roman passion for baths and ostentatious water displays in fountains and *nymphaea*.

The view of Roman aqueducts as utilitarian and public goods for the benefit of communities is well expressed by Frontinus: "*Tot aquarum tam multis necessariis molibus pyramidas videlicet otiosas compares, aut cetera inertia sed fama celebrata opera Graecorum*" (Frontinus, *De Aquaeductu Urbis Romae*, 1.16; Rodgers 2004, 75) ("With such an array of indispensable structures carrying so many waters, compare if you will, the idle Pyramids, or the useless, though famous, works of the Greeks") (Bennett 1925, 357–359). The view that aqueducts were built for utilitarian and public good reasons underlay early studies on aqueducts. Subsequently, aqueducts were viewed as luxuries designed to support baths and ostentation fountains (Wilson 2008, 308). Hodge considered that the construction of a large bath complex was the chief reason for building an aqueduct (Hodge 2002, 6).

Wilson sees a need to balance these two competing purposes, noting that cities would not have been able to grow to the extent they did in the Roman world if they were reliant upon water from wells, rainwater cisterns and local springs (Wilson 2008, 308–309). It is more a question of the individual circumstances in each case. Many urban complexes of considerable sizes could manage on wells, cisterns and local springs, while others could not, with supplies needing augmentation by large public aqueduct schemes if they were to support increased populations. The other factor is whether there were practical options to construct an aqueduct system to deliver water to a town or city; there may or may not have been reliable springs or water sources in reasonable proximity of a town or city, or the delivery of water to a town or city was either not technically or economically feasible.

There is no doubt that large Roman baths were major users of water. But that is not the case with all baths. There were many smaller private or public baths that did not require large volumes of water and did not require an aqueduct

to supply them (Hodge 2008, 49; Yegül 1992, 390). However, a large continuous water supply enabled a bath to become more grandiose and in all likelihood more enjoyable to patrons. Hence, the presence of an aqueduct would considerably enhance the bathing experience and enable baths to take on a monumental and luxurious style. Thus, the construction of a set of grand baths often followed the construction of an aqueduct to a town or city, but whether there was a direct causal relationship, remains unclear. Hence baths could have been the driver for the construction of an aqueduct, or the construction of an aqueduct would provide the opportunity to build major baths; baths could either be the impetus for aqueduct construction or the consequence of aqueduct construction. Wilson disputes that aqueducts were chiefly built to supply public baths; he accepts that baths and aqueducts form part of the display of wealth but considers they had a utilitarian role in water supply to urban areas (Wilson 1999, 315).

There remains a significant duality of the role of an aqueduct, making discerning its driving purpose problematic. In the case of the aqueduct to Klisina, its primary purpose is likely to have been to supply baths, as the camps could potentially have obtained adequate supplies for other uses from wells, but there is no doubt it served dual purposes for both baths and potable supplies. In the case of the aqueduct to Glac, it would have had a dual purpose of supplying potable supplies in addition to baths and fountains. In both cases, they could take the benefit of an existing aqueduct from Manđelos to *Sirmium* by constructing an offtake branch. Such offtake branches occur particularly to supply imperial facilities. Thus, after Commodus confiscated the *Villa dei Quintili* outside of Rome, he added an arcade from the *Anio Novus* aqueduct (Wilson 1999, 316). Offtakes to supply military camps of the imperial guard at Klisina or imperial palaces such as Glac fit this pattern.

The second question of the impact of an aqueduct upon the countryside from where the water was extracted and through which it was transported raises an underlying issue in Roman archaeology, namely, the excessive attention given to urban areas and the lack of appreciation of the role of the Roman countryside. All too often the importance of the Roman countryside is obscured in generalised discussions about an architectural form of the so-called *villa rustica*, or amorphous concepts of cultural identity or Romanisation, or unproductive debates about Weber's concept of the consumer city, instead of models derived from detailed ground survey evidence and analyses.

The general assumption that Roman aqueducts were designed to serve cities and not the countryside and that they may been at the expense of the countryside does not bear scrutiny. The provision of an aqueduct to supply the local

baths of a rural village at Mitrovačke Livade – Centre as well as the entire rural village or hamlet is a good example of the sharing of the benefits of an aqueduct with the countryside. Indeed, rural usage of the water from aqueducts was quite prevalent, particularly in Late Antiquity (Wilson 1999, 324).

Further, the emphasis on the major aqueducts tends to ignore the multitude of small water supply systems and branch offtakes from major aqueducts, both public and private. These smaller water supply systems supplying villages and farmsteads equally merit attention.

Conclusion

The work of the Glac Survey has identified branches from the main aqueduct of Vranjaš (Manđelos) to *Sirmium* aqueduct. These branch aqueducts are pipelines. One branches off the main aqueduct at the Mitrovačke Njive – Prison Pavilion to the semi-permanent military camps at Klisina to supply a likely bathhouse for the troops encamped there, with a distance of 8.4 km. Along its route, the Klisina aqueduct passed by a Roman hamlet or village at Mitrovačke Livade – Centre, where it supplied a rural bathhouse and the village itself. The Klisina aqueduct is likely dated to sometime around or after 180 CE. The second aqueduct branches off the Klisina aqueduct at Volerov Salaš – South-East and proceeds to the tetrarchic palace complex at Glac, built by Maximian Herculius after 285 CE, with a distance of 4.3 km. The Glac aqueduct is likely to have been constructed at the same time as the palace complex at Glac. The Glac aqueduct required the installation of a siphon to cross Glac Creek. Aside from the crossing of Glac Creek, both aqueducts could have functioned effectively by gravity flow.

The provision of an aqueduct offtake to supply the rural bathhouse at Mitrovačke Livade – Centre / Far East and the adjoining village or hamlet is a good example of the sharing of the benefits of an aqueduct between urban and rural areas and between imperial facilities and the army and local rural communities. It points to the complex, multifaceted, and intensive nature of Roman settlement and land uses in the countryside around *Sirmium*.

Acknowledgements: We would like to thank the following graduate and postgraduate volunteers who participated in the field survey in February and March 2023, February and March 2024, February and March 2025 and February and March 2026, for their dedication and professionalism. In 2023, these were: Mihajlo Džamtovski, Stefan Gajić, Stefan Novaković, Ivana Protić, Aleksandar Stamenković, Jovan Stipić, Uroš Svirčević, and Bojan Tajhmeister. In 2024, these were: Jana Bogdanović, Anastasija Đurđević, Stefan Gajić, Maja Jekić, Stefan Novaković, Ivana Protić, Simeun Srdanović, Aleksandar Stamenković, Matija Šušel, Uroš Svirčević, and Bojan Tajhmeister. In 2025, these were: Jana Bogdanović, Anastasija Đurđević, Mihajlo Džamtovski, Stefan Gajić, Maja Jekić,

Zorana Laketić, Stefan Novaković, Aleksandar Stamenković, Zorana Tripković, and Bojan Tajhmeister. In 2026, these were: Jovana Dragićević, Stefan Gajić, Maja Jekić, Dušan Kojić, Uroš Lekić, Stefan Novaković, Aleksandar Stamenković, Biljana Stojković, Bojan Tajhmeister, and Zorana Tripković.The assistance of Aleksandar Stamenković as permit holder and local resident Petar Mackanić is greatly appreciated. This paper would not have been possible without their valued contribution.

REFERENCES

Banchich, T. M. 2009. *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores (Epitome De Caesaribus) Sometimes Attributed to Sextus Aurelius Victor*, Translated by T. M. Banchich, Canisius College Translated Texts, Number 1, Buffalo NY: Canisius College. http://www.roman-emperors.org/epitome.htm/. At: https://topostext.org/work/745 (accessed: 22 April 2026).

Bedal, L. A. 2022. A Typology of Ceramic Pipelines on the Petra Garden and Pool Complex, *Studies in the History and Archaeology of Jordan,* Amman: Department of Antiquities 14, 389–404.

Bennett, C. E. 1925. *Frontinus. Stratagems. Aqueducts of Rome*, Loeb Classical Library, Cambridge MA: Harvard University Press.

Brown C. 2001. Imperial Water Pipes in Roman Cities, in: A. O. Koloski-Ostrow (ed.), *Water Use and Hydraulics in the Roman City*, 51–63. Dubuque: Kendall Hunt.

Brukner, O. 1995a, Маузолеј – октогонална грађевина (Summary: Mausoleum – the Octagonal Building), in: *Archaeological Investigations along the Highway Route through Srem,* ed. Z. Vapa, 175–180. Novi Sad: The Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments in the Autonomous Province Voyvodina.

Brukner, O. 1995b, Римска насеља и виле рустике (Summary: Roman Settlements and Villae Rusticae, in: *Archaeological Investigations along the Highway Route through Srem,* ed. Z. Vapa, 137–174. Novi Sad: The Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments in the Autonomous Province Voyvodina.

Burdy, J. 1988. *Les Aqueducs Romains de Lyon*, Thurins: L'Araire.

Burgers, A. 2001. *The Water Supplies and Related Structures of Roman Britain*, BAR British Series 324, Oxford: BAR Publishing.

Campbell, J. W. P. 2021. The Development of Water Pipes. A Brief Introduction from Ancient Times until the Industrial Revolution¸ Paper presented to the Eight Annual Conference of the Construction History Society at Queen's College, Cambridge, https://www.researchgate.net/publication/355030237_The_Development_of_Water_Pipes_A_Brief_Introduction_from_Ancient_Times_until_the_Industrial_Revolution (accessed: 15 April 2026).

Couch, D. P. 1984, The Hellenistic Water Supply System of Morgantina, Sicily, *American Journal of Archaeology* 88: 353–365.

Dautova Ruševljan, V. 1989. Sremska Mitrovica. Sirmium Aqueduct, *Arheološki Pregled* / *Archaeological Reports* 28 (1987): 112.
Dimitrijević, M., Prica, M. 2023. Where did Marcus Aurelius die?, *Historia* 72 (2): 214–241.
Dimitrijević, M., Whitehouse, J. 2025. Multiple Roman Military Camps at Klisina near Ancient Sirmium, *Стариниар* 25: 175–217.
Dossey, L. 2020. *Peasant and Empire in Christian North Africa,* Berkeley: University of California Press.
Fischer T. 2019. *Army of the Roman Emperors*, Oxford: Oxbow Books.
Gallo, I. M. 2015. Roman Water Supply Systems. New Approach, in: G. Wiplinger (ed.), *De Aqaeductu Atque Aqua Urbium Lyciae Pamphyliae Pisidiae. The Legacy of Sextus Julius Frontinus. Tagungsband des Internationalen Frontius Symposiums, Antalya, 31 Oktober – 9 November 2014,* 117–125. Leuven: Peeters.
Granger 1934, *Vitruvius. On Architecture. Books VI – X,* Loeb Classical Library, Cambridge MA: Harvard University Press.
Hansen, C. G. 1995. Architectural Studies, in: S. Dietz, L. L. Sebai, B. Habib (eds.), *Africa Proconsularis. Regional Studies in a Roman Landscape. Volume 1. Archaeological Field Work*, 2 vols, 179–379. Aarhus: Aarhus University Press.
Hodge, A. T. 2000a. Aqueducts, in: O. Wikander (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology,* 39–65. Leiden: Brill.
Hodge, A. T. 2000b. Engineering Works, in: O. Wikander (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology,* 67–93. Leiden: Brill.
Hodge, A. T. 2002. *Roman Aqueducts and Water Supply*. 2nd edition, London: Duckworth.
Institute of Archaeology, Belgrade n.d. *Archaeological site of Glac*, at https://ai.ac.rs/en/glac/ (accessed: 20 April 2026).
Jeremić, M. 2016. *Sirmium. Grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do IV veka (Summary: Sirmium. City in the Water. Urban and Architectural Development from the 1st to the 6th century).* Beograd: Arheološki institut Beograd.
Jones, W. H. S. 1963. *Pliny. Natural History VIII. Books 28–32*, Loeb Classical Library, Cambridge MA: Harvard University Press.
Julien, P.Y. 2022. Essentials of Hydraulics, Cambridge: Cambridge University Press.
Landels, J. G. 2000. *Engineering in the Ancient World*, Revised edition, Berkeley: University of California Press.
Lučić, B. 2018. Кастелум акве Сирмијума (Summary: Castellum Aquae Sirmium), *Грађа за проучавање споменика културе Војводине/Material for the Study of the Cultural Monuments of Vojvodina* 31: 7–32.
McComish, J. M. 2015, *A Guide to Ceramic Building Material*, York: York Archaeological Trust.
Miladinović-Radmilović N. and Radmilović M. 2015. *Sirmium. Pisma Ignjata Junga.* Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.

Milošević, P. 1969. Sremska Mitrovica (Sirmium) – Banoštor (Bononia) – rimske komunikacije i vodovodi, *Arheološki pregled* 11: 199–201.
Milošević, P. 1995. Траса акведукта Сирмијума (Summary: Sirmium Aqueduct Line), in: *Archaeological Investigations along the Highway Route through Srem*, ed. Z. Vapa, 191–194. Novi Sad: The Provincial Institute for the Protection of Cultural Monuments in the Autonomous Province Voyvodina.
Milošević, P. 2001. *Археологија и историја Сирмијума (Summary: Archaeology and History of Sirmium)*. Novi Sad: Matica Srpska.
Milošević, P., Pejović, Z., Popović, P., Popović, D. 1993. *Sremska Mitrovica* (1993), in the Folder 102/B – Sremska Mitrovica, 1960–2006, of the Archive of the Institute for Cultural Monuments Protection in Sremska Mitrovica.
National Clay Pipe Institute (USA) 2017. *Vitrified Clay Pipe Engineering Manual*. Elkhorn, WI: National Clay Pipe Institute, https://www.ncpi.org/assets/ncpi-engineering-manual.pdf (accessed: 16 April 2026).
Novović. I. K., Janković, M. A., Nikolić, V. M. 2019. Bathing in the Roman Province. Local Characteristics of Baths in Moesia Superior, in: *Journal of Historical Researches* 30: 24–44.
Nyiro, A. n.d. Karstwater Supply in Sirmium, https://www.academia.edu/61940719/Karstwater_Supply_in_Sirmium (accessed: 17 April 2026).
Olsson, R. 2015. *The Water Supply System in Roman Pompeii*, Licentiate Thesis, Classical Archaeology and Ancient History, Lund: Lund University.
Ortloff, C. R. 2021. Roman Hydraulic Engineering. The Pont du Gard Aqueduct and Nemausus (Nîmes) Castellum, *Water* 13(1): 54– 6.
Passchier, C. W., Sürmelihindi, G. 2010. Sinter Deposits in Roman Aqueducts, *Aouras* 6: 273–290.
Reddé M. 2015. Bathhouse, in: Y. Le Bohec (ed.), *The Encyclopedia of the Roman Army. Volume 1. A – EAS*, 85–86. Chichester: Wiley Blackwell.
Rodgers, R. H. 2004. *Frontinus. De Aquaeductu Urbis Romae*, Cambridge: Cambridge University Press.
Romaniuk, M. M. 2021. Terracotta Pipelines at Maloutena. Remarks on the Water System in the Residential District of Ancient Nea Paphos, Cyprus, *Études et Travaux. Institut des Cultures Méditeranéennes et Orientales de l'Académie Polonaise des Sciences* 34: 363–405.
Southern P. 2007, *The Roman Army. A Social and Institutional History*, Oxford: Oxford University Press.
Sürmelihindi, G., Passchier C., Spötl C., Kesser P., Bestmann M., Jacob D., Baykan, D. 2013 Laminated Carbonate Deposits on Roman Aqueducts. Origin, Processes and Implications,*Sedimentology* 60: 961–982.
Urošev M, Pešić A. M., Kovačević-Majkić J., Štrbac D. 2022. Hydrological Characteristics of Serbia, in: E. Manić, V. Nikitović, P. Djurović (eds.), *The Geography of Serbia. Nature, People, Economy*, 69–98. Cham, Switzerland: Springer.

White K. D. 1984. *Greek and Roman Technology*, Ithaca NY: Cornell University Press.
Wilson A. I. 1999. Deliveries *extra urbem*. Aqueducts and the Countryside, *Journal of Roman Archaeology* 12: 314–331.
Wilson, A. I. 2008. Hydraulic Engineering and Water Supply, in: J. P. Oleson (ed.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World,* 285–318. Oxford: Oxford University Press.
Yegül, F. 1992. *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge MA: MIT Press.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Милијан Димитријевић
Археолошки институт, Београд
Џон Вајтхаус
Сиднеј

РИМСКИ ВОДОВОДИ СЕВЕРНО ОД КОМПЛЕКСА ПАЛАТЕ НА ГЛАЦУ КОД АНТИЧКОГ СИРМИЈУМА. РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ РЕКОГНОСЦИРАЊА.

Кључне речи: *аквадукти, водоснабдевање, Глацов салаш, Доња Панонија, Друга Панонија, Клисина, римски водовод, глинене цеви, Сирмијум, сифон*

Систематска археолошка рекогносцирања околине античког Сирмијума у Срему и Мачви и непосредне околине локалитета Глацов салаш југоисточно од Сремске Митровице спроводе се од 2017. године, најпре кроз сарадњу Археолошког института у Београду и Универзитета у Сиднеју, а након тога у сарадњи са удружењем *The Glac Survey Incorporated* из Сиднеја.

Током теренских кампања 2019, 2023, 2024, 2025. и 2026. године предузета су испитивања римске водоводне инфраструктуре северно, североисточно и источно од античког града, када су на више локација прикупљени површински налази делова глинених водоводних цеви и откривен сегемент водоводног сифона северно од локалитета Глацов салаш. Чланак представља резултате тих истраживања, узимајући у обзир контексте, значења и значај ових налаза за водоснабдевање римских војних логора на локалитету Клисина и комплекса тетрархијске палате на Глацовом салашу.

Приликом теренске проспекције утврђени су огранци римског водовода који на његовој северозападној страни полази рачвајући се од главног античког аквадукта Сирмијума у јужном делу трасе која води од извора Врањаш до града. Ови огранци главног водовода били су конструисани као подземни цевоводи.

Један крак водовода пружао се од рачвања на потесу Митровачке њиве у близини павиљона КПЗ северно од Сремске Митровице, према југоистоку, до локалитета Клисина, који се налази североисточно од града. На Клисини је утврђено постојање остатака више римских привремених војних логора и овај крак водовода вероватно је снабдевао јавно купатило изграђено за потребе римске војске. На траси овог водовода, на потесу Митровачке ливаде – центар, утврђено је постојање остатака античког руралног насеља

са јавним купатилом поред канала Чикас, које се, као и само насеље, снабдевало водом из аквадукта Клисине. На месту купатила постојало је рачвање водовода према западу, односно према центру руралног насеља. Датирање аквадукта Клисине може се ставити у време око 180. године или у период убрзо након 180. године.

Други огранак античког водовода рачвао се од аквадукта Клисине на потесу Волеров салаш – југоисток; пружао се правцем север–југ до тетрархијске палате, чији су остаци откривени на Глацовом салашу југоисточно од Сремске Митровице, коју је изградио Максимијан Херкулије након 285. године. Овај римски водовод је највероватније изграђен у време градње саме палате. За потребе функционисања аквадукта Глаца, на његовом јужном крају било је неопходно изградити сифон како би водовод прешао Глацов поток. Остаци те структуре откривени су северно од остатака палате на Глацовом салашу, поред Глацовог (Цреповачког) канала. Оба аквадукта су спроводила воду према Клисини и према Глацовом салашу помоћу гравитационе силе.

Водоснабдевање купатила и руралног насеља рачвањем водовода на потесу Митровачке ливаде – центар пример је расподеле користи од водовода између урбаних и руралних зона Сирмијума, између царских здања, римске војске и руралних заједница током антике.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.6

ЦРКВА СВЕТЕ ПЕТКЕ НА ГРАБОВАЧКОМ БРДУ КОД ТРСТЕНИКА И АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА ЊЕНОГ ОКРУЖЕЊА

Дејан С. Радисављевић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8761-1425
Милан Б. Миловановић
Археолошки институт, Београд
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-7068-0579

e-mail: dejanradisavljevicanthro@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 30. 4. 2026.
УДК: 904:726.54(497.11)
Прихваћено: 15. 6. 2026.

Апстракт: *Црква Свете Петке на Грабовачком брду, и поред помена у литератури од друге половине 19. века, до данас није била предмет систематских научних истраживања. Циљ рада је да се стручној јавности представи тренутно стање ове сакралне грађевине, како би се добило полазиште за будућа археолошка ископавања. У поглављима се анализирају природно-географске и морфолошке карактеристике терена, историјат истраживања, комуникацијски правци, као и положај Цркве Свете Петке у односу на археолошку топографију њеног ближег окружења. На основу архитектонских карактеристика, територијално блиских аналогија и расположивих писаних извора, у раду се разматра и могућност њеног прецизнијег датовања.*

Кључне речи: *Црква Свете Петке, Грабовачко брдо, Љубостињски Прњавор, Богдање, топографија, сакрална архитектура, средњи век*

Увод

Важнија средњовековна сакрална здања на територији општине Трстеник, као што су споменици моравске архитектуре – Љубостиња, Велуће и Мати Божја Бучјанска, подигнути крајем 14. века, предмет су научног интересовања већ равно два века (Вуичъ 1828, 106–108; Веселићъ 1867, 92–99; Милићевић 1867, 40–45; Милићевић 1876, 184–185, 718–720; Бушетић 1903, 498–499; Валтровић 1906, 24–30, сл. 13; Петковић 1950, 177–178; Здравковић 1951, 254; Петковић 1955, 45–59; Бошковић 1955, 60–76; Ljubinković i Vukadin 1966, 167–169; Ljubinković 1973, 122–123; Ђурић 1985; Ристић

Сл. 1. Грабовачко брдо са Црквом Свете Петке, поглед са југа
(фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 1. The hill of Grabovačko Brdo with the Church of St. Petka, view from the south
(photo: D. S. Radisavljević)

1987, 174–178, сл. 7–10; Каниц 1989, 83–84, 633–637; Тодић 2007, 101–115; Тошић 2008, 168–170; Радичевић и Зечевић 2014, 223–230, сл. 1–2; Цветковић и Гаврић 2015; Радисављевић и Вукчевић 2021, 369–387).

Црква Преподобномученице Параскеве Римљанке – Свете Петке (8. август / 26. јул) на Грабовачком брду, у старијој литератури позната и као Југ-Богданова црква, Црквина или Петковица (Веселићъ 1867, 96, 97; Милићевић 1876, 181; Тителбах 1882, 213; Мишковић 1885, 191; Бушетић 1903, 499; Ђурић 1985, 19; Каниц 1989, 633), представља једну од недовољно истражених сакралних грађевина у непосредном окружењу манастира Љубостиње. У ову групу слабије проучених споменика спадају и Црква Светог Петра у Рајинцу,[1] Црква Светог Јована на гробљу села Љубостињски Прњавор, као и остаци цркава на локалитетима Ђуровача и Црквина „код брестова" у Богдању.

[1] На остацима старијег сакралног објекта подигнута је 1935. године капела, док је данашња Црква Светог Петра и Павла у Рајинцу саграђена 2008. године, без претходних археолошких ископавања: Теренска истраживања Д. С. Радисављевића, март 2021. године.

Аутори овог рада су током 2025. и почетком 2026. године извршили теренски обилазак Цркве Свете Петке, са циљем документовања тренутног стања очуваности и идентификације видљивих архитектонских остатака првобитног сакралног објекта, као и процене степена његове деградације.[2] Истраживање је било усмерено и на сагледавање просторног положаја локалитета и микролокације у односу на природно-географске карактеристике ширег подручја, комуникацијске правце и близину значајних сакралних центара, пре свега манастира Љубостиње, као и његове везе са оближњим селима. Поред теренског рада, извршена је систематична анализа досадашњих сазнања заснованих на релевантној научној и старијој путописној литератури. Основни циљ рада јесте да се, на основу интеграције резултата новијих опсервација, доступних историјских и етнографских података, као и географских показатеља, пружи целовитији поглед на Цркву Свете Петке, како би се представило њено место у средњовековној сакралној топографији југозападног дела Левча.

Географски положај и природне карактеристике Грабивачког брда и његовог окружења

Црква Свете Петке налази се у југоисточном делу атара Љубостињског Прњавора (кат. парцела 604, КО Прњавор),[3] на граници са суседним селом Богдањем, у југозападном делу Левча. Смештена је подно врха Ветрењак (436 м), на јужној падини Грабовачког брда (343 м), једног од југоисточних огранака Гледићких планина (Самар 922 м), односно изнад ушћа Љубостињске реке у Западну Мораву, око 1,7 км од манастира Љубостиње у правцу југоистока (сл. 1).[4]

Црква је сграђена на мањој заравни, површине око 10 ари, која је према југу и западу ограничена стрмим падинама Грабовачког брда. На југоисточној страни терен је у постепеном паду ка десној обали Дубоког потока, леве саставнице Западне Мораве. Раније је овај простор био под виноградима, који су данас углавном искрчени или запуштени. Са локалитета се пружа широк поглед на долину Западне Мораве, између Трстеничке сутеске на западу и Крушевца на истоку (сл. 2). Према југозападу, југу и југоистоку

[2] Документација са ових обилазака предата је Народном музеју у Крушевцу.

[3] Географске координате Цркве Свете Петке: N 43° 38’ 12’’, E 21° 00’ 15’’. Данашње Грабовачко брдо у прошлости је било познато као Богдањско брдо, према оближњем селу Богдању, како је и забележено на Ђенералштабној карти Србије из 1894. године (Ђенералштабна карта Краљевине Србије 1 : 75.000, секција Е. 7. Трстеник, Београд 1894).

[4] Topografska karta 1 : 25.000, Kruševac 3–1 (Medveđa), br. lista 531–3–1, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Сл. 2. Поглед са локалитета Црква Свете Петке на долину Западне Мораве (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 2. View from the site of the Church of St. Petka overlooking the Zapadna Morava river valley (photo: D. S. Radisavljević)

видик затварају висови Дрењак (716 м), Мали врх (992 м), Рогови (513 м), Равна гора (628 м), Поглед (735 м), Чикер (758 м) и Илијина главица (502 м) (Поповић 1968, 40, 94–95).[5]

Гледићке планине, као и њен југоисточни огранак – Грабовачко брдо, састављене су од горњокретацијских флишних стена – конгломерата, лапораца, пешчара и кречњака флишне фације, у које је дубоко усечен слив Љубостињске реке. У педолошком погледу доминира скелетоидно земљиште, углавном прекривено мешовитом листопадном шумом и ливадама. Нижи делови, до надморске висине од 300 м, формирани су од неогених језерских седимената, конгломерата, пешчара, пескова и глина, док педолошки покривач чине смонице и гајњаче, које, уз повољне климатске услове и јужну и југоисточну експозицију, повољно утичу на развој виноградарства и воћар-

[5] Topografska karta 1 : 25.000, Kraljevo 4–4 (Vrnjačka Banja – jug), br. lista 530–4–4, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje; Topografska karta 1 : 25.000, Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

ства. Узак појас дуж доњег тока Љубостињске реке, као и пространа раван покрај Западне Мораве, ширине од 1 до 3 км, састављена од алувијалних земљишта и смоница, погодна је за пољопривредну производњу (Поповић 1968, 38, 40–41, 94–97, 111, ск. 12).

Током средњег века, као и у раздобљу османске доминације у југозападном подножју Грабовачког брда налазило се значајно саобраћајно чвориште, на ком се укрштало више важних комуникацијских праваца. Један од њих пружао се левом обалом Западне Мораве, и ишао је од Витановца, где се спајао са путем према тврђави Борач и Руднику, и поред Угљарева и Јерининог града у Грабовцу, према селима Богдање, Велика Дренова и Кукљин, до прелазâ код Јасике и Шанца, одакле је остваривана веза са Крушевцем. Ова саобраћајница била је прелазом код Трстеника повезана са главним друмом, који је пратећи десну обалу Западне Мораве, повезивао Крушевац са Архиепископијом у Жичи, Ариљем и Ужицем. Такође, од трстеничког прелаза одвајала се и комуникација, која је уз Љубостињску и Дубичку реку водила у унутрашњост Левча, повезујући манастире Љубостињу, Каленић и Жупањевац (Вуичъ 1828, 108–109; Веселићъ 1867, 97; Тителбах 1882, 213; плем. Пирх 1899, 131–135, 240–241; Шкриванић 1974, 130–131; Бошковић 1980, 8, сл. 1; Каниц 1989, 631–633, 636; Рашковић 2002, 38–43; Рашковић и Тошић 2009, 71; Ристић 2017, 138–139, 141; Бугарски, Додић и Здравковић 2021, 150, 153–154; Радисављевић и Вукчевић 2021а, 11–13; Амедоски и Петровић 2023, 50–54). Остаци калдрмисаног пута у Богдању, који је водио *косом йоред моравске долине*, још су се могли видети почетком 20. столећа (Бушетић 1903, 500).

Разграната мрежа путева, привредни напредак и демографски успон ове области подстакли су и развој трговине током позног средњег века. У подграђу оближњег утврђења Јеренин град, смештеног у Трстеничкој сутесци, може се претпоставити постојање трга, иако он није посведочен у сачуваној средњовековној писаној грађи. Овом тумачењу иде у прилог и податак из османског пописа Смедеревског санџака из 1476. године, у коме се наводи да је у Трстенику раније постојао пазар (Миљковић-Бојанић 2004, 96–97, 168), као и да се у првој половини 16. века одржавао панађур (Аличић 1984, 321; Аличић 1985, 491).

Историјске прилике и археолошка топографија у ближем окружењу Цркве Свете Петке

Током средњег века територија селâ Богдања и Љубостињског Прњавора, са Црквом Свете Петке, улазила је у састав жупе Левач, која је

припојена рашкој држави између 1183. и 1188, током рата великог жупана Стефана Немање (1166–1196) са Византијом, а трајно јој је присаједињена након битке на Морави 1191. године (Динић 1978, 58; Свети Сава 1986, 31, 97; Стефан Првовенчани 1988, 55; Мишић 1998, 96–98; Узелац 2018, 144–145; Коматина 2020, 43–49, 51–52, нап. 59; Коматина 2020а, 49–56). Након успостављања Српске архиепископије у Жичи 1219. године, жупа Левач потпала је под њену непосредну јурисдикцију (Благојевић 1972, 28–29; Коматина 2016, 289–290). Највећи привредни, демографски и културни успон ова област доживела је у време владавине кнеза Лазара (1365–1389), и након изградње престоног града Крушевца (Спремић 1972, 9–16).

Оснивачка повеља Цркве Успења Пресвете Богородице манастира Љубостиње, са краја 14. столећа,[6] на основу које би се могле поуздано реконструисати границе манастирског поседа, није сачувана. Ипак, уз одређени опрез може се претпоставити да су манастиру била дарована села у непосредној околини, смештена у сливу Љубостињске реке, међу којима су Лободер, Планиница, Рајинац, Горњи и Доњи Дубич, Грабовац, Љубостиња (сада Љубостињски Прњавор) и данас ишчезла села Трплан (Трпљан, Трепљани)[7] и Добрачиновце (Доброчиновце).[8] Остаје отворено питање да ли је и село Богдање припадало властелинству манастира Љубостиње, у чијој се близини налази, или нешто удаљенијем манастиру Каленићу.[9] Границе поседа манастира Љубостиње, а уједно и Љубостињског Прњавора,

[6] Више о датовању Љубостиње, види: Ђурић 1985, 44; Тодић 2007, 106–108, 114–115.

[7] Године 1516. мештани села Трплан уживали су једну страну (падину) мезре – планине Татарне, а другу монаси манастира Љубостиње, за шта су давали одсеком по 100 акчи (Зиројевић 1994, 158). Под називом Трепљани ово село бележи се и у попису караванџија нахије Превешт у Левчу из 1502. године (Катић и Амедоски 2017, 13, нап. 19). Према Најперговом попису из 1718. године, село Трепљани (Trepolanie) у Јагодинском дистрикту било је и даље насељено (Пантелић 1948, 23).

[8] Према попису из 1516. године, мезра Доброчиновац (Добрачиновце) у нахији Љубостиња, коју су насељавали власи, била је у саставу тимара Мехмеда, сина Абдулаховог (Аличић 1984, 352), док се у дефтеру из 1530. године смешта покрај села Љубостиње, у нахији Левач (Катић и Амедоски 2017, 14, нап. 22).

[9] У литератури је изнето мишљење да је село Богдање припадало поседу манастира Каленића, као и да свој назив дугује његовом ктитору – протовестијару Богдану, чији се двор, као средиште властелинства, највероватније налазио на локалитету Ђуровача у Богдању. Овакав став заснива се на традицији, коју је забележио калећенички игуман Јоаникије Нешковић (1845–1849), да су новопридошли монаси, после обнове манастира у периоду између 1718. и 1736. године, *повратили приличну част земаља, које су му и пређе припадале – винограде и баштине у Богдању, Превешти и Калудри*, као и на податку да су калећенког игумана Василија убили Турци око 1768. године код манастирских баштина и винограда у Богдању (Веселићъ 1867, 77–78; Стевовић 2006, 76–77, 82, 149, 154–156). Такође, наводи се и постојање средњовековног града у Богдању, саграђеног на остацима античког кастела, који је касније припадао легендарном властелину Југ-Богдану (Поповић 1968, 11).

потврђене су 1839. и 1849. године, и ишле су *одъ Мораве*[10] *по дну пете узъ Дубокій потокъ,*[11] *покрай подрума монастирски узъ косу на раскрсницу, одъ ове друмомъ воденомъ косомъ покрай Богданя и Міяйловца*[12] *на Криву Косу,*[13] *низъ ову на реку Дубичку,*[14] *а преко ове узъ Мутный потокъ*[15] *на косу, низъ косу на пань оскорушинъ,*[16] *одъ овоїъ низъ косу десну на воденицу Радована Планинчанина. А одъ ове преко реке Планиничке*[17] *узъ потокъ на Татарну*[18] *косу, низъ ову покрай Грабовца*[19] *у Велику реку*[20] *и рекомъ у Мораву* (Веселићъ 1867, 97; Ђурић 1985, 19; Стевовић 2006, 155, нап. 38). На основу тога може се закључити да је Црква Свете Петке у првој половини 19. века, а свакако и раније, највероватније улазила у састав поседа манастира Љубостиње, док се доцније најчешће везује за оближње село Богдање (Милићевић 1876, 181; Тителбах 1882, 213; Мишковић 1885, 191; Бушетић 1903, 499; Г.[авела] 1956, 193; Ђурић 1985, 19, нап. 1, 19; Каниц 1989, 633).

Први помен села Љубостиње, односно данашњег Љубостињског Прњавора, у истоименој нахији евидентира се у дефтеру Смедеревског санџака из 1476. године, када је било насељено рајинским становништвом (Миљковић-Бојанић 2004, Карта 1). Према попису из 1516. године, у његовом атару било је дванаест празних баштина, које су обрађивали власи, уз обавезу да дају ушур, док су се у синору Љубостиње налазили и виногради шест влашких села (Зиројевић 1994, 158). Село Богдање у нахији Левач такође се

[10] Река Западна Морава.

[11] Дубоки поток (Дубока урвина), лева притока Западне Мораве, на размеђу Богдања и Љубостињског Прњавора (Мишковић 1885, 61).

[12] Село Мијајловац, око 13 км североисточно од Трстеника (Мишковић 1885, 128–129).

[13] Брдо Крива коса (509 м), смештено на левој страни Дубичке реке (Мишковић 1885, 100–101).

[14] Дубичка река, лева саставница Љубостињске реке (Мишковић 1885, 60).

[15] Непознато. Највероватније једна од десних притока Дубичке реке. Постоји поток Мутник, лева саставница Љубостињске реке, подно брда Вења глава (Мишковић 1885, 31, 134).

[16] Оскоруша је дугачка коса, која чини развође између Дубичке реке и Јарме, леве притоке Љубостињске реке (Самарице, Планиначке реке) (Мишковић 1885, 140).

[17] Део тока Љубостињске реке – раније познат и као Планиначка река, од њеног изворишта до ушћа Дубичке реке, око 1,7 км северозападно од манастира Љубостиње (Мишковић 1885, 116).

[18] Брдо Татарна (524 м) уздиже се изнад десне обале Љубостињске реке, западно и северозападно од манастира Љубостиње (Мишковић 1885, 182; Topografska karta 1 : 25.000, Kraljevo 4–2 (Vrnjačka Banja – sever), br. lista 530–4–2, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje).

[19] Село Грабовац на левој обали Западне Мораве, око 2 км северозападно од Трстеника (Мишковић 1885, 48).

[20] Не постоји сада под овим називом. Свакако се под Великом реком подразумевао део тока данашње Љубостињске реке, низводно од ушћа Дубичке реке (Мишковић 1885, 120).

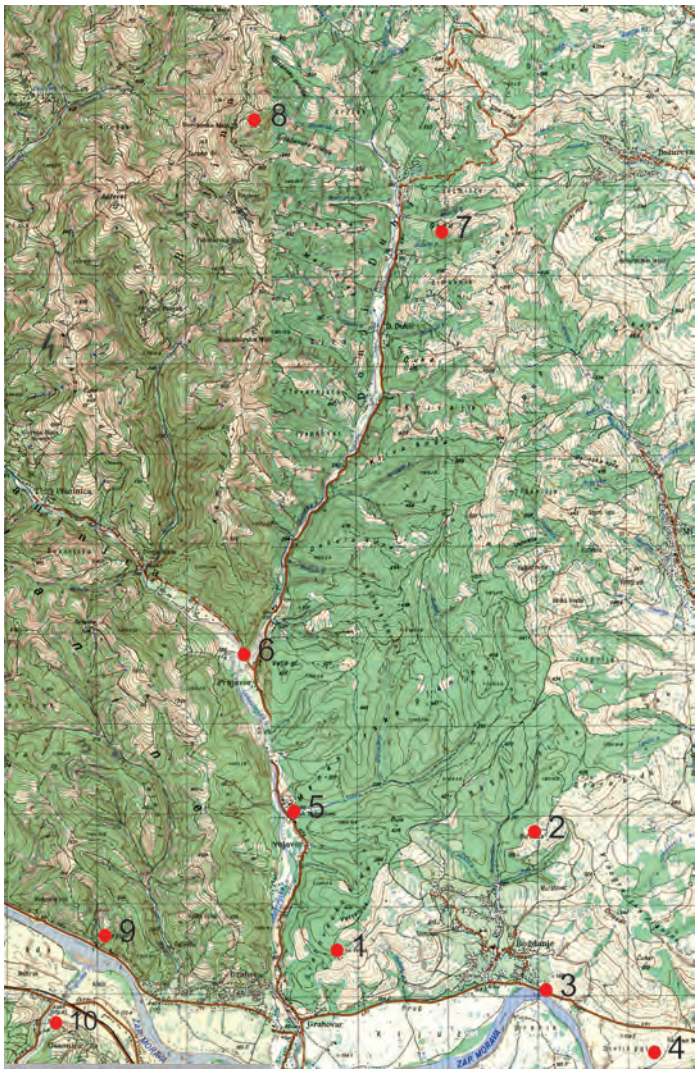

Сл. 3. Црква Свете Петке, Љубостињски Прњавор (1) и археолошки локалитети у ближем окружењу: 2) Ђуровача, Богдање, 3) Црквина „код брестова", Богдање, 4) Дивље поље, Богдање и Медвеђа, 5) Манастир Љубостиња, Љубостињски Прњавор, 6) Црквина Свети Јован, Љубостињски Прњавор, 7) Градиште (Град), Доњи Дубич, 8) Црква Светог Петра и Павла (Раина), Рајинац, 9) Јеринин град, Грабовац и 10) Турско гробље, Осаоница

Fig. 3. The Church of St. Petka, Ljubostinjski Prnjavor (1), and archaeological sites in its immediate surroundings: 2) Đurovača, Bogdanje, 3) Crkvina "Kod Brestova", Bogdanje, 4) Divlje Polje, Bogdanje and Medveđa, 5) Ljubostinja Monastery, Ljubostinjski Prnjavor, 6) Crkvina Sveti Jovan, Ljubostinjski Prnjavor, 7) Gradište (Grad), Donji Dubič, 8) Church of St. Peter and St. Paul (Raina), Rajinac, 9) Jerinin Grad, Grabovac, and 10) Tursko Groblje, Osaonica

први пут бележи у поменутом дефтеру из 1476. године (Миљковић-Бојанић 2004, Карта 1).[21] У попису из 1502. године, међу караванџијама из овог села наводи се и поп Радич (Катић и Амедоски 2017, 16). Године 1528. Богдање је било настањено становништвом са повлашћеним влашким статусом (MAD 506 2009, 22). Нахија Левач била је крајем 17. и почетком 18. века погођена изразитим депопулационим миграционим кретањима, те је према дефтеру из 1741. године, од укупно 201 села чак је 157 било напуштено (Павловић 2016, 120, 122). Слична судбина задесила је и Богдање (Bugtan, Patanj), које је на Епшелвицовој карти, као и у Најперговом попису из 1718. године, убележено као пусто (Пантелић 1948, 23, 37, нап. 93).

Поред писаних извора, о животу на тлу Љубостињског Прњавора и Богдања сведоче и бројни археолошки локалитети из различитих периода (сл. 3).

Најранија сведочанства о археолошким остацима и сакралним грађевинама у околини Цркве Свете Петке потичу из 19. века. Јоаким Вујић је током свог путовања 1826. године забележио остатке цркве на локалитету Ђуровача, за коју наводи да је страдала *у време рата Пр҃инца Евг҃енїа*[22] (Вуичъ 1828, 106–108), док је Јосиф Веселић 1867. године констатовао развалине сакралних објеката на прњаворском гробљу и на Грабовачком брду (Веселићъ 1867, 92–99).

Почетком 20. века, учитељ Тодор Бушетић указао је на постојање три средњовековне некрополе у атару Богдања – *Цидовскоӣ г҃робља* у виноградима, *Гробљишта* усред села, као и *Гробљишта* код тадашње сеоске суднице, са надгробним плочама *од п҃ростоӣ нетесаноӣ брдскоӣ камена (микашиста)*.[23] Наводи и да се у долини Западне Мораве, „код брестова" и чесме, налази црквина, коју је према предању саградио Југ-Богдан или *неки Боӣдан*, а коју мештани не посећују, услед тога што је често изложена плављењу. Око остатака ове цркве простирала се некропола, која је већим делом разорена између 1865. и 1870. године, како би се образовало *г҃умно за п҃ростирање ћерамиде*. Том приликом пронађена је и једна људска лобања, *чије су вилице биле заковане г҃возденом п҃ијавицом*.[24] Исти аутор забележио је

[21] Османски дефтер Смедеревског санџака из 1476. године није публикован у целости. Међутим, у приложеној карти убележено је рајинско село Богдање у нахији Левач (Миљковић-Бојанић 2004, Карта 1).

[22] Реч је о Великом бечком рату или Великом турском рату, који је на нашим просторима вођен од 1683. до 1699. године (Абрамовић 2015).

[23] Приликом обиласка села Богдања 2024. и 2025. године, нисмо успели да утврдимо положај наведених некропола, с обзиром на то да се међу мештанима није очувало сећање на њихово постојање (Теренски обиласци Д. С. Радисављевића, непубликовано).

[24] У теренском индикатору, који је састављен за потребе рекогносцирања централне Србије (пројекат Археолошког института САН) бележе се у Богдању и остаци зида на обали Западне Мораве, који делом залази и у речно корито (Аноним, Srez trstenički – Trstenik, Документација Археолошког института у Београду).

остатке цркава на Грабовачком брду и у Рајинцу, као и на локалитету Ђуровача у Богдању (Бушетић 1903, 498–500, нап. 1).

Приликом археолошких рекогносцирања из 1950. године, у организацији Археолошког института САН, под вођством Ђурђа Бошковића, истражени су остаци цркве на гробљу у Љубостињском Прњавору, а том приликом начињен је и план њене основе (В.[уловић] и Н.[ешковић] 1956, 170, сл. 172).

Новија истраживања додатно су проширила сазнања о појединим археолошким локалитетима у овом делу Србије. На узвишењу Јелењи ртањ, једном од крајњих јужних огранака Гледићких планина, које се стрмо уздиже изнад леве обале Западне Мораве у Трстеничкој сутесци, смештени су остаци средњовековне фортификације познате као Јеринин град. Током археолошких ископавања, које је 2010. и 2012. године спровео Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, под руководством Марије Марић, установљено је коришћење брањеног простора утврђења током раног гвозденог доба, као и у раздобљу од 9. до 11. века, док видљиви остаци бедема и кула припадају периоду краја 14. и прве половине 15. столећа (Веселићъ 1867, 96; Милићевић 1876, 180–181; Тителбах 1882, 213, сл. 6; Мишковић 1885, 80; Ђорђевић 1898, 1210; Бушетић 1903, 496, сл. 18; Дероко 1950, 113, сл. 102; Б.[ошковић], Ђ., В.[уловић] Б., В.[уловић], М. и Н.[ешковић], Ј. 1956а, 89, сл. 33; Здравковић 1970, 136–141; Каниц 1989, 633; Рашковић 2002, 42–43; Рашковић и Берић 2002, 147–148; Рашковић и Тошић 2009, 78–79, сл. 8–10; Рашковић 2014, 239; Ристић 2015, 49–56; Ристић 2025, 80–82, сл. 2).[25]

Заштитна ископавања на локалитету Ђуровача 2019. године, у организацији Народног музеја у Крушевцу, под руководством Марина Бугара, открила су остатке једнобродне цркве, димензија 14,80 x 8,20 м, опредељене у позни средњи век (Vučković, Bugar i Vukčević 2017, 95, 99–100, sl. 1, 9–11; Вукчевић 2018, 365–368, 372–373, 380–386; Đurić, Vukčević, Vučković, Vasiljević i Cvetkov 2020, 34–35, sl. 1, 3). Приликом изградње нове Цркве Светог Ђорђа на овом локалитету 2021. године, евидентирани су остаци накнадно призидане припрате.

На локалитету Дивље поље – Шавран мала, лоцираном у меандру Западне Мораве, на размеђу Богдања и суседног села Медвеђе, евидентирају се налази гвозденодопске, античке и средњовековне грнчарије (Рашковић и Берић 2002, 141–142, сл 5/3; Рашковић 2001, 11, 16; Bugar, Bugarski,

[25] У збирци *Црноїлавац* у Врњачкој Бањи чува се један златник кован у периоду владавине цара Јустинијана I (527–565), за који се као место налаза наводи *їрад* у Грабовцу, што посредно указује на егзистирање тврђаве Јеринин град и током рановизантијског периода (Рашковић и Тошић 2009, 79).

Vojvodić, Radišić i Marković 2021, 209, 214, sl. 5; Bugar, Bugarski, Vojvodić, Radišić i Lazarević 2023, 163, 165).

Приликом ревизионих испитивања остатака Цркве Светог Јована на гробљу у Љубостињском Прњавору, утврђено је да је реч о једнобродној сакралној грађевини, унутрашњих димензија 7,20 x 3,50 м, са накнадно призиданом припратом готово квадратне основе, величине 3,60 x 3,50 м. Око зидова цркве простире се средњовековна некропола, са разноврсним типовима надгробних белега (Радисављевић и Вукчевић 2021а, 11–24).

На падини, око 100 м североисточно од Цркве Свете Петке, аутори су почетком 2026. године констатовали подзид полукружног правца пружања, дужине око 50 м и висине 1,80 м, изграђен од већих комада ломљеног камена у техници сухозида (кат. парцела 599 К. О. Прњавор). Други зид, очуване дужине од 13 м и висине око 0,30 м, изведен у истој техници, ограђује простор са западне стране, унутар којег се региструју остаци најмање три објекта.[26] Без додатних истраживања тешко је одредити време настанка ових грађевинских структура, као и могуће фазе изградње.

Историјат истраживања Цркве Свете Петке на Грабовачком брду

Црква Свете Петке на Грабовачком брду није до сада била предмет посебних проучавања, и само се спорадично помиње у литератури, углавном код истраживача и путописаца из друге половине 19. и почетка 20. века. Прве податке о њеним остацима забележио је Јосиф Веселић, приликом обиласка манастира Љубостиње 1862. године: *А има и планина Ветрникъ съ южне стране, а кажу да се зове зато овимъ именомъ, што є іошть у прастара времена овде ветреняча было, а одма иза Ветрника на истой планини налазе се развалине неке цркве, коє се „црквина" зову*. Тада се у поседу манастира налазио и *другїй виноградъ великій у брду кодъ цркве одъ 80 мотика* (Веселићъ 1867, 96, 97).

Анализирајући старине на простору ондашњег Јагодинског округа 1876. године, Милан Ђ. Милићевић саопштава: *На брду Богдањском, баш код виноградâ, има једна стара црквина, којој је само свод пропао. Кажу да је остала од Јуї Богдана, који је је градио, те се у њој молио Богу, кад је ту долазио у своје винограде* (Милићевић 1876, 181).

Рушевине сакралне грађевине на Богдањском брду посетио је 1882. године Владислав Тителбах. Поред предања о ктитору, доставио је и романтичарски опис цркве: *Кад смо се мало одморили, упутили смо се у „Јуї-*

[26] Према казивању мештана, на овом месту налазили су се вински подруми манастира Љубостиње, посведочени у писаним изворима из 19. века.

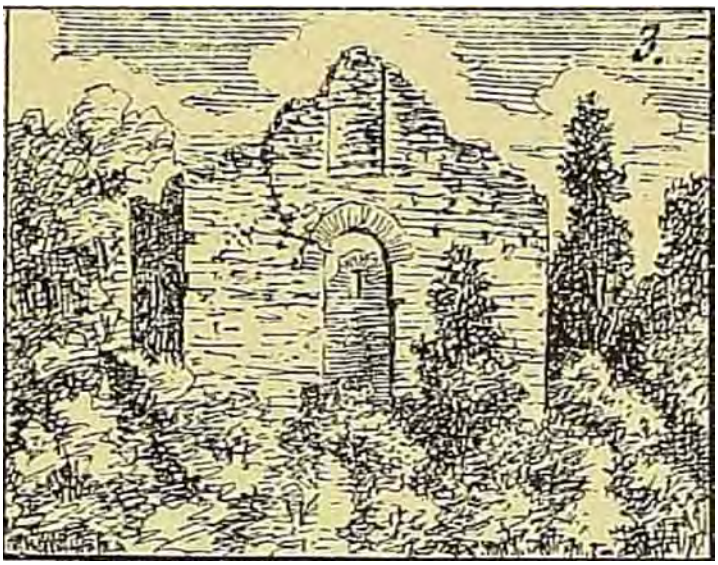

Сл. 4. Цртеж Југ-Богданове цркве, поглед са северозапада (према: Тителбах 1882, 213, сл. 3)

Fig. 4. Drawing of the Church of Jug Bogdan, view from the north-west (after: Titelbah 1882, 213, fig. 3)

-Боїданов" виноїрад, да видимо црквицу у којој се Јуї-Боїдан, кад је долазио у своје виноїраде, молио Боїу. Црква је мала, свод јој їорушен, украса нема никаквих, све їусто, тишина, само овде онде долеће їтица и зайева. Шума је све обрасла; само виноїрада има још – али није то Јуї-Боїданов! – Село – „Боїдање" није далеко одавде. Стари їут, који је водио к црквици, добро се још їознаје. Народ долази овамо свакої младоїа їетка, и на Св. Трифуна. Од изузетне важности је Тителбахов цртеж Југ-Богданове цркве (Тителбах 1882, 213, сл. 3), који у великој мери помаже да се сагледају првобитне архитектонске карактеристике објекта (сл. 4), а које су, како ћемо касније видети, делимично нарушене приликом обнове током прве половине 20. столећа.

У прилогу „Топографски речник Јагодинског округа" из 1885. године, пуковник Јован Мишковић констатује да се на локалитету *Црквина, у виноїрадима села Боїдања, виде развалине и оїадине неке цркве из ранијих времена, али се не зна ко је їравио ни како се зове* (Мишковић 1885, 191).[27]

На свом путу из Јагодине у манастир Љубостињу, аустроугарски путописац и љубитељ старина Феликс Каниц посетио је 1888. године остатке цркве

[27] У кратком опису Јагодинског округа, публикованом исте године, Јован Мишковић саопштава да се у Поточцу, Ратковићу и Богдању могу видети *црквишта – остаци старих цркава* (Мишковић 1885а, 221), али не даје њихове прецизније локације.

код Богдања. Следећи раније истраживаче, преноси предање о њеном градитељу и казује: *На једној северној узвишици стоје тамо остаци слабо грађених зидова једне црквице, за коју народ верује да ју је подигао Југ-Богдан, отац славних девет Југовића, да би се у њој молио. Брдо под виновом лозом, вода која га одваја од села* (Богдања, прим. аутора) – *све носи његово име* (Каниц 1989, 633).

Поред остатака сакралних објеката на локалитету Ђуровача на планини Богдањштици и Црквине „код брестова",[28] на левој обали Западне Мораве, Тодор Бушетић, у својој пионирској антропогеографској студији Левча из 1903. године, указује и на постојање треће црквине у Богдању, позициониране на брду, *од које су остали цели зидови; само што крова нема*, а коју мештани посећују петком (Бушетић 1903, 499).[29]

На основу археолошких рекогносцирања, које су у јесен 1954. године спровели Никола Тасић и Драгослав Срејовић из Археолошког института САН, чији резултати нису публиковани, Бранко Гавела је изнео претпоставку да се на Богдањском брду налазе остаци старе цркве, која је била урасла у густо растиње, и чији су зидови били местимично очувани до висине од 5 м (Г.[авела] 1956, 193).[30]

[28] Тодор Бушетић, за разлику од претходних истраживача, наводи легенду према којој је Југ-Богдан (*неки Богдан*) саградио цркву на локалитету Црквина *код чесме, „код брестова", у долини моравској* (Бушетић 1903, 498).

[29] Према локалном предању првобитна црква била је подигнута на десној страни Западне Мораве, одакле је прелетела на садашње место, *због тога што је тамо крај ње нека жена простирала нечисте пелене* петком (Бушетић 1903, 499). Слично предање забележено је у селу Оџаци, на десној обали Западне Мораве. Пошто је *некаква Туркиња метнула прљаву пелену у храм*, црква је са локалитета Црквине–Петковица, смештеног на левој обали потока Црквенац, прелетела једне ноћи на Богдањско брдо, на место данашње Цркве Свете Петке (Карић 2014, 12). Иста легенда приповеда се и о локалитету Црквина на потесу Тигањац, који се лоцира на размеђу Оџака, Горње Црнишаве и Доње Црнишаве: Теренски обилазак Дејана С. Радисављевића, 13. 5. 2020. године. За предања о *летећим црквама* на простору Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Северне Македоније, види: Павловић 1961, 16–20; Пандуревић 2011, 405–412.

[30] Аутор је у свој опис погрешно инкорпорирао и податке које су раније доставили Јоаким Вујић и Владимир Петковић (Вуичъ 1828, 106; Петковић 1950, 32), а који се односе на остатке цркве на оближњем локалитету Ђуровача (Г.[авела] 1956, 193), што је у анализама касније истраживача створило својеврсну забуну (Ветнић 2010, 27–28; Ристић 2015, 162–163; Вукчевић 2017, 164, 166–167; Вукчевић 2018, 366, 369–380, 383). У монографији о манастиру Љубостињи, коју је 1985. године приредио Срђан Ђурић, саопштава се да се на Грабовачком брду, у атару села Богдања, око 1 км северно од ушћа Љубостињске реке у Западну Мораву, налази црква Петковица, љубостињски метох, која је према народном предању била Југ-Богданова капела у виноградима (Ђурић 1985, 19, нап. 1, 19). Црква Свете Петке нашла је заслужено место и у туристичким водичима општине Трстеник, у којима се бележи народно предање да се у њој вршило богослужење приликом изградње цркве манастира Љубостиње крајем 14. века. У овој цркви чува се и кивот са честицама моштију Свете Петке, које је према легенди овде донела кнегиња Милица. Изнета је и неоснована претпоставка да је данашња сакрална грађевина подигнута у 19. веку (Аноним 2016, 2; Вукчевић (ур.) 2016, 144).

Сл. 5. Црква Свете Петке, фотографија непознатог аутора из 1942. године, поглед са северозапада (Приватна колекција Драгана Милутиновића, Трстеник)

Fig. 5. The Church of St. Petka, photograph by an unknown author from 1942, view from the north-west (Private collection of Dragan Milutinović, Trstenik)

Црква Свете Петке – архитектура и предложено датовање

Путописци и истраживачи из друге половине 19. и са почетка 20. века описују цркву на Грабовачком брду као малу сакралну грађевину – *црквицу*, са порушеним сводом и слабо грађеним зидовима. Најзначајније изворе за реконструкцију првобитног изгледа цркве и степена очуваности, представља већ помињани цртеж, који је 1882. године начинио Владислав Тителбах (Тителбах 1882, 213, сл. 3), као и фотографија непознатог аутора настала 1942. године (сл. 5).[31] Приликом грађевинских радова изведених у јулу 2025. године делимично је уклоњен малтер са фасада, чиме је омогућен увид у изглед очуваних делова њених оригиналних камених зидова.

Црква Свете Петке представља малу једнобродну грађевину правоугаоне основе и нерашчлањене унутрашњости, са полукружном олтарском апсидом на источној страни (сл. 6).[32] Њене спољашње димензије износе 8 x 5,10 м. Зидови првобитног сакралног објекта, неуједначене дебљине од 0,63 до 0,69 м, начињени су од локалног ломљеног и притесаног камена, мањег и средњег формата, повезаног беличастим кречним малтером са значајним

[31] Фотографија се данас чува у приватној колекцији Драгана Милутиновића из Трстеника.

[32] Рамена апсиде су неједнаке дужине – северно 0,70 м, а јужно 0,74 м.

Сл. 6. Црква Свете Петке, поглед са југоистока (фото: Д. С. Радисављевић)
Fig. 6. The Church of St. Petka, view from the south-east (photo: D. S. Radisavljević)

уделом шљунка (сл. 7). Унутрашња лица зидова обрађена су пажљивије, док су за обликовање углова западног улаза употребљени и нешто крупнији блокови клесаног пешчара (сл. 8).[33]

Висине очуваних делова првобитних зидова су неуједначене. Јужни зид наоса достиже 2,40 м, док је зид олтарске апсиде сачуван до висине од 1,98 м. Крајем 19. столећа западни зид био је очуван у висини од око 4 м.[34] На западном зиду, северно од врата, уочен је кружни отвор, пречника око 0,10 м, који је служио као лежиште за дрвену греду скеле током изградње. Слични отвори, распоређени у правилном хоризонталном низу, у висини лука изнад западног улаза, запажају се и на Тителбаховом цртежу.

У цркву се улази кроз пролазе на западном и северном зиду наоса. Западни улаз, очуване висине 1,91 м, постепено се сужава према унутрашњости, тако да његова ширина на спољној страни износи 1,35 м, а на унутрашњој 1,28 м. Првобитно је био лучно засведен од насатице поређаних опека. Приликом обнове у првој половини 20. столећа изнад пролаза постављена је хоризонтална дрвена греда, а простор испод лука озидан нешто

[33] На једном блоку пешчара, са северне стране западног улаза, констатују се урезани иницијали новијег датума, изведени ћириличким словима: Т. Пе.

[34] На фотографији Цркве Свете Петке из 1942. године запажа се положај лунете изнад улаза, што указује да је првобитни западни зид и данас очуван до приближно исте висине.

Сл. 7. Доњи део јужног зида Цркве Свете Петке, детаљ
(фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 7. Lower section of the southern wall of the Church of St. Petka, detail
(photo: D. S. Radisavljević)

Сл. 8. Унутрашњи угао на јужној страни западног улаза Цркве Свете Петке
(фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 8. Interior corner on the southern side of the western entrance of the
Church of St. Petka (photo: D. S. Radisavljević)

Сл. 9. Изглед западног улаза Цркве Свете Петке, тренутно стање (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 9. Appearance of the western entrance of the Church of St. Petka, current condition (photo: D. S. Radisavljević)

дебљим опекама (сл. 9). Изнад западног улаза налазила се лунета, у којој је, по свој прилици, раније стајао приказ патрона храма. Како се северни улаз не уочава на Тителбаховом цртежу, може се закључити да је накнадно пробијен, вероватно током обнове у првој половини 20. века (сл. 10). Његова ширина, као и код западног улаза, постепено се смањује ка унутрашњости, од 0,82 до 0,78 м, док му висина износи 1,72 м.

Осветљење унутрашњег простора цркве остварује се кроз два једноставна правоугаона прозора, на зиду олтарске апсиде и јужном зиду наоса. Према Тителбаховом цртежу, првобитно је постојао и прозор на северном зиду наоса, симетрично постављен у односу на јужни, који је накнадно зазидан приликом обнове цркве између 1903. и 1942. године.[35] Прозор на зиду олтарске апсиде задржао је свој изворни положај (сл. 11). Његова ширина

[35] Положај северног прозора, изнад накнадно отвореног северног улаза, јасно се уочава на фотографији цркве из 1942. године.

Сл. 10. Црква Свете Петке, поглед са североистока (фото: Д. С. Радисављевић)
Fig. 10. The Church of St. Petka, view from the north-east (photo: D. S. Radisavljević)

Сл. 11. Црква Свете Петке, поглед са истока (фото: Д. С. Радисављевић)
Fig. 11. The Church of St. Petka, view from the east (photo: D. S. Radisavljević)

Сл. 12. Нише у простору ђаконикона Цркве Свете Петке, поглед са севера (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 12. Niches in the diaconicon area of the Church of St. Petka, view from the north (photo: D. S. Radisavljević)

износи 0,30 м, док је данашња висина 1,15 м. Насупрот томе, прозор на јужном зиду наоса нешто је већих димензија – ширине 0,55 и висине 1,22 м.

Унутрашњост цркве данас је подељена иконостасном преградом на наос и олтарски простор. О изгледу првобитног пода нема сачуваних података. У односу на коту горње површине прага западног улаза, садашњи ниво пода нижи је за 16 цм. Старији истраживачи не спомињу постојање живописа на унутрашњим зидовима цркве, а трагови фресака нису посведочени ни приликом каснијих обнова.

Олтарска апсида захвата простор ширине 2,40 м и дубине 1,25 м. У централном делу олтара раније се налазила часна трпеза, изведена у виду плоче ослоњене на бетонски стуб, која представља продукт помињане обнове из прве половине 20. столећа. На зидовима олтарског простора констатовано је постојање више ниша – једне на зиду олтарске апсиде, три у простору ђаконикона и две у проскомидији – које су биле мањих димензија, али су током реновирања цркве 2017. године накнадно проширене. Ниша у

зиду олтарске апсиде је лучно засведена. На јужном зиду ђаконикона налазе се две нише: мања – правоугаоне форме, и већа – која се пружа готово до нивоа пода, и у горњем делу се завршава лучно. Трећа ниша, мањих димензија и полукружног облика, смештена је на источном зиду ђаконикона (сл. 12). У простору проскомидије налазе се две нише различитих величина, распоређене на северном и источном зиду, обе лучно засведене.

Дискусија

Црква Свете Петке на Грабовачком брду, по облику основе и начину градње, припада групи мањих једнобродних сакралних грађевина нерашчлањене унутрашњости, без куполе, које се на простору централног Балкана јављају током дужег раздобља (Поповић и Поповић 2020, 80). Најближе паралеле, према плану основе, техници зидања, димензијама и организацији унутрашњег простора, уз извесне разлике у појединостима, уочавају се са Црквом Светог Николе у Ушћу код Краљева, подигнутом у периоду између 1331. и 1346. године или у другој половини 14. столећа (Петковић 1950, 957, сл. 665; Ђурић, Пејић, Крстановић и Темерински 1991, 209–210; Тодић 2021, 223–235, сл. 4–6), као и са првобитном Црквом Ваведења Богородице манастира Шудикове код Берана, грађеном у другој половини 14. или током првих деценија 15. века (Поповић и Поповић 2020, 74–77, 79–81, сл. 26–27, 32). Сродна решења, према тлоцрту и димензијама, запажају се и са остацима цркве на локалитету Црквина у Горњој Горевници код Чачка из 14–15. века (Марковић 1990, 150–152, Пл. 1; Марковић 1995, 36, сл. 2), као и са сакралном грађевином на локалитету Мађарско гробље (Мађарско брдо) у Руднику, датованом у другу половину 14. и прву половину 15. века (Радичевић и Цицовић 2012, 40–41, сл. 5–6; Радичевић и Цицовић 2013, 245–247, сл. 8–9; Радичевић 2014, 310–311; Радичевић и Булић 2014, 126, 130, сл. 3; Радичевић и Цицовић 2019, 47–54, сл. 49–61). Аналогије се могу пратити и са Црквом Светог Николе у Кијеву код Клине из 14. века (Шупут 1991, 107–108, сл. 1–5), као и са остацима Цркве Красе, смештене на левој обали реке Црнице у селу Буљану код Параћина, опредељене у крај 15. и почетак 16. столећа (Брмболић 1986, 232–236, сл. 1).

Према изгледу и распореду ниша у олтарском простору, најизразитије сличности уочавају се са Црквом Светих Петра и Павла, која се налази у недалеком селу Јелакци код Александровца, чије време настанка није поуздано утврђено (Баришић 1986, 87–88).[36]

[36] Сакрална грађевина на Грабовачком брду, за разлику од Цркве Светих Петра и Павла у селу Јелакци, поред правоугаоне, поседује и велику лучно засведену нишу на јужном зиду ђаконикона.

Првобитна посвета цркве није позната, а расположиви писани извори не пружају поуздане податке ни о њеном ктитору. Старији истраживачи бележе да је овај сакрални објекат био посећиван на Млади петак,[37] као и на Дан Светог Трифуна (Тителбах 1882, 213; Бушетић 1903, 499). Данас је црква посвећена Преподобномученици Параскеви Римљанки – Светој Петки, чији је култ поштован у трстеничком крају,[38] а овакав избор патрона највероватније представља одраз раније праксе да се у цркву долази петком. Празновање Светог Трифуна било је повезано са развијеним виноградарством у њеној непосредној околини.

Поједини истраживачи из друге половине 19. века изградњу цркве на Грабовачком брду приписује легендарном Југ-Богдану (Милићевић 1876, 181; Тителбах 1882, 213; Каниц 1989), једном од јунака косовског циклуса и оцу кнегиње Милице.[39] Међутим, наведено предање највероватније представља накнадну народну интерпретацију, условљену именом оближњег села Богдања, изведеног од личног имена Богдан. По свој прилици, назив села може се повезати са неким локалним властелином, који није посведочен у доступним средњовековним писаним изворима. Могућност да је реч о протовестијару Богдану, ктитору манастира Каленића, не може се у потпуности искључити (Стевовић 2006, 154–155; Вукчевић 2018, 372–378), али се, услед недостатака непосредних потврда, чини мало вероватном.

У запису монаха Доситеја из 1418. године наводи се: „**Писа се сїа книга вь подкрилїи горы Прозрака близь храма Прѣчистыѥ Богородице иже на Любостыни, вь лѣто шестьтысоуцьно · Ц҃ · К҃ · С҃ ·, ендиктїѡноу текоуштоу · А҃І҃ ·**.” Такође, монах из Дајше у запису из 1429. године бележи да је преписао Јеванђеље у близини Љубостиње: „**Сьвръшихь евангелїе обходещее вьсегодищное редовное число вь странахь любостинскыхь оу поустыни близь монастыра Прѣчистыѥ Оуспѣнїа**.” (Стојановић 1902, 72,

[37] Млади петак представља први петак након сваког младог месеца (Вукчевић 2018, 383, нап. 36).

[38] Овој светитељки посвећене су и цркве у Брезовици, Медвеђи и Великој Дренови код Трстеника.

[39] Међу састављачима *Новобрдскоī законика* деспота Стефана Лазаревића 1412. године помиње се и Богдан Југа. Могуће је да је био у сродству са Војином Југом, који се наводи као један од сведока када је Ђурађ Бранковић 12. августа 1423. године постигао споразум са Млечанима код Светог Срђа. Такође, у повељи Манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори из 1395/1400. године, као дародавац два села у Дубочици бележи се извесни Југа. Изнета је претпоставка да је Југа могао бити отац Богдана и Војина (Ивановић 2015, 175–176). Познат је и властелин Југда, од ког је кнез Лазар откупио неке винограде приликом заснивања раваничког властелинства 1381. године (Шуица 2000, 96, 118, 131).

80, нат. 224, 250). Поменути подаци упућују на постојање развијеног преписивачког центра у ближој околини манастира Љубостиње током првих деценија 15. столећа. Међутим, како се топоним Прозрака,[40] који се свакако односи на један од јужних огранака Гледићких планина, није одржао до данас, његова тачна локација остаје непозната. Ипак, не може се искључити могућност да је реч о Цркви Свете Петке на Грабовачком брду, за коју је извесно да је постојала у наведеном периоду, и која, према свом положају, одговара датом опису.

Помен попа Радича у османском дефтеру из 1502. године посредно указује и на постојање цркве у Богдању (Катић и Амедоски 2017, 16). Међутим, с обзиром на то да се у атару овог села налазе остаци најмање три средњовековна сакрална објекта, остаје отворено питање у којем од њих је обављао свештеничку службу.

У другој половини 19. века Црква Свете Петке затечена је у рушевном стању, без свода над наосом и полукалоте над олтарском апсидом, и са делимично обрушеним зидовима. Време њеног страдања за сада није могуће поуздано утврдити. Ипак, ако се има у виду степен очуваности ове сакралне грађевине, основано је претпоставити да је до разарања дошло крајем 18. века, највероватније у време Кочине крајине (1788–1791), када је пострадао и оближњи манастир Љубостиња. У догађајима који су пратили овај устанак суделовао је и бивши раванички игуман, а тада љубостињски јеромонах Вићентије Јовановић, који је имао запажену улогу у организацији отпора против османске власти (Вуичъ 1828, 108; Ђурић 1985, 26, нап. 54–55).[41]

У раздобљу од 1903. до 1942. године изведена је обнова цркве, током које су уклоњени оштећени горњи делови зидова и накнадно президани опеком, док су спољне површине малтерисане и окречене. Ломљена опека коришћена је и за санацију мањих оштећења у нижим зонама зидова. У истој фази наос је засведен подужним полуобличастим сводом, а апсида полукалотом. Изнад наоса подигнута је мања имитација четворостране куполе, која се ослања на призидани лук. Кров је изведен на две воде и покривен ћерамидом. Пробијен је улаз на северном зиду наоса и постављен часни престо изграђен од бетона. Као једини декоративни елемент, на јужном, северном и источном зиду, начињен је венац од три реда опека, при чему су

[40] Радомир Николић сматрао је да Прозрака представља старији назив Гледићких планина (Николић 1986, 39, нап. 8).

[41] У Љубостињи су 1788. године боравили капетан Коча Анђелковић и аустријски официри Брановачки и Вујадиновић, који су читали Ласијеву прокламацију и околно становништво позивали на устанак (Ђурић 1985, нап. 54).

оне у средишњем реду зупчасто постављене. Испред западног улаза призидан је трем у виду лучно засведеног пролаза, наткривен кровом на две воде и покривен ћерамидом.[42]

Закључак

Првобитна Црква Свете Петке подигнута је у југозападном делу Левча, који је богат археолошким локалитетима различите хронолошке припадности. Представља мању једнобродну сакралну грађевину правоугаоне основе и нерашчлањене унутрашњости, са полукружном олтарском апсидом на источној, и лучно засведеним улазом на западној страни. Зидана је ломљеним каменом везаним кречним малтером, а унутрашњи простор био је осветљен кроз три правоугаона прозорска отвора, на апсиди и бочним зидовима наоса.

На основу архитектонских одлика и представљених аналогија са територијално блиским споменицима, Црква Свете Петке може се оквирно датовати у раздобље од средине 14. до средине 15. века. Ако се има у виду њен доминантан положај у простору, одсуство поузданих трагова старијег сакралног објекта на истом месту, као и уочене разлике у односу на цркве млађег периода, основано је претпоставити да је подигнута пре 1458. године, односно у време српске државне самосталности.

Првобитна посвета цркве и њен ктитор нису познати, док подаци из друге половине 19. века о посећивању цркве петком и на Дан Светог Трифуна сведоче о континуитету локалне култне праксе.

У другој половини 19. столећа Црква Свете Петке затечена је у рушевном стању, без свода над наосом и полукалоте над апсидом, и са делимично обрушеним зидовима. Време страдања није поуздано утврђено, али се, у светлу историјских околности, може оквирно определити у крај 18. века. Обнова изведена између 1903. и 1942. године у знатној мери изменила је изглед ове сакралне грађевине: уклоњени су оштећени горњи делови зидова и президани опеком, наос је засведен подужним полуобличастим сво-

[42] Током првих деценија 21. века на Цркви Свете Петке изведене су додатне интервенције. Године 2017. унутрашње површине зидова у највећој мери осликане су фрескама, постављен је нови иконостас, а под у источном делу наоса и у олтарском простору подигнут је за 14,50 цм и обложен мермерним плочицама. Приликом земљаних радова на ископу темеља припрате 2025. године, чија је изградња у међувремену окончана, нису забележени археолошки налази. У новије време црквена порта ограђена је високим каменим зидом, при чему је приступ омогућен једино кроз капију са јужне стране. Западно од цркве налази се конак, изграђен 1984. године трудом љубостињске игуманије Варваре. Судећи према фотографији из 1942. године, на његовом месту налазио се старији објекат, највероватније изграђен приликом обнове цркве. Јужно од Цркве Свете Петке смештено је монашко гробље.

Сл. 13. Изглед Цркве Свете Петке након доградње припрате, поглед са југозапада (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 13. View of the Church of St. Petka after the addition of the narthex, seen from the south-west (photo: D. S. Radisavljević)

дом, а апсида полукалотом, пробијен је северни улаз и зазидан прозор на истој страни, док је испред западног улаза дозидан трем.

Садашњи изглед цркве представља резултат више грађевинских фаза (сл. 13), при чему су од првобитног објекта у највећој мери очувани доњи делови зидова и основна просторна организација. Прецизније одговоре на бројна питања отворена у овом раду могу пружити само нека будућа археолошка истраживања и архитектонска снимања овог мало познатог, али значајног средњовековног сакралног споменика трстеничког краја.

Захвалница: Велику захвалност на гостопримству и достављеним подацима дугујемо монахињама скита Свете Петке манастира Љубостиње, као и Драгану Милутиновићу из Трстеника на уступљеној фотографији Цркве Свете Петке из 1942. године.

БИБЛИОГРАФИЈА

Абрамовић, В. М. 2015. *Битка код Сланкамена 1691. године*, Докторска дисертација, ментор Никола Самарџић, Београд: Одељење за историју, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Аличић, А. С. 1984. *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије – XV и XV век* I, Чачак: Међуопштински историјски архив, Графичар; Краљево: Историјски архив, Титово Ужице: Историјски архив.

Аличић, А. С. 1985. *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије – XV и XVI век* III, Чачак: Међуопштински историјски архив.

Амедоски, Д. и Петровић, В. 2023. Прелази на Западној Морави (15–16. век), у: *Краљево – град и људи*, ур. А. Растовић и В. Милојевић, 41–58. Београд: Историјски институт, Краљево: Историјски архив.

Аноним (н. г.). *Srez trsteničkі – Trstenik*, Документација Археолошког института у Београду.

Аноним. 2016. *Трстеник. Манастири и цркве*, Трстеник: Туристичка организација општине Трстеник.

Баришић, С. 1986. Санациони и рестаураторски радови на цркви Св. Петра и Павла у селу Јелакци, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 10: 87–88.

Благојевић, М. 1972. Манастирски поседи крушевачког краја. у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. А. Стошић: 25–48. Крушевац: Народни музеј.

Бошковић, Ђ. 1955. Манастир Велуће – архитектура и скулптура, *Старинар (н. с.)* III–IV (1952–1953), 60–74, 76.

Б.[ошковић], Ђ. 1956. Љубостиња, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд: 119. Српска академија наука, Археолошки институт.

Бошковић, Ђ. 1980. Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије, *Старинар (н. с.)* XXX (1979), 7–11.

Б.[ошковић], Ђ., В.[уловић] Б., В.[уловић], М. и Н.[ешковић], Ј. 1956. Црквина – Прњавор, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић: 170. Београд: Српска академија наука, Археолошки институт.

Б.[ошковић], Ђ., В.[уловић] Б., В.[уловић], М. и Н.[ешковић], Ј. 1956а. Грабовац – Јеринин град, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић: 89. Београд: Српска академија наука, Археолошки институт.

Брмболић, М. 1986. Резултати истраживања остатака средњовековне цркве „Крсце", *Гласник Српског археолошког друштва* 3: 232–237.

Bugar, M., Bugarski, I., Vojvodić, U., Radišić, M. i Lazarević, N. 2023. Arheološka prospekcija donjeg toka Zapadne Morave u 2020. godini: rezultati iz varvarinskog i ćićevačkog kraja, u: *Arheologija u Srbiji – Projekti arheološkog instituta u 2020. godini*, ur. S. Vitezović, Đ. Obradović i M. Radišić: 153–168. Beograd: Arheološki institut.

Bugar, M., Bugarski, I., Vojvodić, U., Radišić, M. i Marković, D. 2021. Arheološka prospekcija donjeg toka Zapadne Morave u 2018. godini: rezultati iz trsteničkog kraja, u: *Arheologija u Srbiji – Projekti arheološkog instituta u 2018. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić i Đ. Obradović: 205–217. Beograd: Arheološki institut.

Бугарски, И. Р., Додић, С. и Здравковић, В. М. 2021. Касноантичка и рановизантијска утврђења у левачком крају, *Саопштења* LIII: 135–162.

Бушетић, Т. М. 1903. Левач, *Насеља српских земаља, св*. II, *књ*. 2, *Српски етнографски зборник* 5, Београд: Српска краљевска академија: 459–511.

Валтровић, М. 1906. Белешке о манастиру Љубостињи, *Старинар (н. р.)* I: 24–30.

Веселићъ, І. 1867. *Описъ монастира у Србіи*, Београд: Кньигопечатия А. Андрића.

Ветнић, С. 2010. *Цркве и манастири на подручју горњег Великог Поморавља. Изваци из ауторових теренских дневника са археолошких рекогносцирања горњег Поморавља 1963–2010*, Јагодина: С. Ветнић.

Вуичъ, І. 1828. *Путешесвїе по Сербіи во кратцъ собственномъ рукомъ нъговомъ списано у Крагоевцу у Сербїи*, Будимъ: Кралевско Всеучилище Пештанско.

Вукчевић, Ј. (ур.) 2016. *Општина Трстеник*, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија", Народни универзитет.

Вукчевић, Ј. 2017. Мали прилог неистраженом црквишту Ђуровача у атару села Богдања (Трстеник), *Љубостињска приношења* 2: 163–168.

Вукчевић, Ј. М. 2018. Истраживања средњовековног локалитета Ђуровача, *Баштина* 46: 365–389.

В.[уловић], М. и Н.[ешковић], Ј. 1956. Црквина – Прњавор, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић: 170. Београд: Српска академија наука, Археолошки институт.

Vučković, D., Bugar, M. J. i Vukčević, J. 2017. Rezultati geofizičkih istraživanja arheoloških lokaliteta u zoni Trstenika, in: *I AGES/SEG/EAGE Congress: Geosciences Applied to Solve Humanitarian Problems All Over The World, Hotel Crowne Plaza, Belgrade, May 24–26, 2017*, ed. S. Komatina, M. Urošević and K. Suto,: 205–217. Belgrade: Association of Geophysicists and Environmentakists od Serbia (AGES).

Г.[авела], Б. 1956. Богдање, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II: централна Србија*, ур. Ђ. Бошковић: 193. Београд: Српска академија наука, Археолошки институт.

Дероко, А. 1950. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета.

Динић, М. 1978. Област централне Србије у средњем веку, у: *Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије*, прир. С. Ћирковић: 55–67. Београд: Српска књижевна задруга, Култура.

Ђенералштабна карта Краљевине Србије, секција Е. 7. Трстеник, 1 : 75.000, 1894 Београд: Главни Ђенералштаб војске и административне управе Краљевине Србије.

Ђорђевић, Т. П. 1898. Ситне белешке из Жичког и Студеничког среза, *Бранково коло за забаву, поуку и књижевност* 38, Сремски Карловци (17/29. септембар 1898), 1205–1214.

Đurić, D., Vukčević, J., Vučković, D., Vasiljević, J. i Cvetkov, V. 2020. Terenska nastava iz geofilike: arheološki lokaliteti na području Trstenika, u: *Prvi skup sekcije za arheometriju, arheotehnologiju, geoarheologiju i eksperimentalnu arheologiju Srpskog arheološkog društva: Aktuelna interdisciplinarna istraživanja – Tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope, 28. februar 2020. Zbornik radova*, prir. S. Vitezović, K. Šarić i D. Antonović: 30–36. Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Ђурић, С. 1985. *Љубостиња – Црква Успења Богородичиног*, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе.

Ђурић, С., Пејић, С., Крстановић, Б. и Темерински, С. 1991. Споменици у сливу Студенице – опис и стање, *Саопштења* XXII–XXIII (1990–1991): 183–225.

Здравковић, И. М. 1951. Старине из околине манастира Велуђа, *Старинар (н. с.)* II: 254.

Здравковић, И. М. 1970. *Средњовековни градови у Србији*, Београд: Туристичка штампа.

Зиројевић, О. 1994. Попис манастира Смедеревског санџака из 1516. године, *Саопштења* XXVI: 157–160.

Ивановић, М. 2015. „Добри људи" Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића, *Историјски часопис* LXIV: 159–187.

Каниц, Ф. 1989. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века* II, Београд: Српска књижевна задруга.

Карић, Г. 2014. *Оџаци у XIX веку*, Београд: Културно-просветна заједница Србије, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија".

Катић, Т. и Амедоски, Д. 2017. Караванџије нахије Петруш (треба Превешт – исправка аутора) из Левча 1502. године, *Мешовита грађа* XXXVIII: 7–25.

Коматина, И. 2016. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд: Историјски институт.

Коматина, И. 2020. И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. И. Коматина: 37–61. Београд: Историјски институт.

Коматина, И. 2020а. Неколико запажања о бици на Морави, *Историјски часопис* LIX, 39–60.

Ljubinković, M. 1973. Manastir Veluće, *Arheološki pregled* 15: 122–123.

Ljubinković, M. i Vukadin, O. 1966. Ljubostinja – Srednjovekovni manastir, *Arheološki pregled* 8: 167–169.

MAD 506, Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara 2009.

Марковић, О. 1990. Средњовековна црква у Горњој Горевници, *Гласник Српског археолошког друштва* 6: 150–153.

Марковић, О. 1995. Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* XXV: 33–45.

Милићевић, М. Ђ. 1876. *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија.
Миљковић-Бојанић, Е. Љ. 2004. *Смедеревски санџак 1476–1560: земља – насеља – становништво*, Београд: Историјски институт.
Мишић, С. 1998. Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве, у: *Свети Сава у српској историји и традицији: међународни научни скуп*, ур. С. Ћирковић, 93–105. Београд: САНУ, Краљево: Слово.
Мишковић, Ј. 1885. Топографски речник Јагодинског округа, *Гласник Српскоī ученоī друштва* 61: 1–205.
Мишковић, Ј. 1885а. Кратки опис Јагодинског округа, *Гласник Српскоī ученоī друштва* 64: 192–224.
Николић, Р. 1986. Запис о љубостињским странама и о трстеничком иконому Макарију, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 10: 38–44.
Павловић, Д. Ст. 1969. Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед, *Саопштења* VIII: 155–186.
Павловић, М. 2016. *Војно административно уређење Смедеревскоī санџака 1739–1788*, Докторска дисертација, ментор: проф. др Душко М. Ковачевић, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
Павловић, Р. Љ. 1961. Како су код нас цркве „летеле" (легенда и истина), *Научно-популарни списи САНУ* V, *Одељење друштвених наука* 3, 1–26.
Пандуревић, Ј. 2011. О чудесним, подземним и летећим црквама српске усмене традиције, у: *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић*, ур. М. Детелић и С. Самарџија, 397–416. Београд: Балканолошки институт САНУ, Филозофски факултет Универзитета у Београду.
Пантелић, Д. 1948. Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, *Споменик Српске академије наука* XCVI, *Други разред* 75: 1–41.
Петковић, В. Р. 1950. *Преīлед црквених споменика кроз повесницу српскоī народа*, Београд: Научна књига.
Петковић, В. Р. 1955. Манастир Велуће – историја и живопис, *Старинар (н. с.)* III–IV (1952–1953): 45–59, 75–76.
плем. Пирх, О. Д. 1899. *Путовање по Србији у īодини 1829*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
Поповић, Д. и Поповић, М. 2020. *Манастир Шудикова у Будимљи*, Беране: Епархија будимљанско-никшићка, Манастир Ђурђеви Ступови, Београд: Музеј Српске православне цркве.
Поповић, М. Д. 1968. *Трстеник и њеīова околина. Прилоī економско-īеоīрафском проучавању комуна*, Трстеник: Скупштина општине.
Радисављевић, Д. С. и Вукчевић, Ј. М. 2021. Фрагмент моравске камене пластике са локалитета Бачвиште у Јасиковици код Трстеника и његово могуће порекло, *Зборник Народноī музеја* XXV-1: 369–396.
Радисављевић, Д. С. и Вукчевић, Ј. М. 2021а. Локалитет Црквина у Љубостињском Прњавору код Трстеника, *Наша прошлост* 20: 11–28.

Радичевић, Д. 2014. У потрази за средњовековним Рудником: археолошка истраживања средњовековних налазишта, у: *Рудник, шајат векова*, ур. Б. Челиковић и М. Кнежевић, 285–312. Београд: ЈП Службени гласник.

Радичевић, Д. и Булић, Д. 2014. Прилог проучавања властеоске сахране у Моравској Србији, у: *Власт и моћ – Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године. Тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину*, ур. С. Мишић, 113–133. Крушевац: Народна библиотека, Београд: Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Радичевић, Д. и Зечевић, Е. 2014. Археолошка истраживања гробова у Манастиру Љубостињи, у: *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба: Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостињи*, ур. С. Мишић и Д. Јечменица, 223–232. Трстеник: Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија", Београд: Филозофски факултет у Београду, Центар за историјску географију и историјску демографију.

Радичевић, Д. и Цицовић, А. 2012. Археолошка истраживања на Руднику (2009–2011), *Гласник Друштва конзерватора Србије* 36: 36–41.

Радичевић, Д. и Цицовић, А. 2013. Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику, у: Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво, Ваљево: Завод за заштиту споменика културе, 237–248.

Радичевић, Д. и Цицовић, А. 2019. Археолошка истраживања средњовековних налазишта на Руднику 2009–2013. године, у: *Рудник 1: Истраживање средњовековних налазишта (2009–2013. године)*, ур. Д. Радичевић и А. Цицовић, 19–57. Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја.

Рашковић, Д. 2001. Трстенички крај у антици, *Крушевачки зборник* 7–8 (2000–2001): 7–29.

Рашковић, Д. 2002. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић и Е. Радуловић, 29–73. Београд: Византолошки институт САНУ, Крушевац: Народни музеј.

Рашковић, Д. 2014. Антички археолошки локалитети у широј околини манастира Љубостиње, у: *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба: Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у Манастиру Љубостињи*, ур. С. Мишић и Д. Јечменица, 233–256. Трстеник: Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија", Београд: Филозофски факултет у Београду, Центар за историјску географију и историјску демографију.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002. Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српског археолошког друштва* 18: 137–156.

Рашковић, Д. и Тошић, Г. 2009. Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Научни скуп: Манастир Каленић – у сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године*, ур. Ј. Калић, 67–90. Београд: Српска академија наука и уметности – Одељење историјских наука, Крагујевац: Епархија шумадијска.

Ристић, А. 2015. *Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања*, мастер рад, ментор: доц. др Дејан Радичевић, Београд: Одељење за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Ристић, А. 2017. Путеви у средњовековној жупи Левач, *Љубостињска приношења* 2: 135–146.

Ристић, А. 2025. Археолошки локалитети и покретни налази IX–XII века са простора Левча и Темнића, *Љубостињска приношења* 10 (2024–2025): 73–104.

Ристић, В. 1987. Феудално властелинство у Рибевштици, *Саопштења* XIX: 173–180.

Свети Сава, 1986. *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Спремић, М. 1972. Крушевац у XIV и XV веку, у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. А. Стошић, 9–24. Крушевац: Народни музej.

Стевовић, И. 2006. *Каленић – Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд: Филозофски факултет, Интерпринт.

Стефан Првовенчани, 1988. *Сабрани списи*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Стојановић, Љ. 1902. *Стари српски записи и натписи* I, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Тителбах, В. 1882. Манастир Љубостиња. Задужбина „Царице Милице", *Српске илустроване новине за забаву, поуку, уметност и књижевност* 26 (Нови Сад, 31. јула 1882): 213–214.

Тодић, Б. 2007. Време подизања и живописања Љубостиње, *Саопштења* XXXIX: 101–116.

Тодић, Б. 2021. Цркве Светог Јована у Студеници и Светог Николе у Ушћу, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира – Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић и И. Бугарски, 223–236. Београд: Археолошки институт, Omladinsko pozorište Dadov.

Topografska karta, Sekcija Kraljevo 4–2 (Vrnjačka Banja – sever), br. lista 530–4–2, 1 : 25.000, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Topografska karta, Sekcija Kraljevo 4–4 (Vrnjačka Banja – jug), br. lista 530–4–4, 1 : 25.000, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Topografska karta, Sekcija Kruševac 3–1 (Medveđa), br. lista 531–3–1, 1 : 25.000, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Topografska karta, Sekcija Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3, 1 : 25.000, 1971 Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Тошић, Г. 2008. Заштитна археолошка истраживања манастира Велуће, *Археолошки йреїлед (н. с.)* 4 (2006): 168–171.
Узелац, А. 2018. *Крсшаши и Срби, (XI–XII век)*, Београд: Утопија.
Цветковић, Б. и Гаврић, Г. 2015. Манастир Велуће, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
Шкриванић, Г. 1974. *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд: Туристичка штампа.
Шуица, М. 2000. *Немирно доба срйскоїа средњеїа века – Власшела срйских областних їосйодара*, Београд: Службени лист СРЈ.
Шупут, М. 1991. *Сйоменици срйскоїа црквеноїа їрадишељсшва XVI–XVII век*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Dejan S. Radisavljević
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Milan B. Milovanović
Institute of Archaeology, Belgrade

THE CHURCH OF ST. PETKA ON GRABOVAČKO BRDO NEAR TRSTENIK AND THE ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF ITS SURROUNDINGS

Keywords: *Church of St. Petka, Grabovačko Brdo, Ljubostinjski Prnjavor, Bogdanje, topography, sacral architecture, Middle Ages*

The Church of St. Petka (St. Paraskeva), located on Grabovačko Brdo in the vicinity of Trstenik, represents a small and insufficiently studied medieval sacral monument in the wider area of the Ljubostinja Monastery. Although it has been mentioned in scholarly and travel literature since the second half of the 19th century, it has not been the subject of systematic archaeological or architectural research. The present study aims to provide a reliable basis for future investigations by documenting the current state of preservation, analysing its architectural characteristics, and situating the site within its broader historical and topographical context.

The church is situated on a plateau on the southern slope of Grabovačko Brdo, within the cadastral area of Ljubostinjski Prnjavor, near the border with the village of Bogdanje. This position provides extensive visual command over the Zapadna Morava valley and places the site in proximity to important medieval communication routes, which connected it with the interior of the Levač region and further with major ecclesiastical and political centres, including Žiča, Kruševac, and Rudnik. During the Middle Ages and the Ottoman period, this area functioned as an important traffic junction, contributing to its economic and cultural development.

Historical sources indicate that the territory of present-day Ljubostinjski Prnjavor and Bogdanje formed part of the medieval *župa* of Levač, incorporated into the Serbian state in the late 12th century. Following the establishment of the Serbian Archbishopric in Žiča in 1219, the region came under its jurisdiction. The area reached its peak during the reign of Prince Lazar in the late 14th century, particularly after the establishment of Kruševac as a political centre. Although the founding charter of the Ljubostinja Monastery has not been preserved, it is

likely that the surrounding villages, including the area of the Church of St. Petka, belonged to its estate.

Archaeological evidence from the wider area indicates continuous occupation from prehistory through Antiquity and the Medieval period. Nearby sites include the remains of the medieval fortress known as Jerinin Grad, as well as several church sites and necropoles recorded since the 19th century. Excavations at the site of Đurovača confirmed the existence of a Late Medieval single-nave church, while surveys in Ljubostinjski Prnjavor identified another smaller sacral structure associated with a necropolis.

Architecturally, the Church of St. Petka is a modest single-nave building with a rectangular ground plan and a semi-circular apse on the eastern side. Its external dimensions are approximately 8 x 5.10 meters, and its walls are constructed of roughly dressed stone bonded with lime mortar, with a thickness varying between 0.63 and 0.69 meters. The interior is spatially undifferentiated, and the building lacks a dome, placing it within a broader group of small rural churches characteristic of the central Balkans in the Late Medieval period.

The church originally had a single western entrance. Lighting was provided by three windows, located on the apse and lateral walls. The altar area contains several niches, whose present dimensions were the result of later enlargements. No traces of fresco decorations have been identified.

During the second half of 19th century, the Church of St. Petka was already in a ruined state, without its vaults and with partially collapsed walls. Based on the available evidence, it is reasonable to assume that the destruction occurred in the late 18th century, possibly during the period of Kočina Krajina (1788–1791), when the nearby Ljubostinja Monastery also suffered damage.

The present appearance of the church is largely the result of restoration works carried out between 1903 and 1942. During this phase, the walls were rebuilt in brick, a barrel vault was added over the nave, and a semi-dome over the apse. Additional interventions included the opening of the northern entrance, and the addition of a porch along the western wall of the church.

Typologically and technically, the Church of St. Petka shows close parallels with several Late Medieval churches in the region, including those at Ušće near Kraljevo, Šudikova near Berane, and at sites in Rudnik, and the valleys of the rivers Zapadna Morava and Crnica. These analogies, together with its architectural characteristics, suggest a dating within the period from the mid-14th to the mid-15th century.

The original dedication of the church remains unknown, as does the identity of its ktetor. Later tradition associates the site with the legendary figure of Jug

Bogdan, but this attribution most likely derives from folk etymology related to the nearby village of Bogdanje. The current dedication to St. Petka reflects a later cult practice, possibly connected with the tradition of visiting the site on Fridays.

In conclusion, the Church of St. Petka represents a valuable example of a small medieval rural church, whose significance lies not only in its architectural features, but also in its position within a wider sacral and communication landscape. Despite later alterations, the lower parts of its walls and basic spatial organisation preserve essential elements of the original structure. Future archaeological excavations and detailed architectural surveys are necessary to clarify unresolved questions regarding its chronology, function, and role within the medieval ecclesiastical network of the Trstenik region.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.7

РУДНИК ГВОЖЂА У СЕЛУ БА КОД ЉИГА[1]

Александар Ђукић
Удружење Челник, Љиг
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: alekdjukic@yahoo.com

Прегледни рад
Примљено: 30. 4. 2026.
УДК: 904:622.012.2(497.11)”15/17”
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Апстракт: *У раду се сумирају досадашња сазнања о руднику гвожђа у селу Ба код Љига, који до сада није био предмет опсежнијих истраживања. Подаци добијени о руднику у овом селу углавном су изношени уз податке о другим рудницима или су коришћени као уводни оквири. Сам рудник се налазио на брду Рујевац, које данас убрзано нестаје услед интензивне експлоатације камена, те се може сматрати да је добар део података заувек изгубљен. Сврха је циљ овог рада да сумира досадашња сазнања о руднику гвожђа кроз анализу историјских извора, материјалних сведочанстава и наративних извора који и данас постоје у селу. Османски извори сведоче о организованој и интензивној експлоатацији гвоздене руде и производњи топовске ђулади у селу Ба од средине 16. до почетка 18. века.*

Кључне речи: *Село Ба, османско рударство, Љиг, гвожђе, индустријско наслеђе, раномодерни период, нахија Рудник*

Увод

Рударство представља један од кључних привредних и стратешких сегмената у историји средњовековне Србије и касније, Османског царства. Простор данашње Србије, са развијеном мрежом рудника и металуршких центара, имао је значајну улогу у снабдевању војне индустрије, али поједини локалитети унутар тог система остали су недовољно истражени. Један од таквих примера представља рудник гвожђа у селу Ба код Љига, који је у досадашњој литератури углавном спомињан узгредно или као део ширих истраживања. Фрагментарни подаци о овом руднику нашли су своје место у различитим студијама, али до сада не и на једном месту.

[1] Рад је настао у склопу пројекта „Осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба: културно наслеђе у функцији одрживог развоја села”, који спроводи Удружење Челник у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево, а финансиран је донацијама приватних лица.

Карта 1. Положај села Ба у оквиру општине Љиг и Колубарског управног округа (израдио Лазар Томовић)

Map 1. Location of the village of Ba within the Municipality of Ljig and the Kolubara administrative district (made by Lazar Tomović)

У оквиру пројекта „Осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба: културно наслеђе у функцији одрживог развоја села", који реализује Удружење за неговање културног наслеђа Челник из Љига, у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом Ваљево и Заводом за заштиту споменика културе Ваљево, један од пројектних задатака био је прикупљање и обрада познатих података о културној баштини села Ба. Један део те грађе односи се на стари рудник гвожђа који се налазио у овом селу. Стога, циљ овог рада је да на основу анализе доступних историјских извора, материјалних сведочанстава и усмених предања, изврши синтезу досадашњих сазнања о руднику у селу Ба, као и да покуша да одреди његов значај у оквиру ширег рударског система Смедеревског санџака и Османског царства у целини.

Метод рада

Истраживање се заснива на интердисциплинарном приступу који интегрише историјску анализу, археолошку интерпретацију и етнолошка запажања, са циљем реконструкције функције и значаја рудника у селу

Ба у оквиру османског војноиндустријског система. Полазиште рада чини критичка анализа писаних извора и историографске литературе, кроз коју се утврђују хронолошки оквири, организација производње и економски капацитети рудника.

Писани подаци су доведени у везу са материјалним сведочанствима прикупљеним приликом теренских истраживања. На тај начин омогућена је просторна и функционална реконструкција рударских и металуршких активности. У том контексту, локалитет се анализира као део шире мреже производних центара који су снабдевали османски војни систем. Применом природно-научних метода (EDXRF анализа) добијени су подаци о саставу руде, који доприносе разумевању технолошких аспеката производње. Усмена предања су коришћена као комплементаран извор, уз критичку проверу и укрштање са другим типовима података.

Метод компаративне анализе омогућио је позиционирање рудника у селу Ба у односу на друге рударске центре у Смедеревском санџаку и ширем балканском простору, чиме се превазилази локални карактер истраживања и отвара питање његовог стратешког значаја. Ограничења рада огледају се у фрагментарности извора, изостанку систематских археолошких ископавања и противречношћу наративних извора, што условљава да се резултати тумаче као радне хипотезе, отворене за даљу проверу.

Географско-историјски оквир

Село Ба налази се у данашњој општини Љиг, удаљено од насељеног места Љиг око 10 км у правцу југозапада (Томовић 2020, 8–9). Смештено је на северним обронцима Сувобора, а пејзажом доминира клисура реке Љиг која извире у овом селу под брдом Гучевом и протиче његовим средиштем у правцу североистока (Карта 1). Пејзажом доминирају обронци Сувобора: Груковица и Гучево с јужне стране, брдо Рујевац са запада и брдо Грађеник са истока. Поред клисуре коју формира река Љиг, значајан део села простире се на висоравнима Рајца и Сувобора и носи назив Башка поља (Павловић 1907, 525–526) (Карта 2).

У историјским изворима из средњег века немамо сачуван спомен села Ба, али од значаја нам је Повеља краља Жигмунда Луксембуршког од 10. марта 1392. године, у којој се спомиње жупа Љиг (Исаиловић 1989, 96), која се засигурно налазила у најнепосреднијој близини села Ба. Најсигурнији сведок да је село постојало током средњег века јесте Црква Светог Илије, чија се градња датује у крај 14. и почетак 15. века (Јеж 1999, 229–234; Ђукић 2025, 180–212).

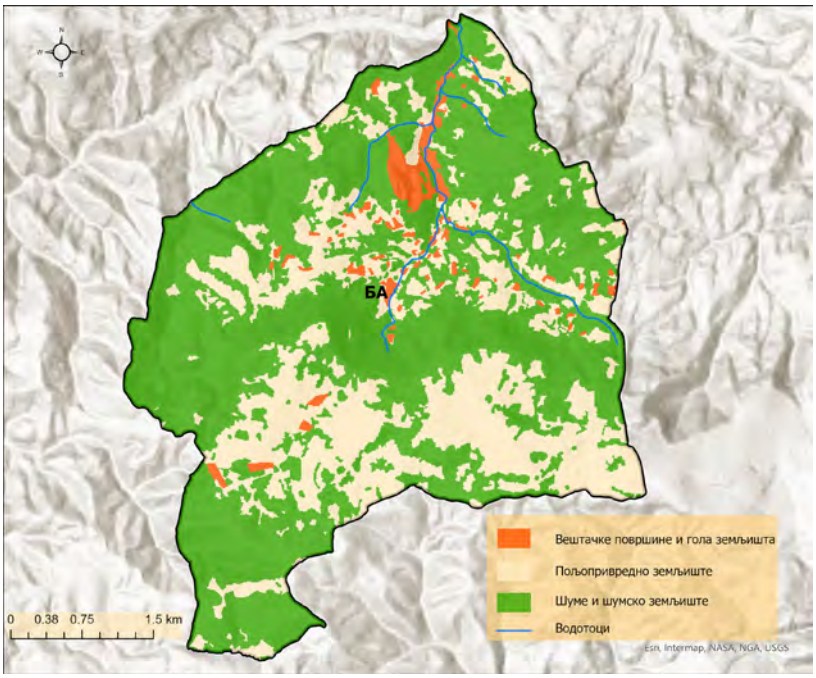

Карта 2. Село Ба (израдио Лазар Томовић)
Мар 2. Village of Ba (made by Lazar Tomović)

Прва половина 16. века било је време када долази до реорганизације османског рударства. Традиционални начин пословања у српским рудницима су срушени тиме што је Порта ставила све руднике под своју непосредну контролу додељујући их царском хасу. Уз то, забрањен је слободан промет металима и рудама, као и њихов извоз, што је највише утицало на закупце из Дубровника, Котора и других приморских места, који су сада морали да траже нова тржишта или послове. Рудници почињу да раде за потребе војне индустрије и на њихово чело постављани су надзорници Порте – емини. Ове мере, као и честа ратна дејства на подручју Смедеревског санџака условиле су гашење неких старих рудника или смањен обим њихове производње (Поповић 2000, 576). Управо је на таласу ових промена започета (или обновљена) рударска активност у селу Ба, које се у османским дефтерима спомиње као *Madeni Bah* или *Bah demir madeni* (Simić 1976, 101). Ба се спомиње од 1559/60. као део Рудничке нахије када у њему почиње са радом рудник гвожђа. У селу је тада пописано 13 домова и два неожењена мушкарца, док је приход од села износио 300 акчи. У попису из 1572. године било је 22 дома са приходом од 600 акчи (Аличић 1985, 42, 262).

Током 17. века, село Ба са рудником се спомиње у попису рудничке џизије 1639. године када је у њему пописано 37 кућа (Зиројевић 1997, 44). Село Ба спомиње и турски путописац Евлија Челебија у својим путописима из 1662. године, говорећи да *река Љиг извире у Црној Гори у селу Пах, а улива се у реку Колубару близу касабе Ваљево* (E. Čelebija, 1967, 331–332).

Током 18. века, бележи се пад села. Аустро-турски рат 1716–1718. опустошио је Србију. Рудничка нахија била је једна од најтеже погођених ратом, па је након ратних дејстава на овом простору забележено 54 ненасељена и 38 насељених села. Тако у аустријском попису из 1718/19. године, у селу Ба има свега 10 домова (Пантелић 1948, 11, 25). Из јула 1719. године располажемо податком да се Ба налази на списку села погођених градом. У аустријском попису из 1735. године, село Ба, као део рудничког дистрикта има 8 домова, док га на попису села из 1738. године нема (Павловић 1907, 527–529).

Историјат истраживања

Рудник гвожђа у селу Ба дуго је познат у науци. Прве податке о остацима рударске делатности на овом месту доноси нам Јован Мишковић у свом опису Рудничког округа, бележећи да се десно од цркве налази згура, а нешто ниже и *остаци од некаквих земљаних казана и топионица*, те Мишковић закључује да је *овде некад морала каква фабрика бити коју је вода окретала* (Мишковић 1875, 145), док је прве османске изворе о руднику објавио Р. Анхегер (Катић 2005, 50). Током 1888. године, село Ба је посетио и рударски инжењер С. Гикић, који узгред бележи да се овде налази лежиште топионичарских згура и других продуката (Simić 1976, 100). Значајне податке о башком руднику оставио је Љубомир Павловић у својој антропогеографској студији *Колубара и Подгорина* из 1907. године, бележећи локалну топонимију, народна предања и материјалне остатке везане за старо рударство (Павловић 1907, 528–530). Од великог значаја су теренска истраживања геолога Василија Симића, родом Љижанина, који је био добро упућен у локалне прилике. Он је као студент обилазио село Ба и том приликом оставио значајне записе о ономе што је тада затекао и чуо од локалног становништва, а што је касније записао у раду о некадашњем рударству гвожђа у Шумадији (Simić 1976, 96–105).

Након Другог светског рата, село Ба обилазе Милутин и Драга Гарашанин у оквиру Великог археолошког рекогносцирања НР Србије, бележећи штуре податке о руднику и шљакиштима које су затекли (Бошковић ур. 1956, 22). Велики помак у истраживању башког рудника доноси Ђурђица Петровић пишући о ливењу топовске ђулади у Србији током 15. и 16. века,

преводећи значајне податке од турских аутора, захваљујући чему смо добили податке о томе када почиње масовна производња и које врсте топовске муниције су произвођене у селу Ба (Petrović 1966, 162–180). На ову студију надовезује се рад Милана Васића о мартолосима у југословенским земљама, задуженим за успостављање јавног реда и мира у Османском царству, па и у рудницима где су њихови одреди били распоређени (Vasić 1967). Превођењем османских дефтера додатно су увећана наша знања о руднику у селу Ба. У томе се истакла Радмила Тричковић, објављујући извесне податке о руднику гвожђа у селу Ба у монографији *Београдски пашалук 1687–1739* (Тричковић 2013, 234), затим Ахмед Аличић преводећи дефтере за неке области у западној Србији (Аличић 1985) и Олга Зиројевић у више својих радова, између осталог и о Јуруцима у башком руднику (Зиројевић 1997; Зиројевић 1986, 49–56). О башком руднику, уопштено су писали Тома Поповић у трећем тому *Историје српског народа* (Поповић 2000, 575–646) и Радован Самарџић у четвртом тому овог капиталног издања (Самарџић 1986, 7–18).

У новије време, неизоставну карику за истраживања башког рудника представља монографија *Старо српско рударство* Симе Ћирковића, Десанке Ковачевић-Којић и Руже Ћук из 2002. године, који сумирају део дотадашњих знања о овом руднику (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, 2002). На ова и претходна истраживања надовезују се Срђан и Татјана Катић пишући о рударству на простору Балкана (Катић 2006, Катић 2007, Катић 2009, Катић 2015). Највећи допринос истраживањима рудника у селу Ба дао је управо Срђан Катић у својој докторској дисертацији о рударству и металургији у Османском царству на примеру Смедеревског санџака, у којој је преведена и објављена значајна грађа из османских извора о овом руднику (Катић 2005). Иако спомињан релативно често у радовима и монографијама који нису остајали незапажени, рудник гвожђа у селу Ба никад није био део јединствене студије, што ће бити циљ овог рада.

Историографски преглед рударске активности

О почетку рударске активности у селу Ба засада не располажемо прецизним подацима. Постоји основана могућност да су рудник са околним насељем формирали Саси који се у Србији појављују средином 13. века, у време владавине краља Стефана Уроша I (Динић 1955, 1–27; Ћирковић 1981, 344–345). На ову претпоставку указује првобитан назив села *Бах*, који на немачком језику значи „поток" (*Bach*) (Лома 2006, 14). С обзиром на то да се оближњи Рудник спомиње у историјским изворима од 24. октобра 1296. године (Мишић 2018, 8), а да је присуство саског нотара у овом месту посве-

дочено од 1312. године (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002, 28), основана би била претпоставка да су локалним Сасима била позната и рудна богатства околних места. Током 15. века, на подручју северозападне средишње Србије спомињу се рудници у Бохорини, Зајечи, Крупњу, Борини, Црнчи, Липнику, Великој Реци, Трешњици итд. (Спремић 1994, 93–107). Развијено рударство у овом делу Србије током средњег века остављају основану претпоставку да је и башки рудник основан у средњем веку. *Бах* такође може значити и „вика", „бука", „застрашивање" (Лома 2006, 260). Ово тумачење такође се може везати за рударску активност која по својој природи ствара буку, али је мање вероватна. Василије Симић датује почетак рударства у селу Ба за средњи век, везујући га за оближњи Рудник. Он даље каже да се у башкој топионици током средњег века израђивао рударски алат, мада за овакве тврдње још нема поузданих доказа (Simić 1976, 101).

Почетак рударства у селу Ба може се поуздано пратити у историјским изворима од средине 16. века. У документима из 1559/1560. године спомиње се село Ба (Бач), које припада Руднику и опслужује рудник гвожђа, па су на основу фермана као накнаду за службу у руднику сељаци ослобођени плаћања законских (редовних) и ванредних пореза. Плаћали су само глобе, свадбарину, пољачину и крвнину (Аличић 1985, 42; Петровић, 2020, 24). У почетку, рудник у селу Ба био је једна од производних јединица оближњег Рудника. Због свог сезонског карактера, рудник у селу Ба није имао свој руднички кадилук, већ је све време свог рада био под надзором рудничког кадије (Катић 2005, 51, 150).

Први познати ферман Порте у ком се спомиње масовна производња топовске ђулади у башком руднику потиче од 15. марта 1568. године[2] и у њему се спомиње заповедник рудника Бах, чауш Мехмед, који је проследио 2.217 топовске ђулади у Београд док је остатак задржао у руднику. Ово је време када се сав потребан алат за рад допремао из београдске тврђаве, што указује да је рад у башком руднику и даље био у почетној фази (Катић 2005, 217–218).[3] У слично време, упућена је заповест да се у башкој ливници изли је 15.000 ђулади, а из једне друге заповести видимо да је до 8. новембра 1568. године у селу Ба, поред стандардне производње, било неопходно излити и 3.500 ђулади за бадалошке топове (Petrović 1966, 173–174). У једном документу из 1567. године затражено је да се око послова израде топовске ђулади ангажују кнезови, примићури и мартолоси (Vasić 1967, 123). Поред њих,

[2] Податак се заправо односи на 1567. годину (Катић 2005, 218).

[3] Постојале су две основне врсте топовске ђулади: пуне (*yavarlak*) и шупље (*kumbara*) (Petrović 1966, 171).

били су неопходни и стручњаци за ливење топовске ђулади, чији је посао био веома цењен. Тако се 1591. године спомиње извесни Сулејман, стручњак за ливење ђулади у башком руднику, коме је Порта на предлог београдског кадије-муфетиша повећала приходе тимара за 1000 акчи (Катић 2005, 160).

У топионици башког рудника, произвођено је више типова топовске муниције. Међу њима је претежно била ђулад калибра од 2 до 4 оке,[4] коришћена за напад на тврђаве. Произвођена је муниција за опсадне топове бађалошке, чија су ђулад тежила 16 ока, затим за забразене (шахи и мали забразени), као и колонборне и шајка топове (средње и велике), коришћене претежно у морнарици, али коришћених и у копненим операцијама. Колонборне су имале калибар пројектила од 3, 5, 7, 9 и 11 ока (Petrović 1966, 173).[5] За ливење топовске ђулади и стручне топиничарске послове били су задужени сами становници села Бах, док су рад надзирале тобџије. Ђулад из Баа прослеђивана је у Београд, Истанбул, али и на границу са Млетачком Републиком (Катић 2005, 221, 225–226). Поред производње топовске муниције у селу Ба, оловна топовска ђулад ливена је и у оближњем Руднику (Катић 2007, 146).

Радна сезона трајала је шест месеци, од 6. маја до 8. новембра. Поред локалног становништва, у руднику су радили и сезонски радници, међу којима су најмасовнији били Јуруци, номадски народ из Мале Азије, Татари и муселими (Катић 2005, 51, 68). Долазак Јурука у башки рудник прати се од 1568. године из Текирдага, Овчег Поља, Солуна и Налдокена. Међу њима, само је текирдагских Јурука било 323 оџака, односно 1615 људи (ешкинџија), док је процена С. Катића да је на рад у башки рудник долазило по 5000 Јурука годишње. Наредне године, у Ба је пристигло око 3709 људи, међу којима су били Јуруци из Солуна и Овчег Поља, Татари из Тирхале, Добруџе, Јанбола и Актава и муселими из Чирмена (Катић 2005, 219–223). Током 1579. и 1580. године у овај рудник упућује се смена јамболских и добруџских Јурука, од чега је ових других смену чинило 62 човека. Наредне 1581. године, у башки рудник је упућена смена од 419 оџака текирдагских Јурука на посао ливења топовске ђулади након одустајања од похода на исток (Зиројевић 1986, 51). Поред Јурука, у башком руднику су радили и муселими, припадници војничког реда јаја, који од средине 15. века обављају споредне војне послове. Током 1568. године, у башки рудник требало је да дође смена од 350 муселима из Чирмена (Катић 2005, 220).

[4] 1 ока износи око 1,282 килограма.

[5] У османској артиљерији најчешће се спомињу топови: бађалошка, односно бадалушка (тип опсадног топа), бањемез, колонборна, шајке (мале, средње и велике), шакалоз, дарбзен/дарбузен или забразен, пранге и хавањи/хавани (Petrović 1966, 171).

Поред сезонских радника, током рударске сезоне, у селу Ба су боравили и аргати из Смедеревског санџака, тобџије из Смедерева, обезбеђење рудника (мартолоси) и разне занатлије и трговци (Катић 2005, 97). За потребе сезонских радника у башком руднику било је неопходно обезбедити довољно залиха хране, за шта су биле задужене кадије Рудника, Ваљева, Ужица, Крушевца, Параћина и Смедерева, а касније су овој обавези прикључена и села хаса рудника Железник (Катић 2005, 221).

Рад у руднику и топионици захтева масовну употребу потрошних материјала попут ватросталне глине, дрвне грађе и ћумура. Док су неки рудници откупљивали ћумур од локалних ћумурџија, други рудници су ангажовали сопствене ћумурџије, што је био случај са башким рудником (Катић 2009, 197–203). Масовна производња топовске муниције која почиње 1568. године изискивала је потребу за доласком 130 ћумурџија из Новопазарског и Крушевачког кадилука, чија је радна сезона трајала шест месеци. Већ следеће, 1569. године, у Ба долазе и ћумурџије из Ужичког, Чачанског и Крагујевачког кадилука. У руднику су добијали све потребне намирнице и алат који су задуживали и на крају сезоне враћали. Стварањем радничког хаса 1571/72. године, престала је потреба за довођењем ћумурџија из суседних кадилука. Према процени С. Катића, у башком руднику, где је изливано преко 20.000 топовске ђулади (за једну оку гвозденог ђулета било је потребно 10 ока ћумура), било је потребно око 32.000 товара, односно 3.200.000 ока ћумура (4.096 тона), што свакако представља доњу границу (Катић 2009, 203–204).

Године 1571/72. створен је велики раднички хас рудника у селу Ба, у чији састав је ушло 92 села (Petrović 1966, 175).[6] Исте године, отворен је рудник гвожђа у Каменграду, западно од Бањалуке. Том приликом, емину башког рудника наређено је да за потребе покретања погона, у Каменград пошаље ливце и раднице, као и да допреми калупе, пијуке, лопате и осталу потребну опрему (Petrović 1966, 174–175). Попис из 1572. сведочи да су Башани те године били ослобођени ванредних пореза због служења у руднику, те плаћају само редовне порезе одсеком (унапред одређена сума, без обзира на број становника). Тада је село Ба имало 22 дома (Аличић 1985, 262–263; Петровић, 2020, 24).

Муката рудника у селу Ба је давана под закуп, као што је то била уобичајена традиција у османском рударству. Засада располажемо једним податком из 1584. године о закупу мукате хаса рудника Ба заједно са хасом

[6] Раднички хас чини група села која се за потребе рудника издвајају у посебно добро под управом емина рудника. Становници ових села обављају послове везане за рудник, а заузврат су ослобођени одређених пореза (Катић 2005, 98).

Моровић за 220.000 акчи (Катић 2007, 148). Пред почетак Великог бечког рата (1683–1699), мукаτа рудника Бах износила је 203.000 акчи и исплаћивана је оџаклуку царске тополивнице (Катић 2005, 272).

Производњу су пратили и инциденти. Током 1568. године, на њумурџије у башком руднику извршена су три ноћна препада у којима је било много повређених. Разбојници су тада однели личне ствари радника, алат, 25 товарних коња па чак и залихе хране (Катић 2009, 203). Из тог разлога било је неопходно обезбедити рудник. За ову потребу у почетку су били ангажовани примићури и мартолоси, како се то наводи у једном османском дефтеру из 1567/68. *од старине* (Vasić 1967, 122–123). Оснивањем радничког хаса, у Ба је упућено 80 смедеревских мартолоса са задатком да штите њумурџије и дрвосече у руднику током сезоне (Катић, 2009, 203). Поред овога, башки рудник је имао и свој џемат од 29 мартолоса из села у Рудничкој, Колубарској и Ваљевској нахији, о чијем је постављењу султан донео ферман 1572/73. године на предлог београдског кадије. Поред ових мартолоса, јавља се и већи број мартолоса који су обављали друге послове, а долазили су махом из Београдске и Лепеничке нахије (Vasić 1967, 123–124). Башки мартолоси плаћали су знатно веће порезе него што је то било уобичајено зато што је служба у башком руднику била сезонска и трајала свега шест месеци (Катић 2005, 259).

Мартолосима башког рудника управљао је спахија у звању сердара. Током 1586. године, то је био извесни спахија Насух (Катић 2005, 259). Познато нам је неколико имена мартолоса који су чували рудник у селу Ба из дефтера умрлих примићура, мартолоса, шахинџија и чакрџија Смедеревског санџака за 1571/72. годину. У њему се спомиње извесни Војин из села Горњи Шин у Лепеничкој нахији, који је те године преминуо на месту мартолоса рудника Бах, а на тој функцији га је заменио син Радосав (Vasić 1967, 107). На другом месту спомињу се Никола Дошлица из села Томоловац у Лепеничкој нахији, кога на служби замењује извесни Јован (син Драгише). Из исте нахије, из села Чирковница, Вука Бубића након смрти, замењује брат Вујица (Vasić 1967, 107–108). Из Ваљевске нахије, пописани су следећи мартолоси: Врањеш Вук (из непознатог села), кога је заменио брат Радица; из Београдске нахије спомињу се: поп Јован Радић из села Баташина, кога је заменио брат Андрија. Међу умрлима се спомиње и Комлен Грујо из Ваљевске нахије као примићур села Богојевац и царског хаса Бах (Vasić 1967, 109). Године 1586. спомиње се Вукин, син Новака из села Рујиновац у Лепеничкој нахији, који долази као мартолос уместо преминулог брата Илије; 1592/93. постављен је Матија, син Хераков из Моравско-рудничке

нахије, уместо преминулог оца. Током 1603. године спомиње се Вукоје, син преминулог Ђуре из Доње Лужине у Рудничкој нахији, а 1621. спомињу се мартолоси Павко и његов син Лазин из села Влајковац у Ваљевској нахији, као и Комлен, син Вуков из села Лопатница из исте нахије (Vasić 1967, 124).

Ради додатне сигурности, Порта је почетком 1572. године донела одлуку да се башки рудник заштити паланком. Међутим, због недостатка простора и негодовања посаде и локалног становништва, посао није ишао уобичајеном динамиком. Радови на градњи паланке су започети у пролеће 1572. и врло брзо обустављени. Како се тај посао није реализовао ни наредних година, 1575. године се одустало од изградње паланке, а смедеревски санџакбег Мухарем оставио је белешку да су мештани села Ба запретили да ће се раселити уколико дође до њене изградње. Проблем је превазиђен договором да се у селу изгради чврст амбар у ком би се чували муниција и алат, а за чију безбедност би јемчили становници села (Катић 2005, 248–250).

Почетком 17. века, наставља се индустријска активност у селу, где су постојали рудник гвожђа и прерађивачки погони. Тако је 1602/3. године у селу Ба произведено 20.000 топовске ђулади. За рудник је тада било везано 31 село са преко 520 домаћинстава у Рудничкој и Лепеничкој нахији. У Бау су са стране довођени Јуруци и Татари, а одатле су стручни радници слани да развијају рударску производњу у Каменграду у Босанској крајини (Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, 2002, 187). У једном дефтеру из 1621. године сазнајемо да се емин рудника у том моменту звао Хусеин и да је те године умро извесни Филип из села Лопатница у Ваљевској нахији, мартолос рудника. Будући да није имао мушких потомака, Хусеин се заложио да у службу уђе Комлин, син Вуков, Филипов рођени брат (Vasić 1967, 111). У попису џизије рудничке области из 1639. године и даље се спомиње башки рудник без ближих података (Зиројевић 1997, 43–44). Средином 17. века производња у башком руднику је смањена и одређена на укупну тежину од 100.000 ока ђулади годишње (Катић 2005, 226). У другој половини 17. века, башки рудник је и даље имао обавезу да испоручи 100.000 ока ђулади у вредности од 203.000 акчи. Из рачуна за 1698. годину, види се да башки рудник и даље испоручује топовску муницију за Београд (Тричковић 2013, 234). Пред почетак Великог бечког рата башки рудник био је један од четири велика рудника у Смедеревском санџаку поред Кучајна, Мајданпека и Рудника. Тада је у башком руднику произвођена ђулад од 9 до 14 ока, што значи да је годишње произвођено око 8700 комада ђулади (Катић 2005, 226–227, 272).

Почетком 18. века, на подручју Смедеревског санџака, одржали су се једино рудници у Мајданпеку, Кучајну и Бау (Тричковић 2013, 233–234).

Током 1702. године, башки рудник припадао је Бањалучком кадилуку, што се може објаснити повезаношћу са рудником гвожђа у Каменграду, који је такође потпадао под исти кадилук, а коме је башки рудник био подређен у управном и судском погледу (Катић 2005, 281). Из сачуваних података видимо да производња полако опада, тако да је 1716. године обавеза башког рудника била да испоручи 90.000 ока ђулади (Тричковић 2013, 233–234). Након Аустро-турског рата 1717–1718. године, о руднику у селу Ба више нема спомена.

Материјална сведочанства

Прве конкретне вести о материјалним траговима рударске делатности доноси Љубомир Павловић 1907. године, када бележи да се источно од брда Рујевац, ближе сеоским кућама, налази потез звани Згариште, где су по предању биле зграде за становање рударског особља, као и велике топионице и магацини за складиштење руде. Недалеко одавде, налазио се потез звани Кућишта, за који предање каже да представља остатке некадашњих рударских насеља. Тада су на површини и даље били видљиви остаци старих зидова, као и велики број шљакишта (Павловић 1907, 528–529). Драгоцено је сведочење Василија Симића, који прецизније описује стање на терену 1924. године када је први пут посетио локалитете у селу Ба, као и други пут педесетих година 20. века. Приликом прве посете, В. Симић је затекао троскиште, а изнад њега остатке две пећи кружног облика, пречника 70–80 цм, са зидовима дебљине око 10 цм израђеним од иловаче, чији су остаци били видљиви изнад земље. Поред ових пећи видео се јаз којим је довођена вода ка овим пећима. Ове пећи порушене су око 1930. године (Simić 1976, 100, 102). С. Катић претпоставља да су ове пећи биле високе око 1,5 м, што је спадало међу најмање примерке, с обзиром на њихову специфичну намену (Катић 2005, 83). Милутин и Драга Гарашанин такође спомињу овај локалитет, називајући га Јаћимовића воћњак, пишући да се на овом месту налазе остаци рударске шљаке (Бошковић ур. 1956, 22).[7]

Овај локалитет смештен је на десној обали реке Љиг, у близини места где водоток престаје да се спушта низ падине брда Гучево и започиње хоризонталан ток низ алувијалну раван. Према сведочењу мештана, читаво брдо на ком се налази домаћинство породице Јаћимовић заправо представља вештачку творевину насталу од рударске шљаке. На овом потезу, данас

[7] Милутин и Драга Гарашанин у тексту наводе да је рударска шљака настала као последица праисторијског рударства, будући да се на истом потезу налазе и две хумке, оквирно датоване у метална доба.

Сл. 1. Троскишта на локалитету Јаћимовића воћњак
Fig. 1. Slab heaps at the site of Jaćimovića Voćnjak

се јасно уочавају остаци погона за топљење руде. Средином имања, уочава се просек за који мештани тврде да је остатак старог речног корита. Лево од корита уочавају се шљакишта у виду повећих гомила, на чијој се површини већ појављује рударска шљака.[8] Ове гомиле се спуштају каскадно низ падину, а њихов број и обим није било могуће одредити с обзиром на то да је читав терен зарастао у густо шибље (сл. 1). Уз једно од ових шљакишта постоје и остаци зидног платна, чије се датовање тренутно не може одредити. Читавим потезом, мештани изоравају рударску шљаку и гвоздене одливке.

Јаћимовића воћњак био је само мањи прерађивачки погон. Главни погон налазио се код данашњег сеоског гробља на десној обали реке Љиг. Почетком 20. века, на овом потезу били су видљиви остаци 6–7 пећи у облику великих казана.[9] Око ових пећи, људи су проналазили топовску ђулад тежине око 15 килограма (око 11,7 ока, што приближно одговара калибру за топове типа колонборна). Вода за испирање руде у овом погону довођена

[8] Томислав Јаћимовић, власник имања каже да на овим шљакиштима никада није успевала ниједна пољопривредна култура, па је из тог разлога на читавом потезу засађен воћњак.

[9] Народ су ове пећи подсећале на казане па су их зато тако и звали.

Сл. 2. Остаци некадашњег јаза код сеоског гробља

Fig. 2. Remains of a former ditch near the village cemetery

је, према претпоставци Василија Симића, преко јаза који је доводио воду у Пантелића воденицу испод главног гробља (Simić 1976, 102) (сл. 2). Данас се на овом потезу и даље изоравају велике количине рударске шљаке, а сећање на топионице је и даље живо. Јаз за Пантелића воденицу данас је затрпан, али се и даље може разазнати на терену.

У подножју брда Рујевац, дуж водотока истоименог потока, налазе се остаци руде гвожђа и рударске шљаке (сл. 3). Вода у овом потоку оставља трагове окер и црвенкасте боје, што указује на присуство гвожђа. На узорку руде пронађене у Рујевцу вршена је хемијска анализа методом енергијско-дисперзивне рендгенске флуоресценције (EDXRF). Резултат је показао да руда садржи 88,18 % гвожђа, 10 % никла, као и незнатне количине олова, цинка и платине.[10]

Рударска окна видљива су већ од почетка подножја брда Рујевац. Два мања окна налазе се са леве стране пута који из центра села води у заселак Степановићи и данас се секундарно користе као оставе. Мештани ова окна називају *штолме*. Поједини радници из каменолома сведочили су аутору о

[10] Анализу је извршио Владимир Пецикоза у Истраживачкој станици Петница на уређају компаније Thermo Fisher Scientific.

Сл. 3. Данашњи изглед брда Рујевац

Fig. 3. Today's appearance of the hill of Rujevac

изгледу рударских окана која су затицали на Рујевцу и према тим исказима, постоје три врсте окана. Први тип чине једноставна окна неправилних ивица којима је праћена рудна жила, чија се дубина креће између 20 и 50 м. Понекад се ова окна могу и рачвати у два или више неправилних тунела. Други тип чине нешто правилнија каскадна окна и карактеришу их каскаде које се налазе на сличним међусобним раздаљинама, тако да се окно спушта степенасто у унутрашњост брда и она могу бити дуга око 80 м. Трећу групу чине окна правилних ивица ојачаних гредним конструкцијама и у њима су биле постављене шине за извлачење руде. Према сећањима мештана, ова окна су настала почетком 20. века, када је једно краће време обновљена рударска делатност у селу (Карта 3). Пишући о локалитету Рујевац, где су по сведочењу мештана и управе каменолома добили податке о постојању рударских окана *из средњеī века*, Милутин и Драга Гарашанин констатовали су да материјални трагови ових тврдњи нису постојали (Бошковић ур. 1956, 75).

Поред директних трагова рударства, у селу постоји Црква Светог Илије, подигнута у моравском стилу, највероватније крајем 14. или почетком 15. века са припадајућим остацима темеља објекта непознате намене и околном некрополом, од које данас нису остала видљиви трагови надгроб-

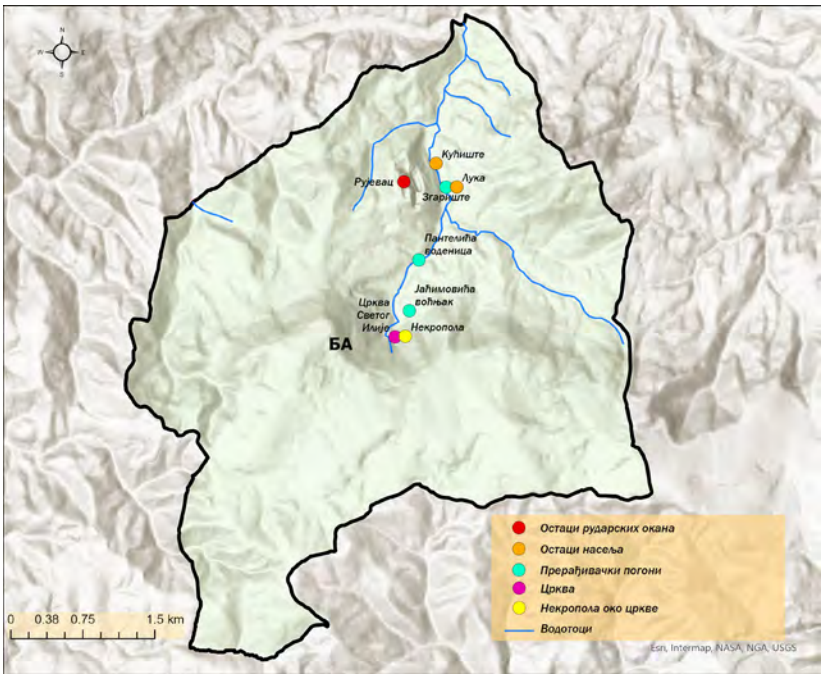

Карта 3. Археолошки локалитети у селу Ба (израдио Лазар Томовић)
Мар 3. Archaeological sites in the village of Ba (made by Lazar Tomović)

них обележја (Јеж 1999, 229–234; Ђукић 2025, 181–207). Такође, Милутин и Драга Гарашанин забележили су локалитет Лука са десне стране реке Љиг у центру села, на ком су видљиви остаци опеке и фрагменти керамике, датоване према фактури у средњи век (Бошковић ур. 1956, 74).

Наративни извори

Наративни извори, забележени у литератури и на терену у селу Ба понекад су контрадикторни и нејасни. Једно предање забележено почетком 20. века доноси Љубомир Павловић:

У народном предању постоји мишљење да су ово село основале многе некакве породице, туђе народности и вере, по занимању рудари. Ништа изближе не зна се о овим породицама, зна се само то да су овде биле докле нису ови крајеви потпали под Турке, па су отеране и исељене у угарске земље, а њихове куће и зграде попаљене и порушене. Како су онда биле порушене све сеоске куће и село било расељено, онда су одмах наигнуле друге породице и населиле село. Иако је то било давно, ипак су још свеже успомене о досељењу и из суседног рудничког села Ивановаца. Прича се да су прешле само три по-

родице, које су биле задружне и прво се населиле у Љиīу, испод Скока. По предању, ово досељење пада у почетку 16. столећа... (Павловић 1907, 529–530).

Један од родова које Павловић спомиње као досељене у 16. веку јесу Живановићи. Данас у овој породици пак постоји предање да су из Иванованца дошли у 18. веку и да је село тада било пусто. С друге стране, део Башана данас држи до тога да воде порекло од Саса, што образлажу тиме да у селу постоји велики број плавокосих и рићокосих људи.

Контрадикторна су и предања која говоре о турском присуству у селу. Док једно предање које је забележио Василије Симић каже да је сеоска Црква Светог Илије једно време била џамија због присуства великог броја Турака (Simić 1976, 102), друго предање које је аутор забележио каже да Турци никад нису ни били у селу. За остатке јаза на имању Томислава Јаћимовића кажу да је било првобитно корито реке, али да је померено у данашње због потреба рудника.

Понегде су могу чути и приче о скривеном благу. Тако је неко од мештана пронашао велико топовско ђуле и дао га познаницима у оближњу Планиницу. Када су Планиничани отворили ђуле, испоставило се да је у целости било напуњено златом. На једном од шљакишта на имању Томислава Јаћимовића, каже се да су закопана два товара злата у јеленским кожама, која до данас нису пронађена.

Околне радионице

У ближој околини села Ба, налази се неколико локалитета и топонима који указују на делатност прераде руде. Тако се у селу Гукош код Љига, на ободу једног брежуљка, налази гробље које мештани зову Вигњиште.[11] По сведочењу мештана који су копали раке на овом гробљу, на одређеној дубини се појављује запечена земља. Испод гробља, на падинама брежуљка, видљиве су велике количине рударске шљаке. У оближњим Ивановцима, на имању Марка Гајића постоји потез који се такође зове Вигњиште, а уз њега се налази и потез Ковачица. Око десет километара северно од села Ба, у селу Бошњановић, такође се налази један потез који мештани зову Вигњиште, али истраживања на овом потезу нису вршена па се о њему не може ништа ближе рећи. Народно предање говори о ливницама и рударским окнима у селу Бранчић поред Љига, о чему још увек нема потврда.

Остаци рударске и прерађивачке делатности забележени су и у оближњем Полому на месту званом Мало брезје, где постоје остаци рударске

[11] Вигњиште, односно вигањ су прасловенске речи које означавају ковачко огњиште или пећ, ковачку ватру или ковачницу (Фостиков 2016, 49).

шљаке. Такође, остаци рударске шљаке налазе се и у Срезојевцима, затим у Бершићу, Такову, Семедражу и Шаранима (општина Горњи Милановац) (Филиповић 1960, 43–44; Simić 1976, 103–104). Датовање ових локалитета још није познато, па не можемо говорити о њиховој евентуалној повезаности са рудником у селу Ба.

Дискусија

Иако историјски извори из османског периода говоре о интензивној рударској активности у селу Ба, на терену се до данас нису очували трагови тако велике индустријске делатности. Сам почетак рударства се не може са сигурношћу одредити. Милутин и Драга Гарашанин регистровали су укупно пет хумки на три локалитета, које су оквирно датовали у период праисторије (Бошковић ур. 1956, 22). Да ли је њихово присуство везано за лежишта руде гвожђа у овом селу, још се не може поуздано утврдити, с обзиром на то да још увек не постоје директни докази о експлоатацији и производњи овог метала у Србији, барем до времена око 800. године п. н. е. (Mladenović, Živanović, Đorđević, Krčmarević 2025, 21–24). У селу још увек нису регистровани никакви материјални трагови боравка људи током античког периода, па самим тим се ни о рударским активностима не може дискутовати.

Рударска делатност током средњег века, много је извеснија. Почетком 14. века Саси су највероватније из Рудника прелазили у Подриње, где се рудник у Трешњици спомиње у дубровачким списима већ 1312–1313. године (Ћирковић, Ковачевић – Којић, Ћук 2002, 43), што је и оквирно време када су могли започети рударску активност и у селу Ба. На повезаност назива *Бах* са *рударима немачке народности* указивао је и Љубомир Павловић у својој етнографској студији о Колубари и Подгорини из 1907. године (Павловић 1907, 457). Општи полет српског рударства у време деспота Стефана Лазаревића, када се обнавља производња у неким старим рудницима, а отварају се и нови (Ћирковић, Ковачевић – Којић, Ћук 2002, 95–111), представља време када се у селу Ба подиже Црква Светог Илије, монументална по својим размерама (21,50 x 10, 50 м) и зидана од правилних камених квадера, што упућује да се не ради о сеоској цркви, већ о објекту чија намена превазилази локалне потребе (Ђукић 2025, 181–212). Међутим, на повезаност ових фактора са рударском делатношћу у селу Ба не можемо још са сигурношћу рачунати.

Током 16. века, рударска активност у селу Ба бележи се од 1559/60. године, што је време успона османског рударства у Смедеревском санџаку. У слично време покренути су и значајни рудници у Кучајну и Мајданпеку, као и мањи рудници на Авали и Рудишту (Катић 2015, 11). Један документ

из 1567/68. говори да су мартолоси и примићури од старине ангажовани на чувању башког рудника (Vasić 1967, 122–123), што указује на то да је почетак производње овде свакако почео пре 1559/60. године, али не и пре 1530. године када села Ба још увек нема у османским дефтерима (Sarinay 2009). Како располажемо фрагментарним подацима, не можемо направити прецизније поређење са другим рудницима. Судећи по величини радничког хаса башког рудника који је обухватао 92 села, јасно је да се ради о производњи изузетно великих размера, али пре свега, потреби за обезбеђивањем неопходних намирница и сировина за рад хиљада сезонских радника који су долазили у Ба од Ђурђевдана до Митровдана. Поређења ради, хас рудника у Кучајну обухватао је 48 села (Катић 2009, 199), док је хас Рудника у првим деценијама 16. века, обухватао свега неколико околних села (Катић 2007, 136), а хасом рудника гвожђа Чемерно током 16. века било је обухваћено 15 села (Катић 2015, 13).

Утицај рудника на развој села види се у пописима становника. Док је 1559/60. године у селу било 13 домова и два неожењена мушкарца, већ 1571/72. бележи се пораст, када је пописано 22 дома (Аличић 1985, 42, 262–263). Пад становника током 1575. године, када је у селу било 12 домова, може се тумачити одласком дела башких ливаца у Каменград, што је учињено по наређењу Порте (Катић 2005, 224). Током 1639. године, у селу је пописано 37 кућа, што је знатно велики број у односу на остатак рудничке области. Испред је само Рудник са 55 кућа, док је за околна села просек износио око 14 кућа (Зиројевић 1997, 37–44), што сведочи да је Ба и даље једна од централних тачака у овом делу Смедеревског санџака. Након Аустро-турског рата 1716–1718. године, у попису који је спровела аустријска администрација 1718/19. године, када већи део Рудничке нахије чине напуштена села, а у већини других села бележи се између једне и четири куће, Ба има 10 кућа, што је треће по величини село у нахији, одмах иза Блазнаве (18 кућа) и Страгара (17 кућа) (Пантелић 1948, 25), што показује да је село и даље привлачно за живот.[12] Престанком рада рудника, село губи на значају и већ на попису из 1738. године бележи се као пусто (Павловић 1907, 527–529).

Обим производње у селу Ба од око 20.000 гвоздених топовске ђулади годишње делује скромно у односу на производњу од око два милиона оловних, колико је годишње збирно стизало у Београд из рудника у Кучајну и Руднику, а која је од почетка 1568. порасла на три милиона (Катић 2007,

[12] Резултати овог пописа не могу се узети дословно, будући да је попис извршен на брзину и да је становништво склањало чланове породице и имовину, а прикривана су и читава домаћинства (Пецињачки 1975, 32). Међутим, и поред те чињенице, значајно је то што је село Ба и при таквом попису једно од многољуднијих села дистрикта Рудник.

147). Податак да су мукате рудника Ба и Моровић издаване заједно 1584. године за 220.000 акчи (Катић 2007, 148), али и то да рудник никад није имао свој кадилук упућују на његов споредни значај у правно-административном и финансијском погледу. Његов значај је пре свега био стратешки. Чињеница да је рудник 1571/72. чувало 80 мартолоса[13] сведочи управо о томе. Башки рудник био је важна тачка за снабдевање београдске тврђаве муницијом, што се могло постићи релативно лако копненим путевима или речним токовима Љига, Колубаре и Саве.

У погледу потрошње ћумура, не можемо дати прецизна поређења, али ако узмемо да је за рад једног од највећих рудника у Османском царству, рудник Кебан у Анадолији 1729. године било потребно око 15.000 тона ћумура (Катић 2009, 204), количина од око 4000 тона у башком руднику делује вредна пажње.

Период 17. века још увек се не може са сигурношћу реконструисати. Иако и даље имамо вести о производњи и постављењу чиновника, није сигурно да ли је она трајала у континуитету. Ретке вести из прве половине 17. века којом располажемо потичу из 1621. године о постављењу нових мартолоса у руднику (Vasić 1967, 111) и 1639. године где се у попису становништва Ба и даље спомиње као рудник (Зиројевић 1997, 44). Евлија Челебија не спомиње рудник и топионицу у селу Ба 1662. године, али наглашава да у овом селу извире река Љиг (Čelebija, 1967, 331–332). Примера ради, рудник сребра у Трепчи, један од најбогатијих рудника у европском делу Османског царства, према једном извештају из 1642. године није радио. Производња у Трепчи поново почиње 1664. отварањем рудника Нови Безистан (Катић 2006, 235–244).

Тежња ка постепеном смањењу производње уочава се средином 17. века када се своди на 100.000 ока, односно око 8700 ђулди годишње (Катић 2005, 226–227), и то говори о измењеним околностима у којима се нашао башки рудник. Један податак из 1650. године показује да је из ливнице у Градишкој у Босни за Истанбул послато 10.500 топовске ђулади (Petrović 1966, 179), што говори да рудници у Босни полако преузимају примат. Ни за рудник Чемерно не може се тачно реконструисати динамика радова током 17. века, али судећи по документима након Великог бечког рата (1683–1699), у којима се рудник више не спомиње, јасно је да рударска активност замире током ратних година (Катић 2015, 17). Оближњи Рудник, иако један од најважнијих, бележи велике потешкоће у раду током 16. и 17. века, да би у Великом бечком рату током ратних дејстава у Србији 1688–1690. његова

[13] Примера ради, рудник Чемерно у истом периоду обезбеђује око 60 мартолоса (Катић 2015, 16).

производња потпуно замрла (Катић 2007, 133–155), док се башки рудник одржао и током ратних година, као и у времену које је уследило, чему је свакако допринео његов стратешки значај (Катић 2005, 280–281). Исто се пратило и током прве две деценије 18. века, када је успостављањем аустријске управе (1718–1739) и овај рудник био коначно угашен.

Обим и значај производње у башком руднику и ливници који је остао забележен у писаним изворима у извесној мери потврђују и материјална сведочанства. Велики број троскишта на имањима Јаћимовића, Пантелића и њихових суседа, који су и данас видљиви, као и рударска шљака која се појављује у већем делу оранице низ реку Љиг, говоре о интензивном раду ливница у овом селу током дужег периода. Такође, велики број рударских окана, од којих највећи део данас више не постоји услед рада савременог каменолома, такође сведоче о значајној рударској активности. Присуство необрађене руде у потоку Рујевац под истоименим брдом где је руда вађена, а уједно и присуство рударске шљаке, сугеришу да се на овом водотоку одвијала производња, о чему би више рекла будућа истраживања.

Многе легенде и усмена предања у селу везани су за рудник и рударску активност. Значајно је предање које је забележио Љ. Павловић према ком је првобитно средњовековно становништво села *другe народности* расељено, да би у 16. веку дошли нови досељеници из оближњих Ивановаца, од којих један део и данас живи на истом месту. Оно се поклапа са временом поновног отварања рудника средином 16. века које се могло сачувати у традицији становништва. Остале легенде и предања нам не дају јасне слике које можемо користити за реконструкцију слике о руднику у селу Ба.

Закључак

Рудник гвожђа у селу Ба привлачио је пажњу многих релевантних аутора и био део њихових истраживања, али досада није био део једне јединствене студије. Уз то, материјални трагови башког рудника данас убрзано нестају услед рада локалног каменолома, док су остаци ливница угрожени пољопривредним радовима. Стога сматрамо да би за наредна истраживања најпре требало прикупити све релевантне податке на једно место и потом позиционирати положаје за наредна истраживања.

Засада можемо говорити о могућности да се на овом простору истражује рударство током праисторијског периода, с обзиром на присуство већег броја тумула у овом селу. Извесна је и средњовековна рударска активност јер име села највероватније потиче од саске речи *Bach*, што значи поток, а такође, у селу је познат и топоним *штолме*, којим су означена два

хоризонтална рударска окна у селу. Средњовековна Црква Светог Илије са својим великим габаритима, али и керамика која се може пронаћи у селу говоре о значају овог села током средњег века, који тек треба истражити.

Средином 16. века почиње интензивна производња топовске муниције у селу Ба која се слала у Београд. Рудник је био сезонски и радио је од Ђурђевдана до Митровдана, што је условило његов специфичан положај у пореском и правно-административном погледу. Његов успон почиње 1567. године и током 16. века има тенденцију раста. Производња забележена у изворима расте са 15.000 на 20.000 ћулади годишње, што је свакако био само део од укупне производње. У ту сврху, рудник добија свој хас који броји 92 села, што је далеко више од хасова других рудника у Смедеревском санџаку. Разлог томе делом лежи и у великом броју сезонских радника, пре свега Јурука, Татара, муселима и других, чији је укупан број достизао и 5000 годишње.

Током 17. века, општа криза у Османском царству, огледа се и у рударству, а самим тим и у башком руднику. Производња која је на самом почетку 17. века и даље на нивоу од 20.000 топовске ћулади, с временом се смањује на 100.000 ока, односно количину од око 8700 ћулади годишње. Евлија Челебија, који пролази овим крајевима шездесетих година 17. века, чак и не спомиње рудник гвожђа у селу Ба, тада већ подређен рудницима у Босни, који увелико испоручују веће количине муниције. И поред тога, село је и даље једно од најдоминантнијих у Рудничкој нахији, а пред Велики бечки рат (1683–1699) и даље је један од четири водећа рудника у Смедеревском санџаку (Катић 2005, 272). Чињеница да је рудник радио и током ратних година, па и касније, када се чак и оближњи Рудник гаси, говори о његовом стратешком значају. Међутим, производња је и даље у опадању и своди се на 90.000 ока.

Рудник у селу Ба опстаје и почетком 18. века, када је производња и даље на нивоу од 90.000 ока ћулади годишње. Међутим, нови Аустро-турски рат (1716–1718) и успостављање аустријске власти на овим просторима значи дефинитиван престанак рада башког рудника. Након гашења рудника, село Ба опстаје још неко време, да би до 1738. године запустело.

На крају, усмена традиција у селу пуна је прича о старом руднику. Иако понекад контрадикторне, њихова централна тема је увек рудник. Поред тога што се поједина предања поклапају са писаним изворима, наративни извори су сведок везаности локалне заједнице за своје културно наслеђе, што је изузетно значајно за будућа истраживања и однос археологије и јавности у целости.

Будућа истраживања свакако треба преусмерити ка археолошким ископавањима будући да су у селу Ба она вршена само око Цркве Светог Илије. Такође, треба размотрити и однос рудника Ба са околним локалитетима на којима је регистрована рударска или прерађивачка активност попут Вигњишта у Гукошу код Љига или сличним налазиштима у оближњем Полому, Срезојевцу, Шаранима и другим местима.

ИЗВОРИ

Аличић, А. С. 1985. *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век, књ. III*, Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице.
Мишковић, Ј. 1875. Опис рудничког округа, у: *Гласник српскоī ученоī друштва, књ. XXLI*, Београд: Српско учено друштво, 104–282.
Павловић, Љ. 1907. Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања, у: *Српски етноīрафски зборник, књиīа осма*, Београд: Српска краљевска академија, 345–1085.
Пантелић, Д. 1948. Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, у: *Споменик САН XCVI,* други разред 75, Београд: Српска академија наука, 5–40.
Sarinay, Y. 2009. (ed.) Semendire livâsi icmâl tahrîr defteri (937 / 1530), Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV. Ankara, T. C. Başbakanlik, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
Филиповић, М. 1960. *Таково*, Београд: Српска академија наука.
Čelebi, E. 1967. *Putopis, odlomci iz jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo: Svjetlost.

УСМЕНИ ИЗВОРИ

Драган Пантелић, Ба, општина Љиг.
Зоран Поповић, Ба, општина Љиг.
Радуле Степановић, Ба, општина Љиг.
Радош Живановић, Ба, општина Љиг.
Томислав Јаћимовић, Ба, општина Љиг.

БИБЛИОГРАФИЈА

Vasić, M. 1967. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
Динић, М. Ј. 1955. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд, Српска академија наука.

Ђукић, А. 2025. Прилог датовању цркве Светог Илије у селу Ба, у: *Крај Другог светског рата у Србији: осамдесет година Светосавског конгреса у селу Ба*, ур. А. Лукић и А. Ђукић, 181–212. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево.

Зиројевић, О. 1986. Јуруци у рудницима, у: *Етногенеза на Јуруците и нивното населување на Балканот*, ур. К. Томовски, 49–56. Скопје: Македонска академија на науците и уметностите.

Зиројевић, О. 1997. Попис џизије рудничке области из 1639. године, у: *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године, зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе*, ур. епископ шумадијски Сава, 35–48. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Исаиловић, М. 1989. *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево: Народни музеј Ваљево.

Јеж, Ж. 1999. Црква Светог Илије у селу Ба, *Колубара, велики народни календар за просту 1999. годину*, Ваљево, 229–234.

Катић, С. 2005. *Историја рударства и металургије у Османском царству (на примеру Смедеревског санџака)*. Докторска теза, Универзитет у Београду.

Катић, С. 2006. Обнављање рудника Нови Безистан у Трепчи 1664. године, *Мешовита грађа* XXVII: 235–244.

Катић, С. 2007. Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку, *Историјски часопис* LV: 133–155.

Катић, С. 2009. Потрошни материјали у османском рударству и металургији, *Историјски часопис* LVIII: 197–207.

Катић, С. 2015. Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век), *Наша прошлост* 16: 9–24.

Мишић, С. 2018. Територијално-управна организација Рудника (12–15. век), у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, 7–14. Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета.

Mladenović, O., Živanović, S., Đorđević, M. i Krčmarević, B. 2025. The site of Kuznjica in Rudna Glava: New data and archaeological potential, у: *Етно-културолошки зборник XXVIII*, ур. В. Филиповић, И. Тодоровић, А. Савић-Грујић, 13–28. Ниш: Галаксијанис, Сврљиг: Центар за културу, туризам и спорт.

Petrović, Đ. 1966. Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni tokom XV i XVI veka, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12: 162–180.

Петровић, С. 2020. Област Љига у турском периоду, у: *Три јубилеја у Љигу*, ур. А. Ђукић, 22–26. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Градска библиотека Љиг, Туристичка организација општине Љиг.

Поповић, Т. 2000. Сеоска и градска привреда, рударство, у: *Историја српског народа III-1*, ур. Р. Самарџић, 575–646. Београд: Српска књижевна задруга.

Пецињачки, С. 1975. Различити подаци из 1732–1733. године о коморским насељима рудничког дистрикта, *Зборник радова Народног музеја* VI: 31–48.

Томовић, Л. 2020. Географски положај општине Љиг, у: *Три јубилеја у Љигу*, ур. А. Ђукић, 7–8. Љиг: Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Градска библиотека Љиг, Туристичка организација општине Љиг.
Тричковић, Р. 2013. *Београдски пашалук 1687–1739.* Београд: Службени гласник.
Самарџић, Р. 1986. Срби у Турском царству 1699–1716. у: *Историја српског народа IV-1*, ур. С. Гавриловић, 7–30. Београд: Српска књижевна задруга.
Simić, V. 1976. Nekadašnje rudarstvo gvožđa u Šumadiji, *Rudarski glasnik* 1: 96–105.
Ћирковић, С. 1981. Српске и поморске земље краља Уроша I, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, 341–356. Београд, Српска књижевна задруга.
Ћирковић, С., Ковачевић-Којић, Д. и Ћук, Р. 2002. *Старо српско рударство*, Београд, Вукова задужбина; Прометеј, Нови Сад.
Фостиков, А. 2016. *Занатство у средњовековној Србији*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Aleksandar Đukić
Association "Čelnik"
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

IRON MINE IN THE VILLAGE OF BA NEAR LJIG

Keywords: *Village of Ba, Ottoman mining, Ljig, iron, industrial heritage, early modern period, Rudnik nahiye*

The iron mine in the village of Ba has attracted the attention of numerous prominent scholars and has been included in their research; however, it has never been the subject of a comprehensive study. Furthermore, the material remains of the Ba mining complex are rapidly disappearing due to the activities of a local quarry, while the remnants of smelting facilities are threatened by agricultural works. Therefore, we believe that the first step in future research should be the collection and synthesis of all relevant data in a single study, followed by precise identification and positioning of sites suitable for further investigation.

At present, we can speak of the possibility of investigating mining activities in this area during prehistory, given the presence of a considerable number of *tumuli* within the village territory. Medieval mining activity is also highly likely, as the village name most probably derives from the Saxon word *Bach*, meaning "stream". In addition, the local toponym Štolme refers to two horizontal mining adits known in the village. The medieval Church of St. Elijah, notable for its substantial dimensions, together with ceramic finds that can be recovered within the settlement, further attests to the importance of the village of Ba during the Middle Ages – a significance that still awaits thorough investigation.

In the mid-16th century, intensive production of cannon ammunition began in the village of Ba, from where it was transported to Belgrade. The mine operated seasonally, from St. George's Day to St. Demetrius' Day, a circumstance that shaped its distinctive fiscal and legal-administrative status. Its rise commenced in 1567, and production displayed a clear upward trend throughout the 16th century. According to historical sources, annual output increased from 15,000 to 20,000 cannonballs, although this figure undoubtedly represented only a portion of the total production. To support these activities, the mine was granted its own domain (*has*), comprising 92 villages – a considerably larger domain than those associated with other mines in the Sanjak of Smederevo. This was partly due to the large number of seasonal workers, including Yürüks, Tatars, *müsellems*, and others, whose total annual number reached as many as 5,000 individuals.

During the 17th century, the general crisis affecting the Ottoman Empire was also reflected in the mining sector and consequently in the Ba mine itself. Although production remained at approximately 20,000 cannonballs annually at the beginning of the century, it gradually declined to 100,000 *okka*, equivalent to roughly 8,700 cannonballs per year. When the traveller Evliya Çelebi passed through the region in the 1660s, he did not even mention the iron mine at Ba, which by that time had already been subordinated to Bosnian mining centres that supplied substantially larger quantities of ammunition. Despite this decline, the village remained one of the most prominent settlements in the Rudnik *nahiye* and, on the eve of the Great Turkish War (1683–1699), continued to rank among the four leading mines of the Sanjak of Smederevo (Katić 2005, 272). The fact that the mine remained operational throughout the wartime period, and even afterward – when the nearby mine of Rudnik had already ceased operations – demonstrates its enduring strategic importance. Nevertheless, production continued to decline, falling to approximately 90,000 *okka*.

The mine at Ba survived into the early 18th century, maintaining an annual production level of around 90,000 *okka* of cannonballs. However, the outbreak of the Austro–Ottoman War (1716–1718) and the establishment of Austrian rule in the region brought about the definitive closure of the mine. Following the cessation of mining activities, the village of Ba continued to exist for a short period but became deserted by 1738.

Finally, the oral tradition of the village is rich in accounts concerning the old mine. Although these narratives are sometimes contradictory, the mine invariably remains their central theme. In addition to the fact that certain traditions correspond with information preserved in written sources, these narrative accounts testify to the strong attachment of the local community to its cultural heritage. This represents an important resource for future research and for strengthening the relationship between archaeology and the public.

Future investigations should undoubtedly be directed toward archaeological excavations, as research conducted in the village of Ba have thus far been limited primarily to the area surrounding the Church of St. Elijah. It is also necessary to examine the relationship between the Ba mine and nearby sites where mining or metallurgical activities have been identified, such as Vignjište in Gukoš, near Ljig, as well as similar sites in Polom, Srezojevci, Šarani, and other settlements in the surrounding region.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.8

PREHISTORIC SITES ON THE RIGHT SIDE OF THE BELI TIMOK VALLEY IN THE KNJAŽEVAC REGION

Petar Milojević
Institute of Archaeology, Belgrade
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8531-5815
Milena Muminović Božić
Homeland Museum of Knjaževac
Dajana Matović
Kraljevo

e-mail:pertinax1983@gmail.com
Original scientific paper
Received: 30. 4. 2026.
UDC: 903.3.02(497.11)"63"
Accepted: 15. 6. 2026.
902.2(497.11)"2023"

Abstract: *This paper presents the results of the first campaign of the systematic archaeological survey in the Knjaževac region conducted in the Beli Timok basin in 2023, with a particular emphasis on a defined corpus of prehistoric sites located on the right side of the Beli Timok valley. The analysis is based on systematic field survey, UAV-based aerial recording, GPS mapping, and GIS data processing within a relatively uniform geomorphological unit. A total of 15 sites are discussed. The results indicate a broad cultural and chronological range, extending from the Early/Middle Neolithic to the Late Iron Age, with a pronounced multi-layered character of certain sites and presence of less clearly defined zones with indicative finds. Particularly significant is the observed spatial concentration of sites yielding material associated with the Gáva–Belegiš II, Kalakača, and Basarabi horizons. In terms of the regional chronology, these horizons may be broadly placed within a sequence extending from the final Late Bronze Age, partly corresponding to the Transitional Period in Serbian archaeological terminology, to the Early and Advanced Iron Age of the Central Balkans. The observed distribution suggests more clearly defined patterns of settlement clustering along the right side of the Beli Timok valley.*

Keywords: *Beli Timok, Knjaževac region, archaeological survey, settlement patterns, Neolithic, Eneolithic, Late Bronze Age, Early Iron Age, Advanced Iron Age*

The paper presents the results of works carried out within the project *Systematic Archaeological Survey of the Knjaževac Region*, conducted by the Homeland Museum of Knjaževac in cooperation with the Institute of Archaeology in Belgrade. The project was envisioned as a multi-year, systematic and non-destructive investigation of the territory of the Municipality of Knjaževac, with the aim to record, spatially define and preliminarily determine the cultural

Fig. 1. Overview of the basin of the Beli Timok near Knjaževac. UAV photograph (photo: D. Božić)

Сл. 1. Поглед на долину Белог Тимока код Књажевца. Фотографија из дрона (фото: Д. Божић)

and chronological attribution of archaeological finds and sites from all periods of the past. The basic research methodology included systematic field surveys, UAV-based aerial recording, spatial identification and mapping of sites using a handheld GPS device, and GIS processing of the collected data on various geo-referenced raster base maps.

The first campaign was carried out in 2023 and focused on the basin of the Beli Timok River within the territory of the Municipality of Knjaževac (fig. 1). The investigated zone belongs to a distinct mountain–basin–valley unit of eastern Serbia, morphostructurally formed within the Carpathian–Balkan region. Its main hydrographic and communication axis is the Beli Timok, formed by the confluence of the rivers Svrljiški Timok and Trgoviški Timok in the area of Knjaževac, with a broad valley plain surrounding it. The relief structure is further intersected by numerous left- and right-bank tributaries descending from the surrounding mountain massifs of Tupižnica and Stara Planina towards the valley. This creates, within a relatively limited area, an alternating sequence of alluvial plains, lower river terraces and hilly slopes (Marković 1995, 96; Sibinović 2017, 24–25). Such an environment is particularly relevant for archaeological analyses, as it represents a zone in which natural communication routes, water resources, arable land and topographically favourable settlement positions intersect. The geographical

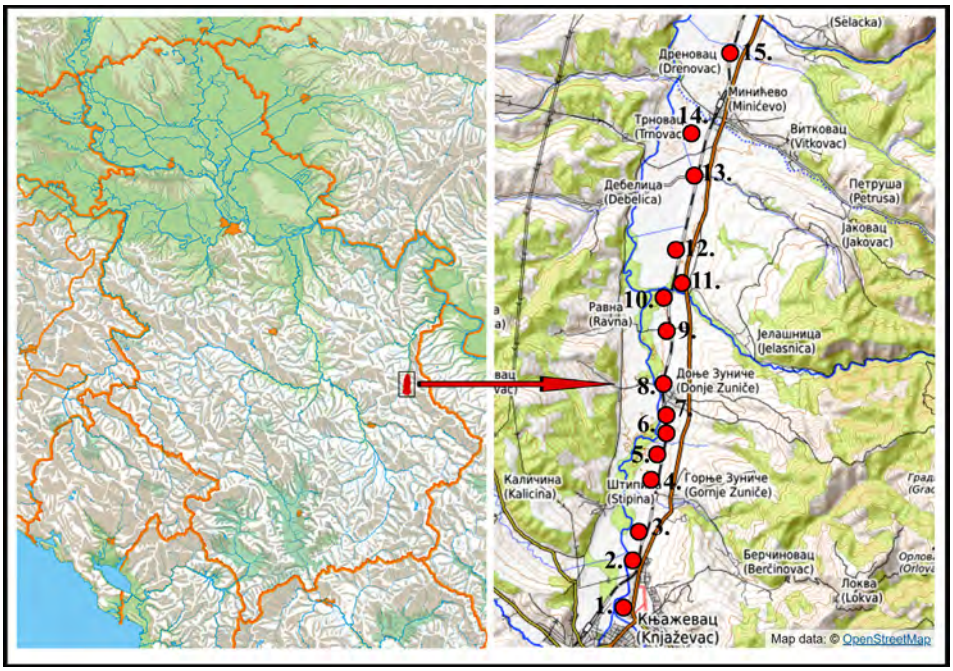

Fig. 2. Map showing the position of the investigated section of the Beli Timok valley within Serbia (left) and spatial distribution of the 15 analysed prehistoric sites on the right valley side of the Beli Timok (right): 1 – Dubrava; 2 – Boševo; 3 – Dajčevica; 4 – Slog II; 5 – Slog I; 6 – Adžijsko Polje II; 7 – Adžijsko Polje I; 8 – Selo; 9 – Bojište; 10 – Škodrino Polje; 11 – Valuge; 12 – Valuge–Lešje; 13 – Jasenje; 14 – Trnovska Bara; 15 – Stare Livade

Сл. 2. Карта положаја истраживаног дела долине Белог Тимока у оквиру Србије (лево) и просторна дистрибуција 15 анализираних праисторијских локалитета на десној долинској страни Белог Тимока (десно): 1 – Дубрава; 2 – Бошево; 3 – Дајчевица; 4 – Слог II; 5 – Слог I; 6 – Аџијско поље II; 7 – Аџијско поље I; 8 – Село; 9 – Бојиште; 10 – Шкодрино поље; 11 – Валуге; 12 – Валуге–Лешје; 13 – Јасење; 14 – Трновска Бара; 15 – Старе Ливаде

framework of the campaign included the Beli Timok valley, as well as narrower zones along its left and right tributaries, most notably the rivers Valevačka, Manjinska, Jelašnička and Koritska Reka.

During the first research campaign, surveys were conducted in 14 rural cadastral areas and two suburban settlements, resulting in the identification of 36 archaeological sites and the collection of 1,448 mobile finds, mostly ceramic fragments. This paper presents a narrower analytical corpus, encompassing exclusively prehistoric sites documented on the right valley side of the Beli Timok, from the zone of its formation at the confluence of the Svrljiški and Trgoviški

Timok, on the northern periphery of Knjaževac, to the mouth of the river Selačka Reka near the village of Minićevo. This is a valley belt, approximately 15 km long and up to 2 km wide, including the cadastral territories of Minićevo, Drenovac, Debelica, Trnovac, Jakovac, Jelašnica, Donje Zuniče and Gornje Zuniče, as well as agricultural areas within the suburban settlements of Boševo and Dubrava. Although Drenovac, Debelica and Trnovac are located on the left bank of the Beli Timok, parts of their cadastral territories extend to the right side of the valley. Such a spatial framework enables the analysis of the distribution, character and chronological range of prehistoric sites within a relatively uniform and clearly defined geomorphological unit.

Within the analysed territory, 15 sites were recorded (fig. 2). Their boundaries were determined on the basis of the surface distribution of the archaeological material, primarily pottery, in relation to the configuration and micro-topography of the terrain. Site status was assigned to positions with a clearly expressed and continuous concentration of the mobile material on the surface, accompanied by technologically and typologically coherent finds. Individual finds outside such concentrations were treated as isolated finds and interpreted only as indicators of possible archaeological activities. Since the analysis is predominantly based on surface-collected pottery, the research limitations of the material gathered in such a manner must be taken into account. It lacks a secure stratigraphic context, is often fragmented and secondarily displaced by ploughing and erosion, and therefore conclusions about their cultural and chronological attribution remain preliminary. They are more reliable at the level of broader stylistic and typological horizons than for finer chronological and functional distinctions.

The cultural and chronological attribution of the Bronze and Iron Age material[1] discussed in this paper requires particular methodological caution, since the direct transfer of the Reinecke/Müller-Karpe system to south-eastern Europe has often reflected research-historical practice and external cross-dating rather than an internally established regional chronological sequence (Gavranović and Ložnjak Dizdar 2020, 55–56; Gavranović 2011, 21–38; 2021, 383–391; Gogâltan 2021, 403–407; Kaiser and Schier 2021, 5). This is particularly problematic when

[1] It should also be noted that, in Serbian and central Balkan archaeological literature, the term "Transitional Period" is frequently used as a relative chronological designation for the interval between the later part of the Late Bronze Age and the onset of the Early Iron Age. Its precise chronological and cultural content remains debated. In different regional studies, depending on the author and the chronological scheme applied, it may broadly be correlated with the range from Br D to Ha B3 (Milojević 2026, Tab. 2). However, one of the most important processes within this broad framework is the spread of channelled pottery of the Gáva–Belegiš II horizon, which recent literature most commonly associates with the period between the 12th and the 10th century BC (Bulatović 2007, 57–59; Булатовић и Станковски 2012, 315–382; Bulatović et al. 2021, 61–63).

metal hoards, ceramic groups and regional cultural developments are forced into a single imported chronological framework (Dietrich 2021, 64–102).

The chronological framework used in this paper, therefore, follows, as much as possible, the regional periodisation proposed by Vasić, whose system was developed through the correlation of the central Balkan material, especially metal finds, with wider European chronological schemes (Vasić 2003, 7; Vasić 2015, 3–8; Pabst 2008, 591–592; Gavranović 2021, 386–391; Pare 2025, 178–181). Accordingly, the material is discussed through the terms Late Bronze Age, Early Iron Age and Early/Advanced Iron Age,[2] while the Gáva–Belegiš II, Kalakača and Basarabi horizons are treated primarily as cultural and stylistic units, rather than direct equivalents of fixed central European chronological phases.

1. Dubrava / "Mitar Bakić" Barracks

Within the area of the town of Knjaževac, at the location of Dubrava, which is treated as a single site complex together with the area of the "Mitar Bakić" barracks in this paper, a multi-layered prehistoric site had been previously registered on the first river terrace immediately above the confluence of the rivers Svrljiški and Trgoviški Timok. This is a slightly protruding terrace extending along the right banks of the Trgoviški and Beli Timok for about 350 m, representing a topographically favourable space for a multi-phase settlement. No systematic excavations have been conducted at the site; however, test trench excavations were carried out within the barracks complex in 1982, while most of the finds were collected during earthworks and survey activities (Стојић и Илијић 2011, 29, 67). Earlier finds indicate the presence of painted pottery from the late phases of the Starčevo culture, Vinča culture pottery, as well as Late Eneolithic material of the Coțofeni–Kostolac style and fragments of the Verbicioara culture from the Middle/Late Bronze Age (Сладић и Јовановић 1997, 169–170; Капуран и Булатовић 2012; Стојић и Илијић 2011, 67–72; Kapuran 2014, 160).

The most recent finds, collected during infrastructural earthworks, confirm the same cultural and chronological range. The Neolithic horizon is represented by Starčevo fragments decorated with barbotine (Pl. I/1, 2) and the impresso technique (Pl. I/3), which are common inventory at Middle Neolithic sites

2 The terminology used here follows Vasić's regional chronological scheme for the Central Balkans. In Vasić's German-language publications, *Spätbronzezeit* or *Spätbronze-* bzw. *Urnenfelderzeit* are rendered here as Late Bronze Age, *Frühe Eisenzeit* as Early Iron Age, and *Ältere Eisenzeit* as Early Iron Age (Vasić 2003; 2010; 2015). Since the literal English rendering Older Iron Age may be confused with Early Iron Age in English-language archaeological terminology, this paper adopts Advanced Iron Age, after the first explanatory mention, as a working English term corresponding to Vasić's *Ältere Eisenzeit* and of the Serbian terms *starije/razvijeno gvozdeno doba*.

from almost all phases of the culture (Dimitrijević 1974, 67, 85; Garašanin 1979, 126; Perić 1998; Tasić 2009, 89–91). An example with deep incisions (Pl. I/4), forming a spiral ornament known from beakers at the site of Crnokalačka Bara (Стојић и Чађеновић 2006, T. CVIII/93), is even more frequently represented in painted decorations from the late phase of the Starčevo culture (Dimitrijević 1974, T. VII/11, 21–23; Tasić and Tomić 1969, 19–25; Petrović 2009, T. VI/6, kat. br. 6). Three fragments (Pl. I/5–7) can be attributed to the Vinča culture, probably to its earlier phase, i.e., the Vinča A–B phase according to Milojčić's chronology. The analogies for the sherd with channelling on the body are found at Grivac (Bogdanović 2004, T. 9.24/a; 9.28/g), while parallels for the fragment with a pronounced shoulder and slightly everted rim can be drawn with material from the site of Korbovo (Kapuran 2014, T. 4/16). The Late Eneolithic is documented by a single fragment of the Coțofeni–Kostolac style (Pl. I/8), decorated with an incised meander, for which close analogies are recorded at the sites of Gospođin Vir – Dobra (Булатовић et al. 2011, T. XVIII/1; Капуран и Булатовић 2012, T. VI/73; Kapuran 2014, T. 11/7) and Mokranjske Stene (Булатовић et al. 2011, T. LXIV/19; Kapuran 2014, T. 12/7). The Middle/Late Bronze Age and the Verbicioara culture are represented by a body fragment (Pl. I/9) with dense vertical channelling, for which the closest analogies can be found at the nearby hill fortification of Baranica (Kapuran 2014, T. 15/17).

2. Boševo

The site is situated along the edge of the first river terrace, approximately 1.2 km downstream from the site of Dubrava. As the area largely falls within the industrial zone of Knjaževac, a systematic surface survey was significantly constrained by the presence of factory buildings and fenced complexes. Consequently, the extent of the site has not been definitively established; however, based on the distribution of surface finds, it may be estimated at approximately 2 ha (fig. 3). Earlier surveys indicated the presence of Eneolithic finds (Јовановић 1987, 123), as well as material dated to the Bronze Age and the Early Iron Age (Стојић и Илијић 2011, 64–66; Kapuran 2014, 160).

The assemblage collected during the 2023 campaign indicates the presence of phases of occupation and/or activity ranging from the Bronze Age to the Late Iron Age (La Tène period). A fragment of an obliquely cut rim with an applied raised band on the neck, decorated with finger impressions (Pl. I/11), may be attributed to the Middle/Late Bronze Age and finds close analogies at Bolvan in Podvis and in the cave of Zlotska Pećina (Kapuran 2014, Pls. 16/34, 15/27). An arched handle with an elliptical cross-section, decorated with a com-

Fig. 3. UAV view of the arable fields within the area of the site of Boševo; the highlighted zones indicate the areas where archaeological material was recorded: Boševo 1 (left) and Boševo 2 (right) (photo: P. Milojević)

Сл. 3. UAV снимак ораница у оквиру зоне локалитета Бошево; истакнуте зоне означавају површине на којима је регистрован археолошки материјал: Бошево 1 (лево) и Бошево 2 (десно) (фото: П. Милојевић)

bination of parallel incisions and oblique notches executed with a toothed implement (Pl. I/10; Boševo 2), has parallels in eastern Serbia (Kapuran 2014, Pl. 28/25; Милојевић и Капуран 2023, Pl. I/13), as well as Velika Humska Čuka and Hisar near Leskovac (Милојевић 2023, Pl. XIX/7; Булатовић и Јовић 2010, Pl. LXXXIII/39). On this basis, it may be broadly placed in the late phase of the Early Iron Age and at the beginning of the Advanced Iron Age. A later phase of the Advanced Iron Age is indicated by a *skyphos* handle of circular cross-section, with a fine grey texture (Pl. I/13; Boševo 1), which, on the basis of available analogies (Милојевић и Перић 2025, Pl. II/15; Milojević et al. in press, Fig. 9/12–13), may be broadly assigned to Vasić's Horizons 2–3 (Vasić 1977, 16–21, 31–32; 2003, 7; 2015, 3–8). Late Iron Age pottery is represented by fine, wheel-thrown fragments fired to a light grey colour (Pl. I/12) (Sladić 1986).

3. Dajčevica

The site of Dajčevica is located approximately 350 m downstream from Boševo, on a projecting terrace spur of the first river terrace formed within a meander of the Beli Timok. Its position on a slightly elevated and visually prominent location, directly above the alluvial plain, renders it topographically suitable for

settlement and for controlling the narrow valley corridor. The surface distribution of ceramic finds was recorded over an area of approximately 0.7 ha, suggesting the presence of a small settlement zone confined to the terrace plateau above the river bend (Pl. II/8–10). As the site has not been previously recorded in the literature, Dajčevica may be considered a newly identified site within the framework of a systematic survey of the right bank of the Beli Timok valley.

The assemblage is primarily composed of coarseware sherds fired in dark brown tones. However, several diagnostically significant fragments may be distinguished: a body sherd of a vessel with a fine texture and decorated with broad, shallow incisions forming rectilinear and curvilinear motifs (Pl. II/10); a vessel neck bearing an applied raised band without additional decoration (Pl. II/8); and a fragment ornamented with fluting and two parallel horizontal grooves filled with impressions, most likely executed using a roulette tool (Pl. II/9). Although the number of diagnostic fragments is limited, the assemblage indicates settlement activity during the Early Iron Age and the beginning of the Advanced Iron Age (Стојић и Илијић 2011, Т. VIII/2; Капуран и др. 2014, Т. XXII/8; Милојевић и Милановић 2017, Т. 2/1–4; Милојевић и Капуран 2023, Т. I/18).

4. Slog II

The area of Slog is located within the territory of Gornje Zuniče and encompasses part of the first river terrace of the Beli Timok, clearly elevated above the extensive alluvial plain known as Ražnjevište, in the interfluve between the river Sinja and the stream of Čevinski Potok. This position, on a terrace elevated approximately 12–13 m above the floodplain, represents a topographically favourable setting for settlement, providing immediate access to water resources and arable land while ensuring protection from seasonal flooding. The site covers an area of approximately 0.4 ha along the terrace edge, east of the Knjaževac–Zaječar railway, approximately 1.5 km downstream from the site of Dajčevica, and has not been previously mentioned in scholarly literature.

The assemblage consists of sporadically collected pottery fragments, predominantly coarseware with untreated or lightly smoothed surfaces, containing visible admixtures of coarse sand and small pebbles, and fired in shades ranging from dark brown to black (Pl. II/1, 2). In technological terms, this assemblage exhibits close similarities to finds recovered from the neighbouring site of Slog I. Among the diagnostic fragments, a bowl sherd with an inturned rim may be distinguished (Pl. II/1). On the basis of its overall technological and typological characteristics, the material may be broadly dated to the Early Iron Age and the beginning of the Advanced Iron Age (Kapuran 2014, T. 29/1–13).

5. Slog I

The site of Slog I is located on the first river terrace on the right bank of the Beli Timok, near the left bank of the stream of Čevinski Potok, approximately 400 m downstream from the site of Slog II. Based on the surface distribution of finds, it may be classified as a linear site extending along the terrace edge over a length of approximately 230 m. The site has not been previously discussed in the archaeological literature, while field visibility was limited due to the low level of cultivation in certain plots; consequently, most of the assemblage was collected from the periphery of the site.

The assemblage is predominantly composed of coarseware fragments, which are largely undecorated. Among the more diagnostic specimens, a rim fragment with finger-impressed decorations (Pl. II/3), sherds featuring obliquely cut and slightly everted rims (Pl. II/5, 6), and, morphologically, the most representative piece, a fragment of a pear-shaped vessel (Pl. II/4), stand out. These stylistic and typological traits find close analogies across a broad chronological span, ranging from the Late Bronze Age to the final phases of the Early Iron Age and the transition into the Advanced Iron Age (Stojić 1986, T. XII/7–9, XIII/2; Булатовић и Станковски 2012, T. XL/1; Булатовић и Капуран 2013, T. II/29, 33, T. III/62; Kapuran 2014, T. 27/1–4, 15–21, 25; Милојевић и Капуран 2023, T. II/18–19, 21; Милојевић 2023, T. I/1, T. LII/1, T. LIX/1). In turn, the material attributed to the Late Iron Age includes a thick-walled, coarse-textured body sherd decorated with an incised group of vertical lines executed with a fine-toothed comb (Pl. II/7). This type of ornamentation is characteristic of the period spanning the late 2nd to the early 1st century BC (Sladić 1986, T. XXIV, XL, XLII/1–2, 4, 8).

6. Adžijsko Polje II / Adžijsko 2

The area of Adžijsko Polje encompasses a terrace and slope zone along the right bank of the Beli Timok, extending from the stream of Čevinski Potok to the settled part of Donje Zuniče. In earlier literature, this micro-zone has been recorded under various names, such as Adžijsko, Adžijsko–Vinsko, and Adžijsko 1 and 2 (Стојић и Илијић 2011, 52; Капуран и Булатовић 2012, 109; Kapuran 2014, 161). The site of Adžijsko Polje II itself is located on the first terrace and its slopes, near a pronounced bend of the Beli Timok, within a narrow area, approximately 280 m wide, bounded by the courses of the streams Čevinski and Crkveni Potok. The highest surface concentration of archaeological finds was recorded linearly, in the direction north–south, along the very edge of the terrace, over a length of about 250 m, while a scattered distribution of finds was also con-

firmed on the slopes of the area of the stream of Seoski Potok, where the material extends across additional 200–250 m west of the terrace edge.

Earlier investigations in the broader area of Adžijsko Polje documented prehistoric finds from various chronological periods. However, the sector of Adžijsko Polje II can be more reliably attributed to the Early and Middle Neolithic, Late Eneolithic, Middle/Late Bronze Age, and Advanced Iron Age. Finds from this sector include material associated with the Starčevo, Coțofeni–Kostolac, and Basarabi cultural complexes. The Middle/Late Bronze Age material could not be more precisely attributed to a specific cultural group (Капуран и Булатовић 2012, 109, 117; Kapuran 2014, 161).

Field survey conducted in 2023 confirmed the earlier finds and expanded the assemblage of surface-collected material from the site. The collected material indicates the presence of an Early/Middle Neolithic component, represented by a sherd bearing a vertically arranged pair of applied raised ribs (Pl. II/11), for which parallels may be found at sites located in the confluence zone of the rivers Zapadna and Južna Morava (Стојић и Чађеновић 2006, Т. XXXI/3). A fragment decorated with oblique grooves (Pl. II/12) represents a common decorative element of the Coțofeni–Kostolac cultural complex, well attested at numerous sites in north-eastern Serbia (Капуран и Булатовић 2012).

A Late Bronze Age component is indicated by a rim sherd of an S-profile cup (Pl. II/13), as well as a fragment bearing fingertip impressions on the rim (Pl. II/14). A somewhat later phase of the Late Bronze Age or the Early Iron Age is suggested by a fragment with two massive horizontal undecorated applied bands (Pl. II/15). Close parallels for the Late Bronze Age material may be found at Trnjane, Popovica and Hisar near Leskovac (Kapuran 2014, T. XIV/16; Милојевић и Капуран 2023; Булатовић и Станковски 2012, Т. XXVII/40–47), while the fragment with raised bands displays typological affinities with finds from the site of Pardička Reka (Милојевић и Миланović 2017, Т. 2/1–4).

7. Adžijsko Polje I / Adžijsko 1

The site is separated from the previously described location only by the course of the stream of Crkveni Potok, with Adžijsko Polje I extending north of its right bank, following the terrace of the Beli Timok in the direction north–south for about 300 m. Earlier investigations recorded archaeological material characteristic of the Starčevo, Coțofeni–Kostolac, Verbicioara, and Basarabi cultural complexes (Kapuran 2014, 161).

During the 2023 field survey, prehistoric material was recovered only sporadically, as extensive vegetation cover and uncultivated terrain severely

Fig. 4. View of the ploughed land within the area of the site of Selo; the highlighted areas represent zones where archaeological material was recorded. UAV photograph (photo: P. Milojević)

Сл. 4. Оранице на којима се простире локалитет Село; истакнуте површине представљају зоне на којима је регистрован археолошки материјал. Фотографија из дрона (фото: П. Милојевић)

compromised surface visibility. However, the recovered material essentially confirmed the earlier observations. Among the more diagnostically significant finds is a vessel neck and body sherd decorated with a pair of deep horizontal grooves (Pl. II/17). This feature is characteristic of Vasić's Horizon 2 of the Advanced Iron Age and may be associated with manifestations of the Zlot–Sofronijevo cultural group (Kapuran 2014, T. XXX/8–12). An earlier component dating to the Early Iron Age is indicated by a bowl sherd with a triangularly thickened rim, decorated with incised lines (Pl. III/12) (Stojić 1986, T. 18/5–6).

8. Selo

The site of Selo is located within the inhabited area of Donje Zuniče, on its western periphery, not far from the bridge over the Beli Timok, approximately 550 m downstream from the site of Adžijsko Polje I. As it is situated within a modern settlement, the site has been reliably recorded only on a single plot covering an area of about 20 ares so far, where a more pronounced concentration of prehistoric and medieval material has been observed (fig. 4). Although the site has not been mentioned in the scholarly literature to date, a collection of material exists in museum records that can likely be associated with this specific area.

The archaeological material consists predominantly of highly fragmented pottery sherds, most likely as a result of long-term and intensive land cultivation. Among the more diagnostically significant finds is a fine, dark grey fragment decorated with fluting forming a garland motif (Pl. II/16), characteristic of vessels in the Gáva–Belegiš II style (Bukvić 2000).

9. Bojište

The site of Bojište is situated within the cadastral area of Donje Zuniče, on a river terrace near a railway crossing, approximately 750 m downstream from the site of Selo. Previous research indicated that the location of the site was not registered precisely (Kapuran 2014, 162); however, during the 2023 campaign, it was accurately identified and documented. On two plots, totalling approximately 80 ares, a significant concentration of archaeological finds was recorded, including ceramic fragments, stone tools, daub, and pieces of fired floor surfaces. The uncultivated condition of the surrounding areas prevented a reliable determination of the site's full extent. Museum collections and published literature document ceramic fragments from the Starčevo (Pl. III/8), Bubanj–Hum (Pl. III/9, 10), Coțofeni–Kostolac (Pl. III/11), and Basarabi culture (Капуран и Булатовић 2012, 110, T. IV/49–51, T. V/52–57; Kapuran 2014, 162, T. 25/1).

Material collected in 2023 also indicates a multi-layered character of the site. The Eneolithic horizon includes a rim fragment decorated with fluting, attributable to the Bubanj–Hum I cultural group (Pl. III/1), as well as a vessel fragment with an applied raised band bearing finger impressions, characteristic of the Coțofeni–Kostolac culture (Pl. III/2). Close analogies for the former are known from the Early Eneolithic horizon at the site of Devojački Kamen, near Vrmža (Milojević et al. 2025, 88), while the latter finds parallels at nearby sites Veliki Most – Vratna and Rosulja–Višnjar, near Rgošte (Kapuran 2014, T. 10/11; T. 11/8; T. 9/20).

The Early Iron Age component is indicated by a fragment decorated with an incised sequence of horizontal lines below the rim (Pl. III/3), as well as several sherds with faceted rims (Pl. III/4–6). The fragment featuring horizontal incised lines below the rim finds close analogies at the nearby sites of Banjica–Rgošte, Bela Stena – Rgotina, and Kamenac–Tamnič (Kapuran 2014, T. 30/8–10). Faceted rims, although present since the Late Bronze Age within the territory of the central Balkans, occur most frequently during the Early Iron Age and are documented at the sites of Gradište in Gamzigrad, Velika Padina in Šarbanovac, and Žljebura in Katun (Kapuran 2014, T. 25/12, 38; Милојевић и Трајковић-Филиповић 2017, кат. 189–190; cf. Bulatović 2009).

The subsequent, Advanced Iron Age component (Vasić Horizon 1) is represented by a sherd decorated with a combination of horizontal *tremolo* lines and concentric circles (Pl. III/7). Similar motifs appear on finds from the Miroč hoard (Jevtić 2015, T. 2/2), as well as those from *Mediana* (Jevtić 2001, T. II/3, 5) and Gradac in Lanište (Stojić 1986, T. 25/5). Among the remaining ceramic finds, two fragments of hearth-related ceramic objects, probably of the *pyraunos* type, should also be noted (Pl. III/13, 14), since such objects are frequently attested in Bronze and Iron Age contexts (Љуштина 2022, 84–85; Kapuran et al. 2020, 66; Kapuran et al. 2025, 33, сл. 3/23–26, 8/1).

10. Škodrino Polje

The site of Škodrino Polje is located within the cadastral area of Jelašnica, on a river terrace of the Beli Timok, whose northern part is cut by the lower course of the river Jelašnička Reka. The site is well known from earlier documentation and literature, as it has been surveyed and test-excavated several times (Лазић и Сладић 1997, 211–213). Excavations in 1987 revealed remains of densely arranged above-ground structures with substructures made of compacted earth, while the areas around the houses were covered with pebbles (Лазић и Сладић 1997, 211). It was established that shallow biconical bowls with unprofiled rims, plates, and beakers dominated among ceramic forms, while other finds included stone and bone tools, one anthropomorphic figurine, a ceramic amulet, and evidence of copper metallurgy (Лазић и Сладић 1997, 212–213). Earlier publications, in addition to the Eneolithic horizon, also recorded finds attributed to the Verbicioara and Basarabi cultural complex (Стојић и Илијић 2011, 54–58; Kapuran 2014, 162). Field survey during the 2023 campaign was significantly hindered by uncultivated terrain, resulting in a small number of finds from prehistory and Antiquity (Muminović Božić et al. in press).

Unpublished prehistoric material from earlier surveys (1980–1982; 1989–1990) indicates the presence of ceramics spanning a wide chronological range, from the Early Eneolithic to the Early Iron Age. The Early Eneolithic is represented by fragments decorated with dense vertical fluting on the vessel body (Pl. IV/1), variants of impressed ornament (Pl. IV/2-4), a pot fragment with vertical notches immediately below the rim (Pl. IV/5), and a handle fragment with part of the body decorated in the barbotine technique (Pl. IV/8). Close analogies for this group of finds exist at Bubanj near Niš, as well as at numerous sites in north-eastern Serbia, such as Rgotina, Korbovo, Čoka lu Balaš, Grabar–Svračara, Taliata, and Krivelj (Milanović i Trajković-Filipović 2015, kat. br. 53, 56, 57, 206, 209; Стојић и Илијић 2011, T. XXXV/41; Kapuran 2014, T. IV/15, 19; T.

VIII/2, 6–8; Tasić 1995, Pl. X/3). Certain fragments display features of the Verbicioara group, such as examples with deeper oblique incisions or groups of three vertical incisions on the vessel body (Pl. IV/7, 10), with analogies in the Danube basin (Jevtić and Vukmanović 2000, Pl. I/1-8, Pl. III/9; Pl.VII/3, 5; Булатовић et al. 2011, T. IV/6; T. X/23).

The majority of the analysed sherds can be broadly associated with a component spanning the final Late Bronze Age and the Early Iron Age (Pl. IV/6, 9; Pl. V/1–3). Among the decorative attributes, an applied raised band with finger impressions, combined with oblique incisions on the rim (Pl. IV/6), stands out and finds close analogies at Džanovo Polje (Kapuran 2014, T. 16/1). Vessels with oblique fluting on the body and a pair of tongue-like handles (Pl. IV/9) are documented at Gomolava (Tasić 1988, 52), Hisar near Leskovac (Stojić 2000, T. VI/5; Bulatović 2007, Pl. 1/2), and the site of Vrelo in Azanja (Stojić 1986, T. IV/3). Sherds of bowls with inturned rims decorated with faceting or oblique fluting (Pl. V/1, 3) represent widespread morphological forms and decorative techniques within the same broad Late Bronze Age to Early Iron Age sequence (Bulatović 2009; Medović and Medović 2011, sl. 70/5, 71/8; Kapuran et al. 2019, T. 8/3). Furthermore, fragments with horizontal fluting (Pl. IV/11), occasionally combined with incisions (Pl. V/2), are also well attested within the Južna Morava basin and are most frequently linked to the Gáva–Belegiš II stylistic horizon (Bulatović 2007).

A later component, which can be tentatively assigned to Vasić's Horizon 1 of the Advanced Iron Age, is indicated by rim and body sherds belonging to vessels with inturned, thickened rims that are flattened at the top and decorated with fluting (Pl. V/5). Close analogies are known from Gradina na Bosutu (Medović and Medović 2011, sl. 51/12). The same component may also include a sherd with the attachment base of a horseshoe-shaped handle (Pl. V/4), with parallels documented at the sites of Rudna Glava and Kužnica (Kapuran 2013, T. II/15; Капуран et al. 2014, T. CII/17–18).

11. Valuge

The Valuge area comprises an expanse on the terrace and slopes along the right valley side of the Beli Timok, north of the river Jelašnička Reka. The site of Valuge is situated on the first terrace of the Beli Timok, where the right bank of the Jelašnička Reka intersects it, approximately 250 m north-east of the site of Škodrino Polje. Rescue archaeological excavations were conducted in 1990, which established that this was a single-layer settlement, with remains of two irregularly shaped semi-subterranean dwellings discovered within it (Сладић и Јовановић 1997, 167–169).

The ceramic assemblage recovered during the excavations is characterised by fragments of predominantly globular vessels, with a black core and chaff temper, whose exterior surfaces are decorated with barbotine, impressed technique, and incised ornamentation (Pl. V/6–9) (Сладић и Јовановић 1997, 167–170; Стојић и Илијић 2011, 34; Капуран и Булатовић 2012; Kapuran 2014, 162). Based on the stylistic and typological features of the limited material collected during the 2023 survey, an Early/Middle Neolithic horizon was confirmed, primarily identified through the technological characteristics of coarse Starčevo pottery, with visible chaff traces in the fabric.

The cultural and chronological attribution of the site remains unresolved in the scholarly literature. Initial excavation results assigned the entire horizon to the late phase of the Starčevo culture, specifically Starčevo III (Сладић и Јовановић 1997, 169–170). Subsequent revisions associated the site of Valuge with the Protostarčevo I period (Стојић и Илијић 2011, 34). This discrepancy highlights the need for a reanalysis of the ceramic corpus, as current determinations are based on a limited stratigraphic context and a narrow range of diagnostic forms.

12. Valuge–Lešje

The site of Valuge–Lešje is located on the boundary between the cadastral areas of Jelašnica and Debelica, along the edge of the first terrace of the Beli Timok, directly above the valley plain known as Lešje, approximately 550 m north of the Jelašnička Reka. During the 2023 survey, archaeological material was sporadically collected across an area of approximately 40 ares, consisting of fragmented ceramic sherds, metallurgical slag, and a single quern stone (fig. 5). Due to the small quantity and low representativeness of the finds, as well as the high degree of ceramic fragmentation, the material cannot currently be assigned a more precise cultural and chronological attribution, and can only broadly be associated with prehistoric and Roman-period horizons.

13. Jasenje

The site of Jasenje is located within the cadastral area of the village of Debelica, on the first river terrace of the Beli Timok, at the point where this terrace is intersected by the river Jakovačka Reka, near the railway bridge on the Knjaževac–Zaječar line, approximately 2.3 km downstream from the site of Valuge–Lešje. Due to the limited cultivation of the terrain, archaeological material was collected only sporadically, across an area of approximately 50 ares on the left bank of the Jakovačka Reka and about 10 ares on its right bank. This area should be understood as a zone of recorded finds rather than the definitively

Fig. 5. Quern stone and fragments of metallurgical slag from the site of Valuge–Lešje (photo: Homeland Museum of Knjaževac)

Сл. 5. Жрвањ и фрагменти металуршке шљаке са локалитета Валуге–Лешје (фото: Завичајни музеј Књажевац)

established extent of the site. The assemblage consists of non-diagnostic ceramic fragments and a single flint flake, which, given the current state of research, can only broadly be attributed to a prehistoric horizon. Given the scarcity and low representativeness of the finds, this location is currently better interpreted as an archaeologically indicative zone, i.e., an area where a prehistoric site could possibly be located, rather than a clearly defined site in the strict sense.

14. Trnovska Bara

The site of Trnovska Bara is located within the cadastral area of the village of Trnovac, on a gentle terrace formed along the curved southern edge of Trnovska Bara, near a Roma votive monument bearing the inscription “Bahtalo Bibijako Đive”, dedicated to the feast of Bibija.[3] Across an area of approximately 5 ha, several sporadic concentrations of archaeological material were observed, which cannot yet be reliably connected into a single site unit. At lower elevations within this area, a surface layer of silt, sand, and gravel was recorded, possibly indicating episodes of flooding affecting the former settlement surface. The assem-

[3] Bibija, also known as Aunt Bibija, is a non-canonised saint venerated among some Orthodox Roma communities in Serbia (Ћирковић 2021).

blage consists predominantly of medieval pottery, while prehistoric fragments occur only sporadically and, due to the lack of clear stylistic and typological features, do not allow for a more precise chronological attribution.

15. Stare Livade

The site of Stare Livade is located within the cadastral area of the village of Minićevo, on the river terrace of the Beli Timok, along the left bank of the river Suva Reka, west of the Zaječar–Knjaževac railway, approximately 2.1 km downstream from the site of Trnovska Bara. Sporadic occurrences of archaeological material from prehistoric, medieval, and modern periods were recorded across an area of approximately 1.4 ha.

On a recently ploughed field near the bank of the Suva Reka, traces of a possible structure were observed, represented by fragments of burnt daub flooring or an occupation surface, dispersed across an area of approximately 3–4 m². Several prehistoric pottery sherds were recovered in the immediate vicinity of this concentration. Among them, a diagnostically significant vessel body sherd stands out, manufactured from a fine fabric, fired to a reddish hue, and decorated with broad horizontal fluting (Pl. V/10). On the basis of its technological and decorative characteristics, the fragment may be broadly associated with the final Late Bronze Age / Early Iron Age sequence (Bulatović 2007).

Settlement Patterns and Site Clusters on the Right Side of the Beli Timok Valley from the Late Bronze Age / Early Iron Age to the Advanced Iron Age

Within the broader survey of the Beli Timok basin, this paper focuses on a narrower analytical corpus of 15 prehistoric sites located on the right valley side of the Beli Timok. The analysed material derives from a relatively homogeneous geomorphological unit, characterised by alternating river terraces, alluvial plains, and lower foothill slopes, which has enabled the distribution of sites to be examined within a single basic relief model.

The settlement pattern shows a clear association with the first river terrace of the Beli Timok and with contact zones near tributaries, particularly at terrace promontories, edges of alluvial plains, and micro-locations slightly elevated above flood-prone areas. The majority of sites are situated precisely in such locations: near the confluences of smaller watercourses, on terraces that provide simultaneous access to water, arable land, and communication routes, while also offering a degree of protection from seasonal flooding. In this sense, the distribution of sites indicates a clear recognition of favourable micro-zones for settlement within the right side of the Beli Timok valley.

The cultural and chronological range of the analysed corpus spans, according to securely confirmed data, from the Early/Middle Neolithic to the Late Iron Age. Particularly noteworthy is the pronounced multi-layered character of several sites, most notably Dubrava, Boševo, Slog I, Adžijsko Polje I and II, Bojište, and Škodrino Polje. This suggests that certain terrace zones in the Beli Timok valley were repeatedly recognised as favourable for settlement over long periods, especially positions near the confluences of Timok tributaries.

Within the corpus of 15 sites, five sites can be singled out with an Early or Middle Neolithic horizon associated with manifestations of the Starčevo culture (fig. 2/1, 6–7, 9, 11), while the presence of the Late Neolithic, namely, the Vinča culture, has so far been reliably confirmed only at Dubrava. At Bojište and Škodrino Polje, material has been documented that can be reliably associated with the Early Eneolithic, namely, with manifestations of the Bubanj–Hum I cultural group, while a Late Eneolithic horizon with features of the Coţofeni–Kostolac style has been confirmed at four sites (fig. 2/1, 6–7, 9). Material from the Middle/Late Bronze Age (Br B – Br D), manifested in eastern Serbia through the influences of the Paraćin and Verbicioara cultures, has been confirmed at five sites (fig. 2/1–2, 6–7, 10).

According to Vasić's regional chronological scheme, the Gáva–Belegiš II horizon remains primarily integrated within the developments of the Late Bronze Age (Vasić 2015, Tab. 1), although it is frequently discussed under the conventional term "Transitional Period" within Serbian archaeological literature (Bulatović et al. 2021, 61–63). The subsequent phase, characterised by distinctive incised ornamentation on pottery, is associated in the Serbian Danube region with the so-called Kalakača horizon (Medović 1988). Given its association with significant shifts in pottery production, a pronounced decline in the deposition of bronze hoards, and the emergence of the first iron objects, it is most commonly regarded as the onset of the Early Iron Age in the central Balkans. Within Vasić's periodisation, the Basarabi complex may be broadly correlated with Horizon 1 of the Advanced Iron Age (Vasić 1977, 6–17, 31–32; 2003, 7; 2015, 3–8; Gavranović 2021, 386–391; Pare 2025, 178–181).

This chronology was further refined by Pabst, who, on the basis of supraregional comparisons with the northern central Balkans and the cemetery at Vergina, argued that the beginning of Vasić's Horizon 1 of the Advanced Iron Age in Serbia should be dated no later than c. 850 BC (Pabst 2008, 591–654). However, Gavranović noted that the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the western and central Balkans cannot be explained by a single chronological model, as the same absolute timeframe was structured differently across regional traditions (Gavranović 2021, 383–391). Given these chronological complexities and in the absence of absolute dates for the sites examined here, the ma-

terial is interpreted according to Vasić's regional periodisation (Vasić 2003; 2010; 2015), while the Gáva–Belegiš II, Kalakača, and Basarabi horizons are employed primarily as cultural-stylistic reference frameworks.

The most prominently represented group within the analysed corpus comprises sites yielding material displaying stylistic and typological traits associated with the Gáva–Belegiš II, Babadag–Pšeničevo, Kalakača, and Basarabi traditions. In this study, such material is considered within the regional sequence extending from the Late Bronze Age through the Early Iron Age to the Advanced Iron Age of the central Balkans, as defined by R. Vasić (Vasić 2003; 2010; 2015). Material of this type has been identified at ten sites (fig. 2/2–10, 15). By contrast, finds attributable to the later phases of the Advanced Iron Age, including those associated with the Zlot–Sofronijevo cultural group, have been recorded at only two sites (fig. 2/2, 7), while evidence of the Late Iron Age has been documented exclusively at Boševo and Slog I so far.

The spatial distribution of sites yielding material broadly attributable to the period from the 12th to the 6th century BC is particularly noteworthy. Nine sites (fig. 2/2–10) form a linear concentration extending for approximately 6.5 km along the right side of the Beli Timok valley, between the confluences of the rivers Valevačka and Jelašnička Reka (Муминовић Божић и Милојевић 2024; 2025). Distances between neighbouring sites range from approximately 200 m to 1.5 km. An additional site with broadly comparable material, Stare Livade (fig. 2/15), lies farther downstream and is therefore not included in this narrower cluster.

Patterns of site clustering appear to be particularly characteristic of the period broadly dated between the 12th and the 8th century BC, whereas continuity into the 7th and the early 6th century BC is less clearly attested (Милојевић 2023, 436–440). Such site clusters are most clearly documented in the Nišava valley and in the Paraćin and Aleksinac sectors of the Pomoravlje region. By contrast, in the Kruševac, Leskovac, and Vranje sectors of Pomoravlje, they have been identified only sporadically so far, typically as small clusters comprising two or three sites (Милојевић 2023, 436–440, Maps 75–77). In broad spatial terms, these concentrations may be described as site clusters, following the general terminology of archaeological spatial analysis (Hodder and Orton 1979, 85–97); the term is used here descriptively and does not imply a formally tested point-pattern classification.

In general terms, settlement clusters may be understood as spatial concentrations of sites or smaller settlements whose proximity may reflect various forms of functional, economic, social, or organisational interaction. Such arrangements could have facilitated the coordination of economic activities, control of territory and communication routes, organisation of movement and exchange, and management of local resources. If such concentrations reflect functionally connected settle-

ment systems, their operation may have depended on interdependencies rooted in shared access to natural resources, production and technological processes, distribution networks, or defensive strategies (Милојевић 2023, 438–440).

The emergence and long-term stability of such patterns were shaped by communication networks, transport opportunities, and access to resources, as well as shared cultural traditions, collective interests, and broader socio-economic structures. Site or settlement agglomerations of this kind may have developed around locations of particular importance, including fortified centres, communication nodes, and ritual or cult places. These focal points could have attracted and concentrated population groups by providing security, facilitating access to resources and exchange networks, and serving as centres for economic production, social interaction, and symbolic or ritual activities (Hodder and Orton 1979, 85–97).

In the case of clusters identified in the Timok and Morava–Vardar basins, several interpretive models may be proposed; however, given the current state of research, these should be regarded as provisional hypotheses rather than established explanations (Милојевић 2023, 438–442). Among the possible explanatory frameworks are climatic instability, environmental stress, demographic change, and population mobility, particularly in light of models advanced for the end of the Late Bronze Age in neighbouring regions, as well as across wider Europe and the eastern Mediterranean region (Holzhauser et al. 2005; Bóka 2012; Kaniewski et al. 2013; Cline 2014; Finné et al. 2017; Bochkarev and Kashuba 2018; Molloy 2022). Rather than being viewed as direct causal mechanisms, such factors are better understood as potential stressors that may have contributed to or amplified broader processes of social transformation. In the Beli Timok valley, however, their role cannot be evaluated with confidence in the absence of palaeoenvironmental, archaeobotanical, archaeozoological, bioarchaeological, absolute-chronological, and palaeoclimatological evidence (Boger et al. 2013, 91–93).

From the perspective of socio-economic organisation, settlement clustering may reflect relationships within kinship or supra-household networks, whereby several smaller communities occupied the same micro-region and cooperated through exchange, resource sharing, and coordinated responses to increased risk. Such forms of organisation could have facilitated both territorial control and collective security. Consequently, spatial concentration should not be interpreted solely in terms of economic considerations, such as access to resources and communication routes, but also as a potential expression of security strategies and broader adaptive responses to changing environmental and social conditions. The observed pattern is therefore best understood as a settlement-topographic phenomenon that may have resulted from multiple interconnected processes, rather than direct evidence of any single historical cause.

REFERENCES

Bogdanović, M. 2004. Keramičko posuđe, u: *Grivac – naselje protostarčevačke i vinčanske kulture*, ur. M. Bogdanović, 47–126. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu – Narodni muzej Kragujevac.

Bochkarev, V. S. and Kashuba, M. T. 2018. Cultural and historical situation in the south of Eastern Europe on the eve of the Iron Age. *Stratum plus* 3: 207–220.

Boger, R., Kulkarni, C., Bankoff, H. A., Skylar, E., Mitrović, S., Powell, W. and Huska, A. 2013. Long-term socio-ecological research in west Serbia: the need for paleoclimate data and diverse data integration, in: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, eds. V. Filipović, R. Arsić and D. Antonović, 86–103. Beograd: Srpsko arheološko društvo – Valjevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo.

Bóka, G. 2012. Changes in the settlement history of the Late Bronze and Iron Age Körös Region. Hydrology, reliefs and settlements, in: *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania*, ed. L. Marta, 23–34. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean.

Bukvić, R. 2000. *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad: Ogranak Srpske akademije nauka i umetnosti u Novom Sadu.

Bulatović, A. 2007. South Morava Basin in the transitional period from the Bronze Age to the Iron Age. *Старинар* LVII: 57–82.

Bulatović, A. 2009. Poreklo i distribucija blagobikoničnih zdela fasetiranog ili kanelovanog oboda sa kraja bronzanog i početka gvozdenog doba na Balkanskom poluostrvu. *Старинар* LIX: 89–108.

Булатовић, А. и Јовић, С. 2010. *Лесковац – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*. Београд–Лесковац: Археолошки институт – Народни музеј Лесковац.

Булатовић, А., Капуран, А. и Јањић, Г. 2011. *Неготин: културна стратиграфија праисторијских локалитета Неготинске Крајине*. Београд–Неготин: Археолошки институт – Музеј Крајине.

Булатовић, А. и Станковски, Ј. 2012. *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*. Београд–Куманово: Археолошки институт – Н. У. Музеј Куманово.

Булатовић, А. и Капуран, А. 2013. Насеље из раног гвозденог доба на локалитету Црквиште у Давидовцу код Врања. *Гласник Српског археолошког друштва* 29: 101–124.

Bulatović, A., Molloy, B. and Filipović, V. 2021. The Balkan-Aegean migrations revisited: changes in material culture and settlement patterns in the Late Bronze Age Central Balkans in light of new data. *Старинар* LXXI: 61–105.

Cline, E. 2014. *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*. Princeton: Princeton University Press.

Ћирковић, С. 2021. Бибија и *Bibijako djive* у традицијској култури Рома Србије. *Глас САНУ* 431: 105–133.

Dietrich, O. 2021. *Bronzezeitliche Tüllenbeile aus Rumänien: Studien zu Chronologie, Chorologie und Hortung*. Dissertation, Freie Universität Berlin.
Dimitrijević, S. 1974. Problem stupnjevanja starčevačke kulture. *Materijali* X: 59–120.
Finné, M., Holmgren, K., Shen, C. C., Hu, H. M., Boyd, M. and Stocker, S. 2017. Late Bronze Age climate change and the destruction of the Mycenaean palace of Nestor at Pylos. *PLOS ONE* 12: e0189447.
Garašanin, D. 1979. Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II: neolitsko doba*, ur. A. Benac, 79–213. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
Gavranović, M. 2011. *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195. Bonn: Rudolf Habelt.
Gavranović, M. 2021. Trouble in transition – the end of the Late Bronze and the beginning of the Early Iron Age in the Western and Central Balkans, in: *Time and Materiality: Periodization and Regional Chronologies at the Transition from Bronze to Iron Age in Eurasia 1200–600 BCE*, eds. E. Kaiser and W. Schier, 383–397. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 31. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
Gavranović, M. and Ložnjak Dizdar, D. 2020. To burn or not to burn: inhumation versus cremation at the end of the Bronze Age in the region between the Southern Carpathian Basin and the Western Balkans, in: *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age 13th–5th Centuries BCE*, eds. M. Gavranović, D. Heilmann, A. Kapuran and M. Verčík, 53–74. Perspectives on Balkan Archaeology 1. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
Gogâltan, F. 2021. The transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the Eastern Carpathian Basin. A chronological perspective, in: *Time and Materiality: Periodization and Regional Chronologies at the Transition from Bronze to Iron Age in Eurasia 1200–600 BCE,* eds. E. Kaiser and W. Schier, 403–430. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 31. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
Hodder, I. and Orton, C. 1979. *Spatial Analysis in Archaeology*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
Holzhauser, H., Magny, M. and Zumbühl, H. J. 2005. Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years. *Holocene* 15/6: 789–801.
Jevtić, M. 2001. On the genesis and periodisation of the Basarabi Culture in Serbia, in: *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, eds. D. Gergova and E. Nankov, 29–40. Bucharest: Romanian Institute of Thracology.
Jevtić, M. 2015. Basarabi and Ferigile finds on the border between the Carpathian Basin and Central Balkans. Contribution to the Early Iron Age chronology, in: *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş*, ed. S. Berecki, 9–19. Târgu Mureş: Muzeul Judetean Mureş.
Jevtić, M. and Vukmanović, M. 2000. Verbicioara Culture and Crvenka-Corneşti finds in the Serbian Danube Basin. *Tibiscum* X: 237–254.
Јовановић, С. 1987. Праисторијски локалитети књажевачког краја. *Гласник Срйскоī археолошкоī друшйва* 4: 120–124.

Kaiser, E. and Schier, W. 2021. Foreword, in: *Time and Materiality: Periodization and Regional Chronologies at the Transition from Bronze to Iron Age in Eurasia 1200–600 BCE*, eds. E. Kaiser and W. Schier, 5–6. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 31. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Kaniewski, D., Van Campo, E., Guiot, J., Le Burel, S., Otto, T. and Baeteman, C. 2013. Environmental roots of the Late Bronze Age crisis. *PLOS ONE* 8: e71004.

Капуран, А., Јевтић, М. и Борић, Д. 2007. Налази керамике из енеолита и гвозденог доба у две новооткривене пећине на територији Ђердапа. *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 103–124.

Капуран, А. и Булатовић, А. 2012. Праисторијски локалитети у долинама Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока. *Гласник Српског археолошког друштва* 28: 107–132.

Kapuran, A. 2013. Late Hallstatt pottery from north-eastern Serbia 6th–4th century BC. *Старинар* LXIII: 23–51.

Kapuran, A. 2014. *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji: od ranog neolita do dolaska Rimljana*. Beograd: Arheološki institut.

Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2014. *Археолошка грађа Србије: Бор и Мајданпек*. Београд–Бор: Археолошки институт – Музеј рударства и металургије.

Kapuran, A., Filipović, V. i Redžić, S. 2019. Horizont starijeg gvozdenog doba na lokalitetu Nad Klepčekom, u: *Viminacium in Prehistory: Excavations 2005–2015. Volume 6*, eds. A. Kapuran, A. Bulatović, S. Golubović and V. Filipović, 154–176. Beograd: Arheološki institut.

Kapuran, A., Gavranović, M. and Mehofer, M. 2020. Bronze Age settlement and necropolis of Trnjane, near Bor – revision and new research results. *Старинар* LXX: 51–84.

Kapuran, A., Gavranović, M. and Milojević, P. 2025. The pattern of settlement occupation during the Bronze Age in eastern Serbia: a key study of the Banjska Stena and Popovica sites. *Старинар* LXXV: 23–52.

Лазић, М. и Сладић, М. 1997. Енеолитско насеље у Шкодрином пољу код Књажевца, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, 211–224. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Љуштина, М. 2022. *Изазови средњег бронзаног доба: ватинска култура и балкански суседи*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет.

Марковић, Ј. 1995. *Географске регије Југославије: Србија и Црна Гора*. Београд: Савремена администрација.

Medović, P. 1988. *Kalakača: naselje ranog gvozdenog doba*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Medović, P. i Medović, I. 2011. *Gradina na Bosutu: naselje starijeg gvozdenog doba*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Milanović, D. i Trajković-Filipović, T. 2015. *Stara iskopavanja na lokalitetu Bubanj – praistorijsko višeslojno nalazište kod Niša*. Niš: Narodni muzej Niš.

Милојевић, П. и Миланović, Д. 2017. Топографија праисторијских локалитета у Ражањској општини, у: *Капија Поморавља у духовној историји Срба*, ур. С. Рајић, Г. Јашовић, И. Бецић и Љ. Васиљевић, 9–18. Својиново–Крушевац: Удружење за културу и уметност ЛОГОС – Историјски архив Крушевац.

Милојевић, П. и Трајковић-Филиповић, Т. 2017. *Праисторијска налазишта у Алексиначкој котлини: евиденција и ревизија старих података*. Алексинац–Ниш: Завичајни музеј Алексинац – Народни музеј Ниш.

Милојевић, П. 2023. *Обрасци насељавања у Моравско-вардарској долини од XIV до VI века пре нове ере*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Милојевић, П. и Капуран, А. 2023. Резултати истраживања праисторијске градине на Поповици код Сокобање. *Зборник Народног музеја Србије* XXVI: 65–92.

Милојевић, П. и Перић, С. 2025. Праисторијска налазишта у горњем току Белице. *Гласник Српског археолошког друштва* 41: 259–289.

Milojević, P., Kapuran, A. i Muminović Božić, M. 2025. *Arheološka istraživanja gradinskih nalazišta iz praistorije na tlu Sokobanjske kotline 2022–2024*. Sokobanja: Narodna biblioteka „Stevan Sremac".

Milojević, P. 2026. Periodisation and chronology of the period from the 14th to the 6th century BC in the Morava–Vardar Basin, in: *Ars Praehistorica: Commemorating Nikola Tasić's Legacy in Balkan Antiquity*, ed. V. Petrović, 497–535. Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA.

Milojević, P., Bulatović, A., Crnobrnja, S. i Kalifa, A., *in press*. Prethodna zaštita lokaliteta Slanište, selo Gubetin, opština Prokuplje, u: *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2025. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić i Đ. Obradović. Beograd: Arheološki institut.

Molloy, B. 2022. Was there a 3.2 ka crisis in Europe? A critical comparison of climatic, environmental, and archaeological evidence for radical change during the Bronze Age–Iron Age transition. *Journal of Archaeological Research* 31: 331–394.

Muminović Božić, M., Milojević, P. i Matović, D. *in press*. Sistematska prospekcija knjaževačkog kraja – sliv Belog Timoka, u: *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2023. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić i Đ. Obradović. Beograd: Arheološki institut.

Муминовић Божић, М. и Милојевић, П. 2024. Рекогносцирање у сливу Белог Тимока на територији општине Књажевац, у: *Српско археолошко друштво. XLVII скупштина и годишњи скуп, Ниш, 30. мај – 1. јун 2024. године: Програм, извештаји и апстракти*, ур. А. Црнобрња, 99–100. Београд: Српско археолошко друштво – Ниш: Завод за заштиту споменика културе.

Муминовић Божић, М. и Милојевић, П. 2025. Систематска рекогносцирања у сливу Сврљишког Тимока на територији општине Књажевац, у: *Српско археолошко друштво. XLVIII скупштина и годишњи скуп, Требиње, 29–31. мај 2025. године: Програм, извештаји и апстракти*, 86–87. Београд: Српско археолошко друштво – Требиње: Музеј Херцеговине.

Pabst, S. 2008. Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan. *Germania* 86/2: 591–654.
Pare, C. F. E. 2025. *Iron and the Iron Age: The Introduction of Iron in Europe and Western Asia*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
Перић, С. 1998. Вишеслојна неолитска насеља и проблеми културне стратиграфије неолита на територији Србије. *Старинар* XLIX: 11–38.
Petrović, J. 2009. Slikana keramika starčevačke kulture na Golokutu. *Rad Muzeja Vojvodine* 51: 7–22.
Сибиновић, М. 2017. *Географски фактори развоја општине Књажевац*. Књажевац: Народна библиотека „Његош".
Sladić, M. 1986. *Keramika Skordiska: latenska keramika u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
Сладић, М. и Јовановић, С. 1997. Остаци старијенеолитских насеља са подручја Књажевца, у: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, 167–176. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.
Stojić, M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Beograd–Jagodina: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Zavičajni muzej.
Stojić, M. 2000. The Brnjica cultural group in the South Morava Basin. *Старинар* L: 9–61.
Стојић, М. и Чађеновић, Г. 2006. *Крушевац: културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони састава Западне Мораве и Јужне Мораве*. Београд–Крушевац: Археолошки институт – Народни музеј.
Стојић, М. и Илијић, Б. 2011. *Књажевац: културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*. Београд–Књажевац: Археолошки институт – Завичајни музеј.
Tasić, N. 1988. Bronze- und ältere Eisenzeit auf Gomolava, in *Gomolava 1: Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*, eds. N. Tasić and J. Petrović, 48–55. Novi Sad–Beograd: Muzej Vojvodine – Balkanološki institut.
Tasić, N. 1995. *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*. Belgrade: Institute of Archaeology.
Tasić, N. i Tomić, E. 1969. *Crnokalačka bara – naselje starčevačke i vinčanske kulture*. Kruševac–Beograd: Narodni muzej Kruševac – Arheološko društvo Jugoslavije.
Тасић, Н. Н. 2009. *Неолитска квадратура круга*. Београд: Завод за уџбенике.
Vasić, R. 1977. *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*. BAR Supplementary Series 31. Oxford: British Archaeological Reports.
Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan: Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien*. Prähistorische Bronzefunde XIII/11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
Vasić, R. 2010. *Die Halsringe im Zentralbalkan: Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien*. Prähistorische Bronzefunde XI/7. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
Vasić, R. 2015. *Die Lanzen- und Pfeilspitzen im Zentralbalkan: Vojvodina, Serbien, Kosovo, Mazedonien*. Prähistorische Bronzefunde V/8. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Петар Милојевић
Археолошки институт, Београд
Милена Муминовић Божић
Завичајни музеј Књажевац
Дајана Матовић
Краљево

ПРАИСТОРИЈСКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ДЕСНОЈ ДОЛИНСКОЈ СТРАНИ БЕЛОГ ТИМОКА У КЊАЖЕВАЧКОМ КРАЈУ

Кључне речи: *Бели Тимок, књажевачки крај, археолошко рекоīносцирање, обрасци насељавања, неолит, енеолит, īозно бронзано доба, рано īвоздено доба, старије īвоздено доба*

Рад представља резултате прве кампање систематске проспекције из 2023. године, у оквиру које је на десној долинској страни Белог Тимока издвојен ужи корпус од 15 праисторијских налазишта. Локалитети су разматрани у оквиру релативно уједначене геоморфолошке целине, обликоване смењивањем прве речне терасе, алувијалних равни и нижих падина побрђа. У таквом амбијенту највећи број налазишта везан је за терасне ивице, терасне језичке и контактне зоне са мањим притокама, што указује на јасно препознавање топографски повољних позиција за насељавање.

Културно-хронолошки распон анализираног корпуса, према сигурно потврђеним подацима, обухвата период од раног/средњег неолита до млађег гвозденог доба. Више локалитета показује изразиту вишеслојност, нарочито Дубрава, Бошево, Слог I, Аџијско поље I и II, Бојиште и Шкодрино поље, што указује на дуготрајно коришћење појединих терасних зона у долини Белог Тимока, посебно оних у близини ушћа притока. У корпусу од 15 локалитета издваја се пет налазишта са хоризонтом раног, односно средњег неолита, везаног за старчевачку културу, док је позни неолит, односно винчанска култура за сада поуздано потврђена само на Дубрави. Рани енеолит, са обележјима Бубањ–Хум I културне групе, документован је на Бојишту и Шкодрином пољу, а позноенеолитски хоризонт Коцофени–Костолац стила на четири локалитета. Материјал из средњег/позног бронзаног доба, са утицајима параћинске и Вербичоара културе, потврђен је на пет налазишта. Најзаступљенију групу, забележену на десет локалитета, чини материјал са стилско-типолошким одликама повезаним са традицијама Гава–Белегиш II,

Бабадаг–Пшеничево, Калакача и Басараби. Овај корпус се у ширем културно-хронолошком смислу може сместити у секвенцу од завршних фаза позног бронзаног доба, односно тзв. прелазног периода, до почетка старијег, односно развијеног гвоздено доба, тј. Васићевог хоризонта 1, што оквирно покрива период између 1200. и 600. године п. н. е. Насупрот томе, налази из познијих етапа старијег гвозденог доба (Васићев хоризонт 2), развијаних под утицајем злотске културне групе, евидентирани су само на Бошеву и Аџијском пољу I, док су налази из млађег гвозденог доба за сада документовани једино на Бошеву и Слогу I.

Посебну аналитичку вредност има уочена просторна дистрибуција локалитета са материјалом карактеристичним за хоризонт од краја позног бронзаног до почетка старијег гвозденог доба, оквирно смештен у период између 12. и 6. века п. н. е. У ужем просторном смислу, девет локалитетских позиција формира линеарно организован низ дуж десне стране долине Белог Тимока, што указује на израженије обрасце просторног груписања у наведеном периоду. Локалитет Старе Ливаде представља додатну позицију са сродним материјалом, али се налази изван овог ужег кластера. Ипак, значај овог обрасца треба тумачити опрезно, будући да анализа претежно почива на површински прикупљеној керамици.

Границе локалитета одређиване су на основу површинске дистрибуције налаза, пре свега керамике, у односу на конфигурацију и микротопографију терена. Таква методологија омогућила је прелиминарно издвајање и картографисање археолошких позиција, али истовремено намеће и јасна ограничења: грађа је често фрагментована, секундарно дислоцирана и лишена поузданог стратиграфског контекста. Због тога су културно-хронолошка опредељења прелиминарна и поузданија на нивоу ширих стилско-типолошких хоризоната него у домену финијих разлучивања.

Упркос тим ограничењима, резултати рада допуњују археолошку топографију књажевачког краја, нарочито у погледу густине, распореда и унутрашње разноликости праисторијских налазишта на десној страни долине Белог Тимока. У наредној фази истраживања неопходни су ревизија корпуса, прецизније мапирање граница и унутрашње структуре локалитета, као и сондажна провера најперспективнијих позиција, како би се садашњи резултати проверили и аналитички продубили.

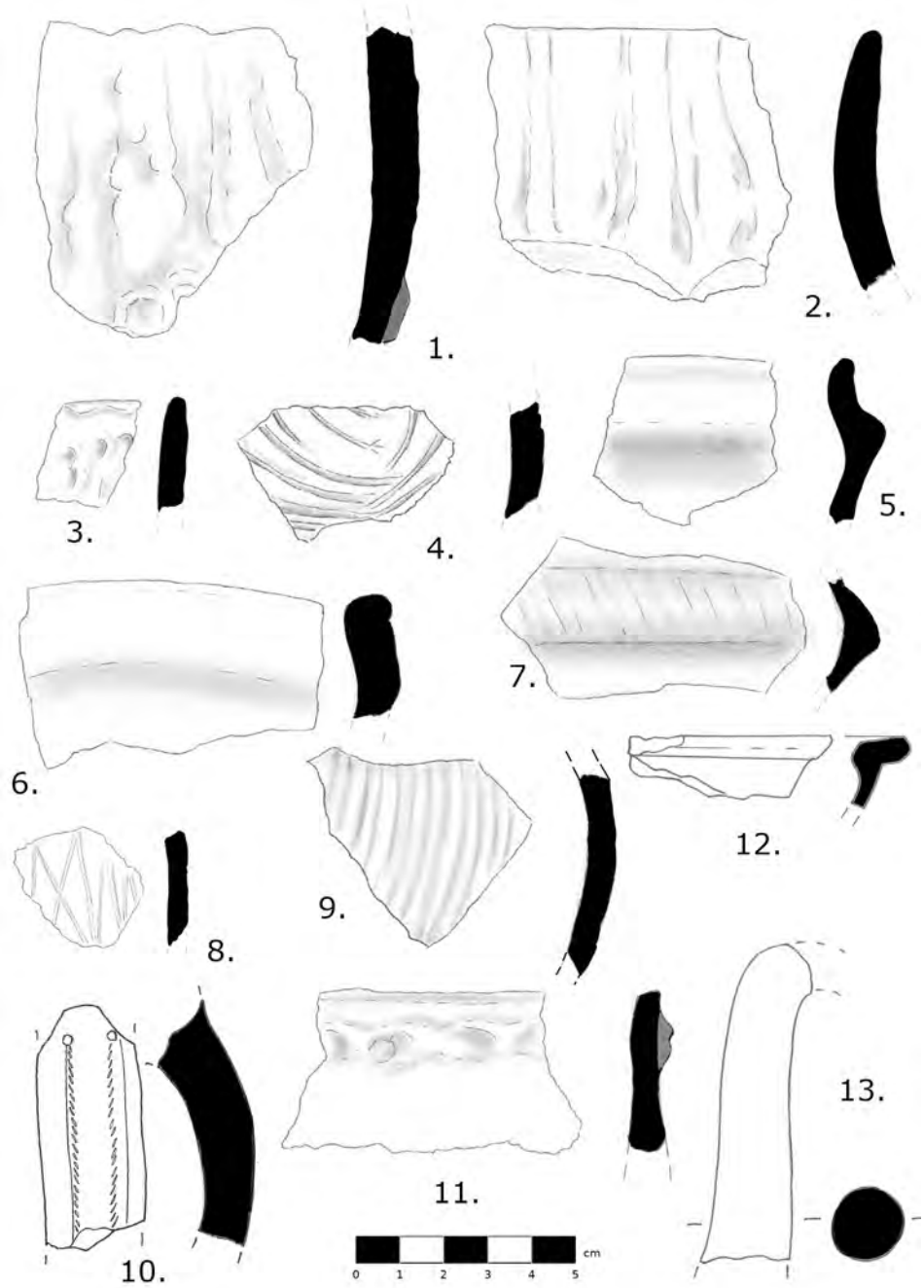

Pl. I Drawings of ceramic material from sites on the right side of the Beli Timok valley (Homeland Museum of Knjaževac): Dubrava: 1–9; Boševo: 10–13

Т. I Цртежи керамичког материјала са налазишта на десној долинској страни Белог Тимока (Завичајни музеј Књажевац): Дубрава: 1–9; Бошево: 10–13

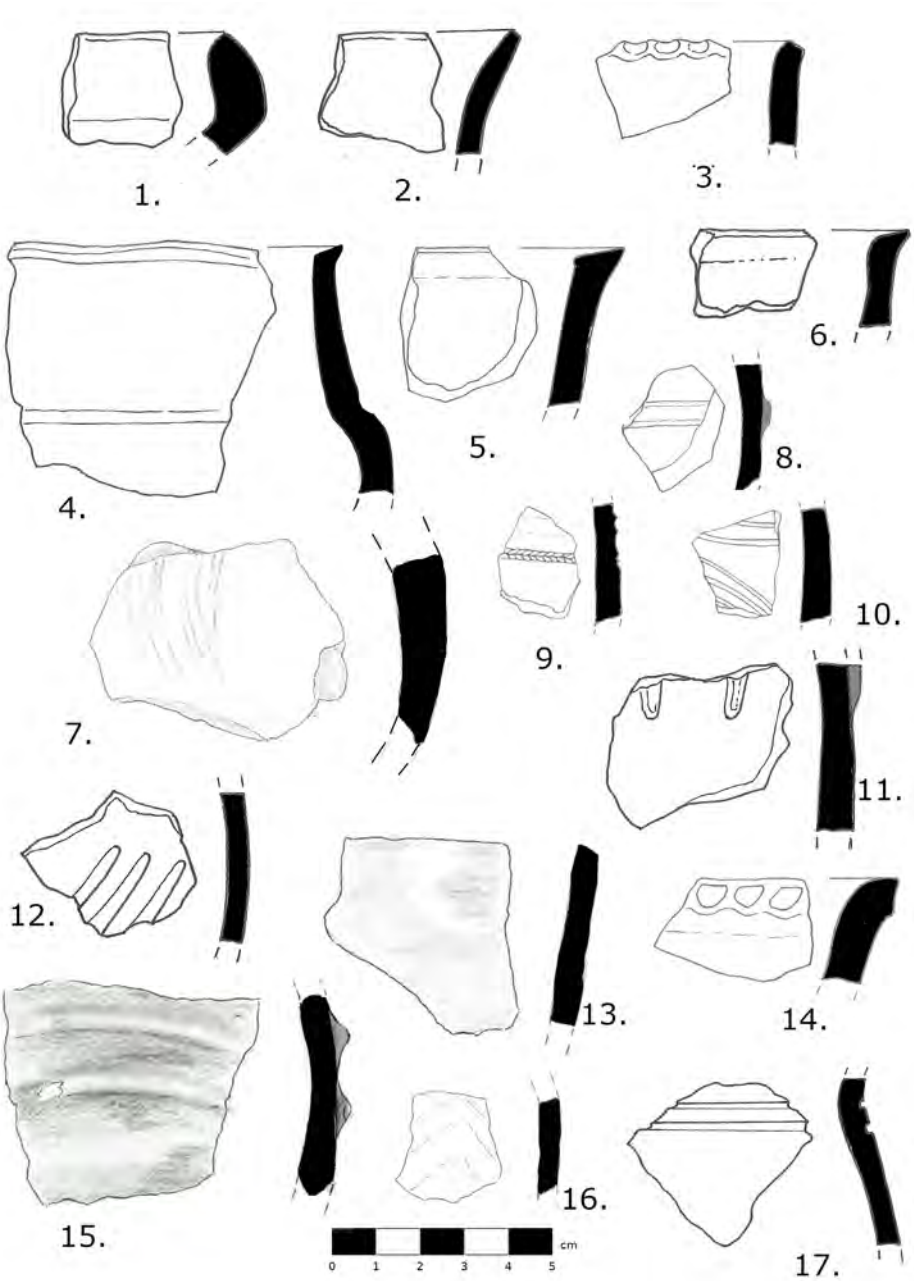

Pl. II Drawings of ceramic material from sites on the right side of the Beli Timok valley (Homeland Museum of Knjaževac): Dajčevica: 8–10; Slog II: 1–2; Slog I: 3–7; Adžijsko Polje II: 11–15; Adžijsko Polje I: 17; Selo: 16

Т. II Цртежи керамичког материјала са налазишта на десној долинској страни Белог Тимока (Завичајни музеј Књажевац): Дајчевица: 8–10; Слог II: 1–2; Слог I: 3–7; Аџијско поље II: 11–15; Аџијско поље I: 17; Село: 16

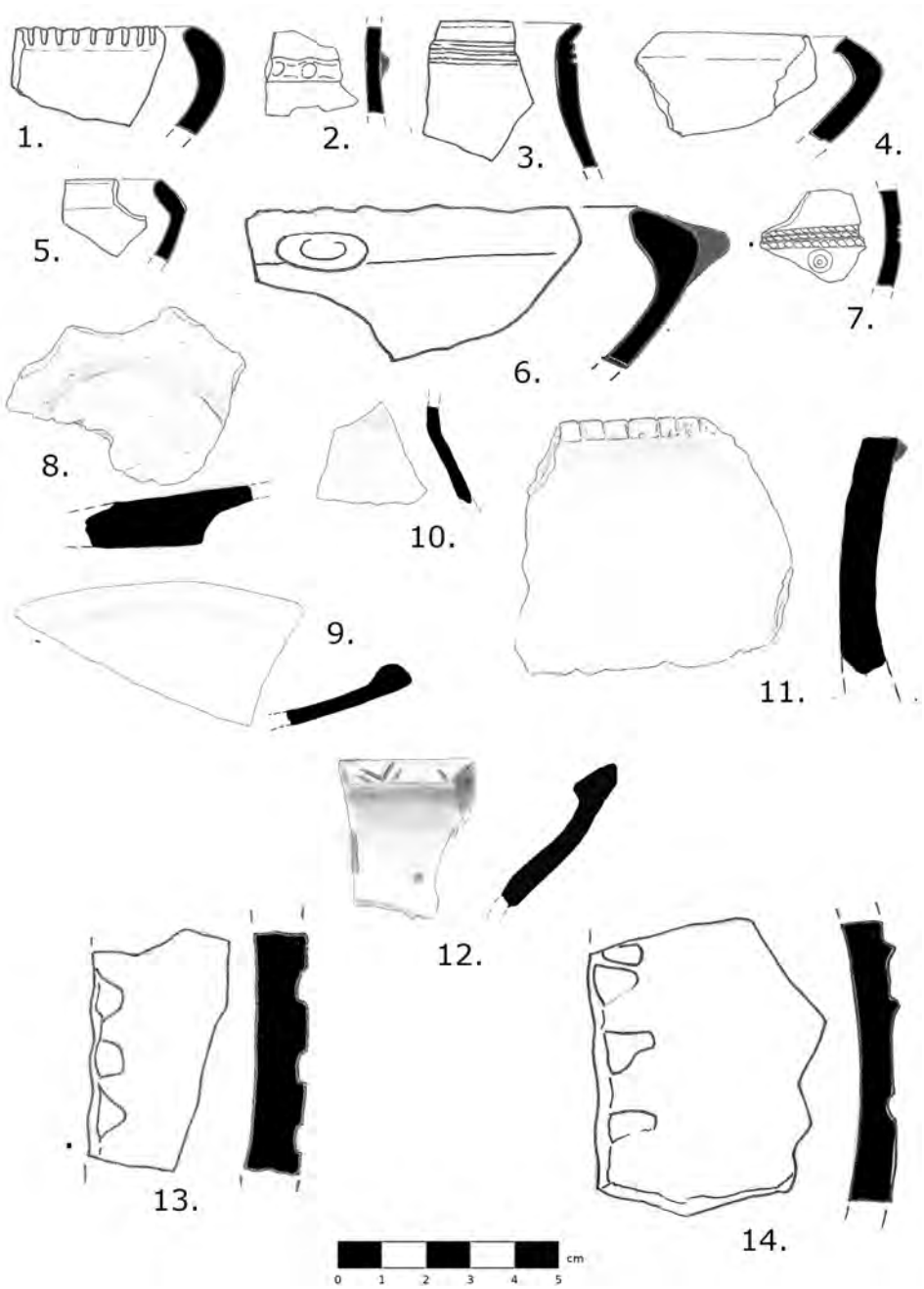

Pl. III Drawings of ceramic material from sites on the right side of the Beli Timok valley (Homeland Museum of Knjaževac): Bojište: 1–11, 13, 14; Adžijsko Polje I: 12

Т. III Цртежи керамичког материјала са налазишта на десној долинској страни Белог Тимока (Завичајни музеј Књажевац): Бојиште: 1–11, 13, 14; Аџијско поље I: 12

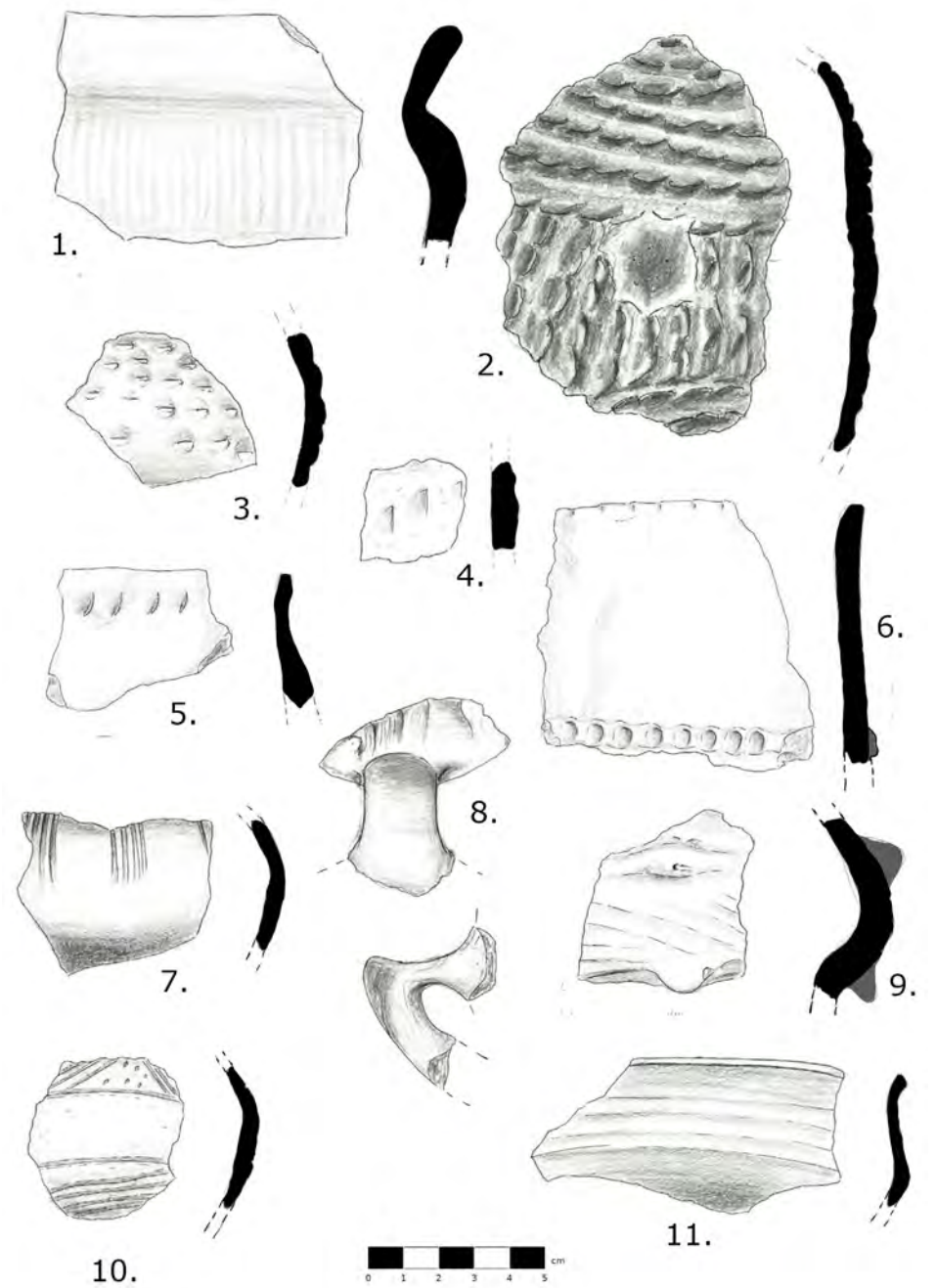

Pl. IV Drawings of ceramic material from sites on the right side of the Beli Timok valley (Homeland Museum of Knjaževac): Škodrino Polje: 1–11

T. IV Цртежи керамичког материјала са налазишта на десној долинској страни Белог Тимока (Завичајни музеј Књажевац): Шкодрино поље: 1–11

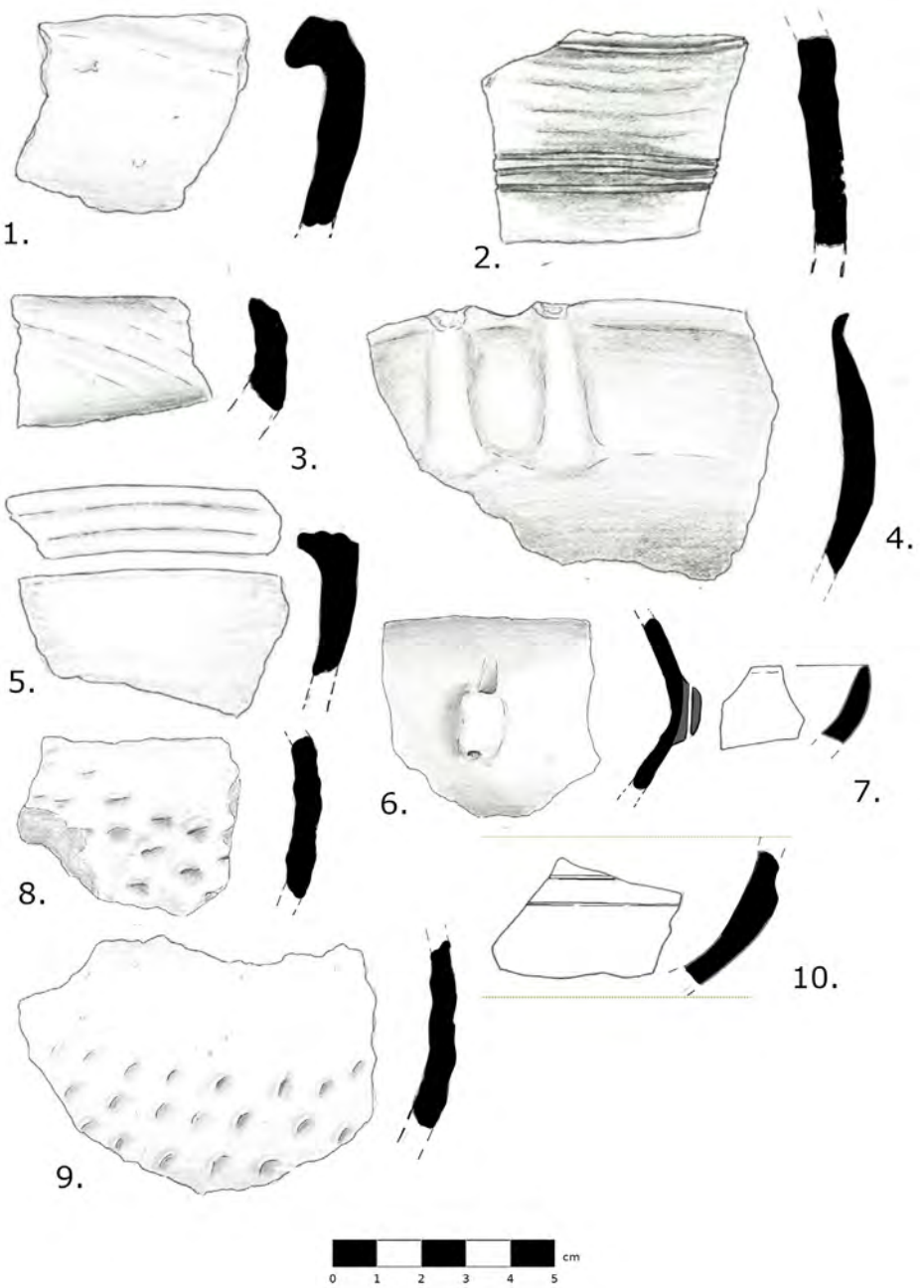

Pl. V Drawings of ceramic material from sites on the right side of the Beli Timok valley (Homeland Museum of Knjaževac): Škodrino polje: 1–5; Valuge: 6–9; Stare Livade: 10

T. V Цртежи керамичког материјала са налазишта на десној долинској страни Белог Тимока (Завичајни музеј Књажевац): Шкодрино поље: 1–5; Валуге: 6–9; Старе Ливаде: 10

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.9

АРХИТЕКТОНСКИ ОСТАЦИ И КАРАКТЕР БАДЕНСКОГ НАСЕЉА У КЛЕНКУ КОД ШАПЦА: ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА 2021–2022. ГОДИНЕ

Драган Милановић
Археолошки институт, Београд
ORCID https://orcid.org/0000-0002-5589-9127
Маринко Антонијевић
Филозофски факултет Универзитета у Београду
ORCID https://orcid.org/0009-0009-0236-6798
Магдалена Селаковић
Филозофски факултет Универзитета у Београду

e-mail: draganarh@gmail.com
Примљено: 30. 4. 2026.
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Оригинални научни рад
УДК: 903.4”636”(497.11)
902.2(497.11)”2021/2022”

Апстракт: *У раду се разматрају остаци укопаних касноенеолитских структура и њихов просторни однос, у намери да се сагледа карактер насељавања баденске заједнице на локалитету Ацине њиве – Брајково у Кленку код Шапца. Констатовано је неколико категорија архитектонских остатака, које указују на различите функције истражених структура. Резултати истраживања указују да је насеље захватало значајну површину и да се састојало од укопаних структура различитих димензија и облика, чије су се примарне функције односиле на стамбене и економске функције. Њихове секундарне улоге манифестоване су одсуством термалних структура, одлагањем кућног лепа, животињских костију и/или полагањем керамичких посуда и других покретних археолошких налаза, накнадним сахранама животиња и парцијалним људским сахранама. Анализа касноенеолитских архитектонских остатака указала је на постојање комплексне друштвено-економске организације, која је манифестована просторно одвојеним језгром насеља насипрам раштркваних, међусобно удаљених, појединачних укопаних станишта и околних мањих јама. На нивоу језгра насеља, на сложеност друштвених односа указује постојање већих и мањих станишта, која су често била у пару, отворених простора без структура, простора са јамама за складиштење и економске потребе, које су похрањивањем целих животиња или парцијалних људских сахрана стицале посебан културни значај.*

Кључне речи: *налазиште Ацине њиве – Брајково, Срем, касни енеолит, баденско насеље, архитектура, укопане структуре, економске стратегије, друштвена организација*

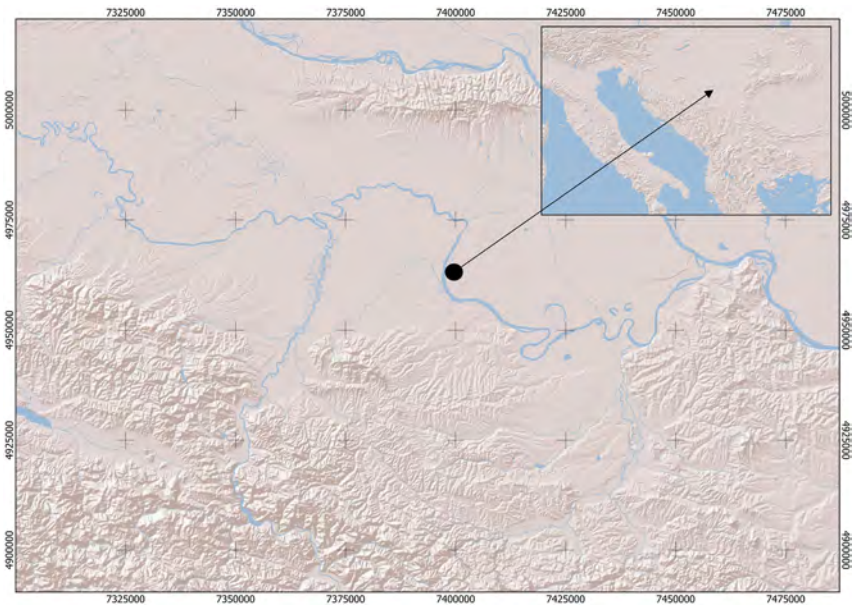

Сл. 1. Положај локалитета Аџине њиве – Брајково у Кленку код Шапца
Fig. 1. Position of the site of Adžine Njive – Brajkovo in Klenak near Šabac

Локалитет Аџине њиве – Брајково се налази на територији општине Рума, са западне стране магистралног пута Рума–Шабац, око 1,6 км североисточно од центра села Кленак (сл. 1). Археолошка проспекција је указала да локалитет заузима знатну површину на левој обали реке Саве, на траси сада новоизграђеног ауто-пута Рума–Шабац–Лозница. Налазиште је откривено приликом систематског рекогносцирања 1967. године, а мања заштитна ископавања спроводио је 1970. године Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици (Popović 1967; Popović i Vasiljević 1970). Тада је констатовано да је локалитет вишеслојан, да је био пречника око 100 м, а документовани су културни хоризонти из неолита, енеолита, раног бронзаног доба, гвозденог доба и римског периода (Поповић 1997, 14–15; Srejović (ur.)1988, 51).

Нова археолошка истраживања на локалитету обављена су током 2021. и 2022. године. Ради изградње ауто-пута Рума–Шабац–Лозница, Археолошки институт је предузео заштитна археолошка истраживања на овом налазишту, која су реализована у оквиру три кампање (Milanović et al. 2024; Milanović, у штампи). Прва истраживачка кампања је извршена у марту и априлу 2021. године у склопу припреме каснијих обимних ископавања (Милановић et al. 2021; Николић et al. 2022; Milanović et al 2024). Тада су обављене неинвазивне методе даљинске детекције, односно геомагнетна и георадарска снимања, и пробна сондажна ископавања, која су показала

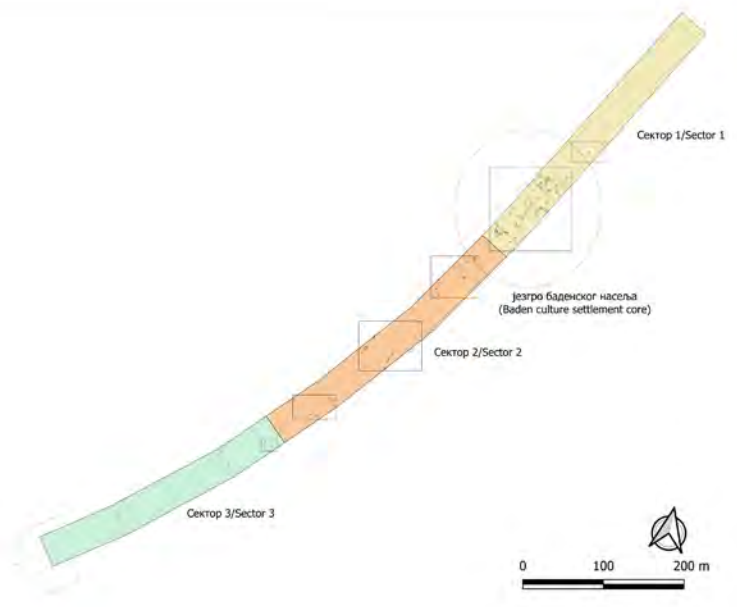

Сл. 2. Сектори 1–3 са обележеним групама касноенеолитских структура на локалитету Аџине њиве – Брајково

Fig. 2. Sectors 1–3 with labelled groups of Late Eneolithic features at the site of Adžine Njive – Brajkovo

присуство археолошких целина на читавој површини угроженој земљаним радовима. У складу са резултатима неинвазивне проспекције и сондажних ископавања угрожена траса ауто-пута је пре реализације друге и треће фазе заштитних археолошких ископавања 2021–2022. године подељена у три сектора. Сектор 1 се налазио у североисточном делу трасе, у дужини од 400 м, сектор 2 је захватио следећих 325 м, а сектор 3 се пружао у крајњем југозападном делу трасе, у дужини од 370 м. Машинским ископом уклоњен је површински слој, дубине око 0,4 м, који је на читавој траси ауто-пута интензивно култивисан у модерно доба.

Током друге и треће истраживачке кампање, које су реализоване од септембра 2021. до јула 2022. године, констатован је велики број археолошких целина-структура на истраженој површини трасе ауто-пута у дужини од 1,1 км и ширини 40 м, које сведоче о постојању великих насеља из неолита, касног енеолита, млађег гвозденог доба, античког и средњовековног периода. Насеље из касног енеолита документовано је у сва три сектора, с тим што је највећа густина структура евидентирана у сектору 1, у мањој мери у сектору 2, а неколико је откривено и у сектору 3 (сл. 2).

Методологија ископавања заснивала се на евидентирању културних слојева и објеката-структура, односно архитектонских целина, прикупљању свих налаза и узорковању за археоботанику, радиокарбонске и ДНК анализе, геохемију, геомагнетизам, микроморфологију и др. Циљ истраживања био је испитивање свих археолошких остатака на траси ради прикупљања нових података који би унапредили досадашња сазнања о животу прошлих популација на простору јужног Срема, у контактној зони Панонске низије и централног Балкана.

Географски положај локалитета

Налазиште Аџине њиве – Брајково је позиционирано на лесној греди, која лежи на око 1,8 км источно од леве обале Саве. Геолошку подлогу одликују квартарни седименти Панонског басена настали акумулацијом материјала који је река Сава наносила током плеистоцена и холоцена, док непосредну околину локалитета одликује присуство алувијалних и шумских типова земљишта. Насеље је формирано на солоњу, који спада у групу заслањених земљишта карактеристичних за поднебље југоисточног Срема (Živković et al. 1972; Pavlović et al. 2017). Комплетно подручје локалитета се налази у водоплавној зони, док вегетацијски покров предоминантно чине низијске шуме (Кочић и Антонијевић, у припреми).

Циљеви и методологија рада

Циљ рада је да се презентују, категоришу и интерпретирају остаци архитектонских структура баденског насеља у Кленку у намери да се утврди његов карактер и основне одлике. Захваљујући великој површини на којој су откривени и њиховој бројности било је могуће евидентиране остатке земљане архитектуре категорисати и сагледати њихов просторни однос. Њихова категоризација је учињена на основу димензија, дубине и облика. Да би се дошло до релевантних закључака и одговарајуће интерпретације у обзир су узети и остаци материјалне културе у поменутим целинама, првенствено квантитет покретних археолошких налаза и њихове специфичности (као нпр. бројност керамичких пехара са тракастом дршком), затим присуство термалних структура, кућног лепа и гарежи, сахрана животиња и парцијалних сахрана људи.

Категорије архитектонских остатака

Анализа архитектонских остатака указала је да се они могу определити у шест основних категорија: јаме за складиштење (42 структуре), велике јаме за становање и економске активности (29), плитке јаме (40),

Сл. 3. Јама за складиштење са приступном платформом – објекат 218/C1
Fig. 3. A storage pit with an access platform – feature 218/S1

пећи на отвореном (1), дубље, веће јаме коритастог облика (2) и ровови (1). Укупно је регистровано 115 структура.

Јаме за складиштење

Укопи, односно јаме за складиштење прилично су бројне. Оне су евидентиране у свим секторима, укупно 42, а нарочито су бројне у сектору 1 (33). Основне одлике ове групе укопа јесу њихове релативно мале димензије отвора, односно горњег дела, а крећу се од 1 м дужине и 1 м ширине до 3,2 м дужине и 2,3 м ширине. Најчешће су овалног отвора, неједнаке дужине и ширине (нпр. 2,8 и 1,5 м, 2,5 и 2,15 м или 2,2 и 1,75 м) или ређе уједначених димензија, готово кружне основе (нпр. 1,3 и 1,2 м), док им дубина варира од 0,5 до 1,65 м (углавном преко 0,6 м). Зидови су најчешће конични, те је дно мање површине од отвора, а пресек укопа трапезаст. Ређе су евидентиране јаме вертикалних зидова, а врло ретко јаме звонастог пресека и коничних зидова, тако да им је дно шире од отвора (нпр. објекат 170/C1). У појединим случајевима елипсоидна јама је имала приступни, плићи део у виду заравњене платформе (објекти 155/C1, 163/C1, 185/C1, 218/C1 и 109/C3) (сл. 3). Јаме се могу поделити на веће (табела 1), чија дужина прелази 1,5 м, и на мање, са дужином која не превазилази ту вредност.

Large pits (with lengths exceeding 1,5 m)	**Јаме већих димензија (дужине преко 1,5 m)**	9/C1, 152/C1, 160/C1, 161/C1, 162/C1, 163/C1, 169/C1, 170/C1, 185/C1, 205/C1, 212/C1, 213/C1, 218/C1, 225/C1, 227/C1, 228/C1, 229/C1, 230/C1, 249/C1, 252/C1, 258/C1, 260/C1, 1/C2, 43/C2, 57/C2, 71/C2, 109/C2, 114/C2, 153/C2, 109/C3 и 313/C3
Small pits (with lengths up to 1,5 m)	**Јаме мањих димензија (дужине до 1,5 m)**	78/C1, 128/C1, 155/C1, 156/C1, 174/C1, 193/C1, 207/C1, 211/C1, 214/C1, 237/C1 и 241/C1

Табела 1. Веће и мање јаме за складиштење
Table 1. Large and small storage pits

У одређеним објектима ове категорије евидентиране су сахране животиња (објекат 109/C/3) и парцијалне људске сахране (објекат 128/C1).

У појединим јамама евидентирана је већа или мања количина лепа и гарежи. Тако је у објекту 170/C1 регистровано чак 42 кг кућног лепа; у објекту 230 – 39 кг кућног лепа, у објекту 78/C1 – 11 кг, док је из објекта 229/C1 прикупљено 6 кг лепа. Мања количина лепа и гарежи је констатована и у објектима 156/C1, 161/C1, 162/C1, 174/C1, 200/C1, 205/C1, 212/C1, 213/C1, 214/C1, 218/C1 и 228/C1. Комади витрификованог лепа са отисцима плетера прикупљени су из испуне објекта 163/C1.

На дну објекта 128/C1 откривени су људска лобања и пехар, документовани на слоју кућног лепа и гарежи, док је на дну објекта 211/C1 регистрована велика количина гарежи и 28 кг кућног лепа, шкољки и горелих животињских костију. У објекту 225/C1 откривено је 15 кг лепа и доста шкољки (сл. 4). У горњем делу објекта 109/C3 констатована је велика количина витрификованог кућног лепа и гареж (дебљине око 0,6 м), као и концентрација шкољки, а при дну два скоро цела скелета домаће свиње и делимичан очуван скелет срндаћа. У објекту 313/C3 евидентирана је концентрација фрагментованих керамичких посуда, животињских костију, пужева и шкољки.

У одређеним укопима констатоване су и концентрације керамичких посуда; нпр. у објекту 170/C1, где су откривени фрагменти посуде за складиштење и комади угљенисаног дрвета (сл. 5). Већа количина уломака

Сл. 4. Јама за складиштење са концентрацијом горелих фрагмената кућног лепа – објекат 225/C1

Fig. 4. A storage pit with concentrated remains of burned household daub – feature 225/S1

керамичких посуда евидентирана је у и објектима 169/C1 и 229/C1, као и у неколико јама истражених у сектору 2 – 109/C2, 114/C2 и 153/C2. У бројним структурама прикупљена је велика количина шкољки, која је најчешће концентрисана на дну јама (156/C1, 161/C1, 162/C1, 205/C1, 228/C1, 237/C1, 241/C1, 43/C2 и 57/C2).

Према бројности посебних налаза[1] издвајају се објекти 9/C1 (8 примерака), 152/C1 (6), 109/C3 (5), 313/C3 (4) и објекат 153/C2, у којем је евидентирано неколико камених и кремених алатки (7), као и кремених одбитака.

По један примерак, у целости очуваних или фрагментованих керамичких пехара са тракастом дршком документован је у целинама 78/C1, 128/C1, 161/C1, 212/C1, 71/C2, 114/C2, док је више примерака регистровано у објектима 152/C1 (2 примерка), 205/C2 (2), 109/C2 (два очувана у целости) (сл. 6).

[1] Међу посебним налазима најзаступљеније су категорије камених и кремених артефаката, керамички предмети (целе посуде, пршљенци, калеми, тегови, жетони итд.), као и коштане алатке.

Сл. 5. Јама за складиштење са концентрацијом горелих фрагмената кућног лепа и великих посуда за складиштење – објекат 170/C1

Fig. 5. A storage pit with concentrated remains of burned household daub and large ceramic storage vessels – feature 170/S1

Сл. 6. Одабрани налази керамичких пехара са тракастом дршком

Fig. 6. Selected finds of ceramic cups with strip-shaped handles

Large pits with lengths of about 3 m	Велике јаме дужине око 3 m	139/C1, 140/C1, 181/C1, 183/C1, 224/C1, 226/C1, 250/C1, 251/C1, 254/C1, 10/C2, 179/C2 и 129/197/C2
Large pits with lengths of about 4 m	Велике јаме дужине око 4 m	75/C1, 178/C1, 184/C1, 222/C1, 234/C1, 255/C1, 12/C2, 29/C2 и 182/C2
Large pits with lengths ≥ 5 m	Велике јаме дужине ≥ 5 m	190/C1, 221/C1 и 32/C2
Large pits with lengths ≥ 6 m	Велике јаме дужине > 6 m	206/C1 и 297/C3
Large pits with lengths ≥ 7 m	Велике јаме дужине > 7 m	120/C2
Large pits with lengths ≥ 8 m	Велике јаме дужине > 8 m	150/C1
Large pits with lengths ≥ 10 m	Велике јаме дужине > 10 m	258/259/C1

Табела 2. Величине великих јама према утврђеним дужинама

Table 2. Sizes of large pits according to established lengths

Велике јаме-станишта и економски објекти

Досадашња евиденција са централног Балкана уклапа се у општа сазнања о укопаним стаништима из периода неолита и енеолита, потврђујући да анализа основних морфолошких карактеристика и испуне није довољна за карактеризацију одређеног објекта као станишта (Трипковић 2007; 2013, 45). У контексту винчанске културе на централном Балкану, Б. Трипковић истиче потребу за издвајењем прецизнијих критеријума за дефинисање укопаних објеката као станишта. Осим димензија и правилности укопа, као релевантне индикаторе издваја и идентификацију остатака архитектуре,[2] термалне структуре, уређење унутрашњег простора (које подразумева постојање одређених модификација у унутрашњости објекта, попут поднице, глинених банака, лежајева итд.), као и присуство *in situ* материјала у унутрашњости објекта.[3] Објашњење укопаних објеката као станишта се може потврдити само на основу комплементарне анализе наведених критеријума (Триковић 2007, 22–27).

[2] Детектовање остатака архитектуре није довољно да би се сваки објекат идентификовао као станиште, јер су објекти различитих функција могли имати архитектонску конструкцију.

[3] Напуштено станиште може а и не мора да садржи покретни археолошки материјал *in situ*, што зависи од третмана структуре након напуштања.

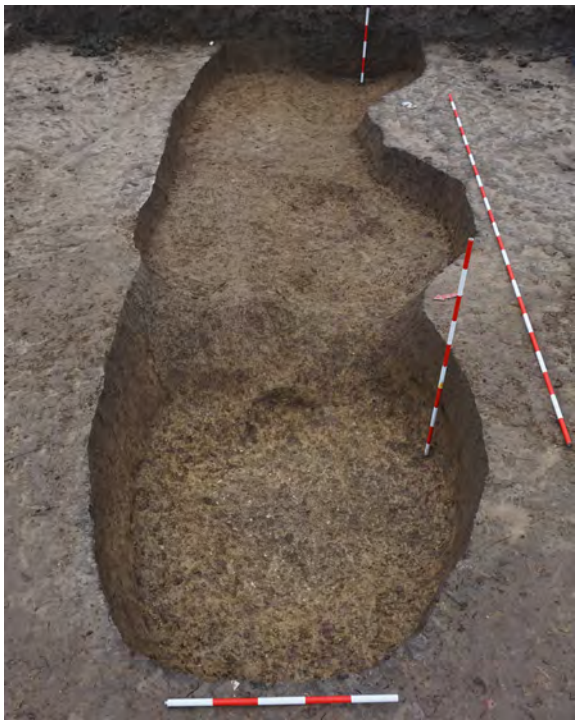

Сл. 7. Највећа јама за становање у централном делу језгра насеља – објекат 258/259/C1

Fig. 7. The largest residential pit feature in the central part of the settlement core – feature 258/259/S1

Велике јаме које су могле служити за становање или одређене економске активности обично су овалних или елипсоидних основа. Укупно је евидентирано 29 оваквих структура. Дужине одређених јама прелазе или су близу 3 м, поједине су близу или преко 4 м, неке 5 м и више, а поједине преко 6 м, док је најдужа била преко 8 м (таб. 2). Поједине јаме (објекти 259/C1 и 120/C2) нису у потпуности истражене јер залазе у профил ископа. Истражене димензије објекта 259/C1 су: дужина 5,1 м, ширина између 2,8 и 2,5 м, а дубина 0,8 м. Након што је истражен и суседни објекат 258/C1 (јама за складиштење), испоставило се да та два објекта чине целину дужине 8,3 м. Претпостављено је да је у профилу остало још најмање 2 м која нису истражена, те је реконструисана дужина објеката 259 и 258/C1 преко 10 м (сл. 7; табела 2). Истражене димензије објекта 120/C2 су 4,6 и 3,9 м, а дубина је варирала између 0,2 и 0,6 м, те је претпостављено да њена дужина износи преко 7 м (табела 2). Најдужа у потпуности истражена јама достиже ширину између 4

Сл. 8. Станиште већих димензија у северном делу језгра насеља – објекат 150/C1
Fig. 8. A large residential pit in the northern part of the settlement core – feature 150/S1

и 5,3 м, са дном на различтим дубинама и дубљом јамом у средишњем делу (објекат 150/C1) (сл. 8**)**. Објекти дужине преко 6 м су ширине између 3,3 и 3,4 м. Оба објекта ове групе (206/C1 и 297/C3) састојала су се од више ћелија различитог облика и различитих дубина. Посебно је специфичан објекат 297/C3, који се састојао од веће овалне јаме на северу, једне дубље елисоидне јаме-ватришта и три мање плитке ћелије у средишњем делу и плиће јаме елисоидне форме у јужном делу објекта (сл. 9). Објекти дужине преко 5 м имају ширину између 2,5 и 3,85 м. Објекат 190/C1 садржао је у средини две дубље овалне јаме на различитим дубинама, док је остатак објекта равног дна. Објекат 221/C1 имао је са једне стране приступни плићи заравњен део са степеником и две дубље јаме, а преостали већи део је равног дна. Објекат 32/C2 састојао се од дубље овалне јаме, док је остатак објекта имао равно дно. Објекти дужине близу или преко 4 м имају ширину преко 1,6 а достижу и до 3,9 м (једино објекат 75/C1 има ширину између 1 м у најужем прилазном најплићем делу и 2 м), а они дужине преко или близу 3 м најчешће су ширине између 2 и 3 м.

Јаме су неправилне основе, ретко равног дна (нпр. објекат 234/C1), а најчешће са дном на различитим нивоима, дубине од 0,25 до 0,9, ретко и до 1,3 м (објекат 297/C3). У том смислу, посебно су специфични већ поменути објекат 297/C3 са дубљом јамом са гарежи и пепелом и објекат 29/C2, који је

Сл. 9. Станиште већих димензија у јужном делу насеља – објекат 297C3
Fig. 9. A large residential pit in the southern part of the settlement – feature 297/S3

Сл. 10. Велика јама за становање у сектору 2 – ватриште у објекту 29/C2
Fig. 10. A large residential pit in sector 2 – a fireplace in feature 29/S2

Сл. 11. Велика јама за становање у сектору 2 – објекат 29/C2
Fig. 11. A large residential pit in sector 2 – feature 29/S2

такође у средишњем делу садржао ватриште са гарежи и пепелом, димензија 1,6 x 0,95 м (сл. 10–11). У објекту 182/C2 откривене су две пећи (сл. 12). Прва пећ се налазила у северној ивици јаме. Пећ је слабо очувана, била је елипсасте основе, димензија 0,75 x 0,45 м. Састојала се од слоја фрагментованих керамичких посуда, преко којих је био глинени премаз дебљине 1 цм. Друга пећ се налазила у југозападној ивици јаме. Очувана је подница дебљине 1 цм, супструкција од керамичких посуда и мали делови калоте. Била је елипсасте основе, димензија 0,95 x 0,55 м. У северном делу објекта 120/C2 евидентирано је огњиште са интензивним остацима запечене земље, а у објекту 226/C1 пронађен је већи фрагмент поднице пећи у дислоцираном положају.

Поједини објекти у овој групи (184/C1, 221/C1, 259/C1, 12/C2, 32/C2 и 297/C3) садржали су и дубљу укоп-јаму налик јамама претходне групе, које су опредељене као јаме за складиштење (258/C1 и 43/C2). Одређене јаме су садржале плићи укоп као нека врста прилаза, односно платформе (објекат 75/C1, 139/C1, 181/C1, 222/C1, 226/C1, 255/C1, 179/C2 и 297/C3), који се могао пружати са свих страна око централног дубљег простора (објекат 129/197/C2), а само у једном случају структура се састојала од две јаме приближно сличних димензија и облика које су биле на незнатно различитим нивоима, и већег, плићег дела (објекат 206/C1).

Једино је у објекту 255/C1 констатован укоп за стуб у приближно централном делу јужног, дубљег дела јаме пречника 0,5 м и дубине око 0,15 м.

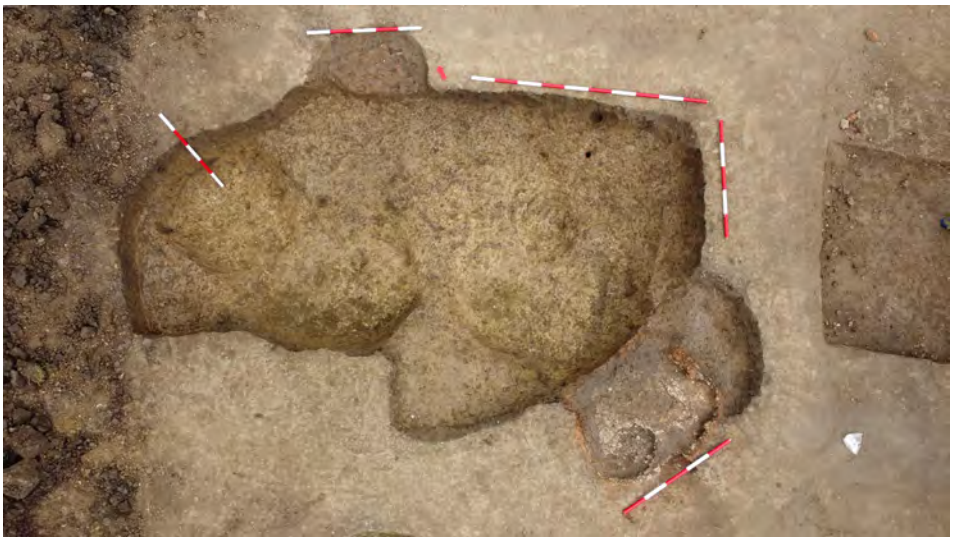

Сл. 12. Велика јама за становање у сектору 2 – објекат 182/C2 са две пећи
Fig. 12. A large residential pit in sector 2 – feature 182/S2 with two kilns

Сл. 13. Објекат 12/C2 са доњим делом људског скелета
Fig. 13. Feature 12/S2 with the lower part of the human skeleton

Сл. 14. Објекат 150/C1 са целим скелетом домаћег говечета

Fig. 14. Feature 150/S1 with skeletal remains of domestic cattle

Објекат 12/C2 се одликује парцијалном људском сахраном (сл. 13). У објекту 150/C1 откривен је цео скелет домаћег говечета (сл. 14), а у објекту 184/C1 скоро цео скелет домаћег говечета и делимично очуван скелет овце.

У објекту 139/C1 је евидентирана већа концентрација кућног лепа. У објектима 181/C1 је измерено 35 кг, а у објекту 221/C1 чак 73 кг кућног лепа. У северном делу објекта 129/197/C2 констатована је већа концентрација кућног лепа, а јама се посебно издваја према бројности кремених алатки и одбитака. На већој површини објекта 120/C2 истражен је слој запечене земље, док је концентрација гарежи на већој површини документована у објекту 29/C2. Такође, већа концентрација гарежи, црвено запечене земље и керамике забележена је у целинама 32/C2 и на дну објекта 179/C2, док је у северном делу јаме 251/C1 документована концентрација која се састоји од лепа и гарежи са шкољкама.

Већа количина шкољки регистрована је у објектима 234/C1, 250/C1 и 12/C2. У објекту 75/C1 евидентирана је концентрација шкољки при дну објекта, док је у објекту 184/C1 истражен скелет домаћег говечета, као и парцијално очуван скелет овце.

Значајне количине уломака керамичких посуда пронађене су у већем броју структура (објекти 75/C1, 181/C1, 183/C1, 190/C1, 258/C1, 234/

C1, 250/C1, 32/C2, 120/C2, 84/182/193/C2 и 129/197/C2), у којима су често документовани карактеристични керамички пехари са тракастом дршком (објекти 75/C1 (3 примерка), 32/C2 (1), 139/C1 (1), 140/C1 (2), 150/C1 (1), 181/C1 (2), 224/C1 (1), 10/C2 (1), 84/182/193/C2 (2), 120/C2 (1), 129/197/C2 (1), 179/C2 (1) и 297/C3 (3)).

Посебни налази бројно су заступљени у целинама: 75/C1 (8 примерака), 222/C1 (8), 224/C1 (7), 250/C1 (11), 179/C2 (13), 120/C2 (7), 129/197/C2 (33) и 297/C3 (18 или 19).

Дубље, веће јаме коритастог облика

Откривене су две овакве јаме. У питању су објекти 200/C1 и 31/C2. Прва је дужине 1,3 м, ширине 0,7 м, а дубине 0,9 м. Друга је дужине 3,5 м, ширине 1 м, а дубине 1,35 м. Постоје индиције да су у дну објекта 31/C2 постојали укопи за стубове, што указује да је у овом објекту коритасте основе могла бити постављена нека врста дрвене конструкције. Из ове целине је прикупљена велика количина уломака керамичких посуда.

Пећи на отвореном

Истражена је само једна пећ на отвореном. У питању је објекат 110/C2, који се налазио у близини станишта 129/197/C2, плитке јаме (објекат 108/C2) и јаме за складиштење у сектору 2 (објекат 109/C2). Пећ је била квадратног облика са заобљеним угловима, димензија 0,9 x 0,9 м. Подница се састојала од танког премаза преко густо распоређених фрагмената већих посуда.

Плитке јаме

Укупно је откривено 40 плитких јама, које су најбројније у сектору 1 (33). Најчешће су овалног или елипсастог облика, ређе неправилног облика. У неколико случајева примећено је да је неправилан облик могао бити последица укопавања две или више јама које се незнатно пресецају, као нпр. у случају објеката 148/C1, 154/C1 или 157/C1, или је у плићој јами накнадно ископана мања дубља јама, као што је случај у објекту 165/C1. Јаме ове категорије су дубине између 0,1 и 0,6 м, најчешће између 0,15 и 0,4 м. Према димензијама могу се издвојити јаме чије дужина и/или ширина прелази 1,5 м и они чије дужина и ширина не прелази ту вредност (табела 3). Најчешће су равног дна, а у појединим случајевима уочено је да се јама састојала од плићег и дубљег дела (нпр. објекти 173/C1 и 248/C1), као што је утврђено и у случају претходне две категорије архитектонских остатака.

Large pits (with lengths/widths exceeding 1,5 m)	**Јаме већих димензија (дужине/ширине преко 1,5 m)**	105/C1, 109/C1, 120/C1, 145/C1, 147/C1, 153/C1, 154/C1, 157/C1, 159/C1, 165/C1, 172/C1, 173/C1, 179/C1, 210/C1, 217/C1, 219/C1, 223/C1, 238/C1, 248/C1, 256/C1, 3/C2, 5/C2, 201/C2 и 65/C3
Small pits (with lengths/widths up to 1,5 m)	**Јаме мањих димензија (дужине/ширине до 1,5 m)**	110/C1, 111/C1, 112/C1, 148/C1, 151/C1, 166/C1, 167/C1, 177/C1, 187/C1, 189/C1, 191/C1, 208/C1, 216/C1, 17/C2, 40/C2 и 108/C2

Табела 3. Веће и мање плитке јаме

Table 3. Large and small shallow pits

Већа количина кућног лепа евидентирана је у објекту 210/C1, док је слој кућног лепа са гарежи у горњем делу слоја испуне констатован у објекту 109/C1. У објекту 153/C1 регистрована је већа количина гарежи и угљенисаног дрвета, а уједно је прикупљена знатна количина шкољки. Концентрација лепа, гарежи и речних шкољки регистрована је и у објекту 110/C1. У испуни објекта 111/C1 евидентирани су уломци керамичких посуда, кућни леп и гареж. Више комада добро запечене поднице дислоциране пећи потиче из структуре 217/C1, док је у објекту 65/C3 регистрована концентрација пепела, као и зона запечене земље.

Керамички пехари са тракастом дршком регистровани су у бројним археолошким целинама 109/C1 (1 примерак), 147/C1 (2), 153/C1 (5), 154/C1 (3), 165/C1 (1), 172/C1 (1), 173/C1 (1) и 210/C1 (2). Према бројности посебних налаза издвајају се објекти 172/C1 (4 примерка) и 223/C1 (4).

Јаме са скелетима животиња и остацима људских скелета

Посебну групу архитектонских целина представљају јаме у којима су откривене сахране животиња и парцијалне људске сахране. Сахране животиња су констатоване у три јаме, а парцијалне људске сахране у две јаме.

Сахране домаћих животиња констатоване су у објектима 150/C1, који је опредељен као станиште, а откривен је цео скелет домаћег говечета (сл. 14). У објекту 184/C1, који такође представља станиште, пронађен је

скоро цео скелет домаћег говечета и делимично очуван скелет овце. На дну објекта 109/C3, који је опредељен као јама за складиштење, откривена су два скоро цела скелета домаће свиње и делимичан скелет срндаћа.

На дну објекта 128/C1, који је опредељен као јама за складиштење, пронађени су људска лобања и пехар на слоју кућног лепа и гарежи (дебљине 0,4 м). Велика јама за становање 12/C2 одликује се парцијалном људском сахраном на дну (сл. 13). Похрањен је само доњи део скелета (карлица и доњи екстремитети).

Ров

У сектору 2 истражен је објекат 168/C2, који представља ров. Објекат је истражен у дужини од 18 м. Ширина се креће од 0,6 до 0,4 м, а дубина 0,5 до 0,3 м. На југоисточној страни био је спојен са објектом 114/C2, који је опредељен као јама за складиштење. У рову је било врло мало покретног археолошког материјала баденске провенијенције.

Дискусија

Налазиште је смештено на веома повољном географском положају, на лесној греди леве обале реке Саве, на потесу који данас обухвата земљишне парцеле највишег бонитета. Предности локалних природних услова, који су подразумевали близину реке, заслањених, алувијалних и шумских земљишних типова, привлачиле су поред баденске популације и популацију у неолиту, млађем гвозденом добу, античком и средњовековном периоду, те је формиран вишеслојни локалитет са развијеном хоризонталном стратиграфијом. Положај локалитета Аџине њиве – Брајково на заслањеном земљишном типу солођ сугерише значај сточарства и лова (уп. Milanović 2021), а заступљеност алувијалних и шумских земљишта на значај земљорадње за становнике баденског насеља (уп. Milanović 2019).

Прелиминарни резултати анализе орнаменталних образаца и форми керамичких посуда (Svilar et al. 2024) и за сада само један апсолутни датум, који потиче из објекта 128/C1 (зуб људске лобање) (DeA 35669, 3490–3470 и 3380–3100 cal BC 2σ), сугерише да би енеолитско насеље у Кленку требало датовати у другу половину 4. миленијума п. н. е.[4] Ипак, не би било изненађење да су на локалитету заступљене и раније (рани Баден и Болераз) и касније фазе (почетни векови 3. миленијума п. н. е., тј.

[4] Захваљујемо колеги др Мирославу Марићу из Балканолошког института САНУ, који је као руководилац пројекта фонда за науку ПРОМИС, под називом *Regional Absolute Chronologies of the Late Neolithic* (RACOLNS), омогућио апсолутно датовање поменутог узорка.

најмлађи Баден) (о хронологији и керамичким стиловима баденске културе видети: Němejcová-Pavúková 1981; 1991; Dimitrijević 1979; Tasić 1995; Nikolova 1999; Furholt 2008; Милановић 2011; Milanović 2013; Balen 2018 са референцама), а локалитети са дуготрајним становањем на истом месту (3600–2700. године п. н. е.) познати су и на територији централног Балкана (Bulatović and Milanović 2021).

Анализа просторног распореда структура омогућава драгоцен увид у друштвену организацију баденског насеља, каква у Србији до сада нису истражена у обиму како је то учињено у Кленку. Укупно је евидентирано 115 објеката-структура насеља из касног енеолита, који се према налазима материјалне културе могу определити широком културном кругу баденског феномена, који у другој половини 4. и почетком 3. миленијума заузима огромну територију централне и јужне Европе. За организацију енеолитских насеља на широј географској и временској скали, значајни су радови В. Паркинсона, примарно за процесе дезинтеграције неолитских заједница и формирања раних енеолитских насеља, са посебним акцентом на промене у стамбеној архитектури (Parkinson 1999; 2002). Анализирајући насеља баденске културе у Мађарској, Т. Хорват је изнела мишљење да су она била привременог карактера и да се могу објаснити климатском променом и условима неповољним за оснивање сталних насеља. Насељена су малим мобилним заједницама које су своје активности усмериле углавном на сточарство, а докази о постојању ограђеног простора за стоку на појединим налазиштима и увећано коришћење пећина интерпретирани су као индикације за трансхумантни пасторализам (Horváth 2023, 223–224). Она је предложила модел насељавања према којем су једино формална гробља имала сталан карактер, док су се мања насеља привременог карактера и без правилног унутрашњег плана с временом померала дуж система водотока на нове локације, на удаљености између 1 и 3 км (2023, 223–224).

Анализа архитектонских остатака на локалитету Аџине њиве – Брајково у Кленку указала је да се они могу определити у шест основних категорија: јаме за складиштење, велике јаме за становање и економске активности, плитке јаме, пећи на отвореном, дубље, веће јаме коритастог облика и ровови. У групу дубљих јама коритасте основе опредељене су две јаме (објекти 200/C1 и 31/C2), а пронађена је само једна пећ на отвореном (објекат 110/C2). Откривен је само један узак и плитак ров, у којем је било врло мало налаза (објекат 168/C2). Укопи палисаде нису откривени. Претпоставља се да би овај ров могао имати неку врсту дренажне функције. Преостале три групе су најзаступљеније у узорку.

На локалитетима баденске културе веома су ретко евидентиране надземне структуре у виду кућа или колиба (уп. Bistáková and Nevizánsky 2015; Balen 2018, 71–72). Једна таква структура, грађена у техници плетера и лепа, откривена је на суседном налазишту Гомолава код Хртковаца, а претпостављено је да су можда само већа, централна насеља баденске културе садржавала и надземне грађевине, док су мања (или периферна) насеља садржала само земунице (Petrović i Jovanović 2002, 59). Јаме великих димензија су у ранијој литератури о баденским насељима углавном интерпретиране као укопана или полуукопана станишта (земунице или полуземунице) или као позајмишта за глину (уп. Balen 2018, 70–74).

Остаци надземних кућа или колиба у Кленку нису пронађени. На могуће постојање надземних архитектонских остатака индицирају веће количине лепа и гарежи, откривени у појединим јамама. Евидентиране су бројне велике јаме, које су могле бити коришћене за становање и економске активности, у сва три сектора (укупно 29) (табела 2). С обзиром на њихову величину, првенствено дужину, подељене су на оне чија дужина прелази или је близу 3 м и оне близу или преко 4 м. Те две групе великих јама су најбројније, укупно 21. Јаме већих димензија (укупно 8) имају дужину 5 м и више, док су врло велике јаме дужине преко 10 м врло ретко заступљене. Основне одлике тих јама већих димензија је да су се састојале од више ћелија, односно мањих јама, које су често укопаване на различитим дубинама. Приликом укопавања јама у лесну подлогу ископана земља је могла бити коришћена у изградњи њихове горње конструкције (делови зидова и крова, односно покривача земуница). Поједини од тих ћелијских простора могли су имати функцију огњишта или ватришта, што је и утврђено у случају објеката 29/C2, 120/C2 и 297/C3, или су садржале пећи, као што је случај у објекту 182/C2. Одређене јаме су садржале сличан укоп (нпр. објекти 150/C1 или 221/C1), али без гарежи и пепела, те је претпостављено да су таква ватришта била чишћена, на шта упућују спорадични налази фрагмената подница дислоцираних пећи у појединим јамама (нпр. у објекту 226/C1). Одсуство термалне структуре у великим јамама може да укаже да су оне биле економски објекти, или да су те јаме напуштене у летњем периоду када грејање станишта није било потребно. С друге стране, врло велики објекти могли су садржати дубљу јаму, односно ћелију која је вероватно била у функцији складишног простора, што је евидентирано у случају велике јаме 12/C2 и суседне јаме за складиштење 43/C2, као и објеката 259/C1 и 258/C1, 150/C1 и 152C1. Укопи за горњу конструкцију нису евидентирани, осим у случају објекта 255/C1, где је у средишњем делу пронађена мања јама која је могла представљати

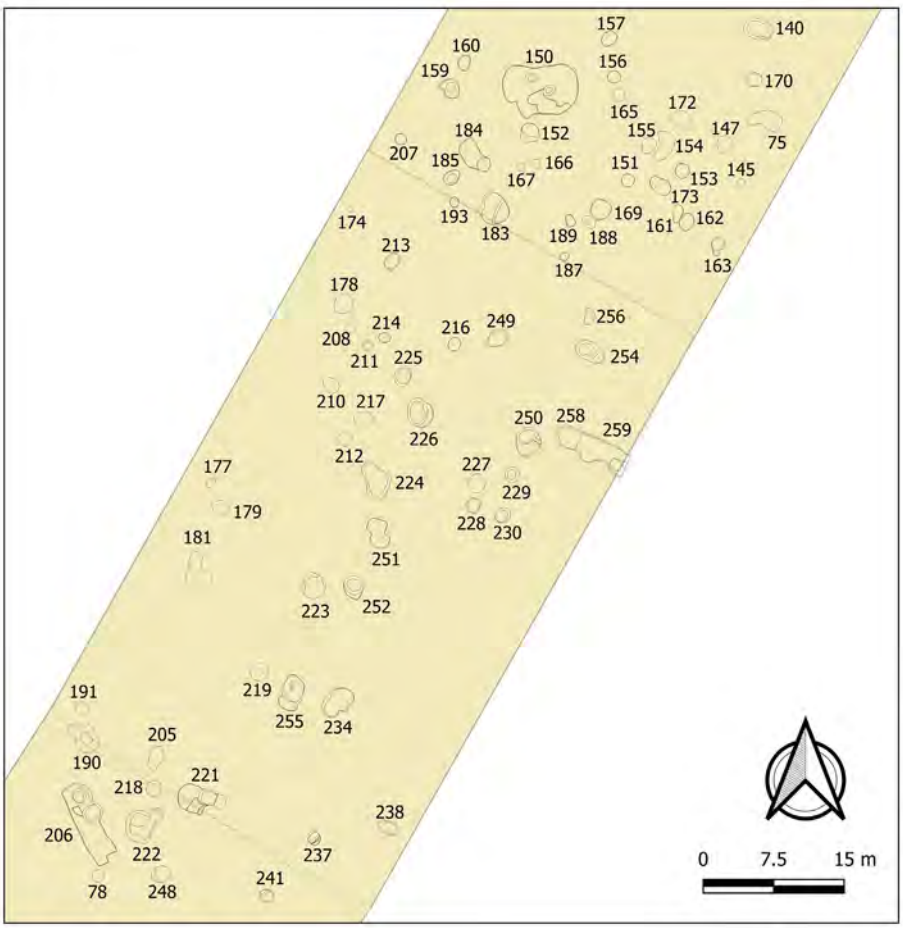

Сл. 15. Ситуациони план са структурама који чине језгро баденског насеља

Fig. 15. Situational plan with features of the Baden settlement core

негатив стуба-носача горње конструкције. Претпостављено је да су горњу конструкцију носиле релативно плитко укопане и укосо постављене дрвене греде, чији негативи нису могли бити откривени јер су се налазили у горњем слоју, који је интензивно култивисан у модерно доба, а који је уклоњен машинским путем приликом ископавања 2021–2022. године.

Просторни распоред покретних археолошких налаза може сугерисати специфичне економске активности које су могле бити обављане у насељу. Упадљиво мноштво камених и кремених артефаката, идентификовано унутар станишта 129/197/C2, индицира постојање потенцијалне радионице за израду алатки. Такође, већи број камених и кремених алатки регистрован је и у структурама 153/C2 и 179/C2, које су позициониране једна поред друге.

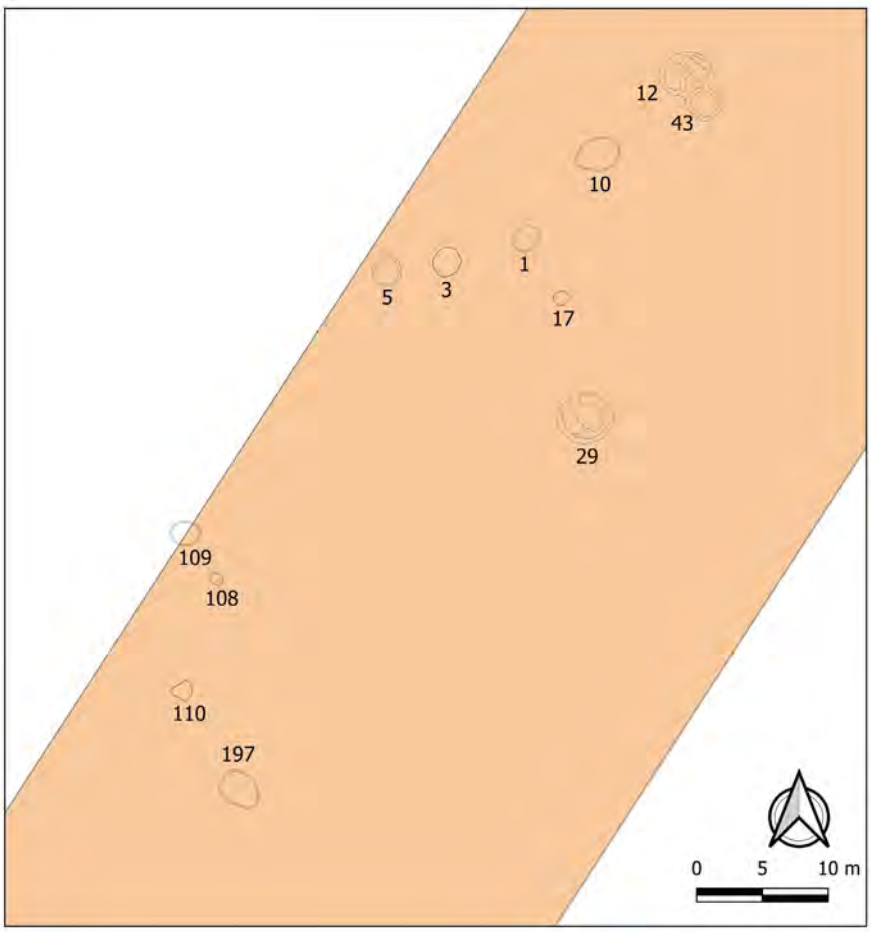

Сл. 16. Ситуациони план са групом структура који се налазе јужно од језгра насеља
Fig. 16. Situational plan with the group of features recorded south of the settlement core

Просторни распоред структура према поменутим категоријама архитектонских остатака указује на неколико веома битних чињеница које до сада нису биле познате када је реч о друштвеној организацији баденских насеља. Прво, може се закључити да су на истраженој траси ауто-пута откривени остаци насеља у најјужнијем делу сектора 1, у дужини од око 110 м, које се састојало од густо распоређених станишта, јама за складиштење, плитких јама и отворених простора између структура. Оно је означено као језгро баденског насеља, а процењено је да је могло заузимати више од 1 хектара (сл. 2 и 15). Други део баденских структура распоређен је највећим делом јужно, а мањим северно од насеља, тако да се могу уочити раштркана и међусобно удаљена станишта (сл. 2, 16–20), која су у неколико случајева била упарена

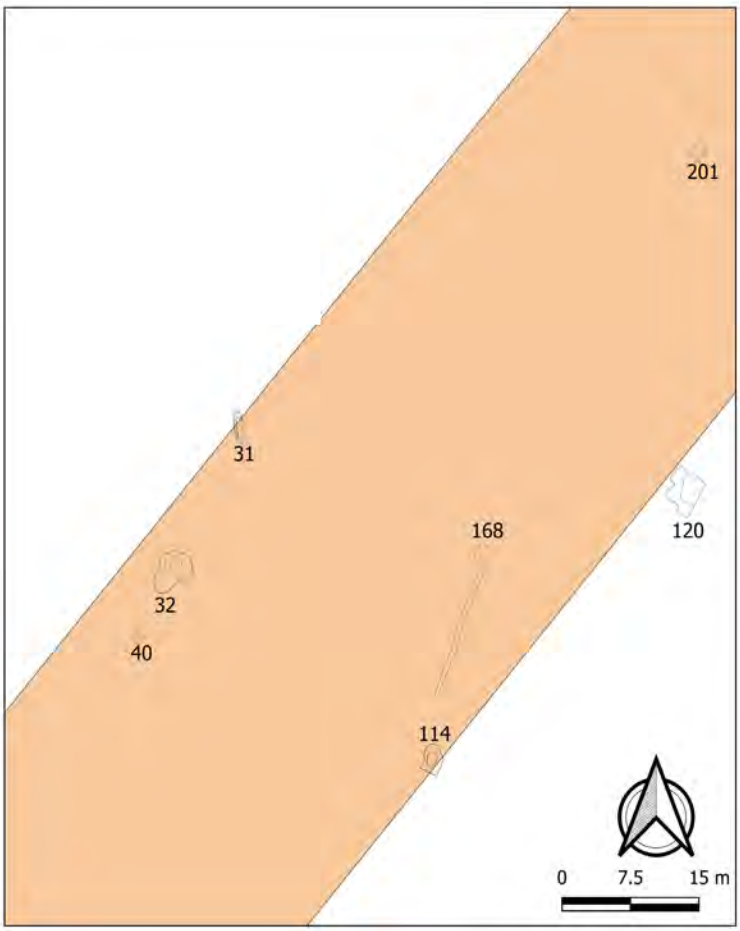

Сл. 17. Ситуациони план са групом структура у централном делу сектора 2

Fig. 17. Situational plan with the group of features in the central part of sector 2

са јамама за складиштење и/или плитким јамама. Тако је у непосредној близини објекта 12, уочена јама за складиштење (објекат 43/C2), а између објеката 12/C2 и 10/C2, који су интерпретирани као суседна станишта, и станишта 29/C2 удаљеног од претходна два између 16 и 23 м јужно, откривене су три плитке јаме (објекти 3/C2, 5/C2 и 17/C2) и јама за складиштење (објекат 1/C2) (сл. 16). На око 35 м јужније од објекта 29/C2 пронађено је још једно станиште (објекат 129/197/C2), једна плитка јама (објекти 108/C2), пећ на отвореном (110/C2) и једна јама за складиштење (објекат 109/C2) (сл. 16). На око 73 м јужно од објекта 129/197/C2 идентификована је једна од највећих јама (објекат 120/C2), а на око 47 м западно још једно велико станиште (објекат 32/C2) са плитком јамом у непосредној близини (објекат 40/C2) (сл. 17).

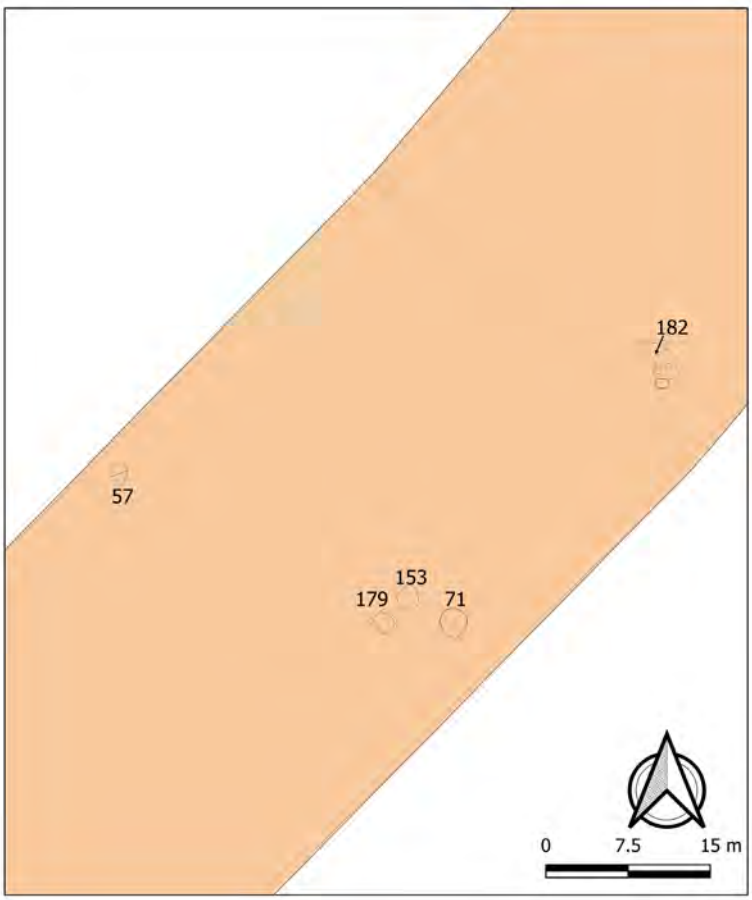

Сл. 18. Ситуациони план са групом структура на јужном крају сектора 2
Fig. 18. Situational plan with the group of features in the southern part of sector 2

На удаљености од око 75 м јужније констатовано је станиште 182/C2, а око 35 м јужније уочава се мања група структура, које су се састојале од једне јаме за становање (објекат 179/C2) и две јаме за складиштење (објекти 71/C2 и 153/C2) (сл. 18). На око 60 м јужније откривено је још једно веће станиште (објекат 297/C3) и јама за складиштење (објекат 313/C3) (сл. 19). Северно од језгра насеља констатовано је још једно станиште (објекат 139/C1), у његовој непосредној близини плитка јама (објекат 105/C1), а на удаљеностима између 12 и 25 м јужније, једна јама за складиштење (објекат 128/C1) и више плитких јама (109/C1, 110/C1, 111/C1, 112/C1 и 120/C1) (сл. 20).

У самом језгру насеља уочено је постојање пет врло великих јама за становање (дужине преко 5 м и више) (објекти 150/C1, 190/C1, 206/C1, 221/C1 и 259/258/C1), док су јужно од језгра насеља, у делу где су конста-

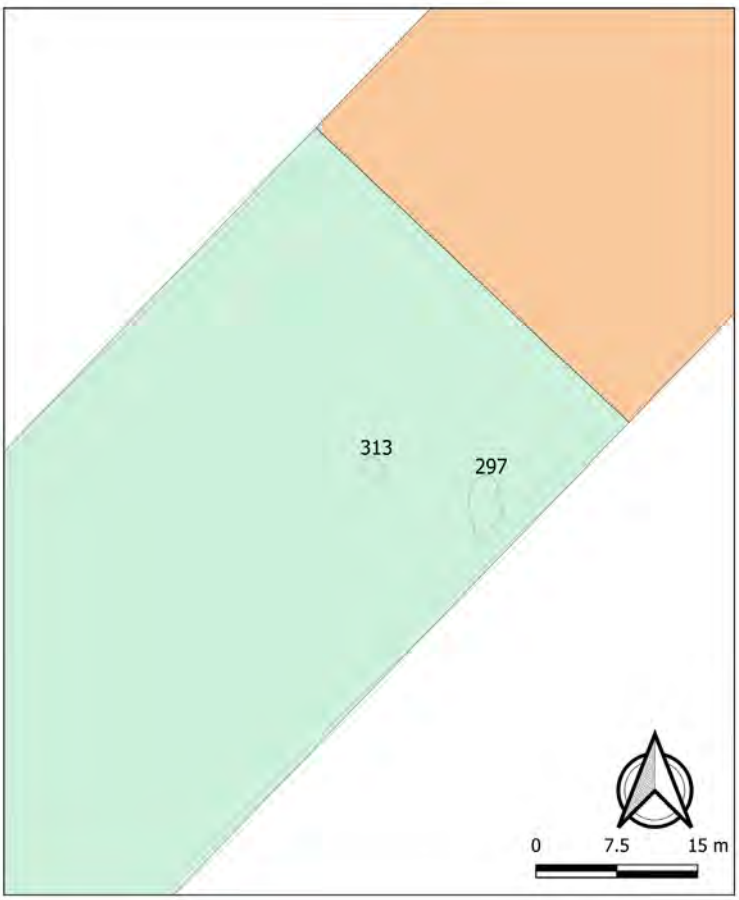

Сл. 19. Ситуациони план са групом структура на северном крају сектора 3

Fig. 19. Situational plan with the group of features in the northernmost end of sector 3

товане раштркане групе станишта откривене три врло велике јаме (120/C1, 32/C2 и 297/C3) (сл. 15–19). Највећа јама (објекат 259/258/C1) уочена је у централном делу језгра насеља. Друга јама по величини (објекат 150/C1) налазила се на северној периферији језгра насеља, а преостале врло велике јаме (објекти 206/C1, 190/C1 и 221/C1) у крајњој јужној периферији језгра насеља. Интересантно је да остаци термалних структура нису откривени у великим јамама у језгру насеља, већ у раштрканим објектима сектора 2 и 3 (објекти 29/C2, 120/C2, 182/C2 и 297/C3), што имплицира различит третман напуштених станишта у ове две просторне целине.

У језгру насеља укупно је евидентирано 19 великих јама. У више случајева уочено је да су велике јаме биле позициониране једна поред друге, односно да су биле упарене, што је уочено у случају јама у јужном делу

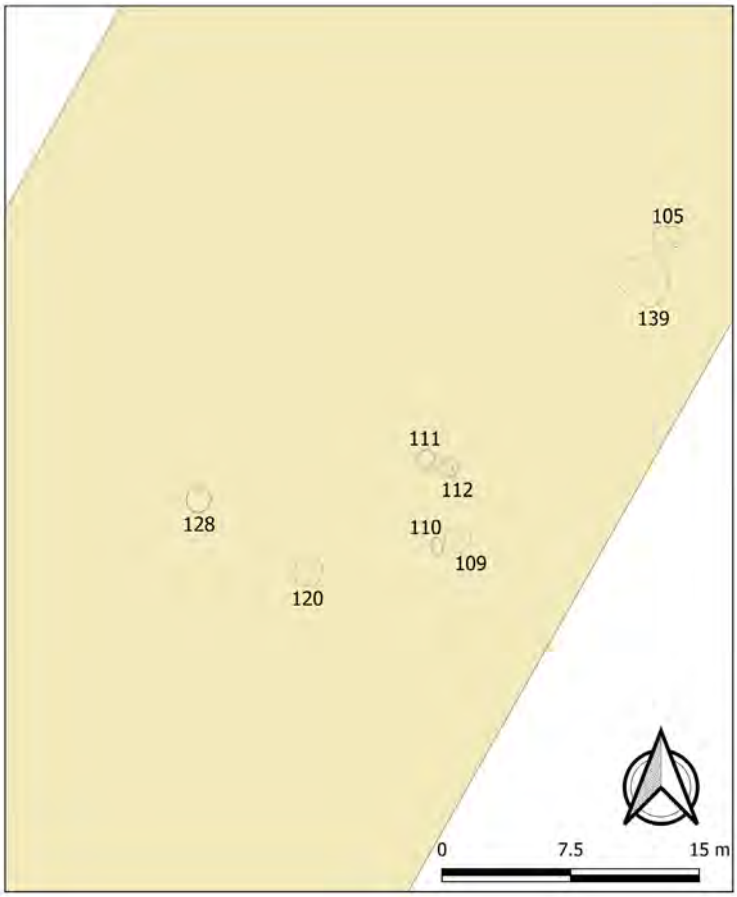

Сл. 20. Ситуациони план са групом структура
које се налазе северно од језгра насеља

Fig. 20. Situational plan with the group of features recorded north of the settlement core

језгра насеља (објекти 206/C1 и 190/C1, 221/C1 и 222/C1, 234/C1 и 255/C1), у централном делу (објекти 224/C1 и 251/C1, 259/258/C1 и 250/C1) и северном делу (објекти 183/C1 и 184/C1, 75/C1 и 140/C1) (сл. 15). То отвара више могућих сценарија о друштвеној организацији баденског насеља у Кленку. Основну јединицу баденског насеља је могла чинити нуклеарна породица, или вероватније проширена породица, која је користила оба станишта, нпр. једно за хладније, а друго за топлије периоде године, или оба истовремено, у зависности од потреба. Друга могућност би била да је један објекат био за становање, а други за одређене економске активности. Трећа могућност, мада мало вероватна, била би да станишта потичу из различитих периода

развоја насеља. Оно на шта просторни распоред структура сугерише јесте да су највећа станишта била међусобно удаљена и да су постојали отворени простори између група структура. Овакве врло велике јаме су представљале фокусна места друштвених и економских активности баденске популације у насељу, око којих су формирани простори без архитектонских остатака и простори са јамама за складиштење и плитке јаме.

Јаме за складиштење (укупно 42) и плитке јаме (укупно 40) веома су заступљене и често су груписане у одређеним деловима језгра насеља. То је уочено у јужном делу језгра насеља, у непосредној близини или на незнатно већој удаљености од објеката 190/C1, 206/C1, 221/C1 и 222/C1, који су протумачени као велике јаме за становање и економске активности. Овде су груписане јаме за складиштење (објекти 78/C1, 205/C1, 218/C1, 237/C1, 241C1 и 260/C1) и плитке јаме (191/C1, 238/C1 и 248/C1) (сл. 15). Слично је констатовано у централном делу језгра насеља, непосредно јужно (објекти 250/C1 и 259/258/C1) и источно од великих јама (објекти 224/C1, 226/C1 и 251/C1), где су констатоване четири јаме за складиштење (објекти 207/C1, 228/C1, 229/C1 и 230/C1). Велики број јама за складиштење (објекти 174/C1, 211/C1, 212/C1, 213/C1, 214/C1, 225/C1, 249/C1 и 252/C1) и плитких јама (177/C1, 179/C1, 208/C1, 210/C1, 216/C1, 217/C1, 219/C1, 223/C1 и 256/C1) евидентиран је на простору између великих јама за становање у централном делу језгра насеља (објекти 234/C1, 255/C1, 181/C1, 224/C1, 226/C1, 178/C1 и 254/C1). Посебно је значајно приметити групу објеката сконцентрисаних око једне од највећих структура у насељу – објекта 150/C1, у северном делу језгра насеља. Око те врло велике јаме констатоване су мање јаме за складиштење (објекти 156/C1 и 160/C1) и плитке јаме (објекти 159/C1, 157/C1 и 165/C1), а на простору између објекта 150/C1 и две суседне велике јаме (објекти 183/C1 и 184/C1) још две плитке јаме (објекти 166/C1 и 167/C1) и једна јама за складиштење (објекат 152/C1). Западно и источно од поменуте две суседне велике јаме уочавају се јаме за складиштење (објекти 169/C1, 185/C1, 193/C1 и 207/C1), и плитке јаме (објекти 187/C1 и 189/C1). На простору источно од објекта 150/C1 и јужно од велике јаме, објекта 75/C1, евидентиран је велики број јама за складиштење (објекти 155/C1, 161/C1, 162/C1 и 163/C1) и плитких јама (објекти 145/C1, 147/C1, 151/C1, 153/C1, 154/C1, 172/C1 и 173/C1), док је између станишта означеног као објекат 75/C1 и суседне велике јаме-објекта 140/C1 регистрована јама за складиштење (објекат 170/C1).

Плитке јаме великих димензија могле су бити коришћене као економски објекти, а поједине и као станишта. Поједине су могле настати и као позајмишта за глину. У њима је као и случају јама за складиштење се-

кундарно депонован материјал из станишта, те је откривена већа или мања количина кућног лепа и гарежи (објекти 109/C1 и 210/C1), а у одређеним случајевима када су откривени цели керамички пехари (у већем броју идентификовани у целинама 153/C1 – чак 5, и 154/C1 – 3 примерка) и/или велика концентрација фрагментованих посуда, може се претпоставити да су последица одређених обичаја и церемонија који су подразумевали припрему и конзумацију хране и пића за мањи или већи број људи (уп. Spasić 2010).

Поједине велике јаме су садржале парцијално сахрањене људске остатке, као што је то случај са објектом 12/C2, где је похрањен доњи део скелета. Сахране животиња су откривене у објекту 150/C1, где је похрањен цео скелет домаћег говечета, а откривени су и остаци најмање три домаће свиње. Скоро цео скелет домаћег говечета и делимично очуван скелет овце евидентирани су у великој јами 184/C1. Јаме за складиштење су након губитка своје примарне функције коришћене за одлагање отпада насталог након чишћења великих јама за становање. Сходно томе, бројне јаме су садржале мању или већу количину витрификованог кућног лепа и гарежи. Поједине су садржале структурисане депозите у виду читавог скелета животиње или парцијалних људских сахрана. Тако је у горњем делу објекта 109/C3 констатована велика количина витрификованог кућног лепа и гареж, као и концентрација шкољки, а при дну два скоро цела скелета домаће свиње и делимичан скелет срндаћа. На дну објекта 128/C1 откривени су људска лобања и керамички пехар на слоју кућног лепа и гарежи. Разлог за коришћење јама за становање и јама за складиштење као места за секундарне сахране људи и животиња највероватније је био култног карактера (Horváth 2004; Balen 2018, 74; Pasarić 2018). Говеда су у баденским насељима неретко налажена у насеобинским структурама, као жртве, а имала су и значајну улогу у сахранама (Endrődi 2003, 410; Bondár and Raczky 2009; Bistáková and Nevizánsky 2015; Balen 2018, 76; Pasarić 2018, 232–234). У контексту животињских сахрана у енеолиту посебно је значајан рад М. Пасарић, у којем она разматра карактер похрањивања животињских остатака у контексту ритуалних пракси. Пасарић идентификује обрасце у погледу положаја укопа у насељу, начину и месту похрањивања, и врсти похрањене животиње између осталог, али и одсуство униформне интерпретације и више могућих објашњења када су у питању разлози који доводе до похрањивања (2018). У случају насеља на Аџиним њивама, контексти депозита целих животиња и место сахране може имплицирати присуство одређених обичајних или ритуалних пракси, симбиотичке везе човека и животиње или одређену повезаност са животним циклусом једног или више насеобинских објеката или

читавог насеља, као и демаркацијом насеобинског простора у генералном смислу. С тим у вези, значајно је приметити да је људска лобања откривена у објекту 128/C1, који је позициониран на око 35 м северно од језгра насеља, а доњи део људског скелета у објекту 12/C2, који је смештен на удаљености од 37 м јужно од језгра насеља (сл. 16 и 20). С друге стране, објекти 150/C1 и 184/C1 са похрањеним животињама, смештени су на самој северној ивици језгра насеља, а трећа таква јама-објекат 109/C3 налазила се у јужном делу сектора 3. Међусобна раздаљина између два најудаљенија објекта са похрањеним животињама износила је око 660 м. На тај начин поменути структурисани депозити људских парцијалних сахрана могли би представљати граничне тачке, односно својеврсне маркере распростирања језгра баденског насеља у Кленку, док би простор између објеката са сахранама домаћих животиња могуће био намењен напасању и чувању стоке.

Закључак

Анализа касноенеолитских архитектонских остатака на локалитету Аџине њиве – Брајково указала је на постојање комплексне друштвено-економске организације, која је манифестована просторно одвојеним језгром насеља наспрам раштрканих међусобно удаљених појединачних укопаних станишта и околних мањих јама. На нивоу језгра насеља, на сложеност друштвених односа указује постојање већих и мањих станишта, која су често била у пару, отворених простора без структура, као и простора са јамама за складиштење и економске потребе, које су похрањивањем парцијалних људских сахрана или целих животиња стицале посебан културни значај.

Будућа биоархеолошка истраживања свакако ће у значајној мери допринети стицању нових сазнања о стратегијама узгоја домаћих животиња и биљака, о улогама лова и сакупљања у економији насеља, а датовање прикупљених узорака и анализе покретних археолошких налаза од керамике, лепа, кости, рога и камена ће омогућити боље познавање хронологије и материјалне културе насеља из касног енеолита. Утврђивање хронологије је врло битно јер ћемо једино датовањем језгра насеља и раштрканих структура и суседних, упарених јама моћи да утврдимо њихов однос и понудимо одговарајућу интерпретацију.

БИБЛИОГРАФИЈА

Balen, J. 2018. Badenska kultura, u: *Povratak u prošlost. Bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj*, ur. J. Balen, I. Miloglav i D. Rajković, 65–85. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki muzej Osijek.

Bistáková, A. and Nevizánsky, G. 2015. Settlements of the Baden culture in Bajč-Vlkanovo, SW Slovakia, in *The Baden Culture around the western Carpathians*, eds. M. Nowak and A. Zastawny, 427–441. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad. (Serija: Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce).

Bondár, M., and Raczky, P. 2009. *The copper age cemetery of Budakalász*. Budapest: Pytheas.

Bulatović, A. and Milanović, D. 2021. The cultural and chronological context of sites of Bubanj and Velika Humska Čuka near Niš (southeastern Serbia) and their significance for understanding the emergence and development of the Central Balkans Eneolithic. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*: 36–64.

Dimitrijević, S. 1979. Badenska kultura, u: *Prapovijest jugoslovenskih zemalja* III, ur. A. Benac, 183–234. Sarajevo: „Svjetlost" OOUR Izdavačka djelatnost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Endrődi, A. 2003. Ein neues spätkupferzeitliches Idolbruchstück aus Budapest. Gedanken über die Erscheinungen des religiösen Lebens, in *Morgenrot der Kulturen, Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel und Südosteuropa, Festschrift für Nándor Kalicz zum* 75 *Geburtstag*, eds. E. Jerem and P. Raczky, 401–414. Budapest: Archaeolingua.

Živković, B., V. Nejgebauer, V., Tanasijević, Đ., Miljković, N., Stojković, L. i Drezgić, P. 1972. *Zemljišta Vojvodine*. Novi Sad: Institut za poljoprivredna istraživanja.

Кочић, М. и Антонијевић, М., у припреми. Географски положај и природно окружење локалитета Ацине њиве – Брајково у Кленку са кратким осртом на регионални систем организације у касном неолиту, у: *Каснонеолитско насеље у Кленку код Шапца – резултати заштитних археолошких истраживања 2021– 2024. година*, ур. Д. Милановић. Београд; Археолошки институт.

Милановић, Д. 2011. Насеље Чернавода III културе на локалитету Бубањ. *Старинар* LXI: 101–119.

Milanović, D. 2013. Cultural and Chronological Position of Chalcolithic horizons III and IV at Bubanj site – excavations from 1954. *Archaeologia Bulgarica* XVII, 2: 1–16.

Milanović, D. 2019. Insight into the regional distribution and geographic setting of the Vinča and Bubanj–Sălcuţa–Krivodol settlements in the Central Balkans and its implications. *Старинар* LXIX: 61–84.

Milanović, D. 2021. The economic and social importance of saline soils and saltwaters during the Late Neolithic of the Pannonian Plain and the Central Balkans. *Старинар* LXXI: 7–19.

Милановић, Д., Николић, У. и Живановић, С. 2021. Заштитна археолошка истраживања на локалитету Аџине њиве у Кленку код Шапца у 2021. години – прелиминарни резултати, у: *Српско археолошко друштво, XLIV скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти*, Параћин, 14–16. октобар 2021. године, ур. А. Црнобрња и В. Филиповић, 45–46. Параћин: Српско археолошко друштво и Завичајни музеј Параћин.

Milanović, D., Nikolić, U. i Živanović, S. 2024. Preliminarni rezultati sondažnih arheoloških istraživanja lokaliteta Adžine njive – Brajkovo u 2021. godini, u: *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2021. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić i Đ. Obradović, 59–67. Beograd: Arheološki institut.

Милановић, Д., у штампи. Прелиминарни резултати заштитних археолошких истраживања локалитета Аџине њиве – Брајково 2021–2023. године, у: *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2023. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić i Đ. Obradović. Beograd: Arheološki institut.

Němejcová-Pavúková, V. 1981. Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologickýchodnej Európe. *Slovenská Archeológia* XXIX/2: 261–296.

Němejcová-Pavúková, V. 1991. Typologische Fragen der relativen und absoluten chronologie der Badener Kultur. *Slovenská Archeológia* XXXIX/1-2: 59–90.

Николић, У., Милановић Д. и Кочић М., 2022. Аџине Њиве – Брајково II – претходна археолошка истраживања и шири географски контекст, у: *Српско археолошко друштво, XLV Скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти*, Прокупље, 26–28. мај 2022. године, ур. А. Црнобрња и В. Филиповић, 55–56. Прокупље: Српско археолошко друштво и Народни музеј Топлице.

Nikolova, L. 1999. *The Balkans in Later Prehistory, Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*. Oxford: BAR International Series 791.

Pavlović, P., Kostić, N., Karadžić, B. and Mitrović, M. 2017. *The soils of Serbia*. Dordrecht: Springer Netherlands.

Parkinson, W. A. 1999. *The social organization of early Copper Age tribes on the Great Hungarian Plain*. University of Michigan. PhD Thesis.

Parkinson, W. A. 2002. Integration, interaction, and tribal 'cycling': the transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain, in *The archaeology of tribal societies*:, ed. W. A. Parkinson, 391–438.

Pasarić, M. 2018. Ukopi životinja u eneolitičkim naseljima kontinentalne Hrvatske, u: *Povratak u prošlost. Bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj*, ur. J. Balen, I. Miloglav i D. Rajković, 85–97, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Arheološki muzej Osijek.

Petrović, J. i B. Jovanović 2002. *Gomolava – naselja kasnog eneolita*. Novi Sad – Beograd: Muzej Vojvodine, Arheološki institut, 2002.

Popović, D. 1967. Rekognosciranja u Sremu. *Arheološki pregled* 9: 172–180.

Поповић, Д., 1997. Археолошко наслеђе на тлу Руме и шире околине. *Зборник* I, Завичајни музеј Рума: 7–24.

Popović, D. i Vasiljević, M. 1970. Adžine njive, Klenak – naselje neolita i ranobronzanog doba. *Arheološki pregled* 12: 25–26.
Srejović, D. (ur.), 1988. *The Neolithic of Serbia*: *Archaeological research* 1948-1988. Belgrade: Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy.
Svilar, M., Milanović, D. i Kočić, M. 2024. Get into the groove: decorative techniques and motifs on the Late Eneolithic pottery from the site of Adžine Njive (Western Serbia), in *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*, eds. J. Vuković and V. Bikić, 53–68. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Institute of Archaeology.
Spasić, M. 2010. *The First Toast*. Beograd: Muzej grada Beograda.
Tasić, N. 1995. *Eneolithic cultures of Central and West Balkans*. Belgrade: Draganić.
Трипковић, Б. 2007. *Домаћинство и простор у касном неолиту. Винчанско насеље на Бањици*. Београд: Српско археолошко друштво.
Трипковић, Б. 2013. *Домаћинство и заједница: Кућне и насеобинске историје у касном неолиту централног Балкана*. Београд: Филозофски факултет.
Furholt, M. 2008. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity* 82 (317): 617–628.
Horváth, T. 2004. A new human representation from the Baden culture: a mask from Balatonőszöd. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LV/3-4: 179–237.
Horváth, T. 2023. Settlement research of the Late Copper Age Baden complex in Hungary: New evidence from the past two decades, in: *From tea leaves to leaf-shaped tools. Studies in honour of Zsolt Mester on his sixtieth birthday*, ed. A. Király, 189–229. Budapest: Lithic Research Roundtable & Institute of Archaeological Sciences, ELTE Eötvös Loránd University.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Dragan Milanović
Institute of Archaeology, Belgrade
Marinko Antonijević
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Magdalena Selaković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ARCHITECTURAL REMAINS AND CHARACTER OF THE BADEN SETTLEMENT IN KLENAK, NEAR ŠABAC: PROTECTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH 2021–2022

Keywords: *the site of Adžine Njive – Brajkovo, Srem, Late Eneolithic, Baden settlement, architecture, dug-in structures, economic strategies, social organisation*

This paper examines the remains of dug-in Late Eneolithic structures and their spatial relationship, with the aim of examining the character of the settlement of a Baden community at the site of Adžine Njive – Brajkovo in Klenak, near Šabac. Thanks to the large area on which they were discovered and their general abundance, it was possible to record and categorise the remains of earthen architecture, and examine their spatial relationship.

Their categorisation was done on the basis of dimensions, depth and shape of recorded features. In order to reach relevant conclusions and appropriate interpretation, material culture remains from the mentioned units were also taken into account, primarily the quantity of archaeological finds and their specificities, such as the number of ceramic cups with handles, the presence of thermal structures, household daub, animal burials and partial human burials. Several categories of architectural remains were found, indicating different functions of the investigated structures.

The analysis of the architectural remains indicated that they can be classified into six basic categories: storage pits (42 structures), large pits for residential and economic activities (29), shallow pits (40), open-air kilns (1), deeper, larger trough-shaped pits (2), and ditches (1). A total of 115 structures was registered.

Research results indicate that the settlement covered a significant area and consisted of dug-in structures of various dimensions and shapes, primary used for residential and economic functions. Their secondary roles were manifested by subsequent animal burials, partial human burials, absence of thermal structures, deposition of household daub, animal bones and/or deposition of ce-

ramic vessels and other archaeological finds. Similar characteristics are observed in other contemporary Baden culture settlements across a wide area of central and south-eastern Europe, which reflect specific cultural and social practices, i.e., customs, beliefs and rituals of the Baden population.

The analysis of Late Eneolithic architectural remains indicated the existence of a complex socio-economic organisation, manifested by a spatially separate settlement core versus scattered, mutually distant individual dug-in dwellings and surrounding smaller pits. At the settlement core level, the complexity of social relations is indicated by the existence of larger and smaller dwellings, often in pairs, by open spaces without structures, spaces with pits for storage and economic needs, which acquired special cultural significance by storing partial human burials or whole animal burials.

Future bioarchaeological research, determination of the absolute age of samples, and analyses of material culture will significantly contribute to gaining new knowledge about the social and economic strategies in the settlement and enable an appropriate interpretation of the use and abandonment of the Baden settlement in Klenak.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.10

РЕЗУЛТАТИ СИСТЕМАТСКОГ ИСКОПАВАЊА РИМСКЕ ВИЛЕ РУСТИКЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ВРАЊ У ХРТКОВЦИМА 2008. ГОДИНЕ

Тијана Станковић Пештерац
Музеј Војводине Нови Сад
ORCID https://orcid.org/0009-0000-8181-7108

e-mail: tijana.pesterac@muzejvojvodine.org.rs

Оригинални научни рад
Примљено: 1. 5. 2026.
УДК: 904:72”652”(497.113)
Прихваћено: 28. 7. 2026.
902.2(497.113)”2008”

Апстракт: *У раду се представљају резултати систематско-заштитних археолошких ископавања римске виле рустике на локалитету Врањ–Хртковци, спроведених 2008. године као део вишедеценијског истраживачког пројекта. Истраживања су обухватила сонду површине 106,68 м², у оквиру које су констатовани остаци раноримског викуса, виле рустике из 3–4. века, средњовековне некрополе, као и слојеви који припадају бронзаном и гвозденом добу. На основу анализе стратиграфије и покретног археолошког материјала издвојене су различите грађевинске фазе виле. Покретни археолошки материјал указује на доминацију римско-провинцијске керамике, уз присуство импортованих форми, али су присутни и други предмети свакодневне употребе – од стакла, метала и кости. У раду се посебна пажња посвећује неким од најрепрезентативнијих артефаката пронађених током кампање 2008. године, који су детаљније анализирани као кључни примери за сагледавање карактера археолошких налаза, њихове функционалне контекста, те ширег културног и економског значаја локалитета. Резултати указују на дуготрајан континуитет насељавања и комплексну стратиграфску слику локалитета, као и на значај његовог положаја у оквиру ширег археолошког пејзажа.*

Кључне речи: *локалитет Врањ–Хртковци; римска вила рустика (3–4. век); римски викус (1–2. век); средњовековна некропола (14–15. век); римска архитектура; покретни археолошки материјал; римско-провинцијска керамика; тера сигилата; предмети од стакла, кости и метала*

Увод

Систематско-заштитна археолошка ископавања виле рустике у селу Хртковци, реализована 2008. године, наставак су дугогодишњег пројекта чији почеци сежу у 1979. годину, када су током истраживања Гомолаве спроведена пробна сондажна истраживања на потесу Врањ, у непосред-

ној близини локалитета (Dautova Ruševljan 1980, 109–111). Археолошка истраживања на локалитету Врањ–Хртковци, која су обухватала ископавања и геофизичку проспекцију у два наврата, реализована су током више истраживачких кампања: 1979–1989, 1991, 1994. и 2004–2008. године[1]. До данас је објављен значајан број радова посвећених резултатима ових истраживања[2], као и монографија *Римски период у Хртковцима* (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин, 2016) ауторке Велике Даутове Рушевљан.

Резултати истраживања 2008. године

Током септембра 2008. године, на парцели Анђелке Жегарац у Улици Вука Караџића 77, извршено је археолошко истраживање[3]. На једном делу ове парцеле већ су 2005. године откривени: просторија са хипокаустом, апсида на западној страни објекта, део спољног зида виле (зид I) итд. (Даутова Рушевљан 2008, 287). Током археолошких ископавања 2008. године истражена је сонда број 40/08, чија је основна површина од 100 м^2 допуњена проширењем димензија 1,5 x 4,45 м на југоисточној страни (сл. 1, 2).

Циљ је био да се прати пружање зидова откривених 2005, па је источни профил сонде 40/08 служио као наставак западног профила сонде 37/05 (сл. 3).

[1] Руководилац истраживања 1979–2007. била је Велика Даутова Рушевљан. Археолошка истраживања 2008. године Музеј Војводине реализовао је под руководством Тијане Станковић Пештерац, уз учешће археолога др Велике Даутове Рушевљан и мр Јована Коледина, археозоолога Светлане Блажић и студента археологије Љиљане Муждеке.

[2] Овде издвајамо: Dautova Ruševljan, V. 1980. Vranja, Hrtkovci – antičko naselje. *Arheološki pregled* 21: 109–113; Dautova Ruševljan, V. 1981. Rezultati sondažno-zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Vranja kod Hrtkovaca u Sremu u 1979. godini. *Rad vojvođanskih muzeja* 27: 181–201; Dautova Ruševljan, V. 1985. Vranja, Hrtkovci – antičko naselje. *Arheološki pregled* 24: 110–114; Dautova Ruševljan V. 1986/87. Grobni nalazi sa Vranja i Gomolave. *Rad vojvođanskih muzeja* 31: 103–112; Dautova Ruševljan, V. 1987. Hrtkovci, Gomolava – keramička peć sa lokaliteta Vranj, *Arheološki pregled* 27: 90; Dautova Ruševljan, V. 1991. Sondažno-zaštitno iskopavanje na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca u Sremu 1980–1989. *Рад војводјанских музеја* 33: 41–62; Dautova Ruševljan, V. 1993. Zaštitno iskopavanje rimskog naselja u Hrtkovcima 1991. godine. *Rad vojvođanskih muzeja* 35: 53–70; Даутова Рушевљан, В. 1999–2000 а. Систематско-заштитна ископавања у Хртковцима. *Гласник Српског археолошког друштва* 15–16: 163–174; Даутова Рушевљан, В. 1990–2000 б. Villa rustica на локалитету Врањ у Хртковцима. *Рад војводјанских музеја* 41–42: 15–28; Dautova Ruševljan, V. 2004. Vila rustika u Hrtkovcima, Sistematsko-zaštitno iskopavanje, *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 6: 171–173; Даутова Рушевљан, В. 2005 а. Систематско-заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године. *Гласник Српског археолошког друштва* 21: 239–249; Даутова Рушевљан, В. 2008. Систематско-заштитна ископавања на локалитету Врањ у Хртковцима 2005–2006. године. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 287–312.

[3] Улица Вука Караџића у ранијој литератури помиње се под називом Иве Лоле Рибара.

Сл. 1. Резултати истраживања 2008.

Fig. 1. Results of the research conducted in 2008

Вила рустика на овом локалитету датована је у 3. и 4. век. Њена очуваност није на задовољавајућем нивоу – углавном су сачувани темељи, и то у различитој висини, док се отисци зидних опека могу уочити само на појединим местима. У археолошком слоју налазе се углавном фрагментоване зидне опеке.

Испод темеља виле рустике, на локалитету Врањ[4], налазе и остаци раноримског насеља из 1. и 2. века (*vicus*) (Dautova Ruševljan 2015, 15). Археолошка истраживања у Срему (југоисточни део Доње Паноније), показала су да су се рана римска насеља из 1. и 2. века налазила на истом месту на којем ће касније, током 3. и 4. века, бити подизани пољопривредни комплекси – виле рустике. Поред примера из Хртковаца, слични случајеви забележени су у долини Думбовачког потока на потесу Марин до у Беочину (*Ager vici Josista*) (Ilić 2020, 73; Đorđević 2007, 17, 63, 66–67), у Шашинцима на локалитету Кудош и др. (Ilić 2020, 73; Đorđević 2007, 36–37).

[4] Остаци раноримског насеља откривени су на вишеслојном локалитету Гомолава, затим на оближњем потесу Крчевине, као и са обе стране Улице Вука Караџића. Приликом вишегодишњих истраживања у Хртковцима истражени су остаци објеката, нагорелих житарица, пећи за печење керамике, различите јаме, богат керамички и други инвентар, који заједно са налазима новца Августа и Агрипе из 1. и 2. века потврђују постојање насеља из овог периода (Dautova Ruševljan 2015, 15; Даутова Рушевљан 2005 а).

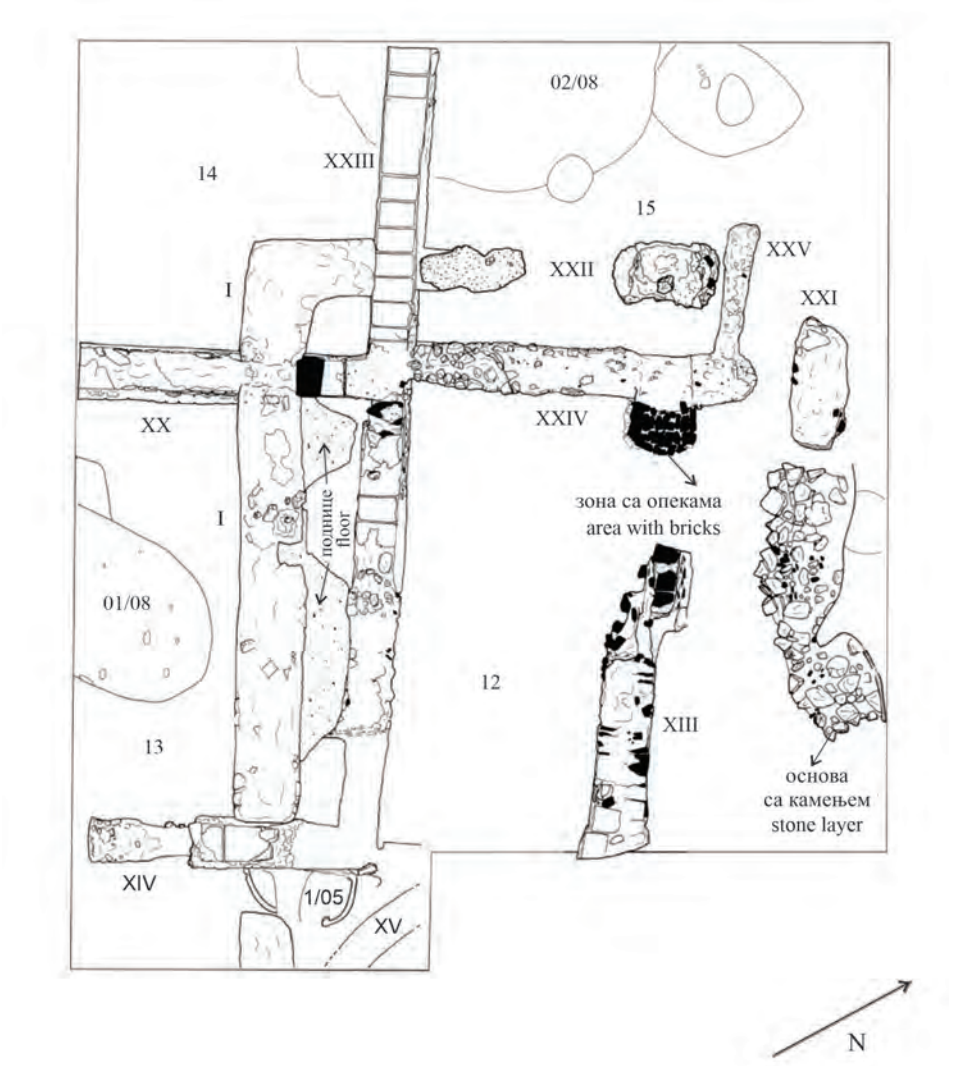

Сл. 2. Скица зидова (означени римским бројевима XV–XXV), просторија (означене арапским бројевима 12–15), јама (01/08 и 02/08) и пећи (01/05)

Fig. 2. Sketch of the walls (marked with Roman numerals XV–XXV), rooms (marked with Arabic numerals 12–15), pits (01/08 and 02/08), and the kiln (01/05)

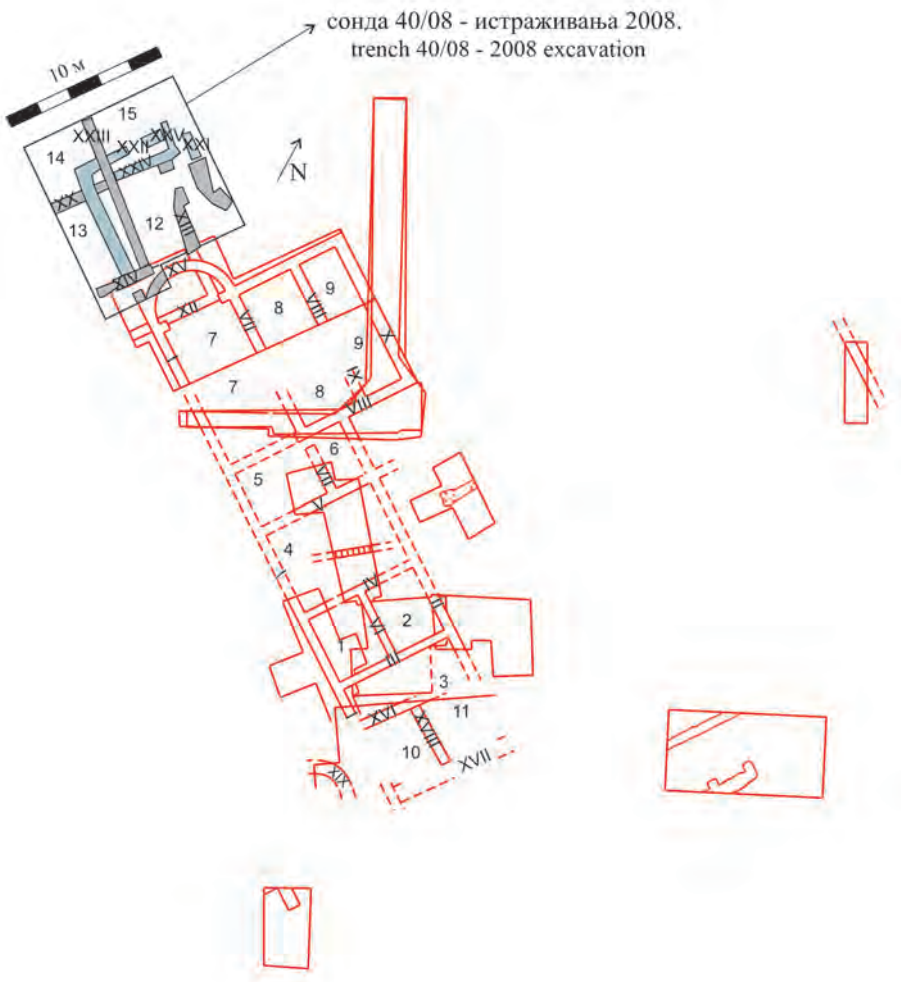

Сл. 3. План виле рустике у Хртковцима са назначеном површином ископавања 2008. године (старија фаза: зидови XIII, XIV, XV, XX, XXIII, зона са ломљеном опеком – сиво; млађа фаза: зидови I, XXI, XXII, XXIV – плаво)

Fig. 3. Plan of the *villa rustica* in Hrtkovci showing the area excavated in 2008 (earlier phase: walls XIII, XIV, XV, XX, XXIII, area with broken bricks – grey; later phase: walls I, XXI, XXII, XXIV – blue)

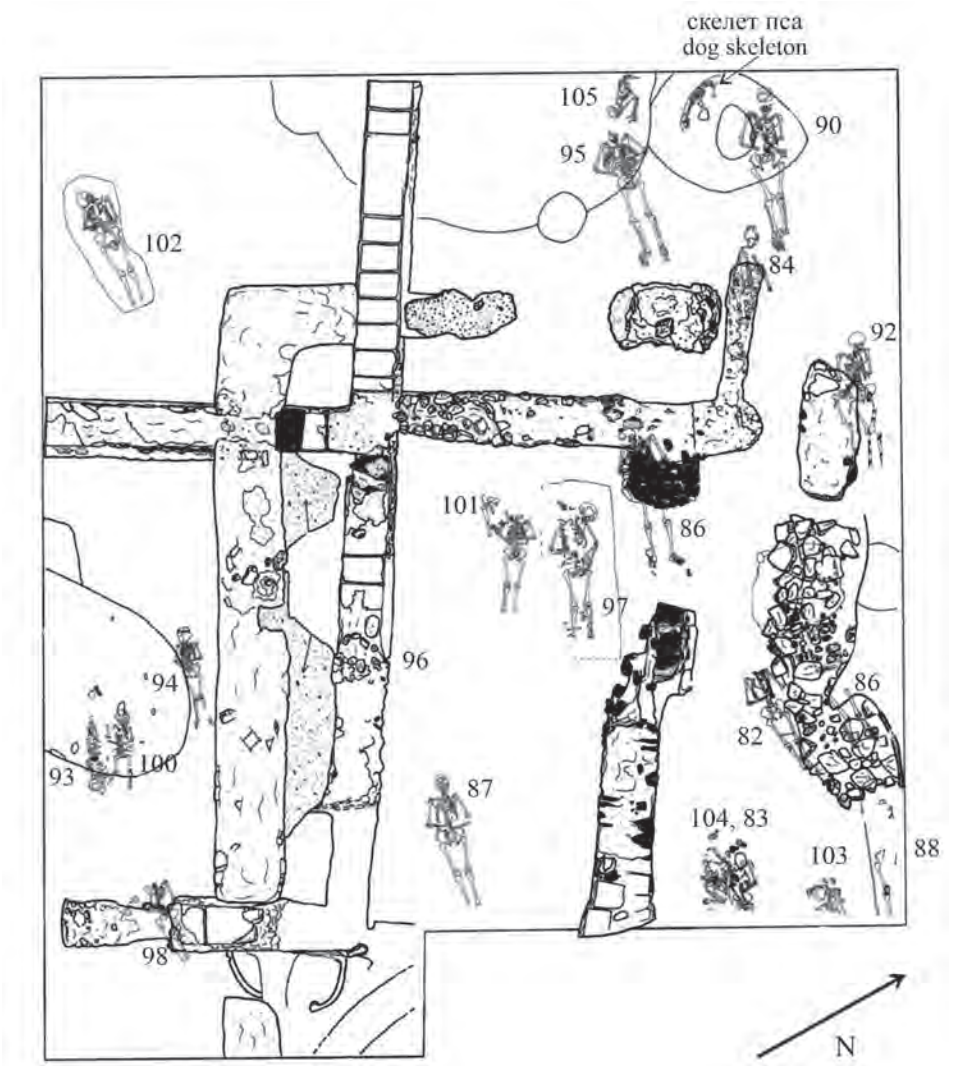

Сл. 4. Положај истражених гробова (гробови су означени арапским бројевима)
Fig. 4. Position of the excavated graves (graves are marked with Arabic numerals)

Током 2008. године истражено је укупно 25 гробова (бр. 82–105) (сл. 4), при чему гроб бр. 105, оријентације исток–запад, са покојником у згрченом положају на десном боку и главом окренутом ка истоку, који од карлице улази у западни профил, припада раном гвозденом добу.

На основу спорадичних налаза уломака керамике у археолошком слоју претпостављено се да се ради о гробу босутске културе. Јама гроба пре-

лазила је границе сонде, па је скелет било могуће истражити само делимично – пети лумбални пршљен, кости карлице и кости доњих екстремитета остали су у профилу сонде (Zofmann 2012, 93). Поред људских костију пронађен је мањи фрагмент бронзане жице у облику карике, који се услед корозије распао. Ниједан други прилог који би омогућио тачније датовање гроба није пронађен, али треба имати у виду да из Хртковаца такође потиче масовна гробница босутске културе, пронађена на локалитету Гомолава, у непосредној близини локалитета Врањ (Zofmann 1997; Koledin 2019, 158–159).

Током 14. и 15. века у остатке виле укопавани су гробови који су припадали већој средњовековној некрополи датованој на основу малобројних гробних прилога, попут једне у целости очуване стаклене боце и бронзаних наушница (Даутова Рушевљан 2008, 287, 291, 304). Стаклена боца припада типу биконичних боца, за коју директну аналогију проналазимо на средњовековној некрополи у Винчи (Marjanović-Vujović, 1979, 213). Укопавање гробова у средњем веку допринело је уништењу зидова виле, али је у највећој мери њену девастацију изазвала пољопривредна делатност која се континуирано одвија на обрадивим површинама испод којих се налази. Поред тога, мештани су током времена уклањали делове зидова, будући да су им представљали препреку у обради земљишта.

У средњовековној некрополи сви покојници сахрањени су у гробовима оријентисаним у правцу запад–исток. Гробови су углавном откривени без гробних прилога и других налаза. У гробу 104 пронађена је гвоздена полукружна прећица – део појаса. Након уклањања костију, у дну је откривена подлога од ломљеног камена, величине 35 x 90 цм (сл. 5). Може се закључити да је ова подлога намерно израђена како би се, приликом сахране, на њу поставио скелет.

Укупно је пронађено осам дечјих гробова, углавном у девастираном стању. Антрополошку анализу скелетних остатака извршила је др Жужана Цофман. Према њеном извештају, у 25 гробова забележено је девет мушких и осам женских покојника, док у осам случајева пол није могао бити утврђен (бебе и деца). У гробу 82 откривена су два скелета – један женски и један неидентификован. У гробу 105 из гвозденог доба сахрањена је млада жена (сл. 6), која је преминула у доби између 23. и 29. године живота, вероватно од последица озледе главе видљиве на кранијуму (Zofmann 2012, 93, 94).

Ископавањем остатака виле рустике из 3. и 4. века утврђено је постојање више фаза њене изградње. Иако су у највећој мери очувани само темељи зидова или њихови доњи делови, они су од самог почетка истраживања евидентирани као „зидови" и означени римским бројевима. Током кампање

Сл. 5. Зид XIII, фрагментовани питос *in situ*, основа гроба 104
Fig. 5. Wall XIII, fragmented *pithos in situ*, base of grave 104

Сл. 6. Гроб бр. 105
Fig. 6. Grave no. 105

2008. године истражени су зидови XIII (у правцу исток–запад), XX (север–југ), XXIII (исток–запад), XXIV (север–југ), I (исток–запад), XXII (север–југ), XXV (исток–запад) и једна површина под ознаком XXI (север–југ). У југоисточном проширењу нађени су зид XIV, део зида I и део апсиде (зид XV), као и пећ (1/05), који су делимично били предмет археолошког истраживања већ 2005. године (сонда 37/05). Те године, пећ је очишћена до нивоа пода (Даутова Рушевљан 2008, 290), док је 2008. завршено њено чишћење – онолико колико је то било могуће, с обзиром на то да се њен западни део налази испод темеља зида XIV (сл. 7). Пећ је позиционирана између западног профила очуваног дела зида I и источног профила зида XIV, има неправилан кружни облик (димензије 1 x 0,7 м) и делимично очувану калоту (Даутова Рушевљан 2008, 290). Релативна дубина пећи у односу на површину терена износи 2,1 м. Израђена је од глине, која је потом запечена. С обзиром на то да се налази испод темеља виле (дно се налази на релативној дубини од 53 цм испод темеља зида XIV), можемо претпоставити да припада викусу из 1–2. века. У источном темељу зида XIV уочена су два нивоа поднице пећи (дебљине 8 цм и 6,5 цм), па се може претпоставити да је пећ имала најмање две фазе коришћења, током којих је обнављана или преправљана. У ранијој литератури наводи се да су испод темеља зида I констатовани остаци поднице пећи у слоју раноримског насеља (Даутова Рушевљан 1999–2000 б, 17).

Сл. 7. Пећ 1/05
Fig. 7. Oven 1/05

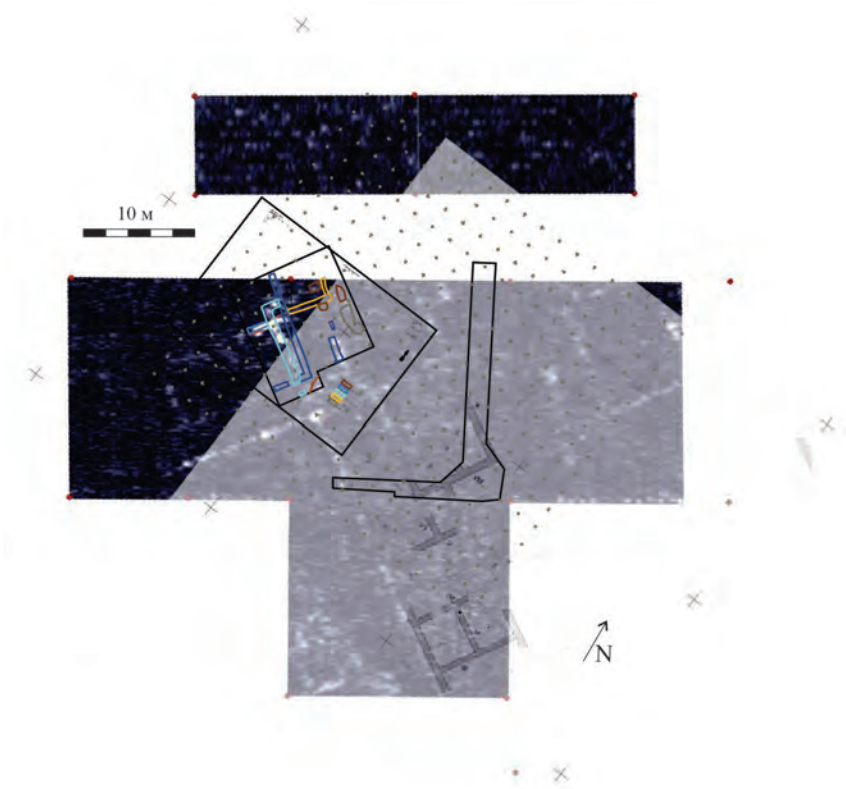

Сл. 8. Резултати геофизичке проспекције
Fig. 8. Results of the geophysical prospection

Претпоставља се да су зид XXIII, на јужној страни сонде 40/08, и зид XIII, на североисточној страни сонде, заједно формирали једну просторију, означену бројем 12. Ова претпоставка заснива се пре свега на њиховом начину градње и релативној дубини, што указује на то да припадају истој грађевинској фази. У југозападном делу сонде, зидови XXIII (северно) и XX (источно) затварају просторију 14; у југоисточном делу сонде, претпостављено је да зидови XX, XXIII и XIV затварају једну просторију означену бројем 13; у северозападном делу сонде, простор северно од зида XXIII означен је као просторија 15. На основу геофизичке проспекције коју је спровео тим Центра за нове технологије Виминацијум д. о. о. Београд (Владимир и Јелена Милетић) 2008. године, може се закључити да се зидови XX и XIV настављају према југозападу, пратећи пад терена (према потоку Врањ), те да је просторија 13 са те југозападне стране затворена са до сада неистраженим зидом (сл. 8).

Сл. 9. Профил темеља зида XXIII

Fig. 9. Profile of the foundations of wall XXIII

Вила рустика датована је у 3. и 4. век и током два века била изложена многим преградњама и доградњама. Зидови XIII, XIV, XX и XXIII, те просторије које они формирају, 12–14, припадају старијој грађевинској фази (вероватно с почетка 3. века) и углавном су очувани само у темељима, солидно грађеним од ломљеног камена и малтера. У случају зида XXIII, сачуван је цео ред отисака од опека димензија 48 x 28 цм, које су биле везане малтером доброг квалитета (сл. 9).

Темељ зида XX очуван је у ширини од 45–50 цм и висини 60–70 цм. Приметна је квалитетна градња темеља (сл. 10) од неколико слојева ломљеног камена и кречног малтера. Зид је очуван само у доњем делу и грађен је од опеке, камена и малтера. Уз северну ивицу темеља зида I, испод којег иде темељ зида XX, очувана је једна опека димензија 28 x 45 цм, дебљине 8 цм. Дебљина малтера између опека износила је 2 цм.

Темељ зида XIII има нешто другачију конструкцију: солидно је грађен, састављен од косо постављених ломљених опека различите величине, између којих се налази песак (два реда су постављена у виду рибље кости, а остало је испуна од ломљене опеке). Преко њих належе слој ломљеног камена мањих димензија. Његова црвенкаста боја вероватно потиче од ситно

Сл. 10. Темељ зида XX
Fig. 10. Foundations of wall XX

дробљене керамике. У неким деловима темеља зида XIII испод слоја са опекама, у самој основи налази се слој црвенкастог малтера, дебљине око 6 цм. Приликом ископавања 2005. године закључено је да се испод темеља апсиде – зид XV, као и темеља зида XIII унутар апсиде, налази слој хидрауличног малтера дебљине 8 цм, који је тада идентификован као слој нивелације (Даутова Рушевљан 2008, 289). Слој који је евидентиран приликом ископавања 2008. може се сматрати делом ове нивелације. Потребно је напоменути да се термин „хидраулични малтер" у овом контексту користи без претходно спроведених лабораторијских анализа, које иначе обухватају читав спектар деструктивних и недеструктивних испитивања овог материјала (Vučetić i Ranogajec 2022, 9). Под хидрауличним малтерима подразумевају се они малтери који садрже природни пуцолански агрегат – материјал вулканског порекла (пловућац, туф, фрагменти лаве и сл.). У римско време састав малтера није био стандардизован и зависио је од доступности сировинских материјала, техника мешања и контекста употребе (спојеви зидова, темељи, поднице, и сл.) (Dilaria and Secco 2022, 113). Као алтернатива или допуна пуцолани, у древним римским малтерима потврђена је и употреба дробљених керамичких фрагмената као агрегата (Medeghini et al. 2024). Када је у

Сл. 11. Крчаг *in situ*
Fig. 11. Jug *in situ*

питању вила у Хртковцима, можемо претпоставити да се ради о малтеру у чијем саставу се налази дробљени керамички материјал. С обзиром на геолошки састав терена (Nikolić 1990), римским градитељима у Доњој Панонији такође су могли бити доступни седименти настали вулканском активношћу. Стога, пре него што се изведу научно засновани закључци, потребно је извршити детаљну анализу узорака малтера из виле рустике у Хртковцима.

Зид XIII веома је урушен и прекида се у једном делу према западу, а потом наставља померен према северу, што је вероватно последица бројних процеса формирања налазишта. Уз његов северни профил, откривена је доња половина питоса танких зидова (VIII откопни слој) (сл. 5). Датован је у 1–2. век, као и већи поломљени крчаг са две дршке, пронађен такође испод темеља виле (сл. 11, 18).

У току ископавања 2008. године истражени су темељи зидова из млађе фазе градње, нпр. темељ зида I, XXI, XXII и XXIV. Зид I скреће и долази до зида XXIII, од којег на овом месту почиње зид број XXII, на западној страни сонде. Ширина темеља зида I износи 83 цм. Будући да је шири од осталих, приликом ранијих ископавања претпостављено је да је реч о

Сл. 12. Основа малтерске поднице

Fig. 12. Base of a mortar floor

спољном зиду виле рустике, из њене друге фазе градње. Темељ је грађен од ломљеног камена и кречног малтера и има очувану дебљину од 30 цм. Уз овај зид истражена је и црвенкаста подница (сл. 12), дебљине око 2,5 цм, израђена од малтера, у којем су уочљиви ситни фрагменти керамике. Она очигледно припада истој фази градње као и зид I. У оквиру поднице пронађено је неколико опека у облику квадра (приближних димензија 8 x 4 x 2–2,5 цм), од којих су поједине затечене *in situ*. Током вишегодишњих ископавања, из шута је издвојен велики број оваквих подних плочица, које данас чине студијску збирку Музеја Војводине. За зид XXIV (очуван само у темељу дебљине 25–30 цм од ситног ломљеног камена и кречног малтера) претпоставља се да припада међуфази и могао је бити део неке преградње. У северном делу, овај зид се под правим углом спаја са веома девастираним темељима зида XXV, правца исток–запад, а његов траг видљив је у западном профилу сонде и поремећен копањем једног од средњовековних гробова.

Такође, уз источни профил, испод темеља зида XXIV, откривена је зона квадратног облика са сложеним ломљеним опекама, димензија 80 x 54 цм (сл. 13). Између опека је песак, а у њиховој основи ломљени камен везан малтером. За сада није јасно чему је ова конструкција служила.

Сл. 13. Зона са ломљеним опекама
Fig. 13. Area with broken bricks

Истражена је и површина полукружног облика (сл. 14), ширине 30–60 цм, на североисточној страни, уз сам профил сонде, састављена од једног реда послаганог необрађеног камена, понегде везаног малтером дебљине око 3 цм. Изнад овог слоја камена је површина са траговима гарежи, која лежи преко беличасте малтерске поднице дебљине око 3 цм, чији се остаци уочавају у северном профилу. Ова зона би могла представљати део другог објекта који се пружа ка северу, а који је овим ископавањем захваћен само делимично. Иако су геофизичка испитивања обухватила и део ове површине, тешко је извести било какав закључак јер су зидови виле, који се налазе северно и североисточно, веома девастирани и стога слабо детектовани. У том правцу даље се настављају куће, дворишта, баште и други простори, а потом Улица Вука Караџића.

Западно од поменуте површине, истражена је зона малтера, неколико фрагмената опека и ломљеног камена, са ситним фрагментима фресака, који показују трагове жуте боје – зид XXI. У простору између зида XIII и површине са камењем у три откопна слоја (VIII–X) пронађен је велики број фрагмената римско-провинцијске керамике, целих посуда у деловима, значајна количина гарежи и пепела итд.

Сл. 14. Површина са послаганим каменом
Fig. 14. Surface with arranged stones

Из римског периода истражена је једна овална отпадна јама (сл. 15), која се налази западно од површине XXI. Јама делимично продире у северни профил сонде и достиже релативну дубину од 70 цм. Пречник јаме у правцу исток–запад износи 130 цм, а у правцу север–југ 97 цм. У њој је пронађена значајна количина фрагмената римско-провинцијске керамике, као и другог отпада, углавном грађевинског материјала, укључујући фрагменте опека, подних плочица, малтера, гарежи и пепела. Такође, у јами су нађени остаци животињских костију, делови коњске опреме од гвожђа (жвале), фрагменти стакла и други предмети.

У просторији 13 откривена је и у целости истражена јама 1/08 већих димензија, која је садржала мањи број фрагмената римско-провинцијске керамике и велики број фрагмената керамике из старијег гвозденог доба, животињских костију, љуштура пужева, пршљенака, кремених алатки, један фрагмент гвожђа и др. Такође, откривене су још две јаме – 2/08 и 3/08, али су због недостатка времена тек делимично истражене. Вероватно потичу из истог периода. Јама 2/08, која захвата део просторије 14, иде испод темеља зида XXIII и северно од њега (просторија 15). У њој је, поред уобичајених фрагмената различитих типова керамике старијег гвозденог доба, пронађе-

Сл. 15. Јама из римског периода
Fig. 15. Roman-period pit

но и неколико фрагмената бронзанодобне керамике, као и поменути скелет (гроб 105). Јама 3/08 кружног је облика и налази се северно од јаме 2/08, а поред сличног садржаја као и друге две јаме, у њеном јужном профилу откривен је скелет пса, положен на десни бок, оријентације исток–запад.

Анализа покретног археолошког материјала

Током дугогодишњих археолошких истраживања на локалитету Врањ пронађена је велика количина покретног археолошког материјала. Будући да су истраживања рађена у организацији Музеја Војводине, комплетан материјал смештен је у овој установи и у великој мери је публикован (Dautova Ruševljan 1991; Dautova Ruševljan 1993; Даутова Рушевљан 1999–2000 а; Даутова Рушевљан 1990–2000 б; Даутова Рушевљан 2005 а; Dautova Ruševljan 2005 b; Даутова Рушевљан 2008; Dautova Ruševljan 2016). Састоји се од уобичајеног асортимана предмета које су становници раноримског викуса, а касније и виле рустике, користили у свакодневном животу. Најбројније су керамичке посуде, знатно мање има стаклених, а ту су такође керамичке лампе, фибуле, коштани материјал – игле за шивење и укоснице, керамички пршљенци, кључеви и браве, клинови и кламфе, те

различите металне алатке итд. (Рушевљан 2016). Керамички материјал се састоји од локалних и импортованих производа. Локална римско-провинцијска производња започела је средином 1. века, али је текла паралелно са латенском, која је на овим просторима у време римских освајања већ била добро развијена (Brukner 1981; Dautova Ruševljan i Brukner 1992; Jovanović 2009; Рушевљан 2016). Римске посуде са овог локалитета прате развој керамичке производње од 1. до 4. века и обухватају различите облике здела, лонаца, крчага и других посуда са дршкама, питоса, амфора, траоница, цедиљки, поклопаца, тзв. кадионица итд. (Рушевљан 2016, 47).

На основу анализе теренског инвентара добијеног приликом археолошког ископавања 2008, могуће је извести неколико закључака. У укупном броју од 339 инвентарских јединица доминира римски материјал од 1. до 4. века – у највећој мери керамика, док мањи део чине предмети од стакла, метала (новчићи, клинови, кламфе, делови коњске опреме и др.)[5] и кости (игле, игле за шивење и укоснице). Посебно су значајни фрагменти зидног малтера са фреско-декорацијом (38 фрагмената), који сведоче о постојању унутрашњих декоративних површина, што је потрђено и приликом ранијих истраживања (Dautova Ruševljan 2016, 25, 31).

С обзиром на постојање стратиграфских јединица из бронзаног и старијег гвозденог доба, не изненађује чињеница да је у покретном материјалу такође констатовано 37 предмета од керамике, кости (једна псалија), па и од метала који се могу приписати поменутим праисторијским периодима. Од камених предмета заступљене су неолитске алатке – седам окресаних и две глачане, што такође потврђује вишеслојни карактер локалитета и дуготрајну употребу на овом простору у близини локалитета Гомолава.

На средњовековној некрополи на локалитету Врањ у овој кампањи није било гробних прилога, а у гробу 104 пронађена је једна веома кородирана прећица.

Керамички материјал показује јасну доминацију римског хоризонта, који чини око 83% укупне керамике. Најбројнију категорију чине зделе са 66 примерака, затим следе лонци (27), крчази (17), тањири (16), поклопци (11), пехари (осам), питоси (пет), лончићи (четири), амфоре (три), шоље (две) и

[5] Приликом анализе археолошких артефаката од метала потребно је имати у виду да су археолошки локалитети у Србији у значајној мери угрожени деловањем тзв. дивљих копача, опремљених метал-детекторима, након чега се њихови налази појављују на нелегалном тржишту антиквитета (Црнобрња 2025). Ова појава забележена је и на простору Срема, где су бројни археолошки локалитети изложени неконтролисаним и противзаконитим ископавањима. Таква ситуација је и на локалитету Врањ у Хртковцима, што је потврђено и приликом теренских истраживања.

две посуде типа ојнохое. За 19 фрагмената тип посуде није било могуће прецизно одредити. Најзаступљенији облици су зделе и лонци, што указује на доминацију кухињског и трпезног посуђа у свакодневној употреби.

Керамички материјал

Тера сиīилаīа

Фина стона керамика представљена је мањим бројем налаза тера сигилате (осам) и тера нигре (седам), што представља уобичајену појаву на римско-провинцијским локалитетима, где у структури керамичког материјала доминира локална употребна керамика, док увозно стоно посуђе чини знатно мањи део. Од осам комада тера сигилате, четири су идентификована као типови Драгендорф 37 (два), Драгендорф 33 и 35. У кампањи 2008. године издваја се здела типа Драгендорф 35 (Dragendorff 1895, Taff. 2), инв. број Н 1615. У питању је класична форма тера сигилате са хемисферичним или благо конвексним телом, која је често украшена вегетабилним листоликим мотивима – у техници барботина, на хоризонтално извученом и благо заобљеном ободу. Посуда је могла да служи за пиће или послуживање хране. Производња здела типа Драгендорф 35 почела је у радионици Ла Грофенсенк, а потом је у периоду од Веспазијана до Трајана израђивана у североиталским центрима. У радионици Лезу и источногалским центрима производња траје до краја 2, а у Рајнцаберну до почетка 3. века. У периоду од почетка 2. до средине 3. века, заједно са тањирима типа Драгендорф 36, ова форма је у више варијанти израђивана и у локалним радионицама (Nikolić Đorđević 2000, 57)[6]. Барботин украс везује се за период од друге половине 1. века до средине 2. века (Dragendorff 1895, 118; Brukner 1981; Kuzmovà 2019; Nikolić, Raičković Savić and Mitić 2023). На старим арентинским облицима ова декорација се не појављује све до друге половине 1. века, када галска сигилата у рајнском подручују постепено замењује италијанску, и то искључиво на облицима Драгендорф 35, 36, 39, 42, 44, 45, 50–55 (Dragendorff 1895, 118). Чини се да је уметнички развој поменутог украса настао под утицајем стакларске технике, која је, у царском периоду у Галији, била у пуном про-

[6] Познат је утицај галске тера сигилате на панонску керамику са сјајним премазом. Један од најзначајнијих облика је Драгендорф 36, који се разликује од форме Драгендорф 35, по томе што се ради о тањиру ширег пречника и мање дубине (Dragendorff 1895, Taff. 2). Ова два типа неретко се мешају, а нарочито их је тешко разликовати уколико се ради о малим уломцима посуда. Локални грнчари преферирали су дубље зделе са хоризонталним ободом сличне галским прототиповима који су били уобичајени у 2. веку (Fényes 2003; Krajšek and Žerjal 2022, 164; Berger-Pavić 2022, 129). Зделе рађене по узору на тип Драг. 35 и 36 познате су из Сирмијума (Brukner 1971 b, 33; Davidović 2022, 186), али и из Виминацијума – две са мотивом листа на ободу и на унутрашњој страни дна посуде (Богдановић 2017, 268, 269).

Сл. 16. Посуда типа Драгендорф 35
Fig. 16. Bowl belonging to type Dragendorff 35

цвату. Ова претпоставка најбоље објашњава облик листова у орнаментима: широка површина листа могла је настати од растопљених стаклених грудвица, док је дуга, танка, закривљена стабљика изведена из стакленог влакна (Dragendorff 1895, 121).

Појединачни археолошки налази познати из доступне литературе упућују на то да је овај тип посуде импортован у различите римске провинције: Хиспанију – *Hispalis* (Arnold and Vargas 2021, 185), Германију – *Villa Maasbracht* (Van den Brick 2019, 41), Норикум – *Celeia* (Krajšek and Žerjal 2022, 169), Далмацију – *Nedinum* (Konestra, Glavaš and Ugarković 2022, 102), Панонију – *Brigetio* (Fényes 2003, 156, 159), *Sirmium* (Davidović 2022, 185), Мезију – Варбовски ливади и Велико Тарново (Dimitrov Ivanov 2022, 143–145), *Viminacium* (Nikolić, Raičković Savić and Mitić 2023, 16, 42) итд.

Пречник дна делимично очуване посуде типа Драгендорф 35 из Хртковаца износи 5,9 цм, пречник обода 13,8 цм, док је висина 4,9 цм (сл. 16). На хоризонталном разгрнутом ободу налази се мотив цвета у форми пупољка са два извијена танка листа. Мотив се понавља више пута, а између сваког наредног налазе се мања кружна испупчења која формирају испрекидано Х. Посуда има конично тело и прстенасту стопу, што је уобичајен облик за овај тип јужногалске производње, типичан за 1. и 2. век.

Фрагмент сличне посуде са мотивом у облику листа пронађен је на локалитету Врањ и 2005–2006. године (Рушевљан 2008, 293, 295, сл. 2/1). Ранија ископавања овог локалитета такође су открила фрагменте посуда

типа Драг. 35/36 (Dautova Ruševljan 2005 b, 403, pl. III/1), који су датовани у време од Клаудија до Веспазијана (Dautova Ruševljan 2016, 49).

Раноцарске зделице – керамика танких зидова

Керамика танких зидова присутна је у покретном материјалу и са ископавања 2008. године у Хртковцима. Ради се о посудама фине израде од пречишћене глине, изузетно танких зидова, дебљине од 0,5 до 5 мм, које су пре свега коришћене за пиће (Montana et al. 2003, 375; Ožanić Roguljić 2007, 173). Њихова производња била је актуелна у време касне републике и раног Римског царства. Први центри налазили су се у централној Италији, касније у долини реке По, затим и у Кампанији, на јадранској обали, Сицилији, средишњем делу јужне Француске, Бетици, Лузитанији и Панонији (Montana et al. 2003, 376; Ožanić Roguljić 2007, 173). Ова врста посуда израђивана је на грнчарском точку или обликовањем у калупима. Могле су бити без украса или декорисане различитим техникама: израдом рељефних мотива техником *à la barbotine*, канеловањем, украшавањем ваљком, урезивањем, аплицирањем, утискивањем, те наношењем танког слоја финог песка на унутрашњу површину (Montana et al. 2003, 375; Ožanić Roguljić 2007, 173; Filipović i Crnković 2014, 102; Ruševljan 2016, 51). Међу мотивима доминирају линије, запете, брадавице, лунете, гирланде, вегетабилни мотиви и сл. (Vikić-Belančić 1968, 511; Brukner b 1971 b, 37; Filipović i Crnković 2014, 102; Ruševljan 2016, 51).

Увоз североиталске робе у Доњу Панонију почиње у јулијевско-клаудијевском периоду (Brukner 1981, 19; Zabehlicky-Scheffeneger 1988, 227–229; Vikić-Belančić 1968, 511). Од 1. века тера сигилата и керамика танких зидова увозе се као веома квалитетна и тражена роба (Ožanić Roguljić 2007, 173; Vikić-Belančić 1968, 511). Кључну улогу као посредник у овом увозу имала је Аквилеја (Vikić-Belančić 1962/1963, 90; Zabehlicky-Scheffeneger 1988, 235; Ožanić Roguljić 2007, 174), а замајац трговини давала је војска са којом су на новоосвојене просторе стизали цели грнчарски уређаји праћени мајсторима керамичарима и трговцима (Vikić-Belančić 1968, 510)[7]. Налази керамике танких зидова значајни су за проучавање почетака романизације Панонije почетком 1. века. Појава ове керамике у војним логорима и раним насељима средином 1. века временски се поклапа са употребом домородачке керамике (Vikić-Belančić 1968, 510; Brukner 1971 b, 32; Brukner 1981, 37; Брукнер, Даутова Рушевљан и Милошевић 1987, 35, 38; Iskra-Janošić 2001, 57). Од средине 2. века почиње масовна, локална производња посуда танких зидова, са цр-

[7] Трговачки путеви водили су од Аквилеје, дуж Јадранске обале, Дунавом, Дравом и Савом, док су главне испоруке ишле према Сисцији и Сирмијуму (Zabehlicky-Scheffeneger 1988, 229, 235).

Сл. 17. Посуде танких зидова
Fig. 17. Thin-walled pottery

венкастим премазом (Vikić-Belančić 1968, 511; Brukner 1971 a, 106). Као могући радионички центри наводе се Петовио, Емона, Гомолава, а најраније Сирмијум (Brukner 1981, 36; Plesničar-Gec 1990, 149; Ruševljan 1991, 43; Ruševljan 2016, 51; Šuljug and Filipović, 2018, 653). Површина је мат или углачана, украшена различитим техникама. У панонским насељима јављају се у великом броју и производе у периоду од касноавгустовског доба до почетка 2. века (Ruševljan 2016, 51; Vikić-Belančić 1967, 30; Brukner 1992, 26).

Налази овог типа керамике срећу се на различитим локалитетима на простору Доње Паноније – у Цибалама (Ožanić Roguljić 2007), Мурси, где се током 2–3. века, производе неки од нових облика керамике танких зидова (Šuljug and Filipović 2018, 653; Filipović i Crnković 2014), Сирмијуму (Брукнер, Даутова Рушевљан и Милошевић 1987, 73, Т. 23/1–17) и другде.

На локалитету Гомолава раноцарске зделице пронађене су још у првим ископавањима (Brukner 1971 a, 116, Т. VIII/1, 2). Будући да је Сирмијум био једна од локација на којој је била заступљена производња раноцарских зделица (Šuljug and Filipović 2018, 653), разумљиво је што су пронађени и у Хртковцима, удаљеним двадесетак километара од античког Сирмијума. На локалитету Врањ, откривена је већа количина зделица у депонији поред керамичке пећи и јаме (Dautova Ruševljan 1991, 42, Т. II/2–12; Dautova Ruševljan 2016, 51). Приликом археолошких истраживања 1997. истражена

је отпадна јама, са остацима шута од урушених пећи за керамичку производњу и уломцима керамичких посуда. Овде су међу налазима и зделице танких зидова са премазом металног сјаја, те аплицираним листовима и зарезима изведеним точкићем које се датују од Клаудија до почетка 2. века (Даутова Рушевљан 1999–2000, 165, Т. III/1–6; Dautova Ruševljan 2016, 51). Ови производи резултат су локалне производње (Dautova Ruševljan 1991, 43, Т. 2/9–12; Dautova Ruševljan 2016, 51). Током археолошких ископавања 2008. године пронађено је више фрагмената посуда танких зидова, међу којима се издвајају примерци Н 1629, 1631, 1685, 1687, 1686 и 1630 (сл. 17). Израђени су од црвено печене глине, украшени геометријским мотивима изведеним точкићем и премазани наранџастом или смеђом превлаком.

Други керамички предмети

Велики крчаг са две дршке (Н 1617) откривен је испод темеља зида XIII, те је очигледно да припада римском викусу (сл. 11). Израђен је од црвено печене глине, релативно је танких зидова, са хоризонталним заобљеним ободом, испод којег су три плитко урезане линије (сл. 18). Трбух му је вре-

Сл. 18. Крчаг са две дршке

Fig. 18. Jug with two handles

Сл. 19. Биконична здела
Fig. 19. Biconical bowl

танаст, дно прстенасто, врат цилиндричан, од којег полазе две дршке овалног пресека. С обзиром на то да су сачувани готово сви делови, изведена је његова реконструкција (висина 45 цм, пречник обода је 9,6, а дна 9 цм). Овај провинцијски тип крчага са дршкама, према аналогијама могуће је датовати у 1–2. век (Brukner 1981, 26, 120, 165, T. 152/28). Порекло му је медитеранско, а у панонским радионицама се у провинцијским формама израђује почев од 2. века по узору на оне које су раније импортоване (Brukner 1981, 44).

Занимљива је и биконична здела (H 1616) профилисаног обода и равног дна, израђена од црвено печене глине, са црвено-наранџастим премазом металног сјаја на спољној страни (сл. 19). Пречник њеног обода износи 16,7 цм, пречник дна 6,8 цм, а висина 7,4 цм. Посуда је готово у целости очувана и реконструисана. Рађена је у традицији латенског лончарства, али представља романизовану провинцијску форму, карактеристичну само за област Доње Панониje, у којој је у 1. веку латенски утицај још увек био изражен. Ова форма присутна је у Сирмијуму, Гомолави и Цибалама, где је пронађена у насељу и у пећима из раноцарског периода (Brukner 1981, 156, tip 67, T. 86, sl. 85–89, 94; Шарановић-Светек 1980, 24, T. VII, сл. 9, 10; Брукнер 1992, 365).

Приликом археолошких ископавања 2008. године пронађени су фрагменти девет лампи, при чему се, на основу испупчења које имају на рамену, три могу одредити у тип фирма лампи (H 1656, H 1659 и т. и. 251),

Сл. 20. Фрагмент лампе са жигом
Fig. 20. Fragment of a lamp with a stamp

што не изненађује с обзиром на њихову велику распростањеност у северним провинцијама Римске империје – од Британије до Далмације и од Хиспаније до Мезије (Chrzanovski 2020). Многи аутори сматрају да је велики број фирма лампи, проналаженим у свим деловима Царства, израђиван у локалним радионицама, које су биле део ланца одређеног произвођача (Крунић 2011, 383). На једном фрагменту конкавног дна лампе постоји део печата или радионичке ознаке ...AS, што представља мали очувани део (Н 1665), сл. 20. Ради се о фрагменту димензија 3 x 3,3 цм. Јасно се види да је лево од слова А постојало најмање једно слово, а будући да је натпис крупан и централно постављен у конкавном кругу дна, може се претпоставити да није било простора за име дуже од 4–5 слова. Натпис је уоквирен са два пластична концентична круга.

Према публикованом материјалу из Карнунтума, Аквинкума (Iványi 1935; Alram-Stern 1989), Сирмијума (Rubright 1973) и Сингидунума (Крунић 2011), Виминацијума (Korać 2018), лампа се може определити као примерак фирма типа, који се одликује рељефним печатом на дну окруженим са два или три реда концентричних кругова (Крунић 2011, 385). По свему судећи, могло би се радити о печату EVITAS, који М. Кораћ наводи међу виминаци-

јумским налазима као име мајстора чије постојање још увек није поуздано потврђено. Овај печат забележен је на четири примерка лампи датованих налазима новца Септимија Севера и Гете (Korać 2018, 428). Међутим, услед фрагментарне очуваности натписа, прецизнија атрибуција није могућа.

Очуван је и фрагмент волуте којом почиње кљун лампе (т. и. 314), али је и у овом случају немогуће идентификовати тип. Поред импортованих лампи, крајем 1. и почетком 2. века, почиње и њихова локална производња у римским провинцијама (Ruševljan 2016, 61). Током дугогодишњих истраживања римског периода у Хртковцима пронађен је већи број лампи у јамама, пећима, слојевима викуса и виле. Оне углавном припадају типу I – према типологији Д. Ивањи (Ivanyi 1935), а потом и лампама типа III, IV, XVI, XVII, те оним у облику малих здела (случај фрагмента лампе т. и. 72/2008).

Осам пршљенака откривено је приликом истраживања 2008. године. Од тога је један пронађен у просторији 14 у XII откопном слоју, четири у јами 1/08 и четири у јами 2/08 из просторије 15. Узевши у обзир њихове облике, начин израде и контекст налаза, сви се датују у старије гвоздено доба.

Предмети од стакла, кости и метала

Од другог материјала заступљени су делови 21 стаклене посуде, игла једне бронзане фибуле, једна укосница, седам игала, један бронзани украс (вероватно део намештаја), два кључа, четири новчића, шест клинова и пет кламфи, пет коњских жвала и једна слабо очувана гвоздена алатка. Поред тога, постоји 14 предмета које због њихове лоше очуваности није било могуће идентификовати.

Стаклене посуде су нађене само у фрагментима, па је немогуће дефинисати њихове типове. У питању су делови дна, трбуха обода или дршки чаша, пехара, здела, крчага, бочица и неидентификованих посуда. Посуде су израђене од стакла беличасте или бледозелене боје, и често имају трагове иридације. Током ранијих ископавања, у јамама које припадају раноримском викусу било је и фрагмената урни датованих у крај 1. и почетак 2. века (Dautova Ruševljan 2016, 61).

У слојевима раноримског викуса и виле рустике у Хртковцима пронађено је више примерака укосница (Даутова Рушевљан 2005 а, 243, 5/5; Dautova Ruševljan 1999–2000 а, 17, 20, T. II/7–12; Dautova Ruševljan 2008, 309, 9/6–10; Dautova Ruševljan 2016, 77, 138, T. 32/1–10). Оне су имале практичну и декоративну функцију, служиле су за причвршћивање плетеница, делова вештачке косе и различитих украса – трака, дијадема, шнала, накита за косу (Шарановић-Светек 1981, 151, Danković 2024, 56–61, 180–191). Осим

Сл. 21. Коштана укосница
Fig. 21. Hairpin made of bone

основне намене, као укоснице, украсне игле коришћене су у козметичке и медицинске сврхе, за причвршћивање одеће, као инструменти магије и сл. (Petković 1995, 28). Јављају се у три облика: једноставне укоснице које немају никакву декорацију, укоснице са округлом главом и веома декорисане укоснице (Birò 1994, 33, Plates XII–XXXVI). Приликом истраживања 2008. године, пронађене су две коштане укоснице (Н 1669 и т. и. 303). Укосница Н 1669 очувана је у целости, дужине 9,5 цм и пречника 1–1,5 мм. За разлику од укосница са правилном полиедарском главом, какве се јављају у Сирмијуму, али и на бројним локалитетима у Горњој Мезији (Шарановић-Светек 1981, 154, Табла I/7; Petković 1995, T. XI–XII), наш примерак има стилизован полиедарски облик (сл. 21). Друга (т. и. 303) сачувана је само у горњем делу, где има украсе у форми урезаних вертикалних, хоризонталних и косих линија.

Током ископавања 2008. године пронађено је седам игала, од чега три бронзане и четири коштане. Бронзане игле су релативно лоше очуване, а коштане су све фрагментоване. Једну од њих (Н 1671) могуће је одредити као иглу за шивење јер има ушицу. Очувана је у дужини од 5,9 цм и недостаје јој врх. На горњем делу, који се купасто завршава, постоји ушица за провлачење нити или конца (сл. 22).

Током претходних археолошких ископавања на овом локалитету проналажене су различите игле са ушицама израђене од бронзе или кости (Dautova Ruševljan 2016, 77, 138, T. 32/1–4; Даутова Рушевљан 2005 а, 243). Облик игала није зависио само од вештине резбара, већ и од намене за коју су биле израђене. Ушица се разликовала према врсти нити која је кроз њу требало да буде провлачена (Birò 1994, 48, Plates LIX–XV; Petković 1995, 46, T. XVII–XVIII). Наша игла има правоугаоуну ушицу заобљених крајева, дужине 3 мм и ширине 2 мм).

Сл. 22. Игла за шивење
Fig. 22. Sewing needle

Приликом истраживања 2008. године пронађен је један кородирани фрагмент бронзане фибуле – игла (т. и. 259), која је увијена на задњем крају, те вероватно потиче од профилисаних фибула или неког сличног типа 1. и 2. века. Приликом претходних истраживања – раноримског викуса, виле рустике, некропола, објеката на потесу Врањ, те греда са обе стране Улице Вука Караџића у Хртковцима прикупљено је преко стотину примерака различитих типова фибула (Dautova Ruševljan 2016, 63).

Од два гвоздена кључа, колико их је откривено у 2008. години, један је очуван (Н 1660). Има прстенасту главу и трагове корозије. Ова врста материјала често је проналажена приликом ископавања виле рустике у Хртковцима. Кључеви и браве са овог локалитета израђени су од бронзе или гвожђа, имају троугаоно, правоугаоно или трапезоидно тело, са зупцима на крају или без њих (Dautova Ruševljan 2016, 87, Т. 42–44). Наш примерак има правоугаоно тело, дужине 7,5 цм, а зупци су му делимично очувани. Судећи по аналогијама, могуће је датовање у 2–4. век (Dautova Ruševljan 2016, 87).

Током 2008. године у 7. откопном слоју, јужно од зида XXIII и западно од зида XX, откривен је фрагмент бронзаног предмета у облику главе фантастичног бића (сл. 23). Предмет је израђен од пуне ливене бронзе, висине 4,7 цм и ширине око 3,6 цм, тежине 175,21 г (Н 1668). Морфолошки је неуобичајен и без непосредне аналогије. Представља главу фантастичног бића са отвореним чељустима, наглашеним надочним луковима украшеним урезима који се пружају дуж обе стране главе до врата. Њушка подсећа на лава или пантера и украшена је са три кружна уреза, док се на горњој страни главе

Сл. 23. Фрагмент бронзаног предмета
Fig. 23. Fragment of a bronze object

налазе полулоптаста испупчења са кружним и праволинијским урезима која представљају стилизовану кожу. Контекст налаза и релативна дубина од око 0,90 м указују на римско порекло предмета, иако његова форма не омогућава поузданије функционално одређење (Станковић Пештерац, у штампи).

Бронзане фигуре и апликације биле су широко распрострањене у римском периоду и служиле су као заветни дарови или декоративни елементи на различитим предметима свакодневне употребе, укључујући намештај, посуде, лампе и кутијице за медицински и тоалетни прибор (Šeparović i Uroda 2009, 8). С обзиром на тежину предмета, мало је вероватно да је припадао дршци бронзане посуде, за које постоји већи број аналогија у литератури. Највероватније је реч о декоративном елементу неког комада намештаја, као што су лежај, сто или ослонац за ноге.[8]

Од четири комада новца један је излизан и натпис на њему је нечитак (H 1689). Новчић под бројем H 1690 на аверсу има приказ императора са зракастом круном, који је окренут удесно, са нечитким натписом около и једном слабо виђивом фигуром са подигнутим рукама и раширеним ногама, те главом окренутом у леву страну на реверсу.

[8] Римски намештај израђиван је од метала (углавном бронзе), камена (најчешће мермера) и пре свега дрвета (Richter 1966, 122; Mols 2007–2008, 146), при чему су метални елементи често имали конструктивну или декоративну улогу (Richter 1966, 126).

Сл. 24. Новац H 1655, аверс и реверс
Fig. 24. Coin H 1655, obverse and reverse

Трећи новчић (H 1655) на аверсу има натпис IMPCONSTANTI..., где је император дат у профилу налево, док се на реверсу виде две фигуре окренуте једна према другој (сл. 24). Вероватно су у питању две женске крилате представе – Викторије које држе штит, па се претпоставља да се ради о серији новца са натписом VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. У егзергу испод је ознака BSIS, која указује на ковницу у Сисцији. У питању је новац Константина I, пречника 1,7 цм. Лик је излизан, па се не види да ли император има шлем на глави, али према натпису у егзергу, аналогију тражимо у фолису из 318. године (RIC VII, 50v, B).

Најбоље очуван примерак је још један новчић (сл. 25) из времена Константина I (H 1654), који на аверсу има представу императора окренутог у десну страну, са шлемом и ловоровим венцем на глави, чиме се наглашава његов статус победоносног војног заповедника, и натпис IMP CONSTANTINVS AVG. На реверсу се налазе две женске крилате Викторије окренуте једна према другој, које држе штит са ознаком VOT/PR на олтару и натписом, који се чита као VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. Пречник износи 1,8 цм. Новчић је фолис, сличан типу RIC VII, 48 вар. A, Siscia, датован у 318. годину, али се разликује по томе што на олтару нема украс у форми звездице и уместо ознаке ASIS, у егзергу има две трокраке звездице.

Од 151 комада идентификованог новца пронађеног у Хртковцима, осам примерака доведено је у везу са Константином I (Dautova Ruševljan 2016, 100–101). У време Константина I ковница у Сисцији снабдевала је нов-

Сл. 25. Новац Н 1654, аверс и реверс
Fig. 25. Coin H 1654, obverse and reverse

цем пограничне провинције дуж Дунава (Bruun 1966, 18) и све до 324. године била једна од главних ковница на територији данашње Европе (Bruun 1966, 411). Једном од најзанимљивијих серија сматра се VICT(ORIAE) LAETAE PRINC PERP/VOT PR; легенде носе ознаке А, В, Г, Δ, Е, а негде имају једноставни декоративни дизајн (Bruun 1966, 416). Уобичајене представе цара на аверсу су са палудаментумом и грудним оклопом, те ловоровим венцем око главе који сугерише његов тријумф. Ратничке карактеристике императора наглашавају се приказом шлема, додатног копља и оклопа. Оне доминирају на новцу који алудира на царску победу (VICTORIAE LAETAE PRINC PERP – „срећној победи вечног принца") или оном који алудира на вредност војске (VIRTVS EXERCIT). Разноврсност приказаних шлемова није од нарочите важности, као ни то да ли су они имали додатни ловоров венац или не (Bruun 1966, 36, 46–47).

Закључак

Резултати ископавања виле рустике у Хртковцима значајни су и за проучавање римско-провинцијске архитектуре и градитељства, као и за разумевање економских односа у провинцији током 3. и 4. века. Посебну вредност локалитету даје његова вишеслојност: поред римског викуса из 1. и 2. века и виле рустике из 3. и 4. века, на простору некадашње виле током 14. и 15. века формирана је средњовековна некропола, док су испод римских слојева регистровани остаци из старијег и млађег гвозденог доба, те по-

јединачни налази из ранијих периода. Ова стратиграфска комплексност је разумљива ако се има у виду близина локалитета Гомолава на обали Саве, као и континуитет насељавања који се огледа у бројним археолошким налазиштима у ширем подручју Хртковаца.

Налази из 2008. године показују карактеристике уобичајеног римскопровинцијског материјала, уз неколико издвојених и посебно значајних предмета који су детаљније представљени у овом раду.

Богатство археолошког материјала у овом региону допринело је и појачаној активности археолога аматера, који су неконтролисаном употребом метал-детектора и нестручним ископавањима знатно девастирали поједине локалитете. Вила рустика је данас очувана искључиво у нивоу темеља, при чему су највећа оштећења настала током средњовековних и каснијих укопавања, као и услед континуиране пољопривредне обраде земљишта, посебно интензивиране применом тешке механизације у последњим деценијама. Спровођење геофизичке проспекције отежано је због савременог коришћења простора, који је у приватном власништву и који обухвата стамбене објекте, окућнице и трасу данашње Улице Вука Караџића.

Будућа истраживања представљаће наставак вишегодишњих систематских археолошких радова, са циљем потпунијег сагледавања димензија, просторне организације и грађевинских фаза објекта.

БИБЛИОГРАФИЈА

Alram-Stern, E. 1989. *Die Römische Lampen aus Carnuntum*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Arnold, E. and Vargas, E. G. 2021. Gaulish terra sigillata in Seville. New data, new pesrpectives, in *South Gaulish Sigillata in Southwest Hispania*. *Circulation and Consumption*, eds. Viegas, C. and M. Bustamente-Àlvarez, 177–211. Lisbon: Centre for Archaeology, University of Lisbon.

Berger-Pavić, I. 2022. Pannonische Glanztonware im Nordwestern Pannoniens – Carnuntum und Vindobona, mit einer Ausewertung der Ware in der Provinz und im Allgemeinen, in *Roads and rivers, pots and potters in Pannonia – interactions, analogies and differences. Zbornik Instituta za arheologiju Serta Instituti Archaeologici, knjiga / Volume XVII*, eds. Ožanić Roguljić, I. and A. Raičković Savić, 113–133. Zagreb: Institut za arheologiju.

Birò, M. T. 1994. *The bone objects of the Roman Collection*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series *Arhaeologica II*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum/Hungarian National Museum.

Богдановић, А. 2017. Керамичке посуде са печатним орнаментима из Виминацијума. *Зборник Народног музеја – Београд* XXIII/: 267–282.

Brukner, O. 1971 a. Rimski sloj na Gomolavi. *Rad Vojvođanskih muzeja* 20: 103–121.
Brukner, O. 1971 b. Osnovne forme rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu. *Materijali* VIII: 31–56.
Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
Брукнер, О., Даутова Рушевљан, В. и Милошевић, П. 1987. *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке.
Bruun, P. M. 1966. *RIC VII: Constantine and Licinius A.D. 313–337*. London.
Van den Brick, E. 2019. Pottery, in *The Roman villa at Maasbracht. The archaeology and history of a Roman settlement on the banks of the river Meuse (Province of Limburg, the Netherlands)*, eds. Vos, W. K and T. A. Goossens, 39–63. Leiden: the Faculty of Archaeology.
Vikić-Belančić, B. 1968. Keramika i njen udio u trgovinskom prometu južne Panonije u rimsko carsko doba. *Arheološki Vestnik* 19(1): 509–521.
Danković, I. 2024. *Od devojčice do matrone*. Beograd: Arheološki institut.
Davidović, J. 2022. Pannonian slipped ware in Sirmium in *Roads and rivers, pots and potters in Pannonia – interactions, analogies and differences*. Zbornik Instituta za arheologiju Serta Instituti Archaeologici, knjiga / Volume XVII, eds. Ožanić Roguljić, I. and A. Raičković Savić, 183–197. Zagreb: Institut za arheologiju.
Dautova Ruševljan, V. 1980. Vranja, Hrtkovci – antičko nalazište. *Arheološki pregled* 21: 109–111.
Dautova Ruševljan, V. 1991. Sondažno-zaštitno iskopavanje na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca u Sremu 1980–1989. *Рад војвођанских музеја* 33: 41–62.
Dautova Ruševljan, V. i Brukner, O. 1992. *Gomolava 3 – rimski period*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
Dautova Ruševljan, V. 1993. Zaštitno iskopavanje rimskog naselja u Hrtkovcima 1991. godine. *Rad vojvođanskih muzeja* 35: 53–70.
Даутова Рушевљан, В. 1999–2000 а. Систематско-заштитна ископавања у Хртковцима. *Гласник Српског археолошког друштва*, 15–16: 163–174.
Даутова Рушевљан, В. 1999–2000 б. Villa rustica на локалитету Врањ у Хртковцима. *Рад војвођанских музеја* 41–42: 15–28.
Даутова Рушевљан, В. 2005 а. Систематско-заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године. *Гласник Српског археолошког друштва* 21: 239–249.
Dautova Ruševljan, V. 2005 b. Imported terra sigillata and Pannonian production from the site Vranj in Hrtkovci (Srem). *Зборник Народног музеја* (Београд) XVIII–1: 395–416.
Даутова Рушевљан, В. 2008. Систематско-заштитна ископавања на локалитету Врањ у Хртковцима 2005–2006. године. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 287–312.
Dautova Ruševljan, V. 2016. *Rimski period u Hrtkovcima*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Dilaria, S. and Secco, M. 2022. Mortar recipies through the ages. A brief riview of data from prehistory to late antiquity. *Archaeology and Science* 18: 133–125.
Dimitrov Ivanov, S. 2022. *Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD)*. Archaeologica Bulgarica, Supplements, Volume 3. Sofia: The author and NOUS Publishers LTD.
Dragendorff, H. 1895. *Terra Sigillata, ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und romischen Keramik.* Jahrbüchern des Vereins von Alterfchumsfreunden im Rheinlande, XCVI. Bonn: Universitäts-Buchdrückerei von Carl Georgi.
Đorđević, M. 2007. *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd.
Zabehlicky-Scheffeneger, S. 1988. Einige Bemerkungen zur Verbreitung Italischer Keramik (besonders Terra Sigillata) in Jugoslawien in *Gomolava I. Cronologie und Stratigrafie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung un Südosteuropas*, Internationales Symposium Ruma 1986, eds. Tasić, N. und J. Petrović, 227–249. Novi Sad: Vojvođanski muzej; Beograd: Balkanološki institut SANU.
Zofmann, Z. K. 1997. Anthropologische Charakteristik der Bevölkerung der frühesenzeitlichen Bosut-Kultur aufgrund des Kollektivgrabes von Gomolava. *Balcanica* 28: 249–257.
Zofmann, Z. K. 2012. Antropološka analiza skeleta iz ranog gvozdenog doba sa arheološkog lokaliteta Hrtkovci–Vranj. *Rad Muzeja Vojvodine* 54: 93–96.
Ivanyi, D. 1935. *Die Pannonische Lampen; ein tipologische chronologische Ubersicht*. Dissertationes Pannonicae 2/2. Budapest: Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes.
Ilić, O. 2020. Roman Rural Settlements in the Provinces of Pannonia Inferior and Moesia Superior. *Archaeology and Economy in the Ancient World*. Eds. Bentz, M. and M. Heinzelmann. Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology. May, 22–26 2018, Cologne/Bonn, Germany, 73–87. Heidelberg: Heidelberg University Library.
Iskra-Janošić, I. 2001. *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
Jovanović, M. 2009. Gomolava – zanatski centar Skordiska. *Rad Muzeja Vojvodine* 51: 117–135.
Koledin, J. 2019. On the Funerary Rite of the Bosut Culture. *Late Bronze Age Mortuary Practices and Society in the Carpathian Basin: Proceeding of the International conferecne in Zagreb, February 9–10, 2017*, eds. D. Ložnjak Dizdar and M. Dizdar, 150–161. Zagreb: Institut za arheologiju
Konestra, A., Glavaš, V. and Ugarković, M. 2022. Gods from the north. An update on wares, shapes and occurences of Pannonian and other continental fine wares in the province of Dalmatia, in *Roads and rivers, pots and potters in Pannonia – interactions, analogies and differences. Zbornik Instituta za arheologiju Serta Instituti Archaeologici, knjiga / Volume XVII*, eds. I. Ožanić Roguljić and A. Raičković Savić, 90–112. Zagreb: Institut za arheologiju.

Korać, M. 2018. *Oil-lamps from Viminacium (Moesia Superior)*. Belgrade: Institute of Archaeology.
Krajšek, J. and Žerjal, T. 2022. Celeian slipped ware. Pannonian slipped ware (PSW) from Celeia: the evidence from Mariborska cesta excavation, in *Roads and rivers, pots and potters in Pannonia – interactions, analogies and differences. Zbornik Instituta za arheologiju Serta Instituti Archaeologici, knjiga / Volume XVII*, eds. I. Ožanić Roguljić and A. Raičković Savić, 159–171. Zagreb: Institut za arheologiju.
Крунић, С. 2011. *Античке светиљке из Музеја града Београда*. Београд: Музеј града.
Kuzmovà, K. 2019. Terra sigillata beaker with rare barbotine decoration from the earth-and-timber fort at Iža, in *Salve, Edvarde! A Toast to the Jubilee fo Professor E. Krekovič*, eds. J. M. Šutekovà, M. Bača and P. Pavúk, 117–125. Bratislava: Comenius University in Bratislava.
Marjanović-Vujović, G. 1979. Necropole medievale Vinča, in *Inventaria Archaeologica* 22, réd. M. Garašanin, Y 209–218. Belgrade: L'Association des Sociétés archéologiques de Yougoslavie, Musée National de Belgrade, Comite de récherches archéologique de Vinča.
Medeghini, L., Calzolari, L., Botticelli, M. Di Fazio, De Vito, C., Pettiti, I., Bardelli, F. and Mignardi, S. 2024. The secret of ancient Roman hydraulic mortar: the lesson learnt from the past for future cements. *Cement and Concrete Composites* 148: 105484.
Mols, S. 2007–2008. Ancient Roman Furniture & Its Daily Use: From Herculaneum to Rhine. *AnMurcia* 23–24: 145–160.
Montana, G., Mommsen, H., Iliopulos, I., Achwedt, A. and Denaro, M. 2003. Petrography and chemistry of thin-walled ware from an Hellenistic-Roman site at Segesta (Sicily). *Archaeometry* 45: 375–389.
Nikolić Đorđević, S. 2000. Antička keramika Singidunuma – oblici posuda. *Singidunum* 2: 11–245.
Nikolić, P. 1990. *Osnovi geologije I: opšta geologija*. Beograd: Naučna knjiga.
Nikolić, S., Raičković Savić, A. and Mitić, A. 2023. *Roman pottery from Viminacium*. Viminacium, vol. 7. Belgrade: Institute of Archaeology.
Ožanić Roguljić, I. 2007. Keramika tankih stijenki s tri odabrana položaja u Vinkovcima. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24: 173–180.
Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije.* Beograd: Arheološki institut.
Richter, G. 1966. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: Phaidon Press Ltd.
Rubright, J. C. 1973. Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica. *Sirmium III*: 45–80.
Станковић Пештерац, Т. У штампи. Необичан зооморфни бронзани предмет из Хртковаца. *Рад Музеја Војводине* 68.
Fényes, G. 2003. Untersuchungen zur Keramikproduktion Von Brigetio, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hung*. 54: 101–164.

Filipović, S. i Crnković, M. 2014. Barbotinska dekoracija na keramici tankih stijenki s istraživanja u Mursi (Vojarna 2008–2013), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 31: 101–122.

Црнобрња, А. Н. 2025. *Како сачувати археолошко наслеђе: приручник за локалне самоуправе, планере, доносиоце одлука и друге заинтересоване.* Београд: Српско археолошко друштво.

Chrzanovski, L. Firmalampen: an abundantly-produced lamp-type almost never used? Socio-economic elements to define a new framework to study these peculiar lighting devices. *PEUCE*, Serie Nouă XVIII: 215–262.

Шарановић-Светек, V. 1980. Раноцарска лончарска радионица у Цибалама. *Старинар* XXXI: 17–31.

Шарановић-Светек, В. 1981. Типологија коштаних предмета из Сирмијума. *Рад војвођанских музеја* 27: 149–179.

Šeparović, T. i Uroda, N. 2009. *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*. Split: Muzej HAS Split.

Šuljug, M. and Filipović, S. 2018. Pannonian production of thin-walled pottery from Mursa: Campus 2001–2015. *REI CRETARIAE ROMANAE FAVTORVM ACTA* 45: 653–657.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Tijana Stanković Pešterac
Museum of Vojvodina, Novi Sad

RESULTS OF THE SYSTEMATIC EXCAVATIONS OF THE ROMAN VILLA RUSTICA AT THE SITE OF VRANJ IN HRTKOVCI IN 2008

Keywords: *site of Vranj–Hrtkovci, Roman villa rustica (3rd–4th century AD), Roman vicus (1st–2nd century AD), Medieval necropolis (14th–15th century AD), Roman architecture, movable archaeological material, Roman provincial pottery, terra sigillata, objects made of glass, bone, and metal*

Archaeological research of the Roman *villa rustica* at the site of Vranj–Hrtkovci represents part of a long-term scientific project that has been continuously carried out in several campaigns since 1979. The 2008 campaign was conducted as systematic rescue excavations within a 100 m² trench, with the aim of continuing the research of previously discovered architectural units and gaining a better understanding of the spatial organisation of the complex.

Within the trench, remains of several cultural horizons were identified. In addition to the architectural remains of the Roman *villa rustica*, dated to the 3rd–4th century, the existence of an earlier Roman *vicus*, dated to the 1st–2nd century, was confirmed, as well as layers belonging to prehistoric periods, including the Bronze and Iron Ages. Of particular importance is also the medieval necropolis from the 14th–15th century, which partially disturbed the Antique structures.

The stratigraphic analysis indicates the existence of several construction phases within the *villa*, with observed rebuilding and spatial adaptations over a long period of use. The remains consist mainly of wall foundations, while the above-ground structures were largely destroyed by later anthropogenic and agricultural activities.

The movable archaeological material indicates a predominance of Roman provincial pottery, alongside the presence of imported forms, fine tableware, glass and metal objects, as well as other items of everyday use. In this paper, particular attention is paid to some of the most representative artefacts discovered during the 2008 campaign, which are analysed in greater detail as key examples for understanding the character of the assemblage, the functional context of the site, and its broader cultural and economic connections.

The research has shown that the site of Vranj–Hrtkovci was a long-term settlement area with continuity of occupation from prehistory, through the Ro-

man period, to the Middle Ages, while the area is now covered by a modern settlement. This continuity, together with the proximity of significant archaeological sites such as Gomolava, points to the importance of the wider Srem region as a permanently inhabited and economically active zone.

Although modern factors, including agricultural activities and uncontrolled excavations, have significantly affected the degree of preservation of the site, the results of the 2008 campaign represent an important contribution to the understanding of the organisation of Roman provincial economic complexes in Lower *Pannonia*, as well as the processes of spatial transformation through different historical periods.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.11

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИШТЕ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 2024. ГОДИНЕ

Катарина Дмитровић
Народни музеј, Чачак
ORCID https://orcid.org/0009-0005-1277-1085

e-mail: katarina.dmitrovic@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 13. 4. 2026.
УДК: 904:72”652”(497.11)
Прихваћено: 15. 6. 2026.
902.2(497.11)”2024”

Апстракт: *Приликом интензивних археолошких истраживања дворишта Музеја у Чачку од 2022. године дефинисан је римски каструм, његова позиција у центру града, структуре које су му претходиле и које су настале након губитка примарне функције почетком 4. века. У овом контексту настављена су ископавања у сектору III током 2024. године, чији су резултати предмет овог рада. Циљ истраживања био је усмерен ка откривању дела трасе јужног бедема према југозападној угаоној кули и сагледавање хронологије и односа фортификације према другим структурама и целинама. Иако истраживања нису завршена према планираној динамици, остварени резултати су веома садржајни. Потврђено је постојање старије фазе утврђења са унутрашњим кулама нивелисаним током касноантичког периода. Након реорганизације простора подизани су нови, солидно зидани објекти (објекат XXIII), који се крајем 4. и почетком 5. века дограђују у складу са вештинама и потребама новог становништва. Из тог периода најзначајнији резултат представља откриће дела касноантичке радионице за израду предмета од кости и рога (објекат XXVI). Констатовани су и средњовековни, османски и новији налази. Методом радиоактивног угљеника потврђен је раносредњовековни датум дрвене конструкције уз спољно лице јужног бедема (објекат VII). Истим поступком дефинисано је време сахрањивања два инхумирана покојника у прву половину 15. века.*

Кључне речи: *Чачак, Двориште Музеја, римски каструм, касноантичка радионица, раносредњовековне адаптације, касносредњовековни гробови, C14 датуми*

1. Увод

Након открића југозападног дела римског каструма током археолошких истраживања Дворишта Музеја у Чачку у 2022. и 2023. години, радови

Сл. 1. Двориште Музеја у Чачку током археолошких ископавања 2024. године (фото: Д. Ћирковић)

Fig. 1. The Courtyard of the National Museum Čačak during archaeological excavations in 2024 (photo: D. Ćirković)

мањег обима обављени су и у 2024. години.[1] Наставак ископавања био је усмерен ка даљем испитивању трасе бедема, његове очуваности, стратиграфије и објеката са његове унутрашње стране, ради прецизирања хронологије и фаза коришћења. Водећи се овим циљевима, на претпостављеном правцу пружања јужног бедема отворена су два квадрата – B2 и C2 у сектору III (сл. 1, 2).

Квадрат C2 се налази у јужном делу сектора III и обухвата северни део претходно истражене сонде 2/22 до спољне линије бедема. У односу на стандардизоване мере квадрата од 10 x 10 м квадрат C2 је скраћен, јер је делом прелазио на ограђену површину Музеја детињства. Из тог разлога

[1] Ископавања у Дворишту Музеја у 2024. години финансирана су средствима Министарства културе Републике Србије и Народног музеја Чачак. Стручну екипу су чинили: Катарина Дмитровић, музејски саветник Народног музеја Чачак, руководилац, Анастасија Стојановић, Анђела Гачевић и Љубинка Богићевић, дипломирани археолози. Фотограметријско снимање извршио је Драган Ћирковић, стручни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда. Функцију стручног консултанта обављала је Надежда Гавриловић Витас, научни саветник Археолошког института у Београду.

Сл. 2. Ситуациони план Дворишта Музеја:
окер бојом и шрафуром означени су зидани објекти из 19. века;
сивом истражене сонде; сектори су обележени заокруженим римским бројевима
и црвеним линијама; црном бојом су означене археолошке зидане целине

Fig. 2. Ground plan of the Museum Courtyard:
masonry buildings from the 19th century are marked in ochre and hatching;
explored trenches are marked in grey; sectors are marked with encircled Roman
numerals and red lines; archaeological structures are marked in black

је укупних димензија 8 (З–И) x 10 м (С–Ј), а када се изузме већ истраживан северни део сонде 2/22, новооткривена површина износи 61 м^2. Над очекиваном трасом бедема уз јужни профил квадрата С2 истражен је слој интензивног шута у дужини од 4,5 м и ширини од 2 м. Радови су заустављени у овом слоју око 30 цм над темељом бедема (▼238,9), а на осталом делу сонде на слоју сивомрке земље (▼239,7– 239,9). Завршетак истраживања планиран је за наредну археолошку кампању.

Квадрат В2 је позициониран западно од квадрата С2. Овај ископ је такође смањен у западном делу због корења великог храста и непосредне

Сл. 3. Основа квадрата B2. Објекти су означени римским бројевима, гробови арапским, јама арапским бројем и годином открића. Уз јужни профил су основе бедема и куле. Зеленом бојом је означена потенцијална површина објекта XXVI

Fig. 3. Ground plan of square trench B2. Structures are marked with Roman, graves with Arabic numerals and the pit with Arabic numeral and the year of discovery. Along the southern cross-section are the foundations of the rampart and tower. The potential area of structure XXVI is marked in green

близине привременог паркинга, па његове димензије износе 8,5 (Б–Ц) x 10 (Ц–Д) x 9 м (А–Д – изнад бедема). Темена су означена словима А–Д, почевши од ЈЗ угла у смеру казаљке на сату.

Нови резултати истраживања биће представљени на сличан начин као претходно публиковани радови о овом локалитету. Промене се односе на приказ хронолошке шеме, која се због своје комплексности и обима сада презентује у целости – од 1. до 19. века. Финије и свеобухватније анализе биће припремљене по завршетку истраживања већих сегмената локалитета и резимирања шире слике.

Сл. 4. Фотограметријски снимак квадрата B2 (фото: Д. Ћирковић)
Fig. 4. Photogrammetry of trench B2 (photo: D. Ćirković)

2. Резултати истраживања у 2024. години

Будући да су ископавања у квадрату C2 тек на почетку, изнети резултати се у потпуности тичу квадрата B2. У оквиру овог ископа откривени су делови објеката XXIII, XXIV, XXV, XXVI, јама 1/24, малтерна подница око објеката XXIII и XXVI, гробови 3–6, темељи бедема утврђења и унутрашње куле у јужном делу сонде и највероватније наставак објекта VII (сл. 3, 4). Ископавања су прекинута на нивоу жутомрке земље (набоја), а откривене зидане целине су прелиминарно заштићене фолијама и насуте земљом до наставка археолошких истраживања, како се планирало, наредне године.[2]

[2] Завршетак археолошких истраживања није реализован током 2025. године услед неповољне финансијске ситуације. Нови радови се планирају у 2026. години.

Покретни материјал се претежно састојао од фрагмената керамичких посуда, грађевинске керамике и нешто мање животињских костију.[3] Предмети од кости, рога, метала и стакла заступљени су у знатом мањем броју. Представљени примерци керамике и предмета од кости и стакла анализирани су стилско-типолошком методом и преко аналогија су хронолошки детерминисани. На основу анализе стратиграфије, аналогија и хронологије покретних налаза из слоја или објеката датоване су непокретне структуре. Хронолошку детерминацију знатно допуњују три C14 датума из средњовековних целина. Највећи број налаза опредељује се у касноантички, а нешто мање у средњовековни и османски период, првенствено због чињенице што су ископавања током 2024. године углавном обухватила само ове културне хоризонте.

2.1. Објекти и јаме

У северном делу квадрата B2 откривен је јужни део **објекта XXIII.** Чинила су га два паралелна зида оријентације север–југ, спољних димензија 3 м (западни) и 1,4 м (источни зид), ширине 40 цм. Највероватније их је везивао зид правца запад–исток, истражен у дужини од 2,1 м мерено уз унутрашње лице, док је његов преостали део под северним профилом. Спој западног и северног зида објекта XXIII налази се уз сам профил и испитан је само његов унутрашњи угао.

Очувани делови западног и источног зида формирани су од опека (најчешће димензија 19 x 19 цм) сложених у два подужна реда и заливених кречним малтером (▼ 239,7–239,76). Северни зид је подигнут у алтернацији тесаног камена и опеке, највеће очуване висине од 50 цм (▼240,02). Темељи објекта су плитки, формирани од крупнијих и ситних облутака везаних кречним малтером, висине око 15 цм, фундирани у слој жутомрке са шутом (▼ 239,35).

Каменом зидане делове северног зида уз угао Б прекривао је слој сивомрке земље, за који је на основу ранијих истраживања утврђено да је настао приликом нивелисања простора око аустријског редута почетком 18. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 227–229). Нови налази из овог слоја потврђују претходно датовање. Према аналогијама са керамиком из Београда калотасте зделе (Т. I/1, 2) опредељују се од 16. до 18. века (Bikić 2003, 21–24, типови I/1 и I/3), а црепуље-таве (Т. I/3, 4) у 16–17. век (Bikić 2003, 76, тип IX/5). Наведене чињенице указују да су делови објекта XXIII били видљиви чак до почетка 18. века.

[3] Остатке фауне обрађују Теодора Младеновић и Младен Младеновић. Резултати ове анализе биће објављени у посебном раду.

Остале зидове затварао је касноантички слој тамномрке са шутом. Унутрашњост објекта, од нивоа темеља (▼239,5) до очуване висине бочних зидова (▼239,7), била је испуњена слојем интензивног шута дебљине 20–25 цм, из којег потиче фрагмент стаклене посуде са плавим бобицама (Т. II/10) датован у 4. и прву половину 5. века (Ružić 1994, 62). Унутрашње лице источног зида оштећено је фасовањем већег камена који је припадао углу млађег објекта XXVI.

Делимично откривен објекат XXIII могао је да представља део отвореног трема унутрашњих димензија 2,6 x 4,8 м, који је припадао некој већој грађевини. На основу сличности у котама и изгледу темеља фундираних у слојеве нивелације старијих целина, паралеле налазимо са првом фазом објекта I из сектора V. Овај објекат, удаљен око 25 м источно, датован је у прву половину 4. века (Дмитровић и Ћирковић 2025, 351).

Објекат XXIV се налази приближно у централном делу сонде. Очуван је у темељној зони од крупног и ситнијег камена везаног блатом, оријентације север–југ, дужине 5,4 м и различито очуване ширине (0,7–0,9 м у северном делу и 0,3–0,6 м у јужном, ▼ 239,86–239,92), фундиран у слој тамномрке земље са шутом (▼ 239,65). Затварао га је слој сивомрке земље са налазима фрагментоване керамике из времена османске окупације.

Северни део објекта XXIV формиран је над касносредњовековним гробом број 5, датованим C14 методом у прву половину 15. века. На основу изнетих запажања може се са доста сигурности претпоставити да је објекат XXIV припадао некој целини из времена османске доминације, срушен почетком 18. века приликом нивелисања простора у окружењу аустријског шанца.

Бунар уз северни профил квадрата B2 означен је као **објекат XXV.** Мањим делом залази под северни профил и због тога није дефинисан његов однос према објекту XXIII. Озидан је ломљеним и боље притесаним каменом, спољњег пречника 2 м и ширине озиданог венца 0,5 м (▼239,86–239,89). Бунарско окно пречника 1 м у горњим партијама испуњавала је мрка земља са рецентним материјалом. Испод је жута стерилна земља, песковите структуре, без налаза, налик здравици. Пражњен је до дубине од 1,6 м, мерено од горње површине каменог венца.

На основу стратиграфије забележене на северном профилу утврђено је да је укоп за бунар пресекао старије слојеве, укључујући слој сивомрке земље с почетка 18. века. Основа бунара је прекривена слојем насипа с краја 19. века, који је делимично запунио и горње делове окна (сл. 5). На темељу ових запажања закључено је да бунар представља најмлађи истражен објекат, датован од првих деценија 18. до краја 19. века, када је дефинитивно запуњен и нивелисан.

Сл. 5. Изглед северног профила, изнад објеката XXIII и XXV (фото: К. Дмитровић)

Fig. 5. Northern cross-section, above structures XXIII and XXV (photo: K. Dmitrović)

Објекат XXVI чини једноструки низ крупнијег, притесаног камења темељне зоне (▼239,58–239,67) сложеног под правим углом, којим је оштећена унутрашња ивица источног зида објекта XXIII. Ова чињеница, као и разлике у котама темеља указују на њихову међусобну хронолошку разлику. Унутар простора ограниченог темељима објекта XXVI, као и са његове источне стране, простирала се делимично очувана подница од трошног кречног малтера, димензија 3,3 x 1 м (▼239,67–239,72).

Према изгледу темеља, положаја, оријентације и нивоа коришћења утврђује се да је накнадно дозидан објекат XXVI био од лаке грађе са подницом од слабог малтера. Овим доградњама проширен је старији солидно зидан објекат XXIII, тако да је трем са јужне стране затворен, а на југу и истоку су, по свему судећи, додате нове просторије. Јама за базу стуба пречника око 40 цм уочена на слоју набоја удаљена 2,8 м од североисточног угла, као и група камења југозападно од ње, могли су да припадају овом објекту. На основу врло сличних вредности кота малтерне поднице и горње коте слоја интензивног шута унутар објекта XXIII, претпоставља се да је овим слојем извршена нивелација старије грађевине за потребе објекта XXVI. Западни део објекта XXVI је највероватније оштећен услед укопавања средњовековних гробова 4 и 5.

За објекат XXVI везује се слој тамномрке земље са шутом из којег потиче више налаза керамике (Т. II/7–11, 13). Претежно је презентују лонци, поклопци и зделе. Најчешће су мрке и сивомрке боје, израђени на ножном витлу или слободном руком, приглачане или необрађене површине. Лонци са косо разгрнутим ободом (Т. I/7, 8) имају најближе паралеле из истог слоја уз објекат II у Дворишту Музеја, који је датован новцем у крај 4. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 231, Т. III/7). Аналогије постоје и са керамиком из Сингидунума опредељеном од друге половине 3. до почетка 5. века (Nikolić-Đorđević 2000, 66,67, tipovi II/2–4), као и са рановизантијском керамиком из околине Чачка израђеном према локалним касноантичким керамичким традицијама (Цвјетићанин 1988, 128, Т. 2, II/57). Лонац заобљеног трбуха (Т. I/9) има најближу паралелу из млађе фазе објекта V (објекат је удаљен око 20 м западно) датован новцем у последње деценије 4. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 232, Т. III/11). За поклопац са увученим ободом (Т. I/13) паралеле налазимо у Хореум Марги (Horreum Margi), где се опредељује у 4. и прву половину 5. века (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 114, tip VIII/6, Т. XXVI/6). Мањи пехар фине фактуре од беличасте глине (Т. I/11) са сликаним орнаментом формално је сличан пехарима из гробова са инхумираним покојницима број 64 и 65 са некрополе у порти Цркве Успења Пресвете Богородице на западној периферији Чачка, датованим у 4. век (Дмитровић и Радичевић 2009, кат. 91, 110).

У оквиру простора који је припадао објекту XXVI откривено је више налаза сировине, полуфабриката и предмета од кости, говеђег и јелењег рога, међу којима је најупечатљивији један велики комад са траговима обраде (Т. II/1, 2, 3). Издвајају се два фрагментована чешља и пршљенак са концентричним урезаним круговима, камени брус (Т. II/4–7) и гвоздена алатка пирамидалног облика. Део дршке чешља са урезаним мотивом плетенице С. Петковић одређује у тип VII/4, датује у другу половину 5. века и сматра карактеристичним германским налазом (Петковић 1995, 65, кат. 112, Т. X/3; таб. 13b). Чешаљ са протомима коња припада типу VI према типологији исте ауторке и датује се у крај 4. и почетак 5. века (Петковић 1995, 64, 110; Т. VIII/3, 6). За пршљенак најближу паралелу налазимо у гробу са спаљеним покојницима број 40 са некрополе у порти Цркве Успења Пресвете Богородице у Чачку из 4. века (Дмитровић и Радичевић 2009, кат. 21). Најближе аналогије за сировину и полуфабрикате од кости и рога потичу са Градине на Јелици, који се, додуше, везују за рановизантијски период и датују у 6. и почетак 7. века (Милинковић 2017, кат. 109–120).

Према наведеним паралелама објекат XXVI може се определити у крај 4. и прву половину 5. века. Слој тамномрке земље са шутом који за-

твара овај објекат дефинисан је и у другим ископима у западном делу дворишта и датован покретним налазима и новцем у исто време (Дмитровић и Ћирковић 2024; 2025).

Бројност сировине, полуфабриката и предмета од кости и рога, са доста вероватноће указује да је објекат XXVI функционисао као радионица за израду предмета од кости и рога. Сличне радионице познате су из Сингидунума, Тимакум Минуса, као и са других локалитета у ширем окружењу (Петковић 1995, 114; Петковић 2001; Drechler-Erb 2005; Musteaţa and Popa, 2010). О радионици из утврђења у Чачку заједно са другим сличним касноантичким објектима биће изнето више детаља у посебној публикацији.

Јама 1/24 је укопана кроз малтерну подницу уз источни темељ објекта XXVI. На горњој површини је овалног облика, димензија на основи 130 x 110 цм, дубине 70 цм, заравњеног и суженог дна (▼ 239,02). Испуну је чинила тамномрка земља са керамиком турске провенијенције, а од налаза се издвајају и коштани пршљенак и дугме са наребреним ивицама (T. I/5, 6). Стратиграфски посматрано, постоји могућност да је јама 1/24 истовремена са објектом XXIV.

2.2. Гробови

У северозападном делу квадрата B2 откривена су четири гроба са инхумираним покојницима (гробови 3–6) (сл. 3). У целости су откривени покојници из гробова 4 и 5 укопани унутар касноантичких објеката XXIII и XXVI. Изнад гроба 5 формиран је северни део објекта XXIV, који га, притом, није оштетио. Гробови 3 и 6 су дефинисани на нивоу доњих екстремитета, а остатак скелета покојника је под западним профилом. Додатно су поремећени урастањем корења храста, што је највероватније условило дислоцираност појединих костију.

Покојници су инхумирани према хришћанском погребном обреду у испруженом положају на леђима, оријентације З–И са главама на западу и рукама прекрштеним на карлици и грудима. У гробовима није било налаза. Није откривена ни гробна конструкција од трајног материјала.

Гробне раке су укопане кроз касноантички слој тамномрке земље са шутом и њиме су испуњаване. Дно гробова 3, 5 и 6 лежало је на чврстом слоју набоја са шутом (▼239,29–239, 37). Ивице рака се нису јасно уочавале, осим при дну гроба 5, на слоју набоја са шутом, где је дефинисана ширина раке од 65 цм (сл. 6).

Нешто плиће лежао је гроб бр. 4, укопан кроз слој интензивног шута (▼239, 56). Прелиминарно, према димензијама скелета може се закључи-

Сл. 6. Гроб 5. Северно је западни зид објекта XXIII, а јужно остатак објекта XXIV (фото: К. Дмитровић)

Fig. 6. Grave 5. To the north is the western wall of structure XXIII, and to the south – structure XXIV (photo: K. Dmitrović)

ти да је гроб 5 припадао адултној индивидуи, а гроб 4 детету.[4] Плиће укопавање гробова деце положене уз покојнике адултног узраста, вероватно блиске чланове фамилије, већ је забележено на оближњим некрополама на термама и хореуму откривеном у дворишту Гимназије (Радичевић 2001, 27; Dmitrović and Bogićević 2025, 116).

Остеолошки материјал покојника из гробова 4 и 5 датован је методом радиоактивног угља[5] у прву половину 15. века. Време смрти покојника из гроба 4 опредељено је између 1410. и 1450. године. Скоро идентичан је резултат анализе узорка из гроба 5, којим се дефинише време између 1410. и 1440. године (сл. 7).

[4] Биоантрополошку анализу гробова обавља Наташа Шаркић. Резултати ове анализе биће посебно изложени.

[5] Лабораторијска C-14 AMS анализа обављена је у Изотоптех лабораторији у Дебрецену, Мађарска.

Сонда /Trench	AMS ^{14}C Лабораторијска ознака/ Lab Code	Целина/ Sample ID	Материјал узорка/ Sample material	yrs BP (± 1σ)	cal AD/BC (2σ)
Сектор III, кв. B2/ Sector III, Sq. B2	DeA-49030	Објекат/ Structure VII	Угљенисано дрво/ Charcoal	1090 ± 21	AD 892 - 1017
2/22	DeA – 41386	-//-	-//-	1072 ± 20	AD 897 - 1022
Сектор III, кв. B2/ Sector III, Sq. B2	DeA-48802	Гроб/Grave 4	Кост/Bone	496 ± 16	AD 1410 – 1450
-//-	DeA-48803	Гроб/Grave 5	Кост/Bone	499 ± 14	AD 1410 – 1440

Сл. 7. Табела са резултатима AMC C14 анализа из Дворишта Музеја у Чачку
Fig. 7. Table with the results of the AMS C14 analysis from the Museum Courtyard in Čačak

2.3. Фортификација

Над претпостављеном трасом пружања фортификације дуж јужног профила сонде, откривен је део јужног **бедема** у дужини од 8,5 м и ширини од 1,8 м, претежно очуван у темељној зони (▼238,59–238,66). Од надземних делова истражен је кратак низ тесаника унутрашњег лица и део трпанца заливен кречним малтером ближе источном профилу (▼239,0/06). Доња кота темеља није откривена током ових ископавања, али се претпоставља њена иста вредност (▼237,8) као у оближњој сонди 2/22 (Дмитровић и Ћирковић 2024, 217).

Темељну зону бедема прекривао је слој шута са великом количином крупног камења, мрвљеног малтера и грађевинске керамике у ширини од 190 цм и висини од 110 цм (▼ 239,25) (сл. 8). У нешто тањем слоју шут који претежно садржи песак и ситније камење делимично је покривао западни део темеља бедема (▼239,10). Могуће је да представља старији слој рушења, који је такође идентификован и у другим сондама са истраженим деловима бедема (сонде 2, 4, 7/22) (Дмитровић и Ћирковић 2024, 218–221). У овом слоју пронађен је поклопац – здела (T. I/12) која се на основу сличних форми из Срема датује у 4. век (Brukner 1981, 43, 111, 131/34), а из Сингидунума од краја 3. до почетка 5. века (Nikolić-Đorđević 2000, 154, tip VIII/2).

Уз западни профил сонде дефинисан је темељ источног зида **унутрашње куле** ширине 0,7 м и дужине спољњег лица 3 м (▼238,49–238,76),

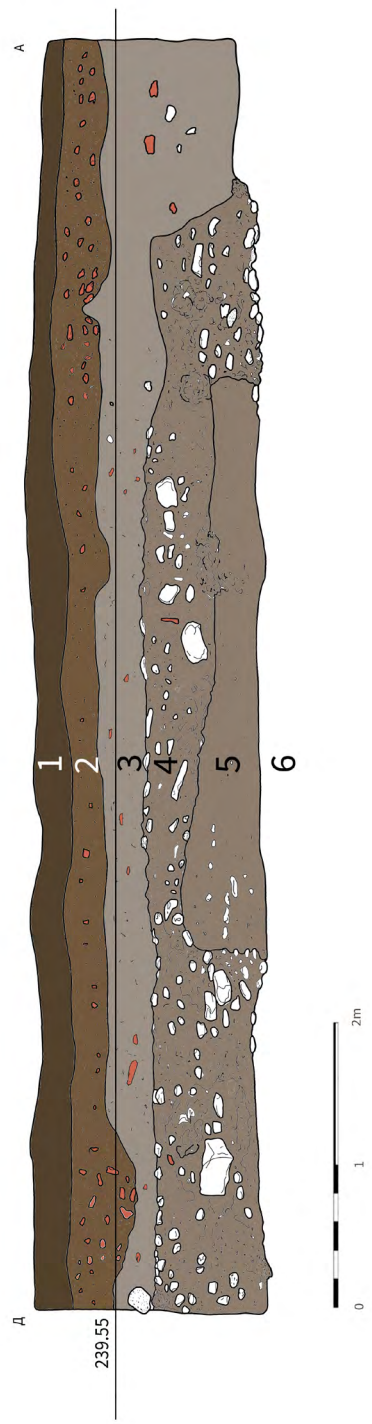

Сл. 8. Јужни профил: 1 – хумус; 2 – слој насипа; 3 – слој сивомрке земље; 4 – млађи слој шута; 5 – старији слој шута; 6 – основа бедема

Fig. 8. Southern cross-section: 1 – humus; 2 – embankment soil; 3 – grey-brown soil; 4 – more recent layer of rubble soil; 5 – older layer of rubble soil; 6 – base of the ramparts

Сл. 9. Део основе бедема и куле након уклањања дела шкарпе од жутомрког набоја. Северно су млађи објекти XXIII и XXIV

Fig. 9. Parts of the foundations of the ramparts and tower after removing the yellow-brown soil – the rampart revetment. To the north are more recent structures XXIII and XXIV

управно постављен на правац пружања бедема (сл. 9). Темељ куле се под правим углом наставља даље испод западног профила. Унутрашње лице је у истој линији са равно завршеним бедемом (сл. 10), што би могло да укаже, ако се има у виду и ограничено истражен простор уз западни профил, на тип делимично истурене куле.

Темељ је формиран од густо слаганих крупнијих облутака везаних кречним малтером, фундираних у слој жутомрке чврсте земље (▼238,25), без налаза. Изградњом куле пресечен је старији слој мрке земље са гаром који садржи материјал од 1. до почетка 3. века, што је већ индиковано као *terminus post quem* за почетак зидања утврђења (Дмитровић и Ћирковић 2024, 234–235).

Основа куле је нивелисана слојем набоја, којим је првобитно била окружена (сл. 11), помешаним са шутом насталим вероватно током њене разградње. Због врло лимитираног простора између западног профила сонде и унутрашњег лица темеља куле, њена испуна истражена је у ширини од 0,4 м. Осим неколико атипичних фрагмената керамике и животињских костију других налаза, којима би се прецизније одредило време нивелисања куле, није било.

Сл. 10. Делимично истражена унутрашњост куле, уз угао А
Fig. 10. Partially explored interior of the tower, near point A

Уз угао Д делимично је истражено оштећење спољне ивице бедема у дужини од 2,6 м и ширини од 10 цм, са остацима угљенисаног дрвета – највероватније наставак **објекта VII**[6] – утврђеног током претходних истраживања у сонди 2/22 (Дмитровић и Ћирковић 2024, 219, 228, сл. 4,5). Даље, према западу није потврђено његово постојање, јер је тачно изнад спољне линије бедема лежао профил са слојем шута.

Трагови дрвета откривени уз спољно лице бедема припадају раносредњовековном хоризонту. Оваква хронологија је прецизирана на основу С14 датума добијеног из угљенисаног дрвета, на основу којег се утврђује време коришћења између 892. и 1017. године (сл. 7). С обзиром на то да су веома слични остаци угљенисаног дрвета из сонде 2/22 већ датовани истом методом готово идентично, између 897. и 1022. године (Дмитровић и Ћирковић 2024, 228), може се са доста сигурности претпоставити да се ради о истој целини. Потенцијална дужина дрвене конструкције постављене уз спољно лице јужног бедема, мерено од источног профила сонде 2/22, износила би најмање 11,5 м. Аналогије за овај тип адаптације постоје на више локалитета и датују се у приближно исти период (Шпехар 2017, 54, 70, 95–98, сл. 1; Булић 2022).

[6] Објекат VII је ознака ове целине у теренској документацији. Претходно није објављен под овим бројем јер због малог обима истраживања није била јасна врста налаза. Сада је много извесније да се ради о већој целини дефинисаној на основу више сличних примера у ширем окружењу.

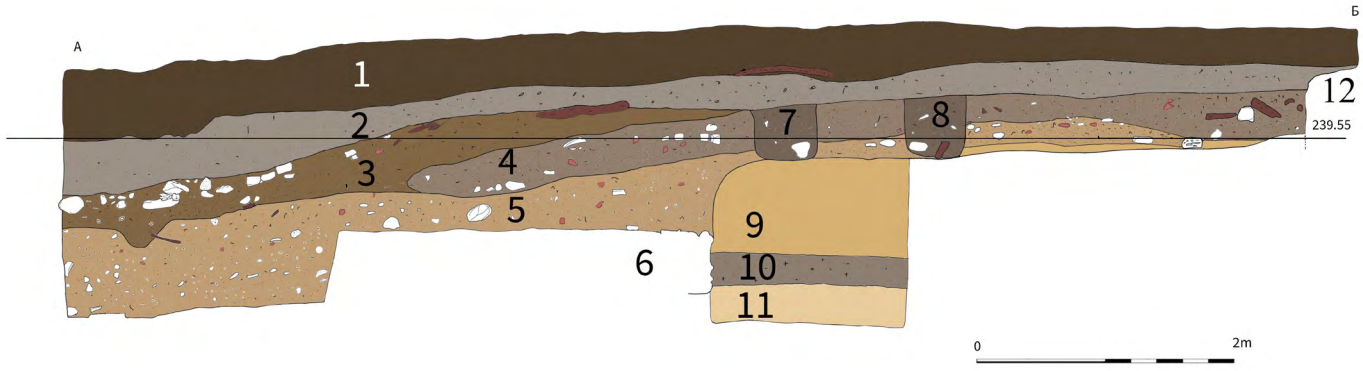

Сл. 11. Западни профил: 1 – хумус и слој насипа; 2 – слој сивомрке земље; 3 – слој нивелације из турског времена; 4 – тамномрка земља са шутом; 5 – жутомрка земља са шутом; 6 – темељна зона куле; 7 – гроб 6; 8 – гроб 3; 9 – жутомрки набој – шкарпа; 10 – мрка земља са гаром; 11 – светломрка земља; 12 – објекат XXIII

Fig. 11. Western cross-section: 1 – humus and embankment layers; 2 – grey-brown soil; 3 – levelling layer from the Turkish period; 4 – dark brown soil with rubble; 5 – yellow-brown soil with rubble; 6 – foundation zone of the tower; 7 – grave 6; 8 – grave 3; 9 – yellow-brown soil – rampart revetment; 10 – brown soil with soot; 11 – light brown soil; 12 – structure XXIII

2.4. Стратиграфија

Стратиграфска слика у квадрату В2 битније се не разликује од опсервација изнетих током анализирања претходних истраживања у Дворишту Музеја (Дмитровић и Ћирковић 2024; 2025). Приликом описивања откривених целина у претходном делу текста, на неколико места детаљније је изнета стратиграфска ситуација, тако да ће се у овом поглављу приказати само општа запажања.

Квадрат В2 се налази на делу терена који је под благим падом од севера ка југу, што је уочљиво и по котама савременог тла. Под танким слојем хумуса (▼ C–J – 240,41–240,03) налази се слој насипа с краја 19. века. Испод се пружа, релативно уједначено по целој површини ископа, слој **сивомрке земље** дебљине 20–23 цм (▼ C–J – 239,95–239,52), нешто дубљи над млађим слојем нивелације куле из турског времена (▼ 239,11) (сл. 11). Слој сивомрке земље је већ детерминисан у време изградње аустријског редута у првим деценијама 18. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 227–229). Садржи измешане налазе датоване од касноантичког времена до почетка 18. века. Најбројнија је керамика турске провенијенције, коју презентују карактеристични примерци са зеленом или смеђом глеђи, или посуђе израђено на витлу са примесом песка у фактури и приглачаним површинама (Т. I/1–4), датована у 16–18. век.

Испод је касноантички слој **тамномрке са шутом,** дебљине 20–25 цм, који се није јасно одвајао од сивомрке земље на свим површинама. Под тамномрком земљом са шутом (▼ 239,45–239,31) налазили су се слојеви потпуно другачијег квалитета и боје – жутомрка земља (набој) или жутомрка са шутом (нивелација куле) и јасно су се разликовали. У јужном делу сонде је слој тамномрке земље са шутом пресечен слојем шута који је испуњавао негатив бедема.

Налазе из слоја тамномрке земље са шутом претежно чине фрагменти керамике и предмети од кости датовани у 4. и 5. век (Т. I/7–11, 13; Т. II/1–7). Од осталих налаза издвајају се наруквица од стакла зеленоплаве боје сегментог пресека и тракаста наребрена дршка боце од замућеног стакла зелене боје (Т. II/8, 9). Наруквице припадају једноставном, обручастом типу и релативно су чест налаз на касноантичком налазиштима у Чачку (некропола у порти Успења Пресвете Богородице, терме, Двориште Музеја, Двориште Гимназије). Уобичајена су појава у касноантичким хоризонтима током целог 4. века (Šaranović Svetek 2009, 9).

Слој **интензивног шута** се појављивао само унутар и источно од објекта XXIII (▼ 239,7–239,5) и представљао је нивелацију везану за по-

дизање објекта XXVI. Чинила га је велика количина ломљене грађевинске керамике измешане са земљом. Из овог слоја потиче фрагмент стакла са плавим бобицама (Т. II/10) датован у 4. век.

Темељну зону бедема прекривао је слој **шута** – мрка земља са доста крупног ломљеног камења, мрвљеног малтера, ломљене опеке и имбрекса, ретко керамике и животињских костију, у ширини од 190 цм и висини 110 цм. Шут дебљине 30–60 цм нешто другачијег квалитета – са доста песка, малтера и мањим камењем – прекривао је темељ бедема у западном делу сонде, у дужини од 2,5 м (▼239,10). Према аналогијама из околних сонди и налазима касноантичке керамике (Т. II/12), за овај слој је претпостављено да представља старији слој рушења бедема. Уз унутрашње лице бедема слој шута је био одвојен од слоја набоја (шкарпе) у правилној вертикалној линији.

Жутомрка земља са шутом је слој нивелације над унутрашњом кулом (▼ 238,9–239,3). Од слоја жутомрког набоја код северног темеља се одвајао по правој вертикалној линији и у танком слоју га је прекривао у северном делу сонде, где је потом фундиран објекат XXIII (▼ 239,35). У унутрашњости куле ближе углу А истражен је до коте 238,15 у сасвим ограниченој ширини од 40–50 цм.

Из слоја **набоја**, којим је формирана шкарпа, као и до сада, потиче врло мали број налаза, обично керамике и животињских костију. Међу керамиком индикативан је фрагмент калотасте зделе са увученим ободом фине фактуре црвено бојене површине, плитко жлебљене на доњем делу трбуха (Т. II/11). Слична здела отрте површине пронађена је у испуни оближњег објекта XIX у сектору V (Dmitrović and Mihajlović, у припреми). Аналогије постоје међу зделама старије варијанте са увученим ободом и бојеним и глачаним површинама из Сингидунума датованим у 2. век (Nikolić-Đorđević, 2000, 23, тип I/15).

У контролном рову северно од куле дефинисано је да је њен темељ укопан кроз слој **мрке са гаром** (▼238,69–238,4), за који је претходно утврђено да садржи материјал од 1. до половине 3. века. Испод овог слоја налази се слој чврсте конзистенције, светломрке боје, истражен до коте 238,04. Због врло ограничене површине није се могло са потпуном сигурношћу утврдити да ли је слој светломрке земље по карактеру здравица.

3. Дискусија

Иако незавршена у потпуности, ископавања у квадрату B2 у сектору III пружила су доста елемената за наставак проучавања вишеслојног археолошког налазишта у Дворишту Музеја у Чачку.

Истраживање **римске фортификације** настављено је откривањем 8,5 м јужног бедема и дела унутрашње куле. Бедем је истражен по претпостављеној траси, што за сада потврђује приличну прецизност предложеног положаја утврђења (Дмитровић и Ћирковић 2024, сл. 1). За хронолошко детерминисање његове изградње посебно је важно откриће дела унутрашње куле и стратиграфије над њом. Наиме, кула је зидана истовремено са бедемом. Веома је могуће да је припадала типу делимично истурених кула које се, према аналогијама са утврђењем у Талијати, датују у 2. век (Petrović and Vasić 1996, 21; Pop Lazić and Rummel 2020, 231).

Шкарпа од жутомрке земље (набоја) такође припада времену оснивања утврђења, а не времену његове реорганизације од краја 3. и почетка 4. века како се у почетку претпостављало (Дмитровић и Ћирковић 2024, 235–236). Ова констатација заснива се на чињеници да се шкарпа пружа уз унутрашње лице бедема и око унутрашње куле, док је у зони разграђене куле потом коју потом, у зони разграђене куле, прекрива слој нивелације жутомрке земље са шутом. Део унутрашње куле је претходно откривен и у сектору I, али је стратиграфска ситуација била поремећена укопавањем османског објекта и због тога није пружила прецизније податке (Дмитровић и Ћирковић 2025, 355–356, сл. 3).

Како је већ предложено, време зидања утврђења детерминисано је најмлађим налазима из слоја мрке земље са гаром, који је пресечен темељима каструма. Иако се поједини налази из овог слоја потенцијално датују до половине 3. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 234–235; 2025, 353, 354), изградњу утврђења је вероватније определити у крај 2. и сам почетак 3. века. Ова констатација одговара историјским чињеницама о боравку Друге кохорте Делмата (*Cohors II milliaria nova Delmatarum equitata*) у Чачку, што је забележено на више епиграфских споменика пронађених у непосредној близини локалитета у Дворишту Музеја. Неколико опека са печатом ове кохорте из унутрашњости утврђења (Васић 1986, 28, сл. 8; Дмитровић и Ћирковић 2025, 339, T. IV/3), указују на учешће ове војне јединице у изградњи каструма. На основу остале епиграфске грађе утврђује се да је чинила његову посаду бар до половине 3. века (Васић 1986, 28–29; Ферјанчић et al. 2008, 16–19).

Реорганизација простора догодила се највероватније крајем 3. или почетком 4. века. Тада се унутрашње куле разграђују и цео простор нивелише. Према резултатима ископавања мање сонде са спољне стране западне капије, могуће је да су постојале и спољне куле, али се ово прелиминарно запажање мора детаљно утврдити током будућих археолошких ископавања. Недалеко од бедема, у слој нивелације око порушене куле фундира се обје-

кат XXIII, чији су откривени делови могли да представљају отворен трем неке веће грађевине. Сличне коте и начин фундирања повезују га са примарном фазом објекта I из сектора V, чија је изградња такође датована у прву половину 4. века (Дмитровић и Ћирковић 2025, 351). Ови објекти су били у функцији до осме деценије 4. века, када су вероватно запуштени током кризе изазване продором Гота. Индикативно је и да се оба објекта на исти начин нивелишу слојем интензивног шута у фази секундарне употребе, у последњим деценијама 4. века.

Млађој касноантичкој фази припада објекат XXVI. Дозидан је уз старији објекат XXIII и заузима исту оријентацију. Објекат XXVI је био од лаке грађе – дрвета, плетера и лепа, што се закључује на основу слабих темеља и неочуваних надземних делова конструкције. Начин његове изградње сведочи о настањивању нове популације која не обнавља затечене објекте, већ их прилагођава својим потребама на једноставан начин. Судећи према врсти објекта, времену настанка, као и више покретних налаза сировине, предмета од кости и рога и радионичког алата, може се са доста вероватноће претпоставити да је у објекту XXVI функционисала радионица за израду предмета од кости и рога. Крај касноантичког хоризонта опредељује се најмлађим налазима у прву половину 5. века и историјски се везује за хунска пустошења римских провинција на Балкану. Трагови насилног рушења за сада нису директно посведочени у најмлађој фази насеља у Чачку, па је могуће да је у том периоду равничарско утврђење напуштено.

Описане процесе трансформације римске фортификације у Чачку прате бројне аналогије не само на простору римских провинција на Балкану већ широм Царства (Johnson 1983; Pop Lazić and Rummel 2020, 231–235). Положајем, основом и хронологијом за сада најближу паралелу представља утврђење Тимакум Минус код Књажевца (Петковић и Илијић 2012, 154–156; Ilijić 2014).

Средњовековни хоризонт је заступљен двема фазама. Старијој, радиокарбонским датумом опредељеном у рани средњи век, припадају остаци дрвене конструкције – објекат VII – постављене уз спољно лице јужног бедема. С обзиром на чињеницу да је у непосредној близини већ истражен део, највероватније исте конструкције такође апсолутно датоване у исти период, овде се очито ради о некој већој адаптацији обрушеног дела бедема. Аналогије су познате са утврђења у ширем окружењу и најчешће се датују од половине 9. до 11. века. Њихово подизање везује се за словенско становништво које насељава и обнавља старија утврђења (Шпехар 2017: 54, 70, 95–98, сл. 1; Булић 2022).

Млађој средњовековној фази припада део некрополе од које су откривена четири гроба, од којих су два у целости – гробови 4 и 5. Дечји гроб бр. 4 је био нешто плиће укопан уз одраслу индивидуу, што представља већ утврђену праксу на средњовековним некрополама у ближој околини. Већина гробова из некрополе у дворишту Гимназије у Чачку је хронолошки опредељена такође у прву половину 15. века, на основу начина сахрањивања без гробних налаза, као и једног радиокарбонског датума којим се прецизира исти временски интервал између 1420. и 1450. године (Dmitrović and Bogićević 2025, 104, 119).

Положај гробова на редове, непостојање преклапања, сличан погребни ритуал без гробних налаза, могу указати на приближно исто време укопавања покојника откривених у оквиру квадрата B2. Ако се има у виду позиција претходно откривеног гроба 1 северозападно од ове групе у сонди 8/23 са спољне стране бедема, могло би да се претпостави постојање нових гробова у непосредној близини (Dmitrović and Bogićević 2025, Figure 1). Вероватно су чинили део једне мање породичне некрополе становника Чачка, насеља које је тада већ носило данашње име. Реминисценција на римско утврђење и раносредњовековно насеље подигнуто на њему сачувало се у имену манастира Богородице Градачке, основаном на истом овом простору крајем 12. века. Такође, касносредњовековни назив епископије и потом митрополије у Чачку је и даље носио атрибут Градачка (Веселиновић 1993, 68–71).

Османски хоризонт заступљен је појединачним налазима из слоја сивомрке земље, којом је нивелисан простор око аустријског шанца у првим деценијама 18. века. Том приликом су разграђене старије целине, а материјал је у слоју остао измешан. О времену између 5. и 18. века сведоче само оне целине које су биле укопане у касноантичке слојеве, попут јаме 1/24 или темеља објекта XXIV. Најмлађом целином може се сматрати бунар – објекат XXV – који се, према стратиграфији, датује од времена након формирања шанца до краја 19. века и насипања центра Чачка.

4. Закључак

Представљени резултати ископавања вишеслојног археолошког локалитета у Дворишту Музеја у Чачку употпуњују досадашње податке и пружају грађу о хронологији, изгледу и променама које настају од времена оснивања римског каструма.

На овим основама може се успоставити следећа хронолошка шема локалитета, која је нешто другачија од претходно изнетих, јер сагледава целу хронологију откривену у овој сонди. У другим сондама на локалитету

постоје стратиграфска запажања којима се могу издвојити и финије фазе, али ће се комплетнија слика добити тек након сумирања свих резултата које сада износимо само парцијално. Изнета подела се у начелу ослања на већ изложене предлоге (Дмитровић и Ћирковић 2024, 236; Исти 2025, 357) засноване на моделу М. Васића (1993) и проширене средњовековним хоризонтима.

Фаза I – од 1. до почетка 3. века – слој мрке земље пресечен укопавањем темеља унутрашње куле. Претходно су за ову фазу везани објекти: XIII, XIX, XIXa, XXI, XXII.

Фаза Ia – подизање каменом зиданог каструма – крај 2. и сам почетак 3. века.

Фаза II – реорганизација простора крајем 3. и почетком 4. века. На основу истраживања 2024. нису утврђене целине из овог времена. Претходно су констатовани објекти: IV, VI, X, XI, XIa-b, XIV. Могуће је да су куле нивелисане у овој фази.

Фаза III – од првих до последњих деценија 4. века. Наставак реорганизације утврђења. Објекат XXIII. Претходно су за ову фазу везани објекти: I, III, V, XVII?, XVIII.

Фаза IV – након готске кризе до првих деценија 5. века – објекат XXVI (радионица за израду предмета од кости и рога?). Секундарна употреба објекта I, II, VIII, XVII?, јаме 1б, 2 и 3/22.

Фаза V – рани средњи век – крај 9. до почетка 11. века. Објекат VII – адаптација утврђења уз спољно лице јужног бедема.

Фаза VI – прва половина 15. века – гробови 3–6.

Фаза VII – од друге половине 15. до почетка 18. века. Османски период, објекат XXIV и јама 1/24. Претходно: јаме 1а/22, 1–3/23, 10–12/23.

Фаза VIII – прве деценије 18. века – формирање аустријског шанца. Слој сивомрке земље и објекат XXV – бунар.

Богати резултати рада у Дворишту Музеја у Чачку потврђују чињеницу о потреби наставка истраживања локалитета који пружа изузетне налазе за изучавање готово два миленијума прошлости овог простора. У овом смислу треба примењивати систематски и континуиран приступ у истраживањима, којим се обезбеђује сигурна основа за прикупљање грађе и њено проучавање.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bikić, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek).* Beograd: Arheološki institut.
Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
Булић, Д. 2022. Земљано-палисадне и сухозидне адаптације и градње раносредњовековних утврђења на тлу Србије, у: *Балкан, Подунавље и источна Европа у римско доба и у средњем веку,* ур. О. Румјанцева, С. Трифуновић. Материјали II руско-српске археолошке конференције „Словени у свету Балкана и Источне Европе: историјско-археолошка панорама", 14–21. мај 2017. г., Москва, 208–228. Москва: Институт археологије Руске академије наука, Музеј Војводине.
Васић, М. 1986. Нови римски натписи нађени у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* XVI: 23–34.
Васић, М. 1993. Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 9–18. Чачак: Народни музеј.
Веселиновић, А. 1993. Чачански крај у средњем веку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 57–80. Чачак: Народни музеј.
Dmitrović, K. and Bogićević, Lj. 2025. Medieval cemetery at the site of the Gimnazija High School Courtyard in Čačak, Serbia, *Arheologija i prirodne nauke* 21: 99–127.
Dmitrović, K. and Mihajlović, V. The Early Roman Period in Čačak: Timber and Earth Army Camp at the Museum Courtyard Site? U pripremi.
Дмитровић, К. и Радичевић, Д. 2009. *Касноантичка некропола у Чачку*. Каталог изложбе. Чачак: Народни музеј.
Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2024. Резултати заштитних археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2022. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 40: 213–247.
Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2025. Резултати заштитних истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2023. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 41: 331– 368.
Drechler-Erb, S. 2005. Borderline production. A Late Roman antler workshop in Eastern Switzerland, in *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*, eds. H. Luik, A. M. Choyke, C. E. Batey and L. Lougas. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31 st of August 2003, 207 - 214. Tallinn: Munasaja Teadus.
Ilijić, B. 2014. *Rimsko utvrđenje Timacum Minus*. Knjaževac: Zavičajni muzej.
Johnson, S. 1983. *Late Roman Fortifications*, London: Batsford.
Милинковић, М. (ур.) 2017. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику.* Београд: Српска академија наука и уметности. Чачак: Народни музеј Чачак.

Musteaţa S. and Popa, A. 2010. Antler Manufacturing in the Eastern Carpathian Regions in the Time of Sântana de Mureş-Černjachov Culture (Late Roman Period), in *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia Cultural, technological and functional signature*, ed. A. Legrand-Pineau, I. Sidéra and N. Buc, E. David, V. Scheinsohn. BAR International Series 2136, 159–170. Oxford: Archaeopress.

Nikolić Đorđević, S. 2000. Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda. *Singidunum 2*: Arheološki institut, Beograd, 11–244.

Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Beograd: Arheološki institut.

Петковић, С. 2001. Радионица за израду предмета од кости и рога у утврђењу Timacum Minus. *Гласник Српског археолошког друштва* 17: 59–73.

Petrović, P. and Vasić, M. 1996. The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, ed. P. Petrović, 15–26. Belgrade: Institute of Archaeology.

Pop-Lazić, S. and Rummel Ch. 2020. Characteristics of late Roman fortifications on the Middle Danube Limes, in: *Illyricum Romanum. Studiola in honorem Miloje Vasić*, eds. I. Popović, S. Petković, 224–238. Belgrade: Institute of Archaeology.

Радичевић, Д. 2001. Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* XXXI: 23–40.

Ružić, M. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Centar za arheološka istraživanja, knjiga 13.

Ферјанчић, С., Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*. Прилози за историју Чачка 2. Чачак: Народни музеј.

Цвјетићанин, Т. 1988. Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околине Чачка. *Зборник радова Народног музеја* XVIII: 121–130.

Šaranović Svetek, V. 2009. *Rimske narukvice od stakla, staklene paste i gagata u provinciji Donja Panonija*. Beograd: Balkankult.

Шпехар, П. 2017. *Централни Балкан од 7. до 11. века. Археолошка сведочанства*. Београд: IP BOOKA.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Katarina Dmitrović
National Museum Čačak

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE COURTYARD OF THE NATIONAL MUSEUM ČAČAK IN 2024

Keywords: *Čačak, Museum Courtyard, Roman castrum, Late Roman workshop, Early Medieval adaptations, Late Medieval graves, C14 dates*

After the discovery of the south-western part of the Roman *castrum* during the archaeological excavations of the Museum Courtyard in Čačak in 2022 and 2023, smaller-scale works in sector III were carried out in 2024 (figs. 1, 2). Although the research was not completed according to the planned dynamics, the achieved results are quite substantial. Parts of structures XXIII, XXIV, XXV and XXVI, pit 1/24, mortar floor around structures XXIII and XXVI, graves 3–6, foundations of the fortification ramparts with structure VII and the tower in the southern part of the trench were discovered (figs. 3, 4). An older phase of the fortification with internal towers levelled during the Late Roman period has been confirmed (figs. 8–10). After the reorganisation, new, solid structures were established (structure XXIII), which were reused in the second half of the 4th and the early 5th century. The most significant result from that period is the discovery of an antler and bone workshop (structure XXVI) (Pl. II/1–7). Two phases dated by the radiocarbon method belong to the Medieval horizon (fig. 7). An Early Medieval date of the wooden structure (structure VII) along the outer face of the southern rampart has been confirmed, and two inhumed deceased individuals were dated to the first half of the 15th century.

Based on these results, the following chronological scheme has been established, which contains complete development phases from the 1st to the end of the 19th century.

Phase I – from the 1st to the beginning of the 3rd century – a layer of brown soil cut by the tower foundations. Previously defined structures: XIII, XIX, XIXa, XXI, XXII.

Phase Ia – construction of the stone *castrum* – the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century.

Phase II – reorganisation – the end of the 3rd and the beginning of the 4th century. There were no structures related to this phase discovered in 2024. Previously identified structures: IV, VI, X, XI, XIa-b, XIV. It is possible that the towers were levelled during this phase.

Phase III – from the first to the last decades of the 4th century – structure XXIII. Previously associated with this phase were structures: I, III, V, XVII?, XVIII.

Phase IV – after the Gothic crisis to the first decades of the 5th century – structure XXVI (antler and bone workshop?). Secondary phase of structures I, II, VIII, XVII?, pits 1b, 2 and 3/22.

Phase V – Early Middle Ages – end of the 9th to the beginning of the 11th century. Structure VII – adaptation of the fortification along the outer face of the southern rampart.

Phase VI – first half of the 15th century – graves 3–6.

Phase VII – from the second half of the 15th to the beginning of the 18th century – Ottoman period. Structure XXIV and pit 1/24. Previously: pits 1a/22, 1–3/23, 10–12/23.

Phase VIII – first decades of the 18th century – formation of the Austrian fort. Layer of grey-brown soil and structure XXV – a well.

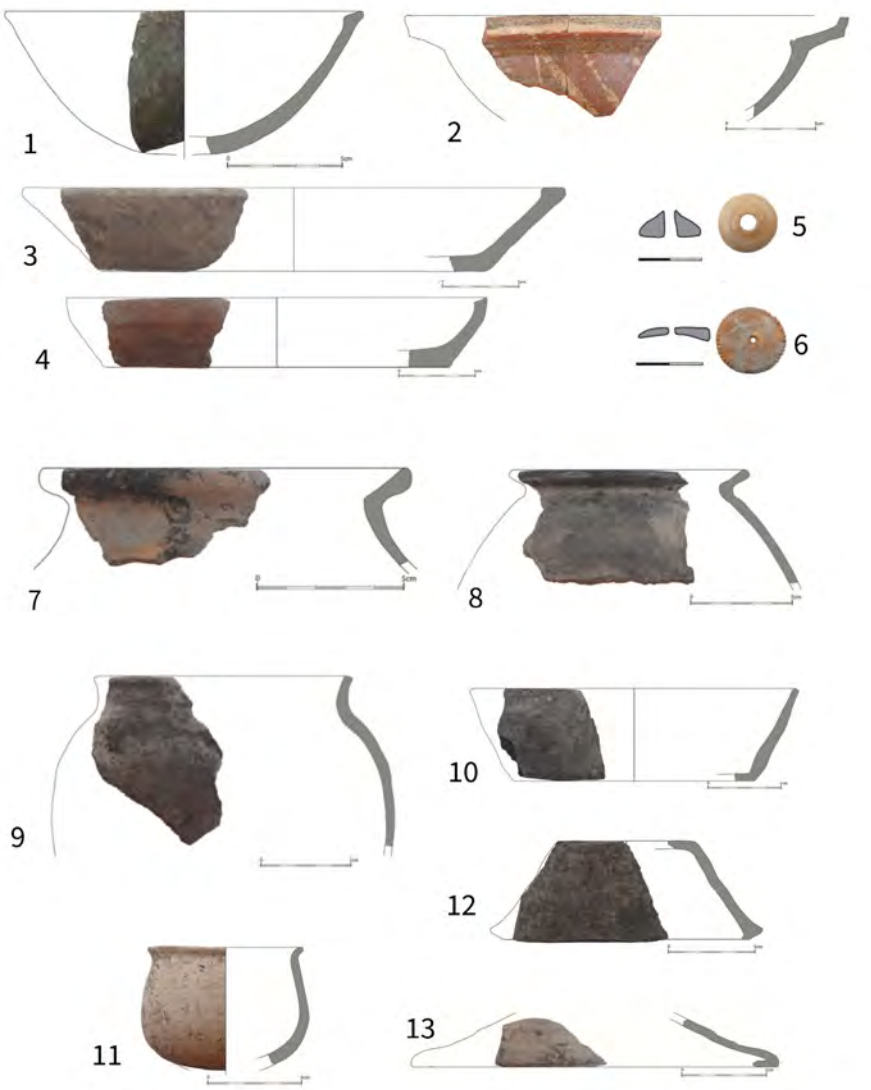

T. I Османски и касноантички налази: 1–4 – слој сивомрке земље; 5–6 – јама 1/24; 7–11, 13 – тамномрка земља са шутом; 12 – старији слој рушења над бедемом

Pl. I Ottoman and Late Antique finds: 1–4 – grey-brown soil; 5–6 – pit 1/24; 7–11,13 – dark-brown soil with rubble; 12 – older layer of rubble soil above the rampart

T. II Касноантички налази: 1–6 – налази од кости и рога везани за објекат XXVI; 8–9 – из слоја тамномрке земље са шутом; 10 – из слоја интензивног шута у објекту XXIII; 11 – римска здела из шкарпе

Pl. II Late Antique finds: 1–6 – bone and antler finds related to structure XXVI; 8–9 – from the layer of dark brown soil with rubble; 10 – from the layer of intensive rubble soil in structure XXIII; 11 – Roman bowl from the rampart revetment

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.12

ТВРЂАВА КУПИНИК – РЕЗИДЕНЦИЈА СРЕМСКИХ БРАНКОВИЋАУ СВЕТЛУ ПРВИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Емина Зечевић
Народни музеј Србије, Београд

e-mail: e.zecevic@narodnimuzej.rs

Оригинални научни рад
Примљено: 3. 5. 2026.
УДК: 904:623.1(497.113)”14/15”
Прихваћено: 28. 7. 2026.
902.2(497.11)”2021/2022”

Апстракт: *У оквиру пројекта Народног музеја Србије, у две кампање током 2021. и 2022. године, спроведена су прва археолошка истраживања тврђаве Купиник у Срему. Први пут поменут у повељама угарског краља Жигмунда Луксембуршког, крајем 14. века, као „краљевски” град, током 15. века додељиван је у посед српских деспота и великаша, да би постао и резиденција последњих деспота из лозе Бранковића, потомака деспота Ђурађа Бранковића. Реч је о једној од најочуванијих средњовековних фортификација у Војводини, специфичне структуре и положаја према којима се сврстава у тзв. водене градове. Приликом сондажних радова око улазне Куле-капије на североисточном бедему тврђаве, уз разноврстан покретан материјал добијени су први подаци о дубини, стању и изгледу темеља њених зидова, а откривене су и нове грађевинске структуре које са покретним мостом над воденим ровом чине целину, што отвара низ питања о фазама градње. Током ископавања унутар тврђаве, у простору уз унутрашње лице западног зида куле, указано је на више нивоа коришћења и нивелација, са средњовековном нивелетом на око 3,5 м од затечене коте терена. Откривене целине и материјал указују на живот у граду у време столовања Бранковића, али не и током 14. столећа. Археолошки су потврђени историјски подаци о разарању тврђаве 1521. године у походу Османлија на Београд, с урушавањем спратова куле у великом пожару, као и да, изгубивши значај војнопограничне тврђаве у одбрани јужних граница Угарске, живот овде није сасвим замро.*

Кључне речи: *Купиник, водени град, Кула-капија, „вучја јама”, српски деспоти у Угарској, резиденција сремских Бранковића, 15–16. век*

Тврђава Купиник, категорисана као непокретно културно добро од великог значаја представља једну од боље очуваних средњовековних фортификација у Војводини и спада у такозване водене градове. Налази се на југозападној периферији села Купиново у Доњем Срему (општина Пећинци), на малом узвишеном платоу у мртваји реке Саве, данас познатој као Специјал-

Сл. 1. Положај локалитета у Купинову: 1. тврђава Купиник; 2. Црква Светог Луке; 3. Црква Свете Ангелине (манастир Обед)

Fig. 1. Location of the sites in Kupinovo: 1. Kupinik fortress; 2. Church of St. Luka; 3. Church of St. Angelina (Obed Monastery)

ни резерват природе Обедска бара, окружен мочварним земљиштем. Удаљен је мање од 200 м од задњих сеоских кућа, међу којима су и оне најстарије заштићене као Етно-парк, и Цркве Светог Луке, смештеним на крајњем југозападном крају греде дуж које пролази главна сеоска улица (сл. 1). Обедска бара представља заправо стари меандар Саве, од чијег корита је Купиник, по свему судећи, увек био довољно удаљен тако да је његова позиција у окружењу баре имала изузетан стратешки значај; према оваквом положају и неким другим карактеристикама Купиник је веома сличан тврђави у Бачу, другом *воденом* граду на територији Србије, изграђеном на уздигнутом терену унутар некадашњег дубоког меандра реке Мостонге, који је у већој мери археолошки истражен.[1]

Тврђава има четвороугаону основу са четири истурене угаоне куле различитог облика повезаним масивним бедемима око којих је постојао дубок шанац, док је улаз био кроз пету кулу на средини североисточног бедемског зида. Данас су видљиви остаци улазне правоугаоне и три угаоне

[1] Станојев 2019, 163–164. У овој монографији су представљени резултати свих археолошких истраживања на тврђави и у њеној околини, те иако је веома тешко пратити и повезати целине и налазе, изузетно је корисна због приказа обимне археолошке покретне грађе; добар њен део је сродан материјалу са Купиника.

Сл. 2. Обрађени дигитални модел терена (DTM) Купиника са окружењем: 1. тврђава; 2. подграђе; 3. палисада са кулама; 4. одбрамбени ров; 5. канал Вок; 6. насеље; 7. Црква Светог Луке

Fig. 2. Processed DTM of Kupinovo with the surrounding area: 1. fortress; 2. suburb; 3. palisade with towers; 4. defensive ditch; 5. Vok channel; 6. settlement; 7. Church of St. Luka

куле (шестоугаоне, осмоугаоне и кружне), док су четврта – северозападна кула – и делови западног и готово у целини северног бедема очувани у остацима једва приметним у конфигурацији терена или сасвим без видне надземне структуре. При зидању је за лице бедема коришћена опека сложена у правилним водоравним редовима, а у маси зида је трпанац (ломљени комади камена и опеке у кречном малтеру), са понеким редом опеке хоризонтално постављеним у ширини целог зида, ради изравњавања конструкције (Шмит и Бошковић 1939, 320). Са источне стране (зиданим бедемима) утврђеног дела града налази се широки плато подграђа, са данашњом котом терена просечно пола метра нижом од оне унутар тврђаве, и знатно издигнуте у односу на дно баре и околни терен, што потврђује и LIDAR снимак тла (сл. 2).[2] Из подграђа, опасаног вероватно дрвеном палисадом и кулама на угловима (на шта указује стање на терену и овај ласерски снимак

[2] Крајем 2020. године, у оквиру пројекта, обављено је и планирано ласерско LIDAR снимање из ваздуха (GeoGis Consultans из Београда), према договору и у сарадњи са општином Пећинци, која је средства обезбедила на конкурсу Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама (даље: Покрајински секретаријат).

тла), у део града утврђен изузетно масивним бедемима улазило се преко висећег моста подигнутог изнад одбрамбеног рова испуњеног водом, кроз Кулу-капију.

Унутрашњост тврђаве, као и већи део површина уз зидове, с временом је обрасла у бујну вегетацију – ниско растиње и велики број стабала разног дрвећа, док је јарак са прилазне стране добрим делом запуњен, показаће се слојевима насипа, али и ерозијом терена, тј. честим наплавинама током високог водостаја Саве. Наиме, канал Вок с природном депресијом (који деле плато са подграђем и тврђаву од простора на коме се налази Црква Светог Луке и комплекс Етно-куће) повезује Саву са Обедском баром, која се у време високог водостаја пуни водом из реке; обратно, за време ниског водостаја вода из Баре отиче у супротном смеру. Велике количине падавина уз подземне воде у данима високог водостаја показале су у новије време да висок плато подграђа остаје изван површине воде, али и да шанац уз североисточни бедем бива под водом до самог лица зида подстичући урушавање фасадне цигле и оштећење темељних зона. До средине 20. столећа, судећи по плану који је по опису тадашњег власника парцеле сачинио Ђурђе Бошковић (Шмит и Бошковић 1939, 326 с нап. 52, сл. 7), осим и данас видљивих остатака бедема и кула, у унутрашњости тврђаве су се налазили остаци веће грађевине са више просторија, у облику латиничког слова L, од које се данас може уочити тек делић зида на једном месту; тврђаву је, уз Земун и Панчево, сврстао међу типичне представнике готске епохе (Исто, 328 с нап. 58). Унутар дворишта тврђаве (Замка)[3] свакако би требало да се налазе и друге грађевине, те и објекти различитих намена наслоњени на бедеме.

Иако се већ с почетка 20. века помиње у текстовима у којима се прати историја Срема, а затим и у веома обимној историјској литератури посвећеној личностима и догађајима 15. и 16. века који су одредили судбину српског народа и државе у сложеним односима двоструког вазалства према Угарској и Турској, Купиник као последње стоно место српских деспота из рода Бранковића у нашој историографији није добио заслужено место.[4]

[3] Користићу термин *тврђава* (под којим је Купиник и категорисан) за овај део града утврђен зиданим бедемима, иако би у функционалном смислу, према западној номенклатури, то био утврђени *замак* (утврђени резиденцијални комплекс владара или феудалца, уједно и административни центар за околно подручје), као што је и у Бачу, уп. Вујовић 2008, 5–7.

[4] Поменуту литературу је тешко и само набројати, но ипак Купиник није био предмет посебне студије, ни наших, али колико ми је познато, ни мађарских аутора. За кратку историју града уз попис основних извора и литературе видети Мишић 2010, 162–164. Једину изложбу посвећену Купинику приредио је Завичајни музеј Руме, с којом је начињен важан помак ка упознавању шире јавности са историјом овог места (Бошковић и Одобашић 2016).

Не зна се када је Купиник изграђен. Претпоставља се да су га зидали Мађари, свакако знатно пре првог нама познатог писаног помена у повељи угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1386–1437) из 1387. године, под именом Kulpen, као „краљевски замак", уз Београд и Битву (... et castra regalia Bytva, Kulpen et Nadurfeyrwar...), који је његов син повратио од побуњеника Јаноша и Ласла Хорватија; под називом Kölpény, у Жигмундовој повељи из 1388. године, такође се помиње уз поновно заузимање ових градова које су били окупирали побуњени хрватски великаши (Thalloczi, Aldasy 1907, 21, LIX; 22, LXII). Даља судбина Купиника је позната захваљујући сачуваним писаним изворима из којих се види како је град током 15. столећа мењао господаре, уз бројна сведочанства о све већем досељавању српског живља у јужну Угарску, услед чега је она, од средине овог века, све више добијала српско обележје (ИСН II, 248–249, 314–329, 431–444). Већ по наслеђивању престола, у замену за Београд, српски деспот Ђурађ Бранковић од краља Жигмунда добија поседе у Угарској, поред оних које је раније држао деспот Стефан Лазаревић;[5] према повељи из 1428/1429. „град Купиник" пре свих других поседа Ђурађ потврђује у „вечну баштину" свом великом челнику Радичу Поступовићу, да би се Купиник нашао међу српским градовима које су Турци, према тзв. Сегединском споразуму (1444), након пет година од првог пада Деспотовине, вратили деспоту, а потом и као предмет споразума (1451) по коме су деспотова угарска добра требала припасти Јовану Хуњадију (Спремић 1994, 95, 116, 296). Српски летописи бележе рањавање и заробљавање старог деспота у Купинику, а по неким изворима та незалечена рана је била и узрок његовој смрти (Исто, 473 с нап. 85, 494 с нап. 64–65). Обновом поседа у Срему и уз титуле деспота које је угарски краљ Матија Корвин (1458–1490) доделио унуцима деспота Ђурђа – Вуку Гргуревићу, легендарном Змај Огњеном Вуку, Јовану и Ђорђу (потоњем митрополиту Максиму), последњим изданцима владарске лозе Бранковића – започиње епоха последњих српских деспота Бранковића у Угарској и Купиника као њихове резиденције; овај период, од седме деценије 15. века па до првих година 16. столећа (1464–1502), обележен је борбом за обновом српске државе у којој су Срби Сремске Бранковиће, представнике последње српске средњовековне династије, видели као владаре, а они су прихвативши владарску улогу издавали повеље у Купинику, бринули о српским манастирима и били њихови ктитори, окупљајући свој народ у одбрани православља и

[5] Нема сагласности око тога да ли је неке градове, међу којима је и Купиник, а који су касније били у поседу Ђурђа Бранковића, Стефан Лазаревић добио још 1404. године од Жигмунда, поставши његов вазал, уп. Поповић 1939, 158; Спремић 1994, 95 с нап. 21; ИСН III, 125; Крстић 2020, 23.

у борби против Османлија (ИСН II, 373–389; 445–464; ИСН III, 121–134; Dinić-Knežević 1975; Крстић 2007). Божидар Горажданин, савременик догађаја у којима су освојени Београд и Шабац а Срем опустошен (1521), бележи да је Јелена, бивша деспотица (удовица Јованова, коју је краљ Владислав II преудао за Иваниша Бериславића, хрватског великаша, преписавши му поседе и титулу српског деспота; прим. аутора) невољно оставила „славни град Купиник" и дала се у бекство преко Дунава дубље у Угарску; а „славну и дивну земљу деспотову Турци попленише, а лепи град Купиник разоришe" (Стојановић 1905, 151, бр. 5590). То је и последњи податак о граду,[6] док се само Купиново помиње кроз турски попис Сремског санџака из 1566/69, као једно од 14 насеља у статусу вароши, с укупно 65 хришћанских кућа (Крстић 2007, 84–85).

Овом приликом Купиник ће први пут бити разматран у светлу археологије, на основу анализе и интерпретације грађе добијене у првим ископавања локалитета, предузетим тек у новије време.[7] Пројектом Народног музеја Србије *Купиник – последња престоница Бранковића и српско наслеђе у Војводини*, наиме, у две археолошке кампање током 2021. и 2022. године спроведена су прва ископавања на овом утврђеном средњовековном граду.[8] Претходила су му рекогносцирања реализована у прве две фазе пројекта, током 2019. и 2020. године, и том приликом је потврђено да шири простор око тврђаве, на западном завршетку греде на којој је формирано данашње насеље Купиново, представља делове некадашње градске вароши и њених целина (црква са некрополом), чији би значај у ширем временском и историјском контексту могао бити јасније сагледан тек уз допунска археолошка

[6] Сматра се да се Стефан Бериславић, син Иваниша и Јелене, на кога је угарски краљ пренео титулу српског деспота по очевој смрти, само накратко вратио у Купиник после повлачења турске војске 1522. године (в. Спремић 68, са нап. 99).

[7] Покретни археолошки материјал захтева посебну обраду и анализу која би умногоме превазилазила оквире овог рада, те ће овде бити приказани само налази који користе тумачењу стратиграфије.

[8] Чланови стручне екипе су били др Емина Зечевић (руководилац), Наташа Церовић и Јелена Премовић (археолози Народног музеја Србије, даље: НМС), као и археолози Перица Одобашић (Општина Пећинци), др Мирко Пековић (Војни музеј, Београд), Вања Вуксан (Историјски музеј Србије) и Дејан Вемић (Београд), уз повремено учешће студената археологије: Немање Павловића, Виктора Паскуља, Емила Николића и Еве Веселиновић. Обраду техничке документације обављао је Слободан Трипковић (НМС). Прва кампања (5–29. 9. 2021) реализована је скромним средствима издвојеним из редовног програма НМС, који финансира Министарство културе и информисања Републике Србије, да би за наредну кампању (5. 9 – 6. 10. 2022.) НМС, уз средства која је на конкурсу Покрајинског секретаријата обезбедила општина Пећинци, определио нешто већи износ. Боравак стручне екипе у просторијама Етно-куће у Купинову и у згради сеоске месне заједнице, током две године теренског рада, обезбедила је општина Пећинци.

истраживања.[9] Наиме, са оближњом Црквом Светог Луке, коју је подигао деспот Ђурађ Бранковић, и са црквом названом по деспотици Ангелини, на малом узвишењу у купинским гредама унутар Обедске баре, која означава место где се некад налазила црква брвнара и манастир Обед и везује се за последње српске деспоте Бранковиће,[10] Купиник чини јединствену културно-историјску целину (сл. 1).

Поменутим ласерским LIDAR снимањем из ваздуха, којим је обухваћена тврђава са широм околином, и наведеним претходним истраживањима, створени су услови за планирање почетка археолошких истраживања Купиника. Кренуло се са сондажним ископавањима ради добијања основне стратиграфске слике локалитета и документовања затеченог стања (дефинисања културних слојева, утврђивања дебљине рушевинског слоја и дубине и стања темеља бедема), све у циљу планирања дугорочне заштите, очувања, ревитализације и популаризације налазишта.[11] Избор места за постављање сонди условило је неколико разлога. Једини могућ прилаз граду са копна био је из правца подграђа, одакле се преко покретног моста над одбрамбеним

[9] Рекогносцирања су обављена веома малим средствима НМС у две кратке кампање, у периоду од 21. 11. до 1. 12. 2019. и од 15. до 29. 11. 2020. године. Боравак стручне екипе у просторијама Етно-куће у Купинову обезбедила је Општина Пећинци. Чланови екипе су били др Е. Зечевић (руководилац), Н. Церовић и П. Одобашић, археолози; техничку обраду документације обавио је С. Трипковић. Документација НМС (необјављено). Резултате рекогносцирања и ископавања самог Купиника, аутор ових редова је, у више наврата, презентовала на стручним и научним скуповима Српског археолошког друштва, као и на састанцима организованим за представнике надлежних установа заштите и локалног и других нивоа власти. У плану је публиковање резултата пројекта у виду археолошке топографије Купинова, у коме би посебно место заузео приказ археолошких радова на Купинику.

[10] Црква Светог Луке је била тема стручних текстова и расправа још од краја 19. столећа. Најстарији помен цркве из 1486. године у нашим летописима повезује се са преносом моштију деспота Стефана, сина Ђурђевог, у Купиник (Стојановић 1927, 43, бр. 36; 255, бр. 795а-б; 297, бр. 1236), што указује да је, ако не за ту прилику, пре тога сграђена. О ове две цркве в. Грујић 1939, 352–354, 360–363, 376–379; Бошковић 1939, 211–216. О резултатима археолошких истраживања унутар и око зидова Цркве Светог Луке и на простору гробља уп. Ђорђевић 1995, 122–125. За Сремске Бранковиће, кроз историјски преглед и изворе, незаобилазни су Dinić-Knežević 1975, 5–47 и Спремић 2007, 45–73.

[11] Предвиђено је да се реализација овог вишегодишњег пројекта систематског рекогносцирања и планских сондажних ископавања изабраних локалитета одвија по фазама, у оквиру којих би истраживања Купиника била приоритет. Из личних разлога, које је највише подстакао изостанак подршке сваке врсте од разних чинилаца, одустала сам од даљег руковођења пројектом и истраживањима Купиника. Стога је на иницијативу НМС, а у циљу дефинисања даљих активности на истраживању и могућностима обнове тврђаве Купиник, у општини Пећинци почетком 2023. године одржан састанак свих релевантних учесника, на коме је постигнут договор да се наставак истраживања Купиника препусти надлежном Заводу за заштиту споменика културе Сремска Митровица, чији су стручњаци били активни судионици у оквиру разних активности спроведених у пројекту НМС, пре свега на заштити и промоцији локалитета.

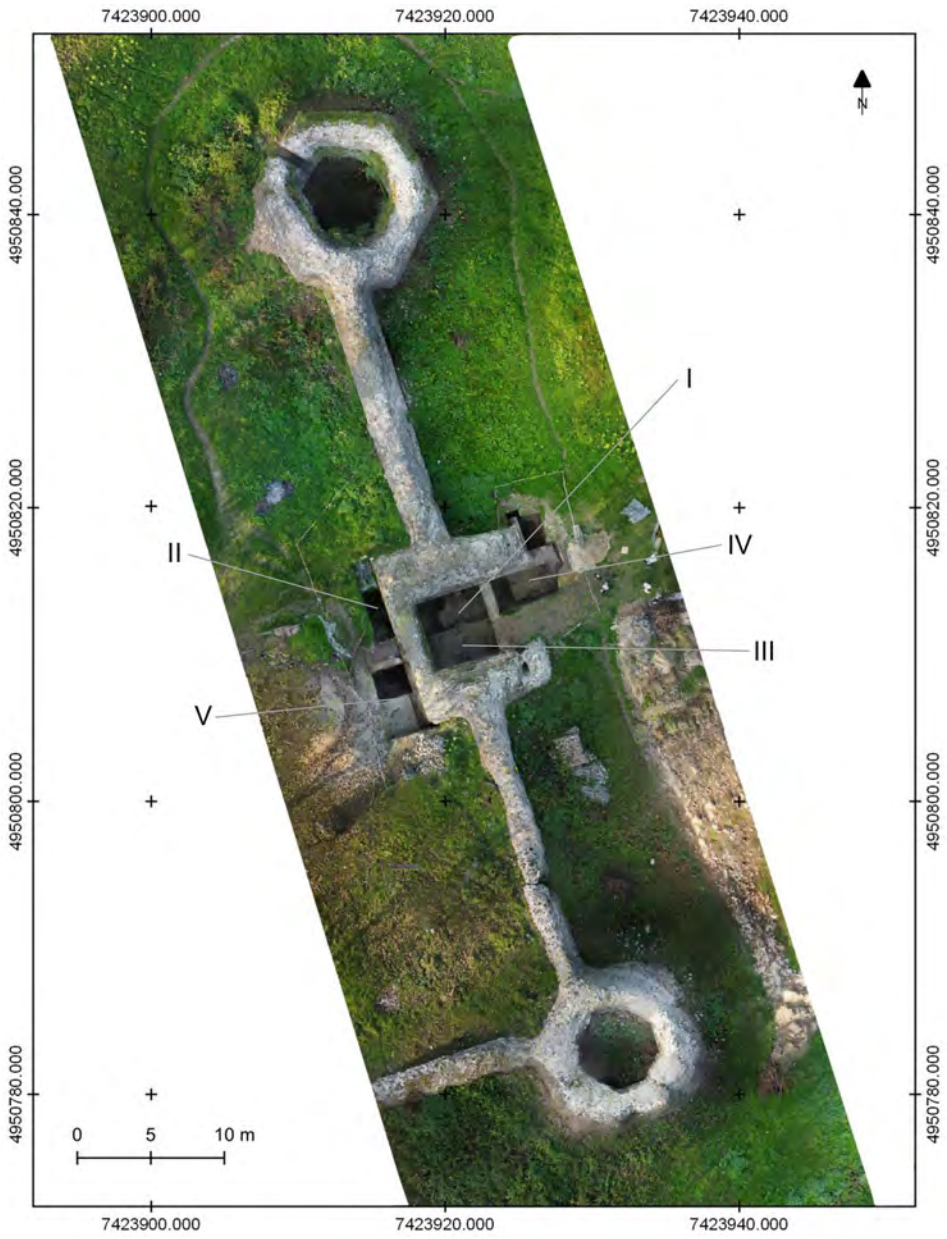

Сл. 3. Ортографија североисточног бедема са позицијама сонди I–V око улазне Куле-капије

Fig. 3. Orthography of the north-eastern rampart with the positions of trenches I–V around the entrance Gate Tower

ровом, кроз Кулу-капију, улазило у тврђаву; будући да се са те стране налази и данашњи прилаз тврђави и да је у непосредној визури посетилаца, односно у функционалној и просторној вези са насељем Купиново (и Црквом Светог Луке и Етно-кућом најнепосредније), у циљу културне и туристичке презентације, без угрожавања отворених и природних вредности самог локалитета и његовог окружења, улазна Кула-капија се наметнула као најатрактивнија и најсврсисходнија локација за почетна ископавања. Са укупно пет сонди обухваћена је цела унутрашњост куле (сонде I и III), део површине испред ње којом се зашло и у испуну рова (сонда IV са северним проширењем), као и површине унутар тврђаве дуж западног зида куле и уз углове у којима се њени зидови сустичу са зидовима североисточног бедема (сонде II и V)[12] (сл. 3). Након ископавања, у оквиру пројекта, реализовано је и фотограметријско снимање североисточног бедема и сонди око улазне куле ради документовања постојећег стања и израде 3Д модела, захваљујући којем су добијене прецизне слике зиданих структура у односу на оне археолошке.[13]

Улазна Кула-капија

Почетном сондом I обухваћена је северна половина унутрашњости куле, скидањем слојева у висини већој од три метра како би се дошло до дна темеља њеног северног зида. Међутим, неочекивано се на 0,10–0,15 м испод затечене коте тла појавила горња заравњена површина зида (ширине 0,73 м, обележен бројем 1),[14] знатно ужег од надземних, тј. данас видљивог северног и јужног зида куле, стојећи управно на њих и спајајући их, али не на угловима. Овим попречним зидом, наиме, смањена је унутрашњост куле у приближно квадратни простор, те је закључено да је подигнут у функцији некаквог носећег, тј. потпорног зида за конструкцију моста пред кулом. Зид је грађен истовремено са северним зидом, будући да је на ова два зида доиста само са спољне стране очувана мања површина малтера у танком слоју, који покрива њихова лица на истом нивоу; осим тога и неколико опека изнад горње коте зида 1, које „штрче" из лица северног зида, јасно указују на истовремену градњу, али и на насилно чупање опеке из горње зоне и овог и са

[12] Сонде I и II су копане 2021. године, а остале током друге кампање, уз велике потешкоће с обезбеђењем физичке радне снаге, због којих су обим радова и површине ископа смањени.

[13] Снимање и обраду података добијених овом методом обавио је крајем 2022. године колега А. Стаменковић (Подршка у пословању DIGDOC, Лесковац). Средства су обезбеђена преко општине Пећинци, на конкурсу Покрајинског секретаријата.

[14] На овај зид се, по свему судећи, односи податак о затрпаним остацима потпуно порушеног спољног зида улазне куле који је власник парцеле „приликом једног откопавања нашао" (Шмит и Бошковић 1939, 313 с нап. 12).

Сл. 4. Средњовековна нивелета унутар Куле-капије са укопима млађих јама (1–4), сонда I; 1. новчић у основи осмог откопа под рушевинским слојем; 2. новчић из јаме 1

Fig. 4. Medieval level inside the Gate Tower with more recent pits (1–4), trench I; 1. coin at the base of the eighth excavation layer under the rubble layer; 2. coin from pit 1

фасадног лица северног зида куле. Како је сондом I захваћена веома уска површина са спољне стране новооткривеног зида 1, то је тек приликом копања сонде IV у њеном наставку са источне стране он откривен у пуној висини (2,25 цм), али са последњим редом опеке на знатно нижој коти од дна лица (од опеке) на северном зиду (уп. сл. 11). Зид је имао две мање кружне „перфорације" у горњем и доњем делу, незнатно „смакнуте" по вертикали; такве рупе су уочене на свим осталим зидовима куле, као и на североисточном бедему, такође у два реда, али на различитим размацима и свакако у другој функцији. С унутрашње стране зида видни су и делови „крпљења" у зони уз северни зид куле (сл. 4).

Прва три откопа у сонди I чинили су углавном ерозивни слојеви наноса са већом количином уломака опеке и мало ломљеног камена, али и рецентним налазима стакла и метала, уз уломке керамичких посуда и пећњака.

У наредна четири откопа радило се у слојевима формираним током векова над масивним сипким горелим рушевинским слојем шута црвеносмеђе боје; реч је о мешавини прослојака земље различитог састава и боје с већом количином фрагментоване и целе зидне опеке (међу којом су и комади цигле са рељефним ознакама), понеким комадом кровне опеке и гвозденог лима, са ексерима и др. грађевинским металом, уз доста уломака керамичких посуда и лула, као и животињских костију. У горњој зони овог слоја сачувани су и делови две конструкције од опека истог формата сложених без везивног материјала, вероватно коришћених током некаквог привременог боравка у заклоњеном простору унутар зидова куле, и то у новије време; уз једну од њих, наиме, откривен је део грејне плоче рецентног шпорета, а у западном делу сонде III и већа концентрација гарежи и остатака угљенисаних греда измешаних са шутом и грудвицама распалог малтера. Да је било више фаза коришћења овог простора, указао је укоп веће и веома дубоке јаме (1) у поменути рушевински слој у самом северозападном углу сонде. У њеној испуни, коју је чинила тамномрка земља, нађено је мало уломака керамике, али и четири новчића, међу којима један дубровачки динарић из серије ковања 1693. године (Решетар 1925, 1844) (сл. 4/2). Слична ситуација је била у сонди III, где су у две, од укупно три јаме (6–8), укопане у овај исти слој пронађени налази (турска лула, делови керамичког лончића и стаклене посуде сликане белом бојом) који потврђују да је унутрашњост куле крајем 17. века, ако не и нешто раније, била у некаквој функцији (сл. 5).[15]

Поменути масивни рушевински слој интензивне црвеносмеђе боје констатован је на површини целе унутрашњости куле. У сонди III су очувани и цели делови дебелих угљенисаних греда уз велику количину гарежи, што показује да је овај слој паљевине – рушевински слој страдања у пожару – био таквог интензитета да је проузроковао обрушавање целе међуспратне дрвене конструкције и горњих спратова, од којих су неки били грејани каљевим пећима зиданим од пећњака (уп. сл. 5); наиме, уз бројне уломке и целе комаде опеке нађена је и велика количина лончића коничне форме, као и фрагмената звоноликих пећњака са шиљастим врхом, употребљаваних у конструкцијама пећи у 15. и 16. столећу (Поповић и Бикић 2004, 63, 65, 89, сл. 51; Станојев 2019, 224–226, бр. 19, 29–32) (сл. 6). Осим пећњака било је уломака керамичких посуда, кованика, фрагмената стакла и другог материјала, а у најнижем дебљем откопу (9. о .с.), у истом слоју са којим је и завршено ископавање у овој сонди, нађен је и уломак каменог ђулета и

[15] Украсу доњег дела крчага из јаме 8 налазе се аналогије у сликаној османској керамици 16–17. столећа са Београдске тврђаве, где су у слојевима од 17. столећа регистроване и бројне глинене луле различитих типова и декорације (Вікіć 2003, 80–84, 150–153; 130–132, сл. 124).

Сл. 5. Остаци рушевинског слоја са укопима млађих јама (6–8) у сонди III и ниво доњег слоја малтера са јамом 5 у сонди I: 1. остаци угљенисаних греда

Fig. 5. Remains of the ruin layer with more recent pits (6–8) in trench III and the level of the lower mortar layer with pit 5 in trench I: 1. remains of charred beams

Сл. 6. Пећњаци из рушевинског слоја
(разарање тврђаве 1521. године у походу Османлија на Београд)

Fig. 6. Pot-shaped stove tiles from the layer destroyed by fire
(destruction of the fortress in 1521 during the Ottoman campaign against Belgrade)

јако кородирани нечитак новчић. Тај слој рушења црвеносмеђе боје, у дебљини од готово 0,70 м, регистрован је и са спољне стране зида 1; у њему су затечени такође делови дебљих угљенисаних греда, већи комади опеке, али и један масиван камени профилисани блок (од довратника капије?) и други обрађених ивица, који није извађен из јужног профила. Из слоја тамномрке земље испод њега, са којим се у овом уском делу сонде I завршило копање, извађена је изузетно велика количина животињских костију и већи број камене ђулади различите величине (73 комада). Нема сумње да овај слој паљевине сведочи о разарању Купиника приликом похода Османлија у којем су освојени Срем, Шабац и Београд (1521); по масивности слоја може се закључити да је улазна кула била изложена нападима таквог интензитета да је у целини урушена у пожару.

Стратиграфска ситуација испод овог горелог рушевинског слоја унутар куле и са спољне стране зида 1 очекивано је била различита, будући да се сондом IV зашло и у простор изван куле и у испуну широког рова уз североисточни бедем. Глачањем основе следећег – осмог – откопа под слојем ове паљевине унутар куле издвојиле су се површине неправилног облика, различитог састава и боје, као и ивице и дна три укопа различитих димензија (јаме 2–4); међу њима је само јама 3, већих димензија и дубине, имала конструкцију од наслаганих целих комада опеке али и бројније налазе грнчарије, на основу које је утврђено да је њено укопавање уследило по рушењу куле. Но поменуте површине заправо представљају средњовековну нивелету унутар куле, са које је започело зидање лица зидова опеком изнад камених темеља; наиме, на једној од њих су нађена два новчића, од којих један припада ковању угарског краља Матије Корвина (1459–1490), (сл. 4/1) (Réthy 1907, 235 A; Huszár 1979, 717, 1468–1481).

Дна камених темеља западног и северног зида (висине 0,90–1,00 м) откривена су приликом копања кроз више слојева и прослојака различитог састава, па и слоја зеленкастог леса, у виду набоја тла међу зидовима куле;[16] један од њих је малтерни слој, релативно компактан, у који је укопана још једна веома плитка кружна јама (5), без налаза (уп. сл. 5). Утемељење зидова је обављено по систему конструкције која се примењује код фортификација подигнутих у подбарном терену или води – употребом дрвених шипова вертикално набијених у редовима у слојеве глине и песка, можда и унутар укопа, с обзиром на то да два до три реда тих дирека излази изван ширине самог

[16] У једном од прослојака уз северни зид куле пронађен је мали фрагмент бронзане римске фибуле?, и то је био једини налаз тог доба. Треба, међутим, напоменути да је унутрашњост куле у сонди I тек делимично истражена на ниву дна темеља, док је у сонди III ископавање окончано по скидању рушевинског слоја.

Сл. 7. Дна темеља зидова Куле-капије на дрвеним шиповима, сонда I
Fig. 7. Bottom of the Gate Tower wall foundations on wooden piles, trench I

зида. Врхове тих шипова, под благом косином, покрива дебљи слој кречног малтера, но судећи по остацима површина овог прхког малтера на истој нивелети и унутар простора куле, могло би се само претпоставити да је реч о некаквом слоју који је могао имати више функција (на пример затезну, нивелирајућу и заштитну од продирања подземне воде). Између и поред ових дирека при врху, у слоју песка, очувани су и делови краћих или дужих савијених! комада дрвета у виду тањих гредица постављених хоризонтално, вероватно ради стабилости вертикалних шипова (сл. 7).

С друге стране, ситуација у сонди IV, са спољне стране зида 1, била је далеко сложенија. Непосредно иза линије источног профила сонде I, који је истовремено био и западни профил сонде IV, уочена је уска површина набоја тамномрке глиновите земље у виду некакве „преграде" са остацима гореле греде и пуно гарежи на врху (сл. 8), али и с новчићем угарског краља Владислава II (1490–1516) с почетка 16. века, пронађеном приликом њеног уклањања (Réthy 1907, 272 A; Huszár 1979, 806, 1500–1502) (сл. 8/1). Рушевински паљевински слој црвеносмеђе боје прелазио је преко површине „преграде", а уз то је у јужном профилу сонде имао изразито вертикалну ивицу у правцу њене спољне ивице; како тог слоја није било изван те

Сл. 8. Набој од глиновите тамномрке земље („преграда”) на ивици слоја паљевине и испуне рова, сонда IV: 1. новчић из тамномрког блатног слоја талога под набојем глине

Fig. 8. Rammed dark brown clay (“barrier”) at the edge of the burnt layer and ditch infill, trench IV: 1. coin from the dark brown muddy layer of sediment under the rammed clay

ивице, произилази да је уклоњен у неким интервенцијама које су уследиле након пожара. Податак да својим горњим делом „преграда” излази знатно изван горње коте слоја исте боје у сонди I, неспорно потврђује да тај набој постоји, али није јасно да ли је имао функцију и какву. Наиме, показало се да лежи над слојем наплавине, тј. блатног талога од земље исте тамномрке боје с мноштвом уломака животињских костију и других ситних налаза, али и бројне камене ђулади, међу којом се изван „преграде” нашла и гвоздена тробрида стрелица с тулцем и још један новчић Матије Корвина (Réthy 1907, 239A; Huszár 1979, 719, 1482–1486) (сл. 9/1); с друге стране, у истој земљи, у нивоу са ђулади, али у делу јужног профила између наводне преграде и зида 1 (под обрађеним комадом камене пластике који није извађен) нађен је и бронзани свећњак, који се типолошки може сврстати у серијске производе 15–16. столећа (Поповић и Бикић 2004, 155 с нап. 300,

Сл. 9. Новооткривени део зида 2 у основи ископа, сонда IV;
1–2. новчић и свећњак међу каменом ђулади у слоју талога тамномрке земље

Fig. 9. Newly discovered part of wall 2 at the base of the dug-out, trench IV; 1–2. a coin and a candlestick among stone cannonballss in a layer of sediment of dark brown soil

кат. 208; Цуњак 1997, 132–133, Т. I/3–4) (сл. 9/2). Необична подударност ивице ове „преграде" с ивицом на лицу северног зида куле које недостаје у наставку ка истоку заправо је у вези са другом „конструкцијом", која се појавила по скидању овог набоја и у правцу његове спољне ивице. У том источном делу сонде, наиме, налазимо потпуно другачију ситуацију – и у основи, а пре свега на њеном источном и јужном профилу (од вертикалне ивице рушевинског слоја источно), издвојили су се слојеви другачије боје, разнолики по структури, којима је ров и заправо простор испред куле континуирано засипан током дугог периода од разарања Купиника почетком 16. века па до данашњих дана. Међу њима се масивношћу и саставом издваја слој са огромном количином ломљеног камена и опеке (и с већом количином уломака керамике, уз стакло од граната и посуђа, кованике и др. комада грађевинског метала и тек једну камену куглу), због чијег обрушавања је сонда проширена најпре ка истоку, а касније и ка северу како би се открио североисточни угао куле и разјаснила ситуација у основи ископа. Тако се негде у нивоу с каменим куглама, а у линији спољне ивице описаног набоја, пружајући се приближно по правцу запад–исток по средини сонде, појавила горња заравњена површина „конструкције", која је изгледала попут некакве малтерне „платформе", са усеком у средишњем делу на јужној страни. Стога се најпре помишљало да представља две базе за стубове моста, као у Бачу (уп. Станојев 2019, сл. на стр. 173). У наставку копања, међутим, закључено је да се ради о зиду (овде обележен као зид 2), грађеном од ломљеног камена и делова опека утопљених у масу малтера, по чему се разликује од осталих зиданих структура, као и ширином од око један метар; лице на том западном крају, изразито равне површине, сачувано је у висини од 0,35–0,40 м (уп. сл. 9–10). Испоставило се да камена ђулад запуњавају „шупљине" између тог зида, попречног зида 1 и северног зида куле, лежећи на дебљем слоју прхког малтера на дну ископа – идентичног оном који је констатован и у нивоу дна темеља зидова у унутрашњости куле. Тако би из подударности спољне ивице набоја од глине са западном ивицом зида 2 произилазило да су те две „конструкције" у непосредној вези, као што је видна и подударност вертикалне линије паљевинског слоја у јужном профилу са њима и са ивицом на северном зиду, одакле изостаје фасадна опека. Сви ти подаци, уз чињеницу да над заравњену површину зида 2 належу поменути слојеви насипа, говоре у прилог закључку да је он „срубљен" у једној интервенцији приликом које је отклоњен и слој паљевине и опека са лица на северном зиду куле. Но за сада немамо објашњење одакле набој од глине баш по истој линији. Зид 2 се дуж источног профила сонде продужавао под правим углом у оба правца.

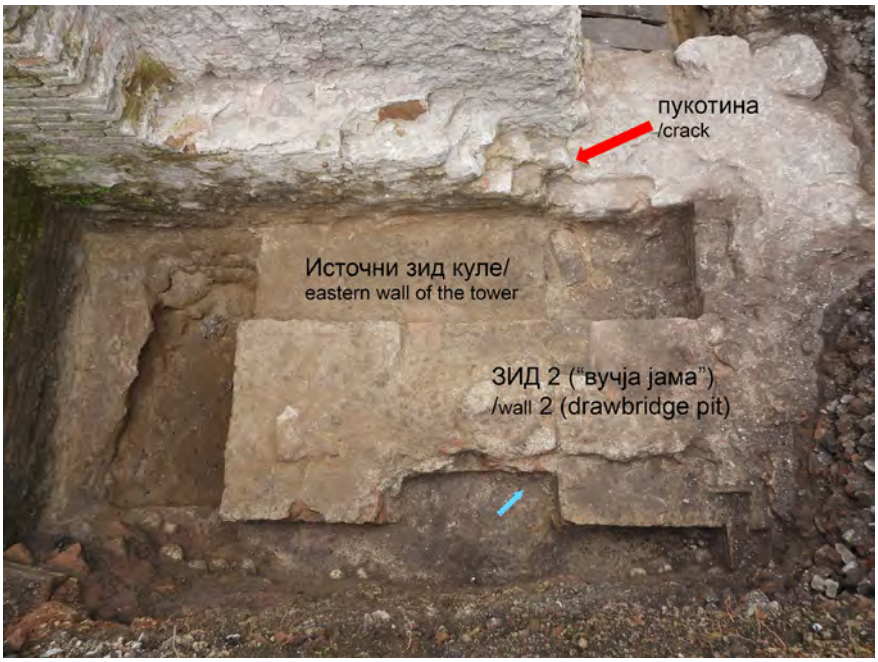

Сл. 10. Остаци источног зида куле и зида 2 у конструкцији „вучје јаме”, са слојем малтера између зидова у нивоу дна темеља (сонда IV)

Fig. 10. Remains of the eastern wall of the tower and wall 2 in the “wolf pit” structure (*drawbridge pit*), with a layer of mortar between the walls at the level of the bottom of the foundations, trench IV

Северни „крак” се такође под правим углом спајао са најнижим редом камена у темељу северног зида куле затварајући тако простор пред зидом 1; мада су евидентне водоравне пукотине на месту где опека са зида куле належе на његову горњу површину, изгледа као да је у питању истовремена градња (сл. 10). Јужни „крак” је залазио у јужни профил сонде, док је спољно, тј. његово источно лице било дубоко под источним профилом који се константно обрушавао, тако да његова ширина с те стране није могла бити измерена.

Након детаљног чишћења површина у дну ископа, међутим, уочене су ивице још једног знатно ширег зида (око 1,90 м) чија се спољна ивица поклапала са линијом лица чеоних партија *источног* зида куле на њеним угловима; унутрашња ивица овог, по свему судећи источног зида куле, с друге стране, поклапала се са западном ивицом зида 2, који лежи управно и чини се *на* његовој, такође, заравњеној површини. Ако се то покаже тачним у будућем проширењу ископа, тешко би била прихватљива претпоставка о градњи зида 2 изједна са северним зидом куле; за сада, наиме, скучене по-

вршине између зида 2 и зидова куле, као и у делу према јужном профилу сонде, уз постојање поменутог дебљег слоја малтера у дну ископа, који је заправо констатован на свим тим уским површинама, нису дозволиле јасно дефинисање односа међу остацима ових зидова. Када се сагледа претпростор испред куле, затворен зидом 2, може се закључити да он представља остатак зидане *вучје јаме*, аналогно таквим јамама на прилазу улазној Кули-капији средњовековног подграђа Бачког замка, коју су обезбеђивала и два покретна дрвена моста (Станојев 2019, 164–166, сл. на стр. 172–175; Вујовић 2008, сл. на стр. 14). Вероватно би и налаз великог броја камене ђулади унутар простора обухваћеним овим зидом (више од 150 комада) имао објашњење у коришћењу *вучје јаме* за њихов смештај.

Поменути прхки дебљи слој малтера пробијен је само у најширем делу, између западне ивице зида 2 и зида 1, да би се констатовало да се дрвени вертикално побијени шипови налазе и под зидом 2, а испод темеља зида 1 је, као и унутар куле, регистрована употреба водоравних дрвених гредица, мада је овде реч о знатно масивнијим комадима; могуће је да се ради о 2–3 паралелно постављене греде које су утопљене у веома компактну малтерну масу у целој дужини зида (сл. 11). Ипак због уске површине „пробоја" дебелог слој малтера између ова два зида, овај закључак би морао бити проверен, с обзиром на то да није било могућности за вађење песка како би се утврдило да ли на одређеним размацима постоје и вертикални диреци који носе греде под малтерном подлогом зида 1. Такође, проширивањем ископа би морао бити проверен не само однос зида 2 према откривеним остацима источног зида, већ и да ли дрвени шипови откривени под западним крајем зида 2 припадају њему или источном зиду куле, или је заправо ова „доња" зона источног зида под зидом 2 била грађена само у тој висини као његов ослонац (затега), тј. истовремено.

Тек проширењем сонде ка северу, са спољне стране зида 2, откривен је и спољни североисточни угао куле. Копало се кроз више слојева различите структуре и садржаја, заправо испуне рова, уз бројан и разноврстан материјал измешан на различитим дубинама (бројни уломци керамичких посуда, два гвоздена ђулета, ножићи и др.). Но и овде постоји неколико важних детаља који би могли бити разматрани у склопу тумачења фаза градњи на улазној кули. Најпре се испоставило да у горњој зони лица ове партије источног зида недостаје ред фасадне опеке (као што недостаје и поменути део јужног лица северног зида куле источно од зида 1, ишчупаног? у једнакој ширини од 0,35 м); вађење цигле је заправо појава уочена готово на сваком делу бедема и зидова куле. Међутим, висина од које она није сачувана по-

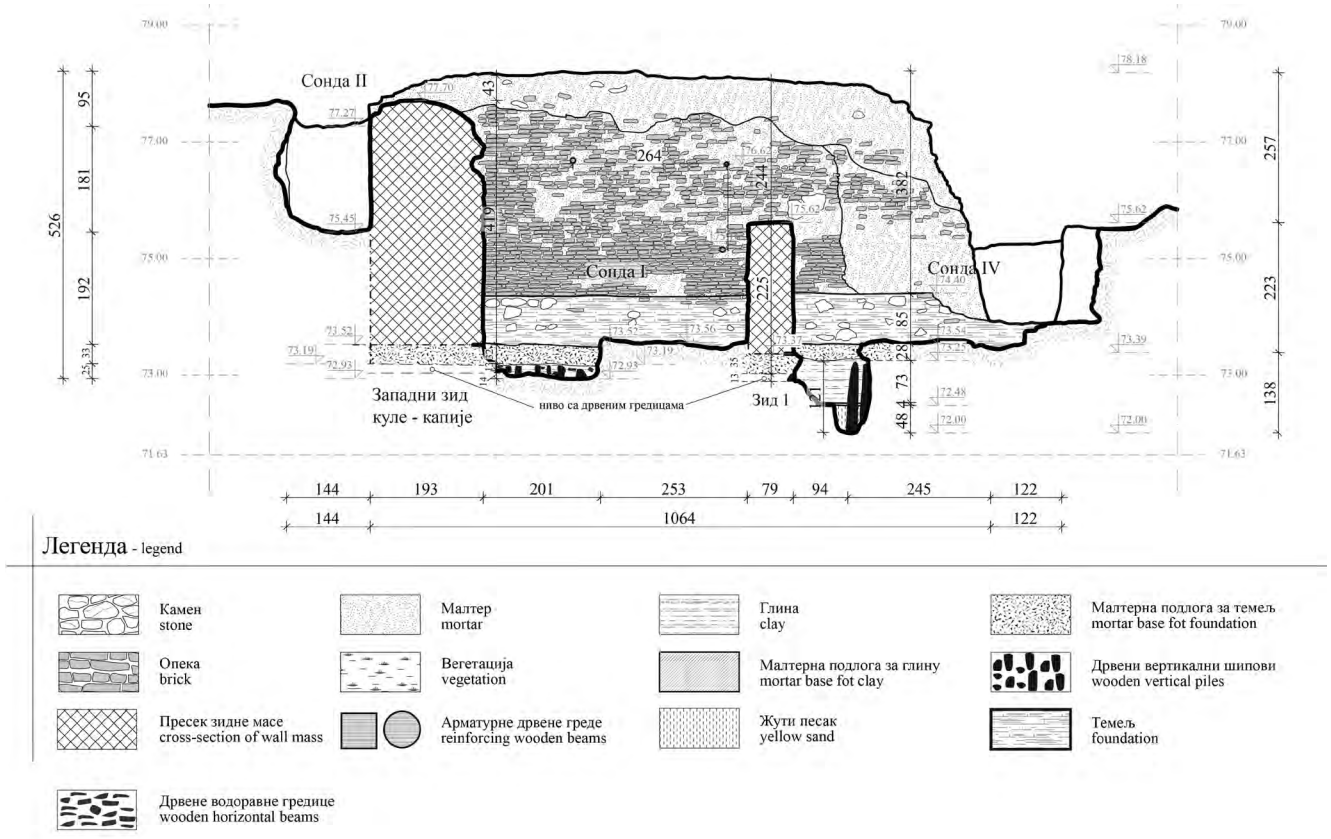

Сл. 11. Унутрашње лице северног зида Куле-капије са пресеком преко сонди (цртао: А. Стаменковић)

Fig. 11. The inner face of the northern wall of the Gate Tower with a cross-section across the trenches (drawn by: A. Stamenković)

Сл. 12. Спољно лице источног зида куле и угао са зидом 2,
с основом ископа у нивоу дна темеља (северно проширење у сонди IV)

Fig. 12. The outer face of the eastern wall of the tower and the corner with wall 2,
with the base of the dug-out at the level of the bottom of the foundation
(northern extension in trench IV)

клапа се са висином до које је сачуван угао са зидом који скреће источно; дакле, са ове спољне стране, на чеоном лицу источног зида куле, постоји угао, тј. скретање, и то тачно у линији спољне ивице зида 2 (сл. 12). На основу преклапања опеке на самом углу и слоја малтера којим су изједна спојене најнижа зона зида 2 и дно темеља источног зида, произилази да је тај угао првобитно постојао. Са ове спољне стране зида 2, у тој најнижој зони изнад малтера, видљиво је неколико правилно сложених редова опеке са већим ивичним комадима камена изнад, у слогу који није уочен на западном краку, наспрам зида 1, где је зид 2 и једино откривен у целој сачуваној висини; но мора се опет указати на приметну пукотину између горње површине зида 2 и опеке која належе на њу у овом углу, што уз заиста необичан изглед зидних површина који га чине може да укаже на некакве поправке или фазе у градњи. Уз то, треба истаћи и да је лице источног зида, сачувано у доњој зони, све до дна изидано редовима опеке, с тим што је, чини се, тек на самом североисточном углу употребљаван и масиван комад камена. Откривањем његовог дна темеља на овом спољном североисточном углу, констатовано је

да има идентичну потпорну структуру као унутар куле – дрвени усправно пободени шипови стоје у нешто већој ширини од „лица" темеља, а водоравне дрвене гредице попуњавају међупростор овде испуњен песком.

Унутрашњост тврђаве

Сонда II и V, које је делио контролни профил, постављене су дуж западног зида Куле-капије, али са његове унутрашње стране. Стратиграфска ситуација је потпуно различита у односу на сонде унутар и са спољне стране куле, што указује на више нивоа коришћења и нивелација, који нису могли бити јасније дефинисани због мале ширине ископа а изузетно масивног културног слоја – у сонди V, на пример, висинска разлика од затеченог тла терена до дна темеља износила је око 4,30 м, док су у сонди II радови окончани на око 2,2 м дубине.[17] Из поменутих техничких проблема површине сонди су смањене, те њима нису обухваћени и углови куле увучени унутар тврђаве, што није омогућило сагледавање стратиграфије целог терена око њених зидова, односно приступа њеном унутрашњем простору на нивоу спрата. Нису сачувани никакви *in situ* делови „прага", као ни подне дрвене конструкције с које се из куле ступало у тврђаву, но из висине њених унутрашњих фасадних зидова и односа према најнижој коти са спољне стране зида 1, може се закључити да се ископавањем унутар куле истраживао њен најнижи – приземни ниво, који је био затворен према утврђеном делу града, тако да се у њега улазило кроз отворе на првом спрату. Зидана бочна спољна и унутрашња дрвена степеништа, као што је то уобичајено код кула, свакако су била решење за комуницирање међу спратовима, но оставићу по страни претпоставку да је овај прилаз тврђави с копна, преко покретног моста над шанцем, био само (за сада и једини) пешачки улаз у тврђаву.

У сонди II, уз северозападни угао куле, већ на око 0,40 м под површином терена, откривена је површина танког слоја кречног малтера пробијена укопом једне плитке јаме (3) са пепелом и гарежи, без налаза. У остатку сонде, где није било малтера, сишло се на „лучно" формиран масивни слој ло-

[17] Ископавања током 2021. године, као и наредне године, обављена су захваљујући великом ангажовању чланова стручне екипе и студената археологије, уз спорадично учешће једног до три физичка радника и велику помоћ удружења „Зелени поглед" из Купинова, у чијој организацији су и полазници археолошког кампа, под вођством и уз залагање колеге Одобашића узели учешће и у оквиру теренских послова, као и рашчишћавању Купиника од багрема и бујади. Из више од дупло већег износа (укупно 950.000,00 динара), који је Музеј определио у наредној години, готово половина суме је издвојена за C14 анализе, али оне, нажалост, нису до данас обављене из разлога техничке (!) природе; такође ни средствима добијеним на покрајинском конкурсу за ту годину, општина Пећинци није успела да обезбеди ангажовање физичких лица преко јавних радова, што је све скупа представљало ограничавајући фактор у реализацији планираних пројектних задатака.

Сл. 13. Западни профил и основа на нивоу дна ископа у сонди II унутар тврђаве (поглед са југоистока)

Fig. 13. Western profile and base at the level of the bottom of the dug-out in trench II inside the fortress (view from the south-east)

мљене опеке и камена,[18] да би се констатовало да он залази у западни и јужни профил, али не и под малтерну површину са његове северне стране – северна ивица овог слоја се буквално поклапала са профилом испод малтера. Но, скидањем свега неколико слојева контролног профила, постављеног између сонде II и сонде V, уочена је и његова јужна ивица, на основу чега је закључено да се ради о испуни некаквог већег „укопа" којом је терен пред кулом у више наврата нивелисан до новијег времена, што су потврдили и слојеви изнад њега (сл. 13). Наиме, сав археолошки материјал из тих слојева је сличан – уз уломке грнчарије који припадају различитим врстама посуђа (кухињског и стоног, те и тамносиво глачане османске грнчарије), делове животињских костију, доста кованика и друге гвожђурије – нађене су и две фрагментоване турске луле, део стаклене гранате, као и једна трговачка пломба (за печаћење

[18] Слој је најпре уочен у виду две раздвојене зоне истог састава, обележене као „јама 1 и 2", да би се пражњењем површине између њих констатовало да је реч о једном слоју са „улегнутим" средишњим делом (уп. сл. 13).

Сл. 13. Слојеви насипа и нивелација с првобитним средњовековним нивоом (малтер) у простору уз западни бедем куле унутар тврђаве (сонда V, северна половина)

Fig. 13. Layers of embankment and levelling with the original Medieval level (mortar) in the area along the western rampart of the tower inside the fortress (trench V, northern half)

робе) из 19–20. века.[19] Потом је копањем у дубину, кроз слој потпуно друге структуре и боје, уз мало ситних, атипичних уломака грнчарије и животињских костију, нађено и једно камено ђуле; на нивоу 10–11. откопа са којим је ископавање у овој сонди прекинуто, документована је и полукружна површина са распалим малтером, што је све скупа (уз други слој малтера на профилу под малтерном површином у северном делу сонде) указало да овде постоји више нивоа коришћења простора уз бедем, као и више слојева насипа и нивелација којима је с временом затрпаван и равнан унутрашњи простор тврђаве, а да ниво терена на коме се живело у средњем веку треба очекивати тек на још нижим котама.

То је потврдила и стратиграфија слојева у сонди V. Ископавање у јужној половини сонде је прекинуто на релативној дубини од 1,10 м, док се у северној половини сишло до дна темеља у делу ископа уз сам зид куле (сл. 14). Овом сондом је откривена унутрашња ивица лица западног зида

[19] Реч је о оловној аустроугарској апотекарској пломби/печату, судећи по натпису (у питању је апотекарска маст *Caritbecchtisik salbe*), интензивно коришћеним за обезбеђивање транспорта и складиштења робе у 19. веку, добу професионализације фармације.

куле која није била видљива на површини терена, при чему се показало да је оштећено (скидањем ивичне опеке) у новије доба; наиме, уочен је ров ширине око 0,40 м дуж зида, готово од самог североисточног до југозападног угла сонде, испуњен слојем тамније мрке земље (на релативној дубини око 0,50 м). Сличан покретни материјал из прва четири откопа и из испуне рова указао је да је ров могао бити ископан најраније током 17. века, а могуће и у новије време. И овде је, као и у сонди II, документовано више нивоа коришћења и нивелација. Ситуација у првих неколико слојева, судећи према налазима, била је слична оној у сонди II, с доста животињских костију, више фрагментованих турских лула, кованика, уломака керамике и експлозивних стаклених кугли какве су налажене и на другим тврђавама у османском периоду (уп. Поповић и Бикић 2004, 170, кат. 309, 477). У дубљим слојевима је било углавном ситнијих уломака грнчарије и животињских костију, а два кованика су нађена управо изнад најнижег малтерног слоја, уоченог у нивоу горње коте темеља, који представља првобитну нивелету у простору уз унутрашње лице бедема. У дну ископа, у северозападном углу сонде, сишло се на око 4,50 м дубине у односу на површинске коте, када су се појавили врхови усправно пободених дирека под темељом и малтерним слојем, у једном низу изван равни лица темеља; темељну зону, висине око 0,90 м, чине правилно сложени редови притесаних већих комада камена са неколико редова опеке између.

Закључак

Ова прва истраживања су пружила неке потпуно нове податке о утврђеном делу града Купиника, односно о улазној Кули-капији. Осим што су добијени први подаци о дубини и стању темеља њених зидова, откривена су и три зида, чији остаци нису били видљиви на површини терена. Попречни зид 1, знатно тањи од бочних зидова куле, судећи по остацима горње зоне и малтера са спољне стране, зидан је истовремено са северним зидом куле, иако је другачије грађе и утемељења. Зид 2, потпуно заравњене горње површине, делимично откривен на око 1,80 м испод затеченог тла терена и у простору испред зида 1, приписан је делу конструкције зидане *вучје јаме* која са покретним мостом над воденим ровом чини целину. Заравњену површину, незнатно нижу у односу на горњу површину зида 2, имали су и остаци зида чије су ивице откривене у уском простору између њега и северног зида куле, који би према правцу пружања у линији спољних углова куле и ширини припадао источном зиду куле. Разлике у изгледу темеља, тј. начину на који су грађени и материјалу који је коришћен ипак постоје. Но повезује их врло слична употреба дрвене грађе под зиданом структуром, која

је иначе карактеристична за фортификације подигнуте у подбарном терену, или са свих страна окружених водом. Под масивним зидовима куле, испод последњег реда камене или опеке, откривени су дрвени шипови вертикално набијени у слојеве глине и песка. Показано је да код појединих зидова два до три реда стубова излазе изван равни лица (код којих је уочена и употреба водоравно постављених дрвених гредица при врху), док су под западним чеоним крајем зида 2 вертикални диреци испод, тј. у равни са површином зида, без употребе гредица. Под зидом 1, у веома уском простору у којем се сишло испод равни малтера под задњим редом опеке, уочене су тек дебеле водоравне греде. И у кули, али и са спољне стране зида 1 у свим просторима међу откривеним зидовима *вучје јаме*, констатован је дебљи слој малтера који је покривао врхове шипова и на истом нивоу прекривао унутрашњост ових просторија.

На основу анализе стратиграфије и очуваних остатака темеља и лица зидова који чине овај источни део грађевине, предочен је низ елемената који отварају питање постојања више грађевинских фаза, а које захтева детаљнију анализу и материјала и изгледа архитектонских остатака уз проширивање ископа којима би све те структуре биле у целини откривене. Ипак постоје налази којима је могуће делимично илустровати доба друге половине 15. столећа, у коме су последњи српски деспоти из владарске породице Бранковића овде, на свом поседу у пограничном јужном делу Угарске, столовали. Под рушевинским слојем пљевине са угљенисаним гредама урушене међуспратне конструкције, с опеком, обрађеним ивичним комадима камена и гомилом пећњака, у приземљу куле је нађен и један новчић Матије Корвина (1458–1490), док је новац његовог наследника Владислава II (1490–1516) откривен са спољне стране зида 1, у слоју тамномрке земље; у истом том слоју, али међу зидовима *вучје јаме*, у коме је лежала бројна камена ђулад, извађен је и други новчић Матије Корвина и бронзани стојећи свећњак који типолошки припада њиховој епохи.

Над остацима зидова *вучје јаме* издвојени су масивни слојеви насипа са налазима који упућују да је ров, и заправо цео простор испред источног зида куле, континуирано засипан од времена разарања Купиника почетком 16. века до данашњих дана. С друге стране, неколико јама укопаних кроз поменути слој пљевине (јаме 1, 6–8) садржи материјал који указује да је унутрашњост куле током 17. века поуздано, ако не и нешто раније, била у некаквој функцији. Међутим, слојеви и целине са налазима који би се могли приписати старијем средњовековном хоризонту (14. век), а о чијем постојању сведоче писани извори, приликом ових истраживања нису утврђени.

Сондама унутар тврђаве, у простору уз унутрашње лице западног зида куле, указано је на више нивоа коришћења и нивелација, са средњовековном нивелетом тек на око 3,5 м од затечене коте терена. Закључено је и да су, како је то уобичајено код кула, морала постојати унутрашња дрвена степеништа за комуникацију међу спратовима, али и спољна којима се са првог спрата, у нивоу улаза преко покретног моста, силазило у утврђени простор града.

Археолошки су дакле потврђени историјски подаци о разарању тврђаве 1521. године у походу Османлија на Београд, урушавањем спратова куле у великом пожару, као и да, изгубивши значај војнопограничне тврђаве у одбрани јужних граница Угарске, живот овде није сасвим замро. С наставком истраживања око Куле-капије, а посебно у унутрашњости тврђаве, требало би очекивати значајније налазе којима би наша сазнања о Купинику, добијена у овим првим археолошким истраживањима, могла бити допуњена.

Захвалница: посебну захвалност за помоћ у идентификацији новца дугујем колеги М. Вуксану из Историјског музеја Србије. У техничкој припреми илустрација велику помоћ ми је пружио колега С. Трипковић, коме овом приликом најсрдачније захваљујем.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bikić, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*. Beograd: Arheološki institut.

Бошковић, Ђ. 1939. Две цркве код Купинова, *Гласник Историског друштва* у Новом Саду, књ XII, св. 2, 211–216.

Бошковић, Ђ. и Одобашић П. 2016. *Купиник: последња престоница српских деспота, каталог изложбе*. Рума: Завичајни музеј.

Вујовић, С. 2008. *Тврђаве и остаци утврђених градова, Публикација 9 – Бач*. Београд: Београдска тврђава.

Ђорђевић, М. 1995. Црква св. Луке у Купинову, археолошка истраживања у 1994. години, *Гласник Друштва конзерватора* 19: 122–125.

Грујић, М. Р. 1939. Духовни живот, у: *Војводина I: од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, 330–414. Нови Сад: Историско друштво.

Dinić-Knežević, Д. 1975. Sremski Brankovići, *Istraživanja* IV: 5–47.

ИСН II = *Историја српског народа. Доба борби за очување и обнову државе* (1371–1537), ур. Ј. Калић, друга књига. Београд 1982: Српска књижевна задруга.

ИСН III = *Историја српског народа. Срби под туђинском влашћу* (1537–1699), ур. Р. Самарџић, трећа књига. Београд 1993: Српска књижевна задруга.

Крстић, А. 2020. Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1459), у: *На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота*, ур. А. Хорњак, 20–35. Нови Сад: Форум.

Крстић, А. 2007. Време турске власти, у: *Срем кроз векове: слојеви културa Фрушке горе и Срема*, ур. М. Матицки, 75–100. Београд–Беочин: Вукова задужбина.
Мишић, С. (ред.). 2010. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима,*162–164. Београд: Завод за уџбенике.
Поповић, Ј. Д. 1939. Војводина у турско доба, у: *Војводина I: од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, 145–300. Нови Сад: Историско друштво.
Поповић, М., Бикић, В. 2004. *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*. Београд: Археолошки институт.
Réthy, L. 1907. *Corpus Nummorum Hungáriáé. Magyar Egyetemes Éremtár* II. Vegyesházi királyok kora. Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és királyi udvari könyvnyomdája.
Rešetar, M. 1925. *Dubrovačka numizmatika (II. opisni dio)*. Beograd–Zemun: Srpska Kraljevska Akademija nauka i umetnosti.
Спремић, М. 2007. Српски деспоти у Срему, у: *Срем кроз векове*: *слојеви културa Фрушке горе и Срема*, ур. М. Матицки, 45–73. Београд–Беочин: Вукова задужбина.
Станојев, Н. 2019. *Бач – археологија*. Нови Сад: Музеј Војводине.
Стојановић, Љ. 1905. *Стари српски записи и натписи*, књ. III. Београд: Српска краљевска академија.
Thallóczi, L. and Áldásy, A. Eds. 1907. Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526, in *Magyarország melléktartományainak oklevéltára* II. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Budapest: Magyar tudományos akadémia.
Huszár, L. 1979. *Münzkatalog Ungarn, Von 1000 bis Heute*. München: Battenberg.
Цуњак, М. 1997. Бронзани свећњаци и кадионице из Смедеревске тврђаве, *Саопштења* XXIX: 125–135.
Шмит, Р. и Бошковић, Ђ. 1939. Средњевековни градови у Војводини, у: *Војводина I: од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, 301–329. Нови Сад: Историско друштво.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Emina Zečević
National Museum of Serbia, Belgrade

THE FORTRESS OF KUPINIK – RESIDENCE OF THE BRANKOVIĆ FAMILY OF SREM IN THE LIGHT OF THE FIRST ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Keywords: *Kupinik, "water" town, Gate Tower, drawbridge pit, Serbian despots in Hungary, residence of the Branković family of Srem, 15th–16th century*

The fortress of Kupinik in Lower Srem, one of the best-preserved Medieval fortifications in Vojvodina, is classified as a so-called water town, since it was built on a small elevated plateau in the backwater of the Sava River, surrounded by marshy land, often completely under water (figs. 1–2). It is not known when it was built. First mentioned in charters of the Hungarian king Sigismund of Luxembourg in the end of the 14th century as a "royal" town (Kulpen, Kölpény), during the 15th century, Kupinik was granted to Serbian despots and nobles, and became the last residence of the Branković family of Srem, descendants of the Serbian despot Đurađ Branković (1427–1456).

The first archaeological research at this site, conducted by a team of the National Museum of Serbia in 2021–2022, yielded some completely new data on the fortified part of the city of Kupinik. Archaeological trench excavations (trenches I–V) around the entrance Gate Tower, on the north-eastern rampart of the fortress, which was approached from the mainland through the suburbs over a bridge spanning a deep ditch, yielded the first information about the depth and condition of the foundations of its walls (figs. 3–5, 7–12). Two walls (1 and 2) were also discovered, the remains of which were not visible on the surface. Transverse wall 1, significantly thinner than the side walls of the tower, was, judging by the remains of the upper zone and the plaster on the outside, built at the same time as the northern wall of the tower, although it is of different construction and foundations. Wall 2, with a completely levelled upper surface, partially discovered at about 1.80 m below the existing ground surface and in the area in front of wall 1, was attributed to part of the construction of a masonry "wolf pit", i.e., the installation of a fortified barrier, which forms a whole together with the mobile bridge over the water ditch (*drawbridge pit*). The edges of a wider wall, also with a levelled surface, slightly lower than the upper surface of wall 2, were discovered in the narrow space between it and the northern wall of the tower; according to the direction of the extension in the line of the outer corners of the tower and its

width, it would belong to the eastern wall of the tower (figs. 9–10). There are differences in the appearance of the foundations of the tower walls, i.e., in the way they were built and in the material used. They are connected, however, by a very similar use of timber under the masonry structure, which is otherwise characteristic of fortifications built in marshy terrain, or surrounded on all sides by water. Under the massive walls of the tower, under the last row of stone or brick, there are wooden piles vertically driven into layers of clay and sand. In some walls, two to three rows of pillars protrude beyond the plane of the face – under the northern and western walls inside the tower, under the northern one in the part towards the corner with the newly discovered wall 1, as well as on the outside of the eastern wall at the north-easternmost outer corner; we also observed the use of horizontally placed wooden beams at the top, and there are vertical pillars below under the western end of wall 2, flush with the wall surface, without the use of beams. Under transverse wall 1, in a very narrow space where the mortar level under the last row of bricks was reached, only thick horizontal beams were observed. Both on the ground floor of the tower, but also on the outside of wall 1 in all spaces between the exposed remains of the tower walls and the "wolf pit", a thicker layer of plaster was found, which covers the top of the piles and the interior of those rooms at the same level (fig. 11).

Based on the analysis of the stratigraphy and the preserved remains of the foundations and faces of the walls that make up this eastern part of the building, a series of elements has been presented that raise the question of the existence of multiple construction phases, which requires a more detailed analysis of both the materials and the appearance of the architectural remains, along with the expansion of the excavations that would reveal all these structures in their entirety. However, there are finds that can partially illustrate the period of the second half of the 15th century, in which the last Serbian despots from the ruling family of Branković had their residence here, on their estate in the southern border part of Hungary. Under the rubble layer of burnt ash with charred beams of the collapsed mezzanine structure, bricks, processed edge pieces of stone and a pile of ovenware, on the ground floor of the tower, a coin of Matthias Corvinus (1458–1490) was found, while the coin of his successor Vladislav II (1490–1516) was discovered on the outside of wall 1, in a layer of dark brown soil; in the same layer, between the walls of the "wolf pit", with numerous stone cannonballs, another coin of Matthias Corvinus was also extracted, as well as a bronze standing candlestick that typologically belongs to the same era (figs. 4–6, 8–9).

Above the remains of the "wolf pit" walls, massive embankment layers with finds were identified, indicating that the trench, and in fact the entire space

in front of the eastern wall of the tower, has been continuously filled in since the time of the destruction of Kupinik at the beginning of the 16th century until the present day. On the other hand, several pits dug through the aforementioned layer of burnt material (pits 1, 6–8) contain material indicating that the interior of the tower was most definitely in use for some function during the 17th century, if not somewhat earlier. However, the layers and units with finds that could be attributed to the Older Medieval horizon (14th century), the existence of which is attested by written sources, have not been established by these investigations.

Trenches inside the fortress, in the area along the inner face of the western wall of the tower, indicated multiple levels of use and levelling, with the Medieval level at about 3.5 m from the existing ground level (figs. 13–14). It was also concluded that, as is usual with towers, there must have been internal wooden staircases for communication between floors, but also external ones that led from the first floor, at the entrance level, across a drawbridge, to the fortified area of the city.

Archaeological evidence has therefore confirmed the historical data about the destruction of the fortress in 1521 during the Ottoman campaign against Belgrade, with the collapse of the tower floors in a major fire, and that, having lost its significance as a military-border fortress in the defence of Hungary's southern borders, life here did not completely die out.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.13

СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД МИЛЕШЕВАЦ, ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА 2025. ГОДИНЕ

Ирина Кајтез
Републички завод за заштиту споменика културе
ORCID https://orcid.org/0009-0007-1203-1946
Тијана Пушица
Музеј у Пријепољу

e-mail: irina.kajtez@heritage.gov.rs
Оригинални научни рад
Примљено: 30. 4. 2026.
УДК: 904:623.1(497.11)"04/14"
Прихваћено: 28. 7. 2026.
902.2(497.11)"2025"

Апстракт: *Током 2025. године обављена су сондажна археолошка истраживања средњовековног града Милешевца. Том приликом истраживањима је делимично обухваћен простор Горњег града, део насеобинске целине утврђења одакле потиче и највећи део хронолошки осетљивог материјала, као и простор око улазне капије. У Горњем граду су стратиграфски подаци оскудни, док је у цитадели највероватније откривен део цистерне. Насеобински слато дао је нешто више хронолошких података према керамици која би се могла определити у позни средњи век и ново доба. На улазној зони је дефинисано три степеника, мада је већи део овог простора остао неистражен.*

Кључне речи: *Милешевац, утврђење, средњи век, ново доба, средње Полимље*

Милешевски крај обухвата широко подручје чију окосницу представља средње Полимље, простор од изразито повољног географског значаја. Захваљујући свом положају, ова област је представљала најкраћу и најпогоднију копнену везу између Медитерана и средње Европе, али и између западног дела Балканског полуострва и црноморског залеђа. Због таквог стратешког положаја, још од најранијих времена кроз овај простор пролазили су бројни важни путни правци. Они су током различитих историјских периода имали значајну улогу у друштвеном, економском и историјском развоју овог краја (Влаховић 2000, 7).

У непосредној близини Милешевца пролазио је значајан саобраћајни правац, део Дубровачког пута, који је повезивао Дубровник са унутрашњим деловима српских земаља и имао велики трговачки и економски значај још од античких времена (Petrović 2013, 270). Путни правац који је од Пријепоља водио ка Сјеници и Новом Пазару пролазио је уз Милешевац, што указује

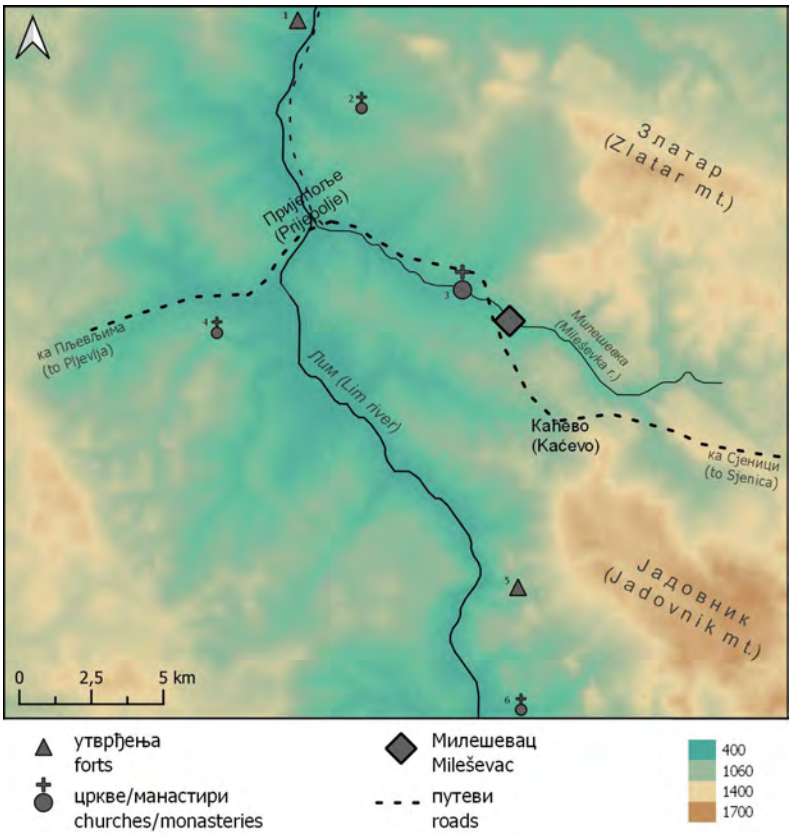

Сл. 1. Непосредна околина Милешевца: 1 – Ковин град, 2 – Црква у Дренови, 3 – Манастир Милешева, 4 – Манастир Пустиња, 5 – Водички град, 6 – Манастир Давидовица (карта: И. Кајтез)

Fig. 1. Immediate surroundings of Mileševac: 1 – fortress of Kovin Grad, 2 – Church in Drenova, 3 – Mileševa Monastery, 4 – Pustinja Monastery, 6 – fortress of Vodički Grad, 6 – Davidovica Monastery (map: I. Kajtez)

на његов важан стратешки положај и улогу у надзору комуникација (сл. 1). Данас је део ове средњовековне трасе сачуван од Беговог моста у селу Хисарџик, преко планинског превоја, у правцу села Каћево, у дужини од око шест километара (Бојовић 1985, 70, сл. 11; Томовић и Пушица 2009, 76–77).

Град са подграђем смештен је југоисточно од Пријепоља, на стрмој стени која се уздиже изнад улаза у клисуру реке Милешевке. Сачувани делови кула и зидина, које народ назива Јеринин град, налазе се узводно од манастира Милешеве, на левој обали реке, у засеоку Дуварине у оквиру села Хисарџик.

Средњовековни град Милешевац припадао је групи утврђења средњег Полимља која су крајем 14. и у првој половини 15. века била у поседу босанске властелинске породице Хранић-Косача (Ђорђевић 1980, 307). У писаним изворима први пут се помиње средином 15. века, у време херцега Стефана Косаче, под различитим називима: 1444. године као Милешевски кастел у области Црна Стена (Mileseuischi), 1448. као утврђење Милешевски (Milescheutsky), а 1454. као град Милешевски (Mileuschi), заједно са утврђењима и припадајућим добрима. Његова основна улога била је стратешка, контролисао је пут који води ка клисури, као и простор око манастира Милешеве. Од некадашњег подграђа данас су очувани само темељи објеката на мањој површини уз обалу реке Милешевке. Варош Милешева, позната и као Подградина са две махале, развила се у засеоку Дуварине, а помиње се у турском попису кадилука Пријепоље из 1572. године. Насеље је било смештено на падини између тврђаве и брдског села Хисарџик, изнад кога се уздизала стена са утврђењем (Томовић и Пушица 2009, 76; Чар Дрнда 1986, 113). У подграђу се налазила и црква Ружица са некрополом, делимично археолошки истражена, чија се изградња прелиминарно датује у 13. век (Гаврић 2011, 437). Време подизања утврђења није познато, док се хронолошко одређење цркве може индиректно везати и за подизање самог града у ранији период (Гаврић и Ковачевић 2013). Град је коначно пао под османску власт 1465. године, где мањи гарнизон остаје у њему до краја његовог трајања (Чар Дрнда 1986). У другој половини 19. века тврђава је у рушевинама, о чему сведочи Гиљфердинг (Гиљфердинг 1972, 265), а позната је и једна гравира објављена у *Срйским илуспрованим новинама* 1881. године која приказује напуштени Милешевац (Штампарија А. Пајевића 1881, 184).

Просторна структура утврђења

Милешевац спада у мала брдска утврђења заступљена посебно у западним српским земљама позног средњег века (Поповић 2004, 91). Како је конфигурација терена условила распоред бедема и целина утврђеног града, корисни простор је издељен на неколико мањих површина (сл. 2). Држећи се описа ранијих истраживача, називи просторних целина су у једној мери преузети према већ понуђеним поделама (Гаврић и Ковачевић 2013; Здравковић 1970, 25). На највишем делу стеновитог брега налази се Горњи град, који обухвата цитаделу са две куле (1 и 2) на самом врху, и нешто нижег простора са југозападне стране брањеног високом ескарпом. Горњи град је издуженог облика, дужине око 34 и ширине око 9 м, пружа се правцем северозапад–југоисток, а на крајевима затворен кулама. Ескарпа је поста-

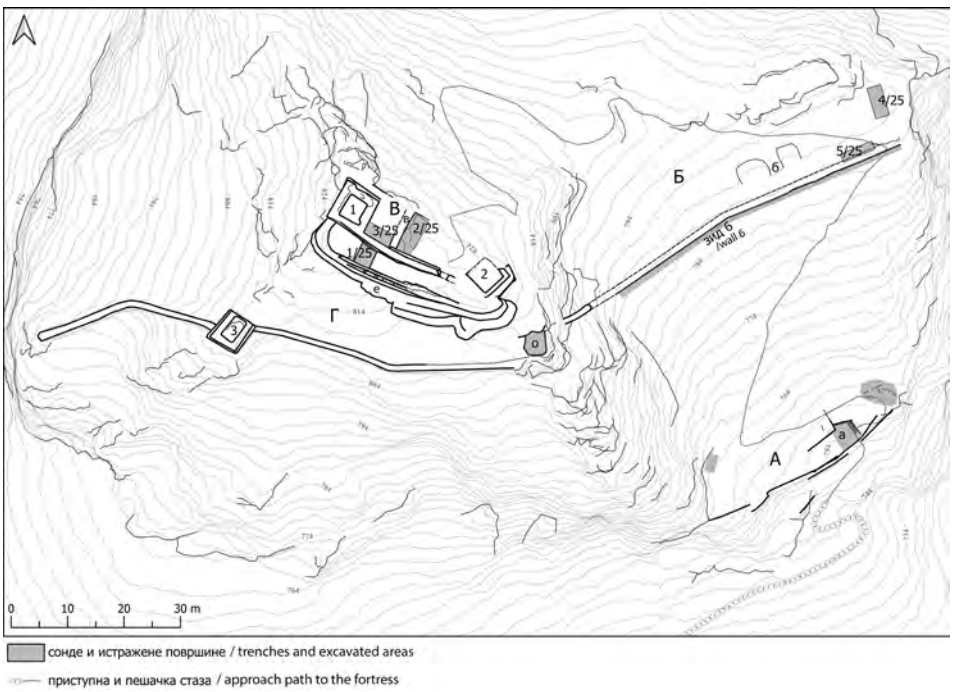

Сл. 2. Основа Милешевца: А – улазна зона, Б – насеобински плато, В – Горњи град, Г – Доњи град, 1–3 – куле 1–3, а – степеници, б – објекти уочени у конфигурацији терена, в – попречни зид цитаделе, е – ескарпа, о – осматрачница (цртеж: И. Кајтез)

Fig. 2. Ground plan of the fortress of Mileševac: A – entrance zone, Б – habitation area, B – Upper Town, Г – Lower Town, 1–3 – towers 1–3, a – stairway, б – structures identified in the terrain configuration, в – partition wall of the citadel, e – escarpe, o – watchtower (drawing: I. Kajtez)

вљена паралелно са јужним зидом цитаделе, док је простор који затвара заједно њим ширине 3–3,5 м. Доњи град је на коти за око 15 м нижој, прати конфигурацију терена која се од дна ескарпе спушта ка југозападу и опасан је бедемом, у оквиру кога се налази кула 3. Након природног прекида бедема Доњег града у виду стенског одсека, који одваја описане сегменте утврђења од његовог источног дела, према североистоку се наставља линија бедема (зид 6). Ка североистоку од Горњег и Доњег града, а брањен бедемом (зид 6), налази се већи простор у виду мање или више заравњеног платоа, условно званог насеобински плато[1]. На јужној и централној страни платоа, односно у зони кроз коју пролази савремена приступна стаза,

[1] На скици А. Дерока (1950, сл. 116) овај простор означен је као подграђе, међутим, аутори под подграђем посматрају простор изван тврђаве, на месту данашњег села Хисарџик са црквом Ружицом.

где је шумска вегетација најређа, у конфигурацији терена се могу уочити обриси објеката. Слична је ситуација и са северном страном платоа, мада је она зарасла у веома густу вегетацију, па је самим тим теже уочити топографију терена. На ранијим скицама, на појединим местима са северне стране платоа, уцртани су остаци зидова који на терену сада нису уочљиви, што је можда и последица густе вегетације (Дероко 1950, сл. 116). Последња целина на југоисточној страни утврђења, у његовом најнижем делу, односно при подножју брда на коме је подгнуто, налази се улазна зона са очуваним сегментима бедема. Осим поменутих елемената, са северозападне стране утврђења на стенском краку који се каскадно спушта према реци Милешевки видљиви су остаци неколико кула, које нису биле предмет овогодишњих истраживања. У северним литицама брда утврђеног града Милешевца налази се неколико пећина испосница.

Претходна истраживања

Прве кратке описе и теренске скице Милешевца израдиле су архитекте И. Здравковић и А. Дероко (Дероко, 1950. сл. 116; Zdravković, 1955; Здравковић, 1970, 25–28). У фокус научних истраживања Милешевац је доспео поново током седамдесетих година прошлог века у склопу пројекта Горње Подриње у доба Косача. Тада је утврђење поново технички снимљено. Како је у плану било извођење конзерваторских радова на појединим деловима утврђења, вршена су и мања сондажна археолошка истраживања (Bošković et al. 1974). Том приликом рашчишћене су куле 1–3 и простор цитаделе, а отворена је и једна сонда у Горњем граду између јужног зида цитаделе и ескарпе. Материјал пронађен приликом ових истраживања у великој мери карактерише значајна заступљеност гвоздених клинова, међу којима су и веома велики примерци. Осим тога, проналажени су делови војне опреме и оружја, као што су врхови веретона за самострел, врхови стрела, камена ђулад, делови плочастог оклопа, верижњаче, пушка кукача. Материјал је, без могућности прецизнијег хронолошкошког одређења, опредељен у време позног средњег века и почетка новог доба (Вукадин и Минић 1980, 308; Гаврић и Ковачевић 2013), а чува се у Музеју у Пријепољу. Радови на конзервацији обухватили су делове куле 1, јужног зида цитаделе и ескарпу. Овај подухват је подразумевао и одређена логистичка решења с обзиром на веома отежан прилаз и неприступачност већем делу утврђења. Једна од активности укључивала је и решчишћавање терена и преслагање обрушеног камена на гомиле у цитадели и у осталим зонама конзерваторских активности који се користио током радова.

У овом кратком прегледу треба напоменути и истраживања спроведена почетком 21. века у пећинама испосницама манастира Милешеве, смештеним на северним литицама брда под градом. У њима је дефинисано више фаза, са првом која одговара времену око подизања манастира Милешеве, док су позније фазе, одвојене слојем пожара из 14. века, биле савремене са животом утврђења током 15. и 16. века (Поповић и Поповић 2018).

Археолошка истраживања 2025. године

Повод за ископавања 2025. године била је иницијатива Туристичке организације Пријепоље за израду пројекта презентације и заштите утврђења. С тим у вези, археолошка истраживања била су усмерена на детаљнију анализу концепта простора утврђења и дефинисање стратиграфских фаза, како би се обезбедили нови подаци за израду пројекта. Приступило се сондажним ископавањима, а радило се на три сектора утврђења, на улазном сектору у подножју тврђаве, платоу на средини утврђења и Горњем граду[2].

Затечено стање на терену у Горњем граду и на улазној капији било је врло неповољно са логистичке стране. На готово читавом простору цитаделе и на делу простора између цитаделе и ескарпе затечене су гомиле камења, које су на неколико позиција пресложене током конзерваторских радова. Камен потиче са обрушених остатака кула и зидова и коришћен је за конзерваторске интервенције, док је вишак остављен за будуће радове. Приликом археолошких ископавања 2025. године није било могуће расклонити највећи део овог камена због скучености простора, као и потребе да се камен сачува за будуће конзерваторске радове. На улазном сектору у подножју утврђења, велике количине камена нагомилане су вероватно током претходних радова, а делимично је, због великог нагиба терена на овом простору, природно настао сипар од обрушеног камена из горњих делова утврђења.

Горњи град

У оквиру Горњег града истражене су три сонде (сл. 3). Прва сонда, 1/25, отворена је између јужног зида цитаделе и ескарпе, како би се утврдила стратиграфска слика, концепт простора и стање ескарпе са унутрашње стране. Сонда је постављена источно од куле 1, ширине 3 м а дужине западне ивице 3,3 м, односно источне 4 м, колико је износила ширина простора између ескарпе и зида цитаделе. На овом простору је седамдесетих година прошлог

[2] Истраживања је спровео Републички завод за заштиту споменика културе финансијским средствима Туристичке организације Пријепоље, а у сарадњи са Музејом у Пријепољу, под руководством И. Кајтез, и екипом коју су сачињавале Т. Пушица и Ј. Трипковић.

Сл. 3. Горњи град у току ископавања са обележеним сондама (фото: И. Кајтез)
Fig. 3. Upper Town during the excavations with marked trenches (photo: I. Kajtez)

века такође отворена сонда чији положај у доступној документацији није прецизно одређен, али се у конфигурацији терена и према фотографијама са поменутих радова могао приближно лоцирати. Њена позиција била је нешто источније од сонде 1/25, ширине 2 м а дужине нешто веће од 3 м, односно растојања између ескарпе и зида цитаделе. Тада је уз јужни бедем цитаделе достигнута дубина од око 3 м, а уочава се присуство неколико слојева, од којих је горњи, најдебљи, рушевински слој. Међутим, приликом нових ископавања није потврђена таква стратиграфија. Стена на којој је фундиран јужни зид цитаделе јавља се на 1,7 м релативне дубине у северној половини сонде. Под стрмим нагибом стена се каскадно спушта ка југозападу, а њена конфигурација је испраћена до половине сонде. У јужној половини сонде ископавање је прекинуто на дубини од 2,8 м због опасности од обрушавања профила и ескарпе. Испод дебље наслаге шута, над стеном уз зид цитаделе констатован је веома танак културни слој од свега 5–10 цм, у коме је пронађена само једна лула (сл. 5, 1). Карактеристичан начин израде, украшавања и три утиснута печата распоређена у дну реципијента и на чибуку смештају ову лулу у крај 18. или 19. век (Robinson 1985, 165, 186, Pl. 56, C93). Са територије данашње Србије познато је неколико примерака лула исте радионице које потичу са Београдске тврђаве (Гачић 2011, кат. бр. 73–74,76–77).

На очуваном круништу ескарпе у зони код сонде 1 према истоку, у дужини од 11 м уочени су почеци пет зубаца, констатованих и раније (Га-

врић и Ковачевић 2013), са шетном стазом ширине 0,6 м. У наставку бедема ка истоку, односно на делу ескарпе где се њена ширина повећава, зупци се више не уочавају. Ситуација није могла бити јасније дефинисана с обзиром на велику количину депонованог камена у овој зони. На најисточнијем делу круништа ескарпе који је могао бити зачишћен, пронађене су три плочице сегментарног оклопа у положају у коме су биле постављене на оклопу, тако што су биле делимично преклопљене једна преко друге.

Простор између северног и јужног зида цитаделе истражен је сондом (сонда 2/25) постављеном уз источно лице преградног зида у ширини од 3 м. Ископавање ове сонде било је делимично ревизионог карактера, с обзиром на то да се у овом делу цитаделе седамдесетих година ископавало приликом конзерваторских радова, али потпуна документација није доступна. Сасвим је сигурно да је одређена количина земље ископана на средишњем делу цитаделе, источно од преградног зида, како би се направио простор за слагање веће количине камена рушевинског карактера, који је сакупљен и коришћен приликом конзервације. У источној половини сонде је, након уклањања дела депонованог камена, испод тањег слоја земље са карактеристикама шута, констатована малтерна површина неједнаке дебљине нанета на заравњену стену. У западном делу сонде, уз источно лице преградног зида дошло се до стене на којој је зид фундиран (кота 833,47). И међу стенским изданцима уз сам зид, који су само у мањој мери модификовани, наишло се на мању малтерну површину код северозападног угла сонде. У овом углу утврђен је спој преградног зида и северног зида цитаделе. Северни зид цитаделе, као и преградни зид, назначени су на Дероковим, Здравковићевим и Ковачевићевим плановима. Данас је на терену од северног зида цитаделе остао видљив само његов део северно од куле 1, и спој са преградним зидом (сл. 4). У јужном делу сонде јавља се стенски изданак, који се под великим нагибом, готово вертикално издиже изнад остатка сонде а у њему су уочени трагови клесања и заравњивања. На јужном делу стене, која је на овом месту заравњена, у југозападном углу који заклапају преградни и јужни зид цитаделе, уочена је још једна мања малтерна површине од око 2 квадратна метра. Овај простор је за око 2,5 м виши од северног дела сонде (кота 835,47).

Друга сонда у цитадели (сонда 3/25) постављена је у оквиру издвојеног простора уз кулу 1, која представља бранич кулу утврђења. Овај простор омеђен је зидом куле 1 са запада, јужним и северним зидом цитаделе и преградним зидом са истока, површине око 5 x 7,8 м. Сонда је отворена са западне стране преградног зида, уз јужни зид цитаделе, до куле 1, у ширини од 2 м.

Сл. 4. Северозападни део цитаделе: А. 1 – очувани сегмент северног зида цитаделе, 2 – сонда 2/25, 3 – сонда 3/25, 4 – кула 1, Б. северни део сонде 2/25 са видљивим углом северног и попречног зида цитаделе (фото: И. Кајтез)

Fig. 4. North-western part of the citadel: 1 – preserved segment of the northern wall of the citadel, 2 – trench 2/25, 3 – trench 3/25, tower 1, Б. northern part of trench 2/25 with the visible corner of the northern and partition wall of the citadel (photo: I. Kajtez)

Приликом отварања ове сонде констатовано је да је преградни зид прислоњен уз јужни зид цитаделе. Након дебљег слоја шута (0,7–1 м), у сонди се наишло на слој запечене и аморфне сиге. Након откривања слоја сиге на целој површини сонде, ископавање је настављено само у источној половини сонде. Испод слоја са сигом дебљине око 20 цм налазио се тањи слој земље са карактеристикама шута. У њему је констатовано доста мањих гвоздених

клинова, гарежи и фрагмената нагорелих греда. Испод овог слоја јавила се површина веома компактане зеленкасто-црвене глине (кота 835,85). У северозападном углу источне половине сонде, у нивоу појављивања глиновитог слоја, констатована је концентрација ломљеног камена. Камен је сложен у правилној форми, пружа се правцем запад–североисток у виду кружне линије, и њиме је запуњено удубљење у глиненој подлози. С обзиром на положај ограђеног простора уз бранич кулу, као и на присуство глиновитог слоја са удубљењем већих димензија, може се претпоставити да се на овом простору налази цистерна са филтер-бунаром. Цистерне са филтер-бунарима уз бранич куле, и у оквиру ужег простора цитатела, јављају се као чест елемент српских средњовековних утврђења, али и појединих манастира (Поповић 2004, 86; Симић 2010, 70), док су готово неизоставан елемент у утврђењима позног средњег века у Босни и Херцеговини (Ратковић 2003–2004, 198). Само неки од примера у оквиру граница данашње Србије срећу се на Магличу, Ужичком граду, Вршачком замку, Врдничкој кули, Сокограду код Сокобање, непосредно уз бранич кулу, док се у Марковом калу, Кознику, Хисару у Прокупљу, Звечану, Новом Брду налазе у ужем кругу горњег града (Брмболић 2009, 52–55; Бунарџић 2014, 100–101; Здравковић 1970, 89–90; Кузмановић-Цветковић 1999, 184–185; Максимовић и Паламаревић 1987, 143; Mladenović et al. 2026, 2; Поповић 2004, 53; Popović 2012; Поповић и Симић 2020, 165–169; Симић 2010, 87; Findrik 1970/1, 141). Податке о водоснабдевању Милешевца током турског периода доноси и Челебија, у чијем се запису говори о подземном водоводу „којим се потајно доводи вода из ријеке" (Čelebija 1957, 159). На тренутном нивоу истражености није могуће потврдити овај опис, мада као потенцијални додатни извор воде не треба занемарити пећински систем испосница у којима се налази извор воде, тзв. Савина вода (Поповић и Поповић 2018), док везу испосница са утврђењем тек треба размотрити у будућим истраживањима.

За сада остаје нејасна функција „испуста" који се јавља дуж унутрашњег лица јужног зида цитаделе, а конзервиран је седамдесетих година. На Дероковој скици је овај елемент означен као степениште, које је, с обзиром на конфигурацију терена која је у паду од запада ка истоку, заиста могло постојати на овом месту. Због недостатка прецизније скице, фотографије или описа постојећег стања пре конзервације, функционални аспект оваквог конзерваторског решења не може се поуздано тумачити. Конзерваторски радови обухватили су круну јужног зида цитаделе заједно са испустом. Том приликом је конзервацијом испуста делимично прекривено и очувано круниште преградног зида, чија ширина у време конзерваторских

радова највероватније није у потпуности откривена. На основу истраживања сонде 3 се показало да преградни зид належе преко ужег испуста (ширине 15–35 цм) у јужном зиду цитаделе, који се након 1 м у сонди 3 завршава. Постоји могућност и да је у питању старија фаза утврђења, с обзиром на то да је ширина овог испуста превише уска за функцију шетне стазе, а нема индиција за постојање дрвених елемената који би је проширили. Јужни зид цитаделе заједно са испустом је прекинут на 15,4 м гледано од источног угла куле 1, а остатак зида, и његов однос са кулом 2 на терену није могуће сагледати. У оквиру овогодишњих истраживања, овај сегмент цитаделе није био обухваћен ископавањима.

Насеобински плато

Насеобински део утврђења налазио се на, хипсометријски посматрано, његовом средишњем делу. То је већа површина чији се један сегмент, захваљујући одсуству растиња, може боље сагледати, и представља релативно раван плато благо нагнут ка југу. Видљиви део платоа налази се са јужне стране стенског гребена на коме се утврђење налази, јужно од садашње приступне стазе, оквирно површине око 1500 м^2. Заравњене површине и мањи платои видљиви су и северно и северозападно од стазе, а прекривени су густим растињем, тако да није могуће установити површину коју заузима овај део насеобинског простора. На Дероковој и Здравковићевој скици, у северном делу насеобинске зоне, уцртан је део зида правца пружања исток–запад, паралелан са северним зидом цитаделе, који за сада није уочен на терену. На платоу са јужне, као и на мањим заравнима са северне стране уочавају се остаци већег броја објеката, који су, једним делом, инкорпорирани у модификоване стене. Обликовање стена је присутно на читавом утврђењу, што је карактеристично за типове тврђава каквим припада Милешевац, где је природно окружење коришћено, прилагођено и инкорпорирано у највећој могућој мери са грађевинским потребама.

На источном крају платоа отворене су две сонде. Сонда 4/25 отворена је на самој ивици стенског одсека на најисточнијем делу платоа. Простор на коме је сонда отворена веома је раван и очигледно вештачки обликован. Непосредно испод танког површинског слоја земље са бусењем веома густе траве наишло се на површину горуле глине, интерпретирану као подницу, која је нанета на заравњену стену.

При источном крају зида 6 постављена је сонда 5/25, димензија 6 х 1, 5 м, оријентисана правцем пружања зида и захватила је његово очувано круниште. Након уклањања површинског слоја са налазима керами-

ке, издвојен је слој мрке, растресите земље са археолошким материјалом (керамика, клинови, животињске кости), у оквиру кога су локално уочени трагови горења и лепа. Испод овог, на релативној дубини око 40 цм, регистрован је слој који се може довести у везу са урушеним структурама, док су у профилима уочени остаци горења и крупније камење. Стратиграфски однос слојева указује на постојање најмање две фазе активности уз зид 6: млађи, секундарно депонован слој, настао акумулацијом материјала и могућим траговима боравка или активности, и старији, компактнији слој, који се може повезати са грађевинским или нивелационим радовима у функцији бедема, односно са фазом његове употребе или обнове.

Такође, испраћена је и траса бедема – зида 6, који са јужне и југоисточне стране стране опасује плато. Овај бедем био је само делимично видљив седамдесетих година прошлог века, док је, скоро у пуној дужини уцртан на скицама Дерока и Здравковића. Траса бедема, односно његово јужно лице је током ископавања испраћено у готово целој дужини, док је његова доња зона испитана са неколико ровова, у којима се потврдио уобичајени начин фундирања на стени. На источном крају завршава се над литицом која се окомито спушта са источне стране утврђења. Од ове тачке зид се пружа правцем према југозападу у дужини од 33,16 м, где се ломи нешто више према југу у дужини од 23,4 м. Након крајње западне тачке до које је зид испраћен јавља се стена, а терен се нагло уздиже. Од крајње истражене тачке на удаљености од 5,4 м, а на коти вишој за 6,5 м остао је очуван наставак бедема који се пружа правцем ка југоистоку у дужини од 5,5 м и спаја се са стенским одсеком који се налази испод Горњег града. Укупна дужина овог бедема износи 67,4 м, а затвара, као што је речено, читаву површину платоа с јужне стране. Улаз у насеобински део на зиду 6 није уочен, док је висина самог зида неравномерно очувана, до 1,5 м.

Осматрачница

Као што је поменуто, доња линија бедема опасује како насеобински део утврђења, тако и Доњи град. Кула 3 једина је кула на овој линији, чији је континуитет прекинут у једној тачки, у потпуности природно брањеној, у виду стенског одсека. Налази се на простору на коме стаза из Горњег града улази у доњи брањени простор, готово на половини дужине бедемске линије. На овом месту уочена је омања заравњена стенска површина неправилно правоугаоног облика површине око 14 м^2 (сл. 5). Природна конфигурација терена је искоришћена у највећој мери, тако да је површина омеђена засеченом стеном са северне и делимично са западне стране. Између два стенска

Сл. 5. Основа и пресек осматрачнице и њен положај у оквиру утврђења (цртеж и фото: И. Кајтез)

Fig. 5. Ground plan and section of the watchtower within the fortification complex (drawing and photo: I. Kajtez)

изданка на западној страни површине, уочен је зид рађен од ломљеног камена и сиге везаних кречним малтером, који се очувао у висини од једног до два реда камена. Неједнаке је ширине, у најширем делу је 0,7 а у најужем 0,2 м. У северозападном углу површине такође се уочава клесање стене, као и стрмија „рампа" преко које је могућ успон на ову површину. На целој површини налазила се подница од веома лоше очуваног малтера. Са ове површине је простор капије, односно улазног дела у југоисточном делу утврђења у потпуности сагледив, као и прилазни пут и део подграђа непосредно уз југоисточну страну утврђења. С обзиром на величину простора и елементе као што су исклесане стене и тањи зид који надомешћује недостатак природно брањеног простора, не може се говорити о остатку куле. Уместо тога, претпоставља се да се на овом простору налазила омања осматрачница, која би већим делом била израђена од дрвета. На малтерној површини у веома танком површинском слоју пронађен је један куршум и кремено кресиво.

Улазна зона

Улазна зона се налази најнижој тачки у југоисточном делу стенског масива, до које се стиже стазом поплочаном каменом током претходних година. У старијој литератури помиње се калдрмисани пут који је водио до улаза у град (Здравковић 1970, 28). Улазни део брањен је бедемом сграђеним на стени који прати њену конфигурацију и у потпуности затвара приступачни део овог простора. Бедем је дужине око 31 м, а пружа се правцем југозапад–североисток пратећи природну конфигурацију стенских одсека. Простор на месту саме капије је девастиран, као што је то био случај и у време првих истраживача (Здравковић 1955), а преко тог места допире крај сипара који се пружа неколико десетина метара уз литицу. Улазну зону одликује доста стрм терен, као и велика количина камена који је попримио одлике сипара. У конфигурацији терена могу се препознати обриси појединих зидова, док су стенски изданци модификовани и клесани, а понегде се уочавају и остаци зидова фундирани на њој. Улазни део није у потпуности одређен током овогодишњих ископавања. Сагледан је само његов мали део, а са дефинисањем се започело од угла једног зида који је био видљив на површини. У питању је подзид правца исток–запад, релативно паралелан са спољашњим бедемом, на 4 до 5 м растојања од њега. Између зида и бедема, управно на њих, током ове кампање дефинисана су три степеника (сл. 6). Сасвим је извесно да се степениште пружа све до улазне капије, међутим, у току ове кампање није било могуће наставити истраживање у том правцу док се претходно не расклони сипар и камен одложи на безбедно место. Такође, за сада није де-

Сл. 6. Степениште у улазној зони (фото: Ј. Трипковић)

Fig. 6. Staircase in the entrance zone (photo: J. Tripković)

финисано ни докле се степениште пружа даље ка унутрашњости утврђења. Поменути подзид се наслања на други зид у правцу југозапада и вероватно припада неком објекту. Гравира с краја 19. века која приказује град Милешевац (Штампарија А. Пајевића 1881, 184) у улазној зони има уцртан бедем у коме се назире улаз, а у оквиру кога је једна мања кула наткривена четворосливним кровом. За сада остаци куле нису уочени, мада је на читавој улазној зони, као што је поменуто, евидентно постојање објеката који су засновани на исклесаним и заравњеним стенама.

Покретни археолошки материјал карактерише највећим делом грнчарија, затим предмети наоружања, а у сасвим малом броју ситни предмети различите намене. У горњем граду готово да није било покретних налаза. Не тако бројан керамички материјал потиче у највећем делу са насеобинског простора. Углавном су у питању лонци, вршници, црепуље, лонцићупови и у нешто мањој мери зделе, крчази и један поклопац (TI). Осим кухињске и трпезне, проналажени су и фрагменти техничке керамике, пећњака. Одређена количина грнчарије насеобинског хоризонта веома је горела. Лонце у највећој мери карактерише једноставан тип благо разгрнутог обода какав се среће на свим средњовековним налазиштима, а ови облици

настављају да живе и у наредним периодима (TI, 6–7). Лонце-ћупове одликују нешто веће димензије суда и пластична аплицирана ребра троугаоне профилације. Вршници показују већу типолошку варијабилност, а у оквирима облика позног средњег века, и нешто каснијих варијанти, док су црепуље калотасте или коничне, махом једноличне израде (TI, 9–10, 14). Дугметасти поклопац карактерише орнамент урезаних валовница како на спољашњој тако и на унутрашњој површини (TI, 1). На дршци су видљиве две перфорације, једна у потпуности пролази кроз масу дршке, док је друга започета са унутрашње стране дршке. Овакав тип поклопца са дугметастом дршком среће се кроз средњи век и са мало измена јавља се и током 16–17. века (Bikić 2003, 60; Minić i Vukadin 2007, 65, Сл. 44/1). Зделе и крчази су заступљени у нешто мањем броју. Зделе махом припадају керамичком репертоару 16–17. века, а у питању су калотасте и биконичне зделе (TI, 12–13). Занимљив је примерак крчага готово вретикалног тролисног изливника у виду кљуна са „пречком" помоћу које је спојен са вратом суда (TI, 5). Познат је из материјала са Ђурђевих ступова, где је хронолошки опредељен у 14–15. век (Зечевић и Радичевић 2001, 51, 58, сл. 15/4), а неколико примерака потиче и са оближњег Трговишта. Пронађено је и неколико фрагмената посуда украшених у зграфито техници, са мотивом розете у кружници (TI, 11), честог орнамента на крчазима и бокалима позног средњег века. Најближе аналогије се срећу у манастиру Милешеви (Кандић et al. 1995, кат бр. 7) као и у оближњој Рашкој области у Ђурђевим ступовима, Сопоћанима, Градцу, Новој Павлици (Зечевић и Радичевић 2001, 58, сл. 20/1, 23–25, Јуришић 1983, таб. V).

Као значајан налаз грнчарије насеобинског платоа нарочито се истиче фрагментовани тањир италијанске мајолике (TI, 3). Од орнамента су очуване тиркизноплаве бордуре, део флоралног елемента и шрафура сликана жутом бојом. Према начину декорисања и коришћеним бојама, може се претпоставити да је реч о готичко-флоралном стилу, који се одликује богатим стилизованим флоралним мотивима и шрафурама, интензивним колоритом којим преовладава кобалтноплава, топложута и у мањој мери зелена и остале боје, а јавља се крајем 15. и током 16. века (Watson 1986, 21). Налаз из Милешевца доприноси потпунијем сагледавању шире дистрибуције овог типа керамике у региону Полимља. Наиме, слични налази забележени су и на оближњим локалитетима. У манастиру Милешеви пронађено је неколико бокала италијанске мајолике датованих од 15. века (Кандић et al. 1995, 14, кат бр. 56–60), док из манастира Давидовица потиче један бокал украшен у готичко-флоралном стилу (Bikić 2005, 205, Fig. 8/4).

Сл. 7. Лула пронађена у сонди 1/25 и калуп са насеобинског платоа (фото: И. Кајтез)

Fig. 7. Pipe from trench 1/25 and casting mould from the settlement plateau (photo: I. Kajtez)

Из насеобинског хоризонта потиче и неколико ситних предмета различите намене. Пронађено је неколико коштаних предмета и полуфабриката, док је неколико фрагмената стаклених наруквица пронађено на површини као еродирани материјал на простору између насеобинског платоа и улазног дела. Такође, издваја се и мањи калуп са два лица израђен од веома финог и ситнозрног камена, односно његова једна половина (слика 7, 2). На једном лицу се налазе два полукружна удубљења са одвојеним уливницима, у којима се изливала сферична дугмад. Једна половина негатива дугмета издељена је на шест сегмената. У сваком сегменту се налазе по два кружна испупчења, као и једно веће испупчење на дну. Друга половина негатива дугмета је неукрашена, осим испупчења, или мањег отвора на самом дну. Уливници се налазе са обе стране тако да је свака калота имала свој уливник. На другом лицу калупа налази се веома плитко квадратно удубљење за изливање танких малих плочастих апликација. Негатив плочице је димензија 0,8 x 0,8 цм, са девет перфорација. Са бочних страна калупа при врху и дну, видљива су оштећења/удубљења настала приликом коришћења калупа, при спајању две половине калупа које су биле учвршћене жицом или неким другим материјалом који је оставио трагове на калупу. Калупи за изливање украсних предмета нису чест налаз, док су два слична калупа, један од камена а други од опеке, позната из Сталаћа (Minić i Vukadin 2007, сл. 90/9, 10,

144–145). Из Студенице потиче један калуп за изливање ситних лоптастих гранула израђен од опеке, који се, према слоју у коме је нађен, датује у 18. век (Поповић 2015, 220, Сл. 138). Калупи за ливење калотасте дугмади израђени од камена откривени су и у оквиру комплекса Митрополије у доњем граду Београдске тврђаве, где су датовани у 17. век (Поповић и Бикић 2004, 165, кат. бр. 448–450).

Материјал прикупљен из површинског слоја улазног сектора утврђења карактерише познија керамика, фрагменти лула, уломци пећњака и једног свећњака. Пећњаке одликује хоризонтално проширени ужлебљени обод са горње стране и конично тело са ребром по средини, жуто или зелено глаћосано, док је свећњак калотасте окапнице, која је уједно и стопа, са жлебом испод обода са спољне стране, зеленоглеђосан (TI, 4–5) (Bikić 2003, 86, Tip XV/2). На степеницима су пронађени и једна бронзана пафта и сребрни новчић. Готово идентичне пафте пронађене су на Београдској тврђави, датоване у последње деценије 17. века (Поповић 1986, 188, сл. 7), у комплексу Митрополије у доњем граду Београдске тврђаве нешто већи примерак је датован од краја 16. до краја 17. века (Поповић и Бикић 2004, кат. бр. 231) као и у Манастиру Св. Николе у Куршумлији, чије је датовање постављено у нешто шири временски распон (Зечевић 2013, 249–250, T. XLIII/11). Сличан примерак потиче и из збирке Народног музеја у Ужицу, опредељен у период 17–18. века (Ђурић и Кековић 1989, кат. бр. 187). Према условима налаза, пафту и новчић са Милешевца треба сместити у позније епохе, од 17. века и млађе. Овом позном материјалу би требало додати и порцеланску зделицу са траком флоралног орнамента изведеног на средини трбуха, веома благо урезаног на површини суда са спољне стране и једва видљивим траговима црвене боје (TI, 2). На новчићу се уочава за сада слабо читљива султанска тугра те он још увек није идентификован.

Напослетку, од наоружања пронађеног током кампање 2025. треба поменути десет плочица сегментарног оклопа. Од укупног броја, осам је нађено у зони Горњег града, од чега три плочице у оригиналном положају. Остале плочице налажене су у површинским сипарним слојевима на површини од бедема под насеобинским платоом до улазног дела у подножју. Плочице су правоугаоног облика, израђене од гвожђа, димензија између 8,4 x 6,4 до 11,1 x 7,1 цм, са очуваним закивцима, са по 2 или 3 закивка на свакој. На једној од плочица један од закивака је био од бронзе, док су остали од гвожђа. Плочице оклопа проналажене су и приликом претходних истраживања (Вукадин и Минић 1980, 308; Гаврић и Ковачевић 2013). Плочице које припадају истом типу оклопа проналажене су у Сталаћу, Магличу, Мар-

ковом калу, Крушевцу, Новом Брду, Ужичком граду (Максимовић и Паламаревић 1987, 152, T XII – 1; Minić i Vukadin 2007, 122–124; Popović 2012, 178, сл. 121; Поповић 2004, 54; Поповић и Симић 2020, 85). У питању су сегменти оклопа у италијанској номенклатури познатог као кораћа/кораца (*coraccia*, *coraza*), односно бригандин. И бригандин и кораћа представљају тип сегментарног оклопа израђеног из плоча различитих облика и величина. Кораћа би представљала ранију варијанту са плочама већих димензија, док би бригандин био познија верзија са мањим плочама.[3] С обзиром на непоуздан контекст свих налаза плочица, хронолошки се, према датовању ових оклопа, могу сместити у шири временски оквир 13–15. века (Vignola 2018; Minić i Vukadin 2007, 122–123).

***

На основу археолошких истраживања 2025. године расветљени су поједини сегменти утврђења који раније нису били познати. То се најпре односи на просторни концепт цитаделе, где је највероватније пронађен део цистерне у простору непосредно уз бранич кулу, на површини која је од источног дела цитаделе одвојена преградним зидом. С друге стране зида, констатоване су малтерне поднице, које указују на постојање затвореног простора у оквиру цитаделе. Важно је напоменути да је оригинални ниво бедема у Горњем граду, односно ескарпе остао очуван на сегменту где су уочени почеци зубаца. На основу података добијених приликом ових истраживања, просторне целине Горњег града није могуће прецизније хронолошки определити. У насеобинском сектору се по материјалу издваја хоризонт позносредњовековног и османског периода. По веома горелој керамици, која већим делом потиче из горњег нивоа сонде 5/25, као и уз спољно лице бедема – зида 6, може се претпоставити да потичу из времена неког од сукоба из познијих фаза утврђења током османске доминације. Међутим, како је истражена веома мала површина у оквиру насеобинске зоне, на овом нивоу истражености се не може дати конкретнији закључак о фазама насеобинског хоризонта. Од нових просторних целина констатована је тзв. осматрачница смештена на мањем стенском платоу на месту прекида линије бедема која опасује Доњи град и насеобински плато, са које се у потпуности сагледава како улазна зона тако и један део подграђа. У улазној зони је установљено да је прилаз граду био преко степеника, од којих су за сада откривена три, и

[3] У италијанској номенклатури бригандин се користи као синоним за корацину (corazina), деминутив од кораће, због величине плоча (Vignola 2018, 132, 136), док је у средњоевропском контексту и у широј зони Балкана термин бригандин уобичајенији и за оклопе са већим плочицама (Dyachkov 2011; Rabyanov and Petrunov 2021).

није утврђено њихово даље простирање, што треба да буде фокус наредних истраживања. Хронолошки најмлађи материјал потиче са улазне зоне и могао би се сместити у период од 17. века и позније.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bikić, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*. Beograd: Arheološki institut.
Bikić, V. 2005. Venetian influences in the Eastern Adriatic hinterland. In: *The heritage of the Serenissima – The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic, Proceedings of the international conference (Izola – Venezia, 4–9. 11. 2005),* eds. M. Guštin, S. Gelichi and K. Spindler, 201–210. Koper: Annales Meditteranea.
Bošković, Đ., Minić, D. i Kovačević, M. 1974. Gornje Podrinje u doba Kosača. *Arheološki pregled* 16: 154–156.
Бојовић, Д. 1985. Археолошка рекогносцирања ближе околине манастира Милешеве. *Гласник друштва конзерватора* 9: 66–71.
Брмболић, М. 2009. *Вршачки замак*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
Бунарџић, Р. 2014. Врднички замак. *Саопштења* XLVI: 85–105.
Vignola, M. 2018. Lamerie, Coraze, Corazine: coats of plates in Italian archival sources and excavations (13th -15th centuries). *Acta Militaria Mediaevalia* XIV: 131–152.
Влаховић, П. 2000. Значај Милешевског краја за археолошка и антрополошка истраживања. *Милешевски записи* 4: 7–17.
Вукадин, О. и Минић, Д. 1980. Милешевац. *Рашка баштина* 2, ур. Р. Станић, 307–308. Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
Гаврић, Г. 2011. Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Сељашници. Прилог проучавању археолошке баштине средњег Полимља. *Ђурђеви стубови и Будимљанска епархија*, ур. М. Радујко, 429–445. Беране–Београд: Службени гласник.
Гаврић, Г. и Ковачевић, М. 2013. Милешевац и црква Ружица – археолошка и архитектонска истраживања, *Међународни научни скуп Осам векова Милешеве*, зборник радова I, ур. П. Влаховић, С. Терзић, Р. Радић, Г. Јовановић, З. Бојовић, С. Пејић, М. Бунарџић, Р. Ракић, 277–293. Пријепоље: Епархија Милешевска.
Гачић, Д. 2011. *Луле из музејских збирки Србије*, каталог изложбе. Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
Гиљфердинг, А. 1972. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево.
Дероко, А. 1950. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд.
Dyachkov, S. 2011. The 15th Century Brigandine of a Crossbowman from the Genoese Fortress of Cembalo. *Acta Militaria Mediaevalia* VII: 175–190.
Ђурић, Ј. и Кековић, М. 1989. *Накит и кићење из збирки Завичајног музеја Титово Ужице*. Титово Ужице.

Zdravković, I. 1955. Kratki terenski podaci o našim gradovima. *Vesnik vojnog muzeja* 2: 181–189.
Здравковић, И. 1970. *Средњовековни ɡрадови у Србији*. Београд.
Зечевић, Е. 2013. *Немањине цркве у Тоɡлици у светлу археолошких истраживања*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
Зечевић, Е. и Радичевић, Д. 2001. Керамика Ђурђевих Ступова. *Новоɡазарски зборник* 25: 23–68.
Јуришић, А. 1983. *Мотив волуте и розете са ужеɡ ɡодручја средњовековне Рашке, Саоɡштења* XV:181–194
Кандић, О., Минић, Д. и Пејовић, Е. 1995. Каталог, у: *Манастир Милешева, истраживање и обнова,* ур. Р. Станић, 25–30. Београд–Пријепоље.
Кузмановић-Цветковић, Ј. 1999. Средњовековно утврђење у Прокупљу. *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*. Баштина, шеста књига, ур. М. Васић и Д. Маринковић, 179–194. Београд: Археолошки институт, Прокупље: Музеј Топлице.
Максимовић, Д. и Паламаревић, О. 1987. Марково кале код Врања, преглед истраживачких радова. *Врањски ɡласник*, Књ. XX: 141–167.
Minić, D. i Vukadin, O. 2007. *Srednjovekovni Stalać*. Beograd: Arheološki institut, Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo.
Mladenović, T., Mladenović, M. and Bulić, D. 2026. The Koznik fortress menu: archaeozoological insights into the diet during the late medieval and early modern periods. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 72.
Petrović, V. 2013. Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula, *The World of the Slavs: Studies of the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ur. T. Živković, D. Crnčević, D. Bulić, V. Petrović, I. Cvijanović, B. Radovanović, 235–287. Beograd.
Поповић, М. 1986. Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве. *Саоɡштења* XVIII: 181–188.
Поповић, М. 2004. *Ужички ɡрад*. Ужице.
Popović, M. 2012. *Maglički zamak*. Beograd: Arheološki institut.
Поповић, М. 2015. *Манастир Студеница, археолошка открића*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Археолошки институт.
Поповић, Д. и Поповић, М. 2018. Испоснице манастира Милешеве. *Саоɡштења* L: 9–32.
Поповић, М. и Бикић, В. 2004. *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*. Београд: Археолошки институт.
Поповић, М. и Симић, Г. 2020. *Утврђења средњовековноɡ ɡрада Новоɡ Брда*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, студије и монографије 20.
Ратковић, А. 2003–2004. Водоснабдијевање средњовјековних утврђења у Босни и Херцеговини. *Саоɡштења* XXXV-XXXVI: 189–200.
Rabyanov, D. and Petrunov, F. 2021. An Element of a Plate Armour from the Medieval Town of Lyutitsa. *Proceedings of the National Muesum of History* Vol. XXXIII: 297–314.

Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia,* Vol. 54, Issue 2: 149–203.
Симић, Г. 2010. *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
Спасић, Д. 1996. Средњовековни утврђени градови средњег Полимља. *Милешевски записи* 2: 35–70.
Томовић, Г. и Пушица, С. 2009. Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу. *Милешевски записи* 8: 69–97.
Findrik, R. 1970/1971. Istraživački i konzervatorski radovi na Soko Gradu. *Zbornik zaštite spomenika kulture* XX/XXI: 133–146.
Чар-Дрнда, Х. 1986. Прилог проучавању прошлости града Милешевца. *Сеоски дани Сретена Вукосављевића* XI: 111–117.
Čelebija, E. 1957. *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama II*. Sarajevo: Svjetlost.
Штампарија А. Пајевића 1881. Српске илустроване новине: за забаву, поуку, уметност и књижевност, број 12, година I, 31. децембар 1881, Нови Сад.
Watson, W. 1986. *Italian Renaissance Maiolica from the William A. Clark Collection*. The University of Michigan, Scala Books.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Irina Kajtez
Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade
Tijana Pušica
Museum in Prijepolje

PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE MEDIEVAL FORTRESS OF MILEŠEVAC IN 2025

Keywords: *Mileševac, fortress, Middle Ages, modern period, Middle Lim valley*

The fortress of Mileševac is located in the vicinity of the town of Prijepolje and Mileševa Monastery, placed on a steep rock above the river at the entrance into the gorge of the river Mileševka. It is part to the group of fortresses in the Middle Lim valley which belonged to the Hranić-Kosača family during the 14th and the 15th century. First mentioned in written sources in the mid-15th century, the fortress had a primarily strategic role, and controlled one of the key trading routes connecting the Adriatic with the Balkan hinterland – Dubrovnik Road. In 1465, the fortress was taken by the Ottomans and remained under their rule until the 19th century, when it was mentioned as a ruin. Beneath the fortress, there was a medieval settlement, whose remains are still visible in some parts of the modern village of Hisardžik. Among these is a medieval Church Ružica, probably built around the 13th century, which might indirectly point to the time of the establishment of the fortress.

Structurally, Mileševac belongs to a group of small hilltop fortifications adapted to the natural terrain. It consists of several main units: Upper Town, Lower Town, settlement plateau and entrance zone. The Upper Town with the citadel occupies the highest point, defended by a tall escarpe to the south-west. The Lower town lies some 15 m below, at the foothill of the escarpe, and is defended by a rampart and one tower. The settlement plateau is partially artificially modified, and levelled, with visible structures in the configuration of the terrain. The entrance zone is located at the lowest point in the south-eastern part of the fortress.

The first modest archaeological excavations were conducted during the conservation works undertaken at some of the walls during the 1970s.

The excavations undertaken during 2025 focused on test trenches in the Upper Town, settlement plateau, and entrance zone. Evidence suggested the presence of a water cistern by the main defensive tower, while remains of plaster floors indicated closed spaces in the central part of the citadel. Crenelations on the top of the escarpe provide insight into the original defensive structure.

The trenches at the settlement plateau revealed layers with indication of burning, and a certain amount of pottery was severely burned, which might point to some conflicts occurring during the Ottoman era.

A newly identified feature, a small observation post, was discovered on a rocky plateau at the point between the rampart of the Lower Town and the one surrounding the settlement plateau, with a significant viewshed area, especially at the entrance zone. The entrance zone was also only partially explored but revealed steps leading into the fortress.

The archaeological material was not abundant, consisting mainly of pottery, primarily dated to the Late Medieval and Ottoman times. Apart from pottery, pieces of Late Medieval banded armour plates were found mostly in the Upper Town. Other significant finds include a piece of Italian maiolica plate and a mould for casting decorative buttons.

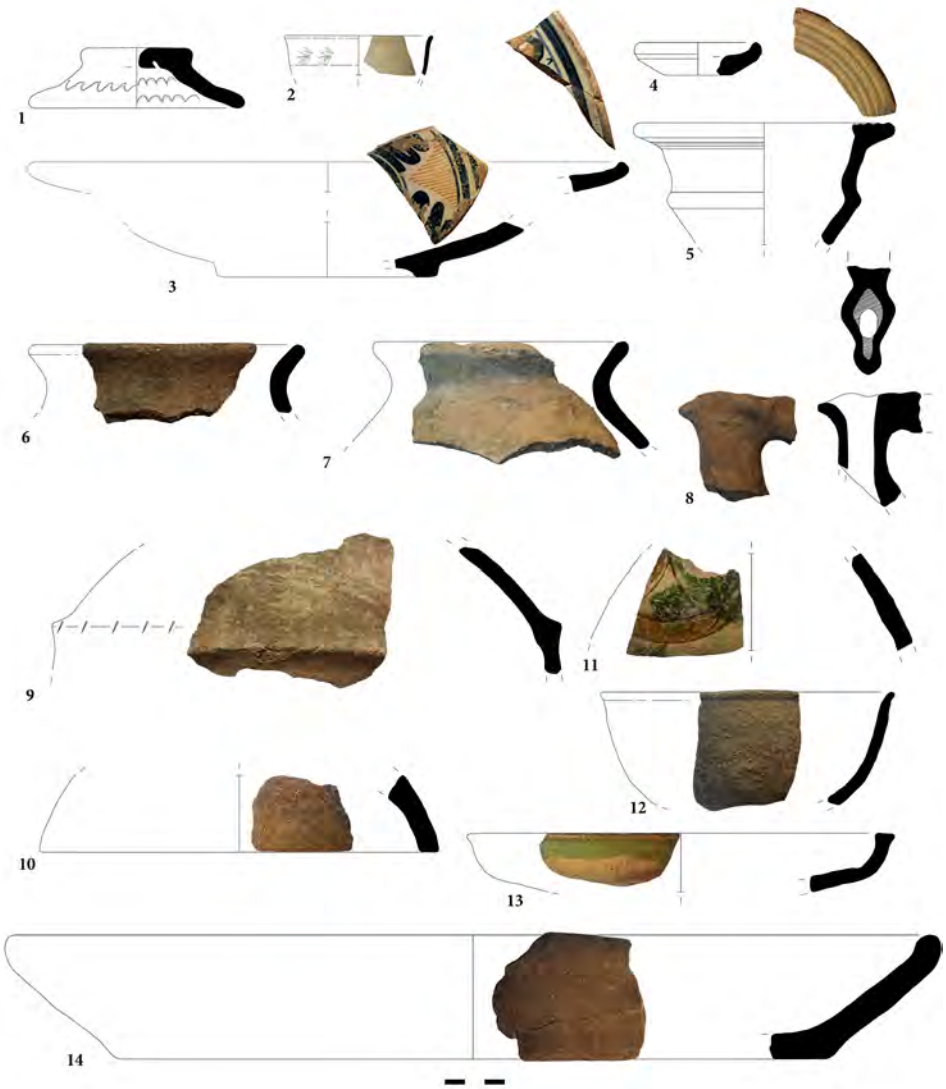

T. I Фрагменти грнчарије са насеобинског платоа (1, 3, 6–9, 11–14) и улазне зоне (2, 4–5, 10) (цртеж и техничка обрада: А. Бранчић и И. Кајтез)

Pl. I Pottery fragments from the settlement plateau (1, 3, 6–9, 11–14) and the entrance zone (2, 4–5, 10) (drawing and technical processing: A. Brančić and I. Kajtez)

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.14

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЦРКВЕ – РОТОНДЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ГУВНИШТЕ КОД БАЧА 2023. ГОДИНЕ

Младен Васиљевић
Покрајински завод за заштиту споменика културе Петроварадин
Милан Зековић
Покрајински завод за заштиту споменика културе Петроварадин

e-mail: mladen.vasiljevic@pzzzsk.rs
Оригинални научни рад
Примљено: 4. 5. 2026.
УДК: 904:726.821(497.113)"04/14"
Прихваћено: 28. 7. 2026.
902.2(497.113)"2023"

Апстракт: *Током 2023. године спроведена су археолошка истраживања на локалитету Гувниште, у близини Бача. Том приликом су истражени остаци цркве – ротонде посвећене Светом Ђорђу, као и део некрополе. Основа ове цркве нам је позната још од краја 19. века захваљујући првим истраживањима на овом простору, која је обављао још 1872. године И. Хенслман. Црква је кружне основе са кружном апсидом на истоку. Грађена је од камена и опеке везаних кречним малтером, који су донети са некој античкој локалитета. Поред тога, у шуту унутар цркве је пронађен и део римске стеле са уклесаном представом Медузе, који је био секундарно узидан у цркву. У наосу цркве истражена су 22 гроба, као и један гроб изван цркве. Дефинисано је укупно пет хоризоната сахрањивања. Малобројни материјал из гробова, али и из једне јаме, може се определити у позносредњевековни период. Поред овог материјала је пронађено и неколико фрагмента касноантичке и раносредњовековне керамике, као и уломци неолитских посуда пронађени у испуни једног рова. У околини цркве, на доступним површинама, обављена су геофизичка снимања, која указују и на постојање насеља око цркве. На површини терена су углавном проналажени уломци позносредњовековне керамике. Археолошка истраживања нису дала податке о времену настанка грађевине, јер су археолошки слојеви били поремећени ранијим Хенслмановим радовима. На основу аналогија са сличним црквама у средњој Европи време зидања Цркве Св. Ђорђа би се могло определити у период 11–13. века.*

Кључне речи: *црква, ротонда, некропола, средњи век, 15–16. век*

Географски и историјски подаци

Локалитет Гувниште налази се у југозападном делу Бачке, у непосредној близини Бача, око 6 км јужно од овог насеља. Смештен је у оквиру Специјалног резервата природе и војног ловишта „Карађорђево", на благо

Карта 1. Положај локалитета
Map 1. Location of the site

уздигнутом делу терена уз десну обалу реке Мостонге. Овај простор припада алувијалној равни Мостонге, коју карактеришу бројни меандри, плавне површине и низије настале услед дуготрајног деловања речних токова. На месту где се локалитет налази, Мостонга формира благу кривину, при чему је њен плавни појас нешто шири него у околном подручју (карта 1). Око 6 км јужно одатле, река се улива у Дунав. Црква је смештена око 350 м западно од данашњег тока реке, на нешто уздигнутијем терену природно заштићеном од сезонских плављења.

Иако се данас локалитет налази унутар шумског комплекса резервата и ловишта, током средњег века овај простор имао је знатно другачији пејзажни и саобраћајни значај. Јужно од Бача, који је у средњем веку представљао важно жупно и административно средиште, пролазило је више значајних комуникација које су повезивале унутрашњост Бачке са Дунавом. Бач је у том периоду био значајно саобраћајно чвориште кроз које је пролазио такозвани Велики пут (*Magna via*). Овај пут је на југозапад водио преко Гречког прелаза на Дунаву ка Вуковару, док је на југоисток водио у правцу Илока и даље ка Петроварадину и Београду (Györffy 1929, 206).

Поред тога, вреди поменути да је крајем 15. века извршено продубљивање реке Мостонге како би се трговцима из Бача омогућила боља веза са Дунавом (Hegyi 2006, 206–207). Овај податак указује на значај речног саобраћаја на овом делу тока Мостонге.

Важно је напоменути да се на овом простору, јужно од Бача, налазило више средњовековних насеља. У непосредној близини ротонде налазило се насеље које се у средњовековним изворима наводи као *Praedium Velity*, а чији се назив очувао у топонимији у облицима Фелић, Филић и Велић. У историјским изворима насеље Фелић се више пута помиње током 16. века, уз напомену да је било насељено српским становништвом (Ивић 1914, 37, 70, 81). У каснијим периодима ово насеље је забележено на више карата из 18. (карта 2) и 19. века.

Претходна истраживања

Археолошка истраживања на овом локалитету спроведена су још давне 1872. године, када је И. Хенслман извршио прва ископавања, о којима знамо на основу објављеног кратког извештаја и скице основе цркве (Henslman 1978–1979). Том приликом је, јужно од Капеле Св. Антуна, на обали Мостонге, на удаљености од око једног сата хода од Бача, открио остатке мање цркве. Према његовом опису, наос цркве био је кружног облика, са полукружном апсидом на источној страни. Укупна дужина објекта износила је око 9 м. Темељи су били грађени од камена и римских опека. Током ископавања у унутрашњости цркве пронађена су три скелета у лежећем положају, што сведочи о постојању сахрањивања унутар сакралног објекта (Henslman 1978–1979, 8).

Истраживач овај објекат тумачи као гробљанску капелу, доводећи је у везу са сличним грађевинама из 13. века на простору средњовековне Мађарске. Такође, Хенслман наводи да се у околини ова црква назива Капелом Св. Ђорђа и он је на основу података из историјских извора претпоставио да

Карта 2. Приказ цркве на карти из 1764. године (Архив Калочке бискупије: Generalis Delineatio dominii Archi-Episcopalis Bacsiensis, FKL VIII - 2 -a_No_23)

Map 2. The church as shown on the 1764 map (Archives of the Diocese of Kalocsa: Generalis Delineatio dominii Archi-Episcopalis Bacsiensis, FKL VIII - 2 -a_No_23)

је могла припадати Самостану Св. Јована Крститеља *de Velick*, који се у изворима помиње 1292. године. Према његовом опису, остаци овог самостана могли би се налазити на благом узвишењу јужно од ротонде (Henszlmann 1873, 218). Међутим треба имати у виду да ископавања која је спровео Хенслман нису изведена у складу са принципима савремене археолошке методологије, због чега се из његовог извештаја не могу са сигурношћу утврдити ни хронологија ротонде, нити њена тачна функција. Стога остаје отворено питање да ли је заиста реч о гробљанској капели, како је сам истраживач претпоставио.

Хенслман не даје прецизније географске одреднице за положај ове капеле – ротонде, осим податка да се налазила на обали Мостонге и да је од Бача била удаљена око једног сата хода (Henslman 1978–1979, 8). У извештају, у којем описује ископавања ротонде, он наводи да се Црква Св. Антуна, која и данас постоји, налази на удаљености од око три четврт сата хода од Бача, а да се остаци ротонде налазе на пола пута између Цркве Св. Антуна и моста на Мостонги (Henszlmann 1873, 218). Према овим подацима може се закључити да се од Цркве Св. Антуна до ротонде могло стићи за приближно петнаест минута хода. На основу оваквог рачунања удаљености, положај ротонде приближно одговара локацији која је на картама из 18. и 19. века уцртана као стара црква јужно од Цркве Св. Антуна, на обали Мостонге, а на једној карти из 1764. године приказани су остаци грађевине означене као Црква Св. Ђорђа (карта 2). Приликом новијих рекогносцирања на овој локацији потврђено је постојање остатака зидане грађевине, који се испољавају у виду површинског шута од камена и опека, у пречнику од око 20 м (Станојев 2019, 54).

Сви наведени подаци су упућивали на закључак да се на овом месту, на окуци Мостонге, налазила црква – ротонда, посвећена Св. Ђорђу. Податке о Цркви Светог Георгија налазимо и у првом попису за *Cassa parochorum* из 1733. године, где се она помиње заједно са Црквом Светог Антуна и обе се описују као цркве сачуваних зидова, али без свода и крова (Хегедиш 1978, 344). На карти из 1764. године, на обали Мостонге, приказани су Капела Св. Антуна (у поједностављеном, али препознатљивом ликовном приказу), остаци четвртастог утврђења у њеној непосредној близини, као и, јужно од њих, ликовни приказ Цркве Св. Ђорђа (карта 2). На овом приказу може се уочити кружна основа цркве, на коју је са источне стране прислоњена кружна апсида. У време израде карте значајан део грађевине још увек је био очуван: апсида је приказана у целости, са полукружним завршетком, док је наос остао без кровне конструкције. Непосредно уз приказ Цркве Св. Ђорђа, западно од ње, на простору данашње шуме Гувниште, на истој карти уписан је топоним *Praedium Velitu*. Овај податак потврђује да се на овом месту налазило средњовековно насеље Велић. Поред тога, на карти је уцртан и мост преко Мостонге, приближно на месту где се и данас могу уочити остаци дрвених шипова некадашњег моста.

На основу описа и ликовних приказа из 18. века може се закључити да је Црква Св. Ђорђа била очувана као грађевина, додуше без крова и функције, све до друге половине 18. века, као и оближња Црква Св. Антуна. Након тога, Црква Св. Антуна је покривена кровом, обновљена и сачувана, док је Црква Св. Ђорђа разрушена до темеља; у таквом стању ју је затекао Хензлман крајем 19. века.

Од краја 19. века до данас на овом простору нису вршена никаква истраживања, те је читав средњовековни комплекс (насеље, две цркве и утврђење) остао изван интересовања истраживача. Томе је вероватно допринело и формирање војног ловишта након Другог светског рата, када је цео комплекс средњовековних споменика постао неприступачан.

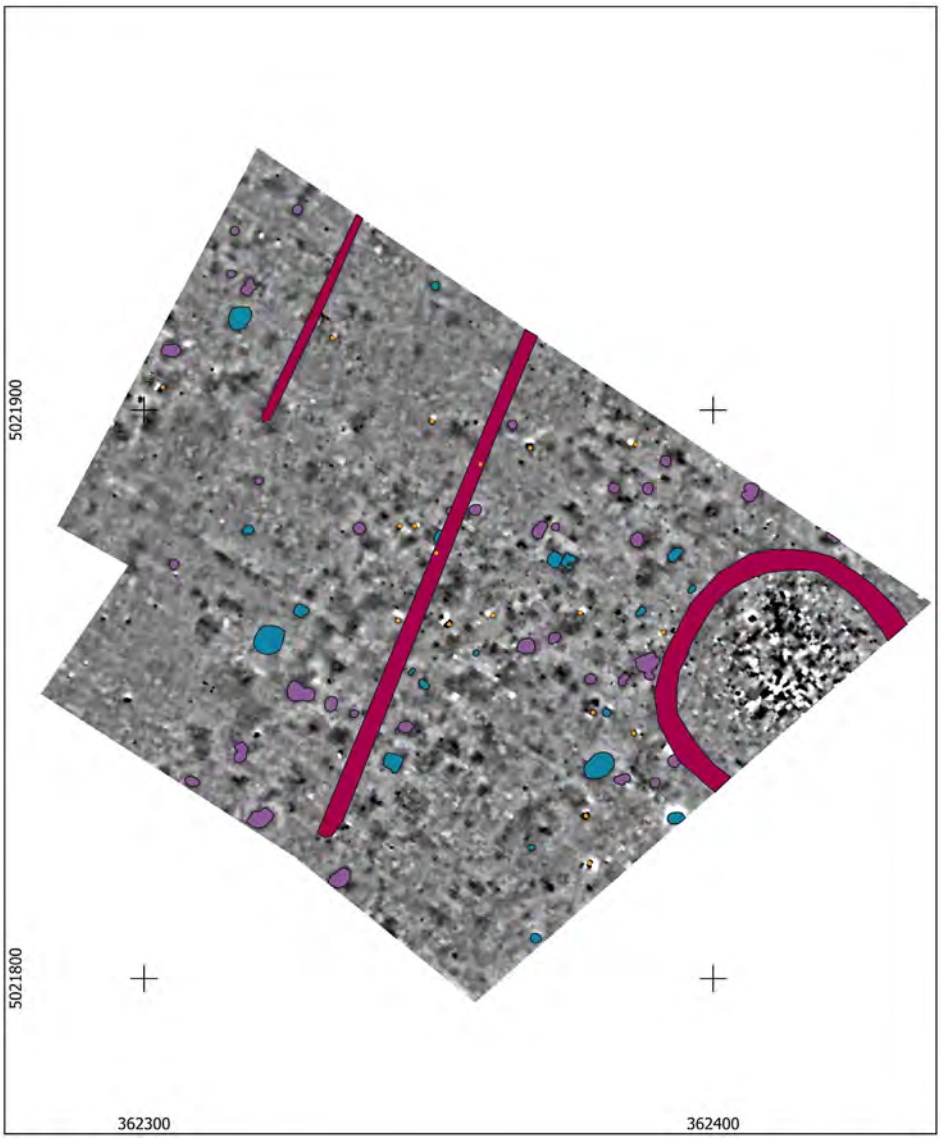

Сл. 1. Геомагнетни снимак локалитета
Fig. 1. Geomagnetic survey of the site

Археолошка истраживања 2023. године

Археолошка истраживања локалитета Гувниште започета су 2022. године геофизичким снимањем терена[1], са циљем прецизнијег утврђивања локације ротонде. У ту сврху је, пре почетка археолошких ископавања, спроведено геомагнетно снимање ради идентификације подземних структура. Том приликом обухваћена је површина од око 1,2 хектара, на којој се на локацији са површинским налазима камена и опеке уочава црква са ровом који је окружује. Поред тога, на снимку се западно и јужно од цркве уочава већи број објеката, за које се претпоставља да припадају насељу (сл. 1). Може се претпоставити да је насеље на овом простору потицало из позносредњовековног периода, ако се има у виду да је приликом рекогносцирања терена на површини пронађено више фрагмената керамике.

Током 2023. године спроведена су систематска, уједно и ревизиона археолошка истраживања на претпостављеној локацији ротонде[2]. Њихов циљ био је утврђивање изгледа и архитектонских карактеристика цркве, као и провера и допуна података које је у свом извештају навео Хенслман, пре свега у погледу датовања. Истраживања су имала за циљ и да се ова црква, за сада јединствена по кружној основи на територији Војводине, открије и презентује, као и да се покрене поступак њене заштите, чиме би се спречило евентуално уништавање, будући да управа војног ловишта није била упозната са њеним постојањем. Том приликом постављена је квадратна мрежа оријентисана према странама света, са пољима димензија 4 × 4 м. Ископавањима је обухваћена унутрашњост цркве, као и ужи простор око саме грађевине.

Црква

Истражена црква припада типу кружних цркава – ротонди, са полукружном апсидом на источној страни (сл. 2). Оријентисана је по оси запад –исток са одступањем према северу. Укупна дужина цркве по централној оси износи 12,50 м. Пречник наоса је 9,40 м, док је апсида пречника 5,40 м. Зидови цркве су очувани у највећој висини до два реда камена, односно 0,40 м (сл. 3), што није ситуација на чеоном делу апсиде, где је очуван само темељ. Унутрашњост зидне масе је изграђена од ломљеног камена, кречног малтера и опека, које су мање заступљене, док спољашње лице чине камени тесаници везани малтером. Унутрашње лице је очувано само у мањој мери, у југоисточном делу наоса, дужине 1 м (сл. 4). Ширина

[1] Геомагнетна снимања терена обавио је Покрајински завод за заштиту споменика културе.

[2] Археолошка истраживања спровео је Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Сл. 2. Изглед цркве након ископавања

Fig. 2. View of the church after excavations

Сл. 3. Изглед спољашњег лица зида и темеља апсиде и наоса на месту споја, на јужној страни

Fig. 3. Exterior face of the wall and the foundations of the apse and nave at their junction, southern side

Сл. 4. Изглед унутрашњег лица темеља и зида наоса
Fig. 4. Interior face of the nave foundations and wall

зида наоса је 0,85 м, док пуну ширину зида апсиде немамо ни на једном месту. Улаз у цркву се, највероватније, налазио у југозападном делу, где је маса зида прекинута и очуван само темељ. На месту прекида, у дужини од 1,35 м, вероватно се налазио праг, који је касније уклоњен. Део зида уз улаз изведен је са обе стране од по једног већег каменог квадера, док је сам простор уз врата изнивелисан (профилисан) опекама (сл. 5). Горња кота темеља у овом делу висински одговара доњој коти очуваних камених тесаника који су чинили унутрашње лице зида, па се на основу тога може закључити да ове коте представљају ниво некадашњег пода цркве.

Темељи су израђени на исти начин као и унутрашњост зидова. Са унутрашње стране шири су од лица зида до 0,50 м, док су са спољашње стране у равни са лицем зида или су од њега незнатно ужи, до 0,05 м. Између наоса и апсиде се налазе и слабије очувани остаци темеља и темељног рова испуњеног малтерном подлогом, ширине од 1,05 до 1,18 м, који се надовезују на кружну основу наоса, формирајући тако потпун круг (сл. 6). Ако се има у виду његов положај између апсиде и наоса, могуће је претпоставити да је реч о темељу олтарне преграде. Са југозападне стране, у спољашњем делу темељ наоса је ојачан једном правоугаоном конструкцијом зиданом истовремено са темељом. Ово ојачање, димензија 0,70 x 0,55 м, израђено је од опеке везане кречним малтером (сл. 7).

Сл. 5. Изглед спољашњег лица зида и темеља наоса, уништени део зида
Fig. 5. Exterior face of the nave wall and foundations, damaged section of the wall

Сл. 6. Темељ преградног зида апсиде и наоса
Fig. 6. Foundation of the partition wall between the apse and the nave

Сл. 7. Ојачање темеља са спољашње стране у југозападном делу наоса
Fig. 7. Reinforcement of the foundations on the exterior, in the south-western part of the nave

Сполије

Приликом изградње цркве као грађевински материјал су коришћене сполије, из античког периода. Као што је познато, на простору Бачке не постоје природна лежишта камена погодног за градњу, те се са сигурношћу може рећи да је камен употребљен за изградњу цркве донет са друге локације. У оваквим случајевима уобичајена је појава коришћења сполија, односно поновне употребе грађевинског материјала преузетог са старијих грађевина. Ранији истраживач овог локалитета, И. Хенслман, претпоставио је да је камен употребљен за градњу потицао са неког од оближњих римских локалитета, што се може сматрати врло вероватним. Поред камена, приликом градње цркве употребљене су и бројне опеке. Њихов формат одговара римским опекама, а на појединим примерцима уочљиви су и декоративни елементи карактеристични за римску грађевинску продукцију, што додатно указује на њихово античко порекло.

Међу бројним опекама пронађеним приликом ископавања посебно се истиче један комад на ком је урезан људски лик. Опека је секундарно искоришћена као подлога за цртање, да би након тога била уграђена у цркву, о чему сведоче трагови малтера преко самог лика. Очуван је мањи део опеке на ком је након печења урезано стилизовано попрсје младића са кратком коврџавом косом и наглашеним бадемастим очима (Т. I/11).

Сл. 8. Римска стела са представом Медузе
Fig. 8. Roman funerary stele depicting Medusa

Приликом пражњења унутрашњости цркве пронађен је део римске стеле у слоју шута са светломрком земљом (сл. 8). Стела је сачувана фрагментарно – недостаје читав доњи део, као и део горње зоне. Ширина очуваног дела износи 1,02 м, највећа сачувана висина 0,96 м, док је дебљина стеле 0,26 м. На предњој страни, односно на делу са представом, уочавају се остаци малтера, што указује на то да је стела била секундарно употребљена и узидана у цркву.

Фрагмент мермерног споменика носи рељефну представу главе Горгоне (Медузе), смештене у централном троугаоном пољу, највероватније у оквиру забатне композиције римске надгробне стеле. Лик је приказан фронтално, са стилизованим, таласастим праменовима густе косе који уоквирују лице, наглашених образа и благо тужног израза. Испод браде Медузе приказане су две змије везане у Херкулов чвор. Испод ове представе уочава се профилисана хоризонтална зона, испод које се налазе две полукружно профилисане нише. Мотив горгонејона у римској провинцијској уметности имао је апотропејску функцију и често се јавља на надгробним стелама и архитектонским елементима (Toynbee 1996, 76). На основу типолошких и стилских

карактеристика, налаз се може довести у везу са продукцијом из периода 2–3. века. Овакве стеле биле су широко распрострањене на норичко-панонском простору (Gregl i Migotti 1999, 148 – 150; Dautova – Ruševljan 1983, 49).

Стратиграфија

Што се тиче стратиграфије унутар цркве, прва три слоја чине површински (хумусни) слој, слој мрке земље са шутом и слој шута са светломрком земљом (сл. 9). Испод површинског слоја хумуса, чија дебљина не прелази 10 цм, налази се слој мрке земље са шутом. Дебљина овог слоја није једнака, слој пада од зидова ка средини цркве и креће се од 0,15 до 0,60 м. Слој мрке земље са шутом почива на слоју шута са светломрком земљом. У овом слоју се налази већа концентрација камена, као и опеке, међу којима су пронађене и две претходно поменуте сполије и шут је интензивнији. Дебљина слоја се креће од 0,25 до 0,60 м. Изузевши површински слој, у друга два поменута слоја су поред велике количине камена, проналажени и уломци опеке и тегула, велики број дислоцираних људских костију, уломци средњовековне, али и у мањем броју праисторијске (неолитске) керамике и керамике 3–4. века, животињске кости и гвоздени клинови. Поменута три слоја су свакако настала након урушавања цркве, на шта нам указује већа количина грађевинског шута у доња два слоја. Појава дислоцираних људских костију указује да су оне у ове слојеве доспеле накнадним укопавањем или прекопавањем цркве након урушавања. С обзиром на то да кроз наведене слојеве нису укопавани гробови, долазимо до закључка да су оне овде доспеле на други начин, односно да је одређен број гробова девастиран приликом Хенслманових ископавања или приликом неких других ископавања унутар цркве.

На слој шута са светломрком земљом наставља се слој светломрке глиновите земље са грумењем малтера и гарежи. Такође је садржао и ситне комаде камена и опеке. Овај слој се формирао укопавањем гробова у старије гробове, односно испуне рака гробова чине овај слој. Унутар слоја је пронађена већа количина дислоцираних људских костију, али и уломци средњовековне керамике. Налази средњовековне керамике наводе нас на претпоставку да се унутар цркве током средњег века формирао слој, који је девастиран укопавањем познијих гробова.

У западном делу наоса, испод слоја светломрке земље са шутом, на релативној дубини 1,15 м налазила се једна неправилна целина, димензија 0,70 х 0,60 м, од ситног камена повезаног са кречним малтером која је лежала на слоју мрке глиновите земље – здравице. Са свих страна, осим са западне, малтерна целина је пресечена гробним ракама. Намена ове структуре нам није позната.

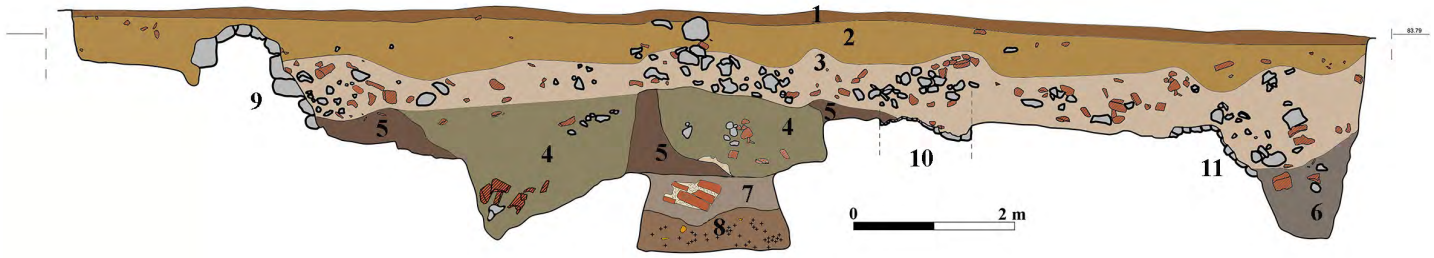

Сл. 9. Подужни (северни) профил кроз цркву: 1. површински слој (хумус); 2. мрка земља са шутом; 3. шут са светломрком земљом; 4. шут помешан са светломрком земљом; 5. светломрка глиновита земља са грумењем малтера и гарежи; 6. мрка растресита земља са шутом и жутом земљом; 7. мешана жута и светломрка земља са грумењем малтера; 8. тамномрка земља са грумењем малтера и гарежи; 9. западни зид наоса; 10. темељ између наоса и апсиде; 11. зид апсиде

Fig. 9. Longitudinal (northern) section through the church: 1. surface layer (humus), 2. brown soil with rubble, 3. rubble with light brown soil, 4. rubble mixed with light brown soil, 5. light brown clay soil with lumps of mortar and soot, 6. brown loose soil with rubble and yellow soil, 7. mixed yellow and light brown soil with lumps of mortar, 8. dark brown soil with lumps of mortar and soot, 9. western wall of the naos, 10. foundations between the naos and the apse, 11. apse wall

У делу ископа који се налази на простору ван зидова цркве истражена су два слоја – површински и мрка земља са шутом. Ови слојеви су исти као и прва два слоја унутар цркве. Испод мрке земље са шутом налазио се слој мрке земље са грумењем малтера, гарежи и комадима опеке, на коме су радови заустављени. На више места са спољашње стране цркве, уз саме зидове се налазе укопи чију испуну је чинио шут измешан са светломрком земљом. Приликом пражњења једног од ових укопа са јужне стране цркве, откривен је и један гроб (гроб 1), који је истражен и чију испуну је чинила мрка земља измешана са шутом.

Сл. 10. Скица основе цркве са јамама:
1. Јама 1; 2. Јама 2; 3. Јама 3а; 4. Јама 4; 5. Јама 5; 6. Ров 1

Fig. 10. Plan of the church with pits:
1. Pit 1; 2. Pit 2; 3. Pit 3a; 4. Pit 4; 5. Pit 5; 6. Trench 1

Млађи објекти на простору цркве

Унутар наоса су на три места истражени укопи, односно јаме 2, 3 и 4 (сл. 10), испуњени шутом помешаним са светломрком земљом. Сви укопи су уочени на нивоу светломрке глиновите земље са грумењем малтера и гарежи. Намена ових укопа није позната.

Део једног укопа (јама 1) истражен је и са спољашње стране чеоног дела апсиде. Укоп није у потпуности истражен, јер је излазио изван оквира ископа, па ће његови коначни габарити бити познати након што се истражи у целини. Испуну укопа је у горњим деловима чинио слој шута са светломрком земљом, који пада од југа према северу. Гледајући од површине терена, слој у јужном делу иде до дубине 0,80 м, док у северном делу иде до дубине 1,50 м. На овај слој се наставља слој мрке растресите земље измешан са шутом и жутом земљом, који се простире до здравице, која се налази на дубини 2,50–2,70 м. Такође, овим укопом је поткопан и темељ апсиде. Испуна укопа је садржала људске и животињске кости, уломке средњовековних керамичких посуда и гвоздене клинове. Посматрајући стратиграфију овог укопа, може се закључити да је горњи слој настао услед урушавања зидова, што би указивало да је укоп настао док су они још увек стајали.

Такође, још једна целина (радно означена као јама 5) истражена је у јужном делу апсиде. Овај укоп је уочен тек када се у апсиди стигло до здравице. У односу на ниво здравице укопан је 0,40 м. Објекат има неправилан овалан облик, димензија 2,30 х 1,60 м и дужим странама је оријентисан у правцу североисток–југозапад. Испуну објекта је чинио шут измешан са мрком земљом. Ова целина је занимљива по томе што је у централном делу имала кружну јаму, пречника 0,45 м, док је још једна мања јама истражена са северне стране, али је вероватно припадала овом објекту. Положај објекта, уз зид апсиде, као и две јаме које су вероватно носиле стубове, указују на то да је простор апсиде након престанка првобитне функције адаптиран у простор за становање. Нажалост, у испуни објекта није било покретног археолошког материјала, због чега није могуће прецизно датовати ову целину. Ако се сагледа релативна хронологија, објекат је свакако настао након бар делимичног рушења цркве, на шта нам указује грађевински шут у испуни. Шут у испунама објекта 5 и раније наведених јама може нас упутити на претпоставку да су ове целине истовремене. Међутим, прецизнијих података за такву претпоставку немамо. Такође, испуне гробова су садржале одређену количину шута у испунама, али с обзиром на то да унутар апсиде није истражен ниједан гроб, однос објекта 5 и гробова се не може поуздано утврдити.

Гробови

Током истраживачке кампање 2023. године откривена су укупно 23 гроба, од којих је само један био изван цркве, док су преостали лоцирани унутар ње. Гробови унутар цркве забележени су искључиво у наосу, док у апсиди није констатовано сахрањивање. Поред интактних

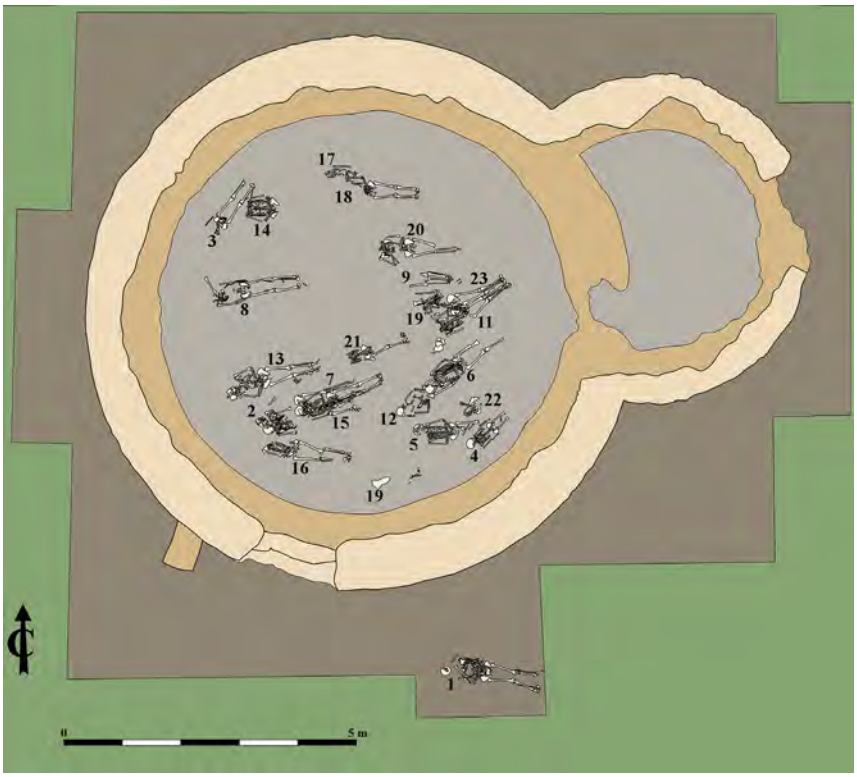

Сл. 11. Основа цркве са гробовима
Fig. 11. Plan of the church with graves

гробних целина, у засипу и испуни цркве констатована је значајна количина дислоцираних људских остатака. Ови остаци доспели су у наведене слојеве делом услед укопавања млађих гробова у старије, при чему су поједини старији гробови делимично или у потпуности нарушени, као и услед копања јама које су у појединим случајевима такође пресекле гробове, а делом и током ранијих археолошких истраживања цркве, која је спровео И. Хенслман.

Током истраживања цркве издвојено је пет хоризоната сахрањивања. Најстарији хоризонт би се могао определити у период пре укопавања јаме 3а, која је датована у 13. век. У испуни ове јаме су пронађене људске кости, што нам сугерише да је приликом њеног укопавања поремећен одређен број гробова. Остала четири хоризонта су одређена на основу међусобног преклапања (сл. 11). Међу овим гробовима, у три старија хоризонта, испуне су садржале камен, уломке опека и грумење малтера, па би се на основу тога гробови из ових хоризоната могли сместити у време док зидови цркве још увек стоје, али су вероватно делимично оронули или порушени. Последњи

Сл. 12. Гробови у наосу цркве
Fig. 12. Graves in the nave of the church

хоризонт би се свакако могао определити у време након бар делимичног рушења цркве, јер се у испуни гробова налази велика количина шута. Најстарији хоризонт сахрањивања унутар цркве може се датовати у 13. век или раније. Иако није истражен ниједан поуздан гроб из овог периода, према садржају испуне јаме 3а можемо закључити да постоје гробови пре њеног настанка. Следећи хоризонт може се оквирно определити у 15–16. век, на основу налаза, при чему су то уједно и једини гробови у којима су налази забележени (гробови 7, 12 и 13). Млађи хоризонт сахрањивања нарушавао је старији. Приликом укопавања појединих гробова, пошто се наилазило на раније сахрањене покојнике, њихове кости су сакупљане на једно место и померане у страну или је покојник полаган директно преко старијег гроба.

Код већине истражених гробова није било могуће поуздано дефинисати ивице гробних рака, као ни њихове димензије. Ипак, тамо где су оне биле уочљиве, утврђено је да су раке биле правоугаоног облика, равних ивица са благо заобљеним угловима, на релативној дубини од 1,15 до 2 м. Највећи број гробова оријентисан је у правцу запад–исток, уз извесна одступања, при чему се глава покојника налазила на западној страни. Један гроб одступа од ове оријентације, будући да је постављен у правцу југозапад–североисток, са главом на југозападу (сл. 12). Остаје отворено питање

да ли је оваква оријентација условљена положајем самог гроба, с обзиром на то да се он налази непосредно уз темеље, што је могло утицати на његов положај. Покојници су полагани у гробне раке на леђима, са опруженим телом. Руке су се налазиле или поред тела, или прекрштене на карлици, стомаку или грудима. Код два гроба поуздано је утврђено постојање дрвених сандука на основу сачуваних трагова дрвене конструкције, док се код појединих гробова њихово присуство претпоставља на основу налаза гвоздених клинова који су им највероватније припадали.

Антрополошка анализа није спроведена, али је на основу остеолошког материјала могуће закључити да су у гробовима сахрањиване како одрасле особе, тако и деца.

Налази из гробова су веома малобројни и потичу из свега три гроба. Из гробова 6 и 13 потичу омега копче (Т. 1/1–4). Састоје се из два дела, израђене су од бронзане жице, правоугаоног пресека. Копче су пронађене у пределу врата и стомака.

Најближе аналогије налазимо у Бачу, на некрополи око самостана. Овде је у једном откопном слоју, где је било дислоцираних костију, пронађена једна оваква копча. Некропола је датована у 15. век (Станојев 2019, 123–129). Исте омега копче пронађене су и на некрополи око цркве на локалитету Папхалом, која је датована у крај 14. и 15. век (Foltiny и Korek 1946, Т. I/10–17).

Из гроба 7 потичу делови три сребрна дугмета (Т. 1/5), од којих је очуван само горњи део са елипсоидном петљом, док се на основу аналогија може претпоставити да су дугмад била лоптастог облика. Слични налази забележени су у Бачу (Станојев 2019, 124–125) и Сенти (Foltiny и Korek 1946, Т. I/18–23). Поред тога, испод главе покојника, пронађена је и апликација од танког бронзаног лима (Т. 1/6), кружног облика, са три перфорације, израђена техником отискивања на матрици. На једној страни налази се плитак рељеф са представом пропетог лава. Присуство више перфорација указује на то да је предмет служио као апликација или привезак, највероватније причвршћен за одећу, појас или торбицу.

Из истог гроба потиче и један камени кликер, пречника 1,9 цм, углачане површине (Т. 1/7). Налаз је забележен уз леву потколеницу покојника. Овакви кликери били су распрострањени на простору средњовековне Угарске и израђивани су од стакла, кости и камена, при чему су камени примерци најзаступљенији (Petényi 1994, 108). Кликери су, заједно са омега копчама и сребрном дугмади, пронађени и у утврђеном дворцу Сухоћ–Чорбако у Мађарској, где су датовани у 15. и прву половину 16. века (Szörényi

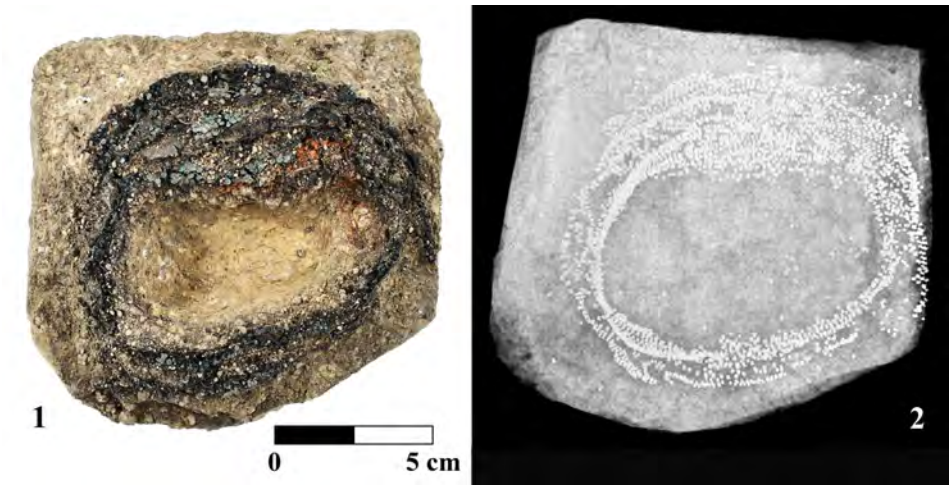

Сл. 13. Торбица пронађена у гробу
Fig. 13. Pouch found in a grave

2004, 278–280, T. 12/1–11). Најближе аналогије налазимо у Бачу, где је у оквиру средњовековног манастира, у слоју датованом у 15. и прву половину 16. века, пронађен сличан камени кликер (Станојев 2019, 79, 94).

Приликом подизања скелета у гробу 13, испод леве подлактице и шаке, пронађене су 52 коштане перле. Перле су кружног облика, са централно изведеном перфорацијом за низање (T. 1/8–9). Јављају се у две димензије: мање, пречника око 0,5 цм, и веће, пречника око 1,1 цм.

У гробу 6 забележен је занимљив налаз, код ногу покојника очувани су остаци који се могу интерпретирати као делови платнене торбице. У основи је уочена приближно кружна мрља, која је препозната као њен остатак, пречника око 13 цм. Торбица је, по свему судећи, била израђена од платна, на чијој су спољашњој страни биле причвршћене мање бронзане нитне кружног облика (сл. 13/1). Током ископавања, торбица је подигнута у блоку земље, након чега је накнадно снимљена рендген апаратом; на снимку су јасно уочене нитне распоређене по ободу, док у централном, доњем делу нису регистровани метални елементи, што упућује на претпоставку да је дно било израђено од тканине (сл. 13/2). У истом контексту пронађена је и гвоздена пређица кружног пресека (T. 1/10). Иако се може претпоставити да је припадала каишу торбице, ова интерпретација остаје условна, с обзиром на недостатак јасних конструктивних елемената који би недвосмислено потврдили њену функцију. За сада нису познате блиске аналогије за овај налаз, што додатно отежава његову прецизнију интерпретацију.

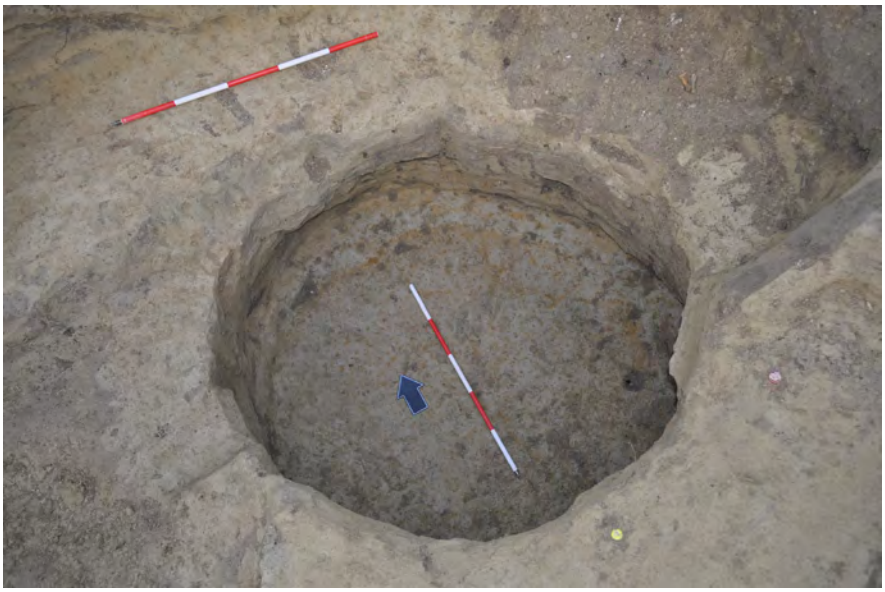

Сл. 14. Јама 3а, након пражњења
Fig. 14. Pit 3a after excavations

Средњовековна јама

Најстарија јама налази се у североисточном делу наоса, у здравицу је укопана кружна јама (јама 3а), пречника на отвору 1,8 м и дубине 1,2 м у односу на ниво здравице (сл. 14). Налазила се испод мањег укопа (јаме 3), чију испуну је чинио шут мешан са светломрком земљом. Такође, јама 3а је негирана и једним гробом, односно скелет из гроба 18 је лежао на њеној испуни, коју је чинила у горњој зони мешана жута и светломрка земља са грумењем малтера, док се у доњој зони налазила тамномрка земља са грумењем малтера и гарежи. У испуни, односно у оба слоја проналажене су људске и животињске кости, као и уломци керамичких посуда. У горњем слоју откривен је и део зидане конструкције од опеке и кречног малтера, димензија 40 × 30 × 25 цм, док су у доњем слоју пронађени угљенисани остаци дрвених дасака. На основу карактера налаза може се претпоставити да је овај укоп имао функцију отпадне јаме, те његов покретни материјал може послужити као основа за датовање. Керамички материјал из испуне представљају делови лонаца и дубљих здела израђених на витлу са лучно разгрнутим ободом који је са спољашње стране профилисан у виду краг-не. Врат и раме ових посуда су украшени низовима хоризонталних линија (Т. 2/1–4, Т. 3/1–3) или хоризонталним низовима изведених радлом (Т. 3/4).

Најближе аналогије за лонце овог типа имамо са материјалом из једне јаме (силоса) са Бачке тврђаве, која је припадала насељу које је формирано на овом простору пре изградње тврђаве. Лонци са профилисаним ободом и хоризонтално урезаним линијама пронађени су у истом контексту са новцем Беле III (1172–1196) (Станојев 1996, 13–14; Станојев 2019, 43–45). Такође, слични лонци заједно са дубљим зделама су пронађени на различитим локалитетима у Мађарској (Holl 1963, 67; Rácz 2019, 80–81). Ове керамичке посуде се на свим локалитетима датују у период 13. века, с тим што би налаз новца из јаме у Бачкој тврђави могао да помери датовање те целине и у 12. век. Пратећи аналогије са другим локалитетима можемо закључити да је јама вероватно настала у 13. веку.

Неолитски ров

Након што је завршено истраживање гробова, у северозападном делу наоса су истражени остаци једног неолитског рова, означен као ров 1 (сл. 10). Очувани део рова је укопан у здравицу и пружа се у правцу северозапад–југоисток. Са југоисточне стране је пресечен укопом 2, док је на другој страни прекинут укопавањем темеља наоса. Ров има неправилан лучни пресек, очуван је у дужини 1,30 м, највеће ширине 0,95 м и дубине 0,80 м. У испуни коју је чинила компактна тамномрка земља са гарежи и грумењем црвено запечене земље пронађено је неколико уломака лепа и неолитске керамике. Материјал из рова, као и неколико уломака керамичких посуда нађених приликом истраживања унутрашњости цркве указују нам и на постојање неолитског локалитета на овом простору. Овде треба додати да су приликом истраживања цркве проналажени и уломци касноантичке керамике. Иако нису констатоване целине из овог периода, налази керамике упућују да на овом простору постоји и касноантички локалитет.

Закључак

Можемо да закључимо да на основу анализе керамичких посуда из јаме 3а можемо поставити хронолошки оквир њеног настанка. Поређењем материјала из ове јаме са сличним материјалом са других локалитета она се може датовати у 13. век. Садржај у испуни јаме 3а нам указује да је јама настала приликом чишћења цркве, када је тај материјал доспео у њу. Уколико је ова претпоставка тачна, чишћење цркве морало је уследити након догађаја који су довели до њеног делимичног или потпуног страдања. У складу са историјским околностима, а узевши у обзир датовање јаме, ово страдање се може довести у везу са татарским пустошењима ових простора средином 13.

века. Јама је вероватно ископана након ових догађаја како би се материјал који се налазио унутар цркве, а који је уништен приликом најезде, похранио у њу. Уколико су ове претпоставке тачне, може се закључити да је и ова црква делила судбину осталих сакралних објеката на простору средњовековне Мађарске државе током Татарске најезде (Laszlovszky et al. 2018).

Осим уломака керамике који датују јаму у 13. век, у испуни се налазило грумење малтера, као и део зидане конструкције који је по свему судећи архитектонски део цркве. Овакве чињенице нам указују да је јама хронолошки млађа од саме цркве, што време њеног подизања смешта у 13. век или у ранији период.

Цркве кружне основе су на простору централне Европе подизане у периоду од 9. до 14. века (Daragó et al. 2020, 131). На простору средње Европе познат је већи број цркава са кружним обликом наоса и полукружном или потковичастом апсидом на источној страни. Највећи број цркава овог типа је подигнут на територији средњовековног Мађарског краљевства у време династије Арпадовића, али је знатан број изграђен и у областима које су се налазиле у оквиру Великоморавске кнежевине и Пољског краљевства (Daragó et al. 2020, 124). Ротонде са полукружном или потковичастом апсидом су на простору средњовековне Мађарске државе подизане у периоду од 11. до средине 13. века (Gervers-Molnár 1972, 86). Овакав временски оквир се поклапа са датовањем наше цркве, чије подизање се најкасније датује у средину 13. века. Према облику основе нашој цркви је најсличнија ротонда у месту Ђеоађу у Трансилванији, (Ignat 2016, 182,187). Такође, сличне су цркве у месту Крижовани на Дудваху у југозападној Словачкој и месту Село у северозападној Словенији (Daragó et al. 2020, 140), као и неколико цркава на територији Мађарске (Gervers-Molnár 1972, 33–34).

Простор цркве је наставио да се користи и након 13. века. Археолошка истраживања показала су да је у унутрашњости објекта формирана некропола, о чему сведоче бројни гробови откривени у наосу цркве. Овој фази може се приписати и ров уочен на геомагнетном снимку, који окружује цркву и представља честу појаву код средњовековних сакралних објеката и њихових гробаља. Чињеница да ниједан од истражених гробова није нарушио зидове грађевине указује да су они у време сахрањивања још увек били видљиви и у довољној мери очувани. Посебно је значајно што се један од гробова налази изнад јаме 3а, што показује да је најмање један део сахрањивања уследио након њеног формирања. Одсуство сахрана у простору апсиде може указивати на посебан однос према овом делу грађевине, иако разлоге за то није могуће поуздано утврдити. Иако је број

налаза из гробова релативно мали, на основу аналогија са другим некрополама може се претпоставити да најстарији хоризонт сахрањивања са очуваним гробним целинама потиче из 15–16. века, док налази из испуне јаме 3а упућују на могућност постојања старијег хоризонта сахрањивања. Горњу границу коришћења некрополе није могуће поуздано одредити, али чињеница да се насеље Фелић у писаним изворима помиње и након 16. века оставља могућност да је сахрањивање на овом простору настављено и током каснијег периода.

Иако су на основу досадашњих археолошких и компаративних анализа дати оквири за хронологију цркве и пратећих налаза, коначно прецизније датовање и потпуније разумевање њеног развоја остају отворени за будућа истраживања. Додатна археолошка ископавања и евентуалне нове анализе материјала могу значајно допринети прецизнијем сагледавању фаза њеног коришћења, као и ширег контекста у коме је ова сакрална грађевина настала и функционисала.

БИБЛИОГРАФИЈА

Gervers-Molnár, V. 1972. *A középkori Magyarország rotundái*, Budapest.

Gregl, Z. i Migotti, B. 1999. Nadgrobna stela iz Siska (CIL III 3985), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32–33(1): 119–164.

Györffy, I. 1929. Az Alföld ősi magyar településmódja. In: *Magyar Szemle 2* (szerk. Bethlen I.), Budapest.

Daragó, L., Máté, B., Varga, G. 2020. Analysis of Medieval Rotundas in the Former Kingdom of Hungary Considering Central European Corresponding Monuments, *Periodica Polytechnica Architecture* 51 (2): 121-141.

Dautova-Ruševljan, V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Ивић, А. 1914. *Историја Срба у Угарској, од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб: Привредникова књижара и штампарија Д. Д,

Ignat, C. I. 2016. Romanesque Ecclesiastical Architecture on the Periphery of the Catholic World. Round Churches and Basilicas in Transylvania, *Studia Universitatis Cibiniensis. Serise Historica* XIII: 169-202..

Laszlovszky, J., Pow, S., Romhányi B. F., Ferenczi, L., Pinke Z. 2018. Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241–42: Short- and Long-Term Perspectives, *Hungarian Historical Review 7, no. 3*: 419–450.

Petényi, S. 1994. *Games and toys. In medieval and early modern Hungary*, Krems.

Rácz, T.A. 2019. *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig: Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák*, Budapest.

Szörényi, G. A. 2004. A szuhogy-csorbakői vár kutatása, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLIII: 231–320.
Станојев, Н. 1996. *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад: Музеј Војводине.
Станојев, Н. 2019. *Бач: археологија*, Нови Сад: Музеј Војводине.
Toynbee, J. M. C. 1996. *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
Foltiny, I. 1946. Korek J. A csecstói középkori templom és temetők (Die mittelalterliche Kirche und die Friedhöfe von Csecstó). *Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve* I (1944–1945): 149–190.
Хегедиш, А. 1978–1979. Средњовековни споменици Бачке и Срема у архивском фонду Cassa Parochorum, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* VIII–IX: 343–348.
Henszlmann, I. 1873. *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr Ludwig Haynald*, Leipzig.
Henslman, I. 1978–1979. Iskopavanja u Baču 1872. godine (Izbor teksta i prevod sa mađarskog: Antal Nađ, prevod sa latinskog jezika: Stipan Beretić), *Amaterska muzeološka sekcija jugozapadne Bačke, bilten br. 15/16*, 1–14, Bačka Palanka.
Holl, I. 1963. A magyar középkori kerámia kutatásának problémái, *Műveltség és hagyomány* 5: 65–86.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Mladen Vasiljević
Provincial Institute for the Protection of Cultural Heritage Petrovaradin
Milan Zeković
Provincial Institute for the Protection of Cultural Heritage Petrovaradin

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE MEDIEVAL CHURCH – ROTUNDA AT THE SITE OF GUVNIŠTE, NEAR BAČ, IN 2023

Keywords: *church, rotunda, necropolis, Middle Ages, 15th–16th century*

This paper presents the results of archaeological investigations conducted in 2023 at the site of Guvnište, located near Bač, in the south-western part of Bačka. The research focused on the remains of a circular church (*rotunda*) dedicated to St. George, as well as a portion of the necropolis belonging to it. The church, first documented in 1872 by Imre Henszlmann, has a circular nave with a rounded apse on the eastern side and was constructed using stone and brick bonded with lime mortar, likely *spolia* from a nearby Roman site. This is further supported by the discovery of a fragment of a Roman stone with a carved Medusa representation, reused within the structure.

Excavations revealed 22 graves inside the church and one grave outside of it. Based on stratigraphic relationships, five burial horizons were identified. The four earlier horizons most likely date to the period when the church structure was still standing, while the most recent horizon belongs to the period following the partial collapse of the building. Grave goods are scarce; however, pottery finds from graves and Pit 3a suggest a Late Medieval date, particularly the 15th–16th century. Additional finds include fragments of Late Antique, Early Medieval, and even Neolithic pottery.

The analysis of Pit 3a indicates a 13th-century date and suggests it was formed during the clearing of the church after a destructive event, possibly linked to the Mongol invasions in the mid-13th century. A comparative analysis with similar rotundas in central Europe places the construction of the church between the 11th and mid-13th century.

Geophysical surveys indicate the presence of a surrounding settlement, identified as the medieval *Praedium Velity*, later preserved in local toponyms (Felić/Filic/Velic) and mentioned in 16th-century sources as a Serbian-inhabited settlement. The site's location along important medieval communication routes and near the river Mostonga highlights its broader historical significance.

Despite these findings, the disturbed stratigraphy limits precise dating, and further research is necessary to fully understand the development, function, and wider context of this unique monument in Vojvodina.

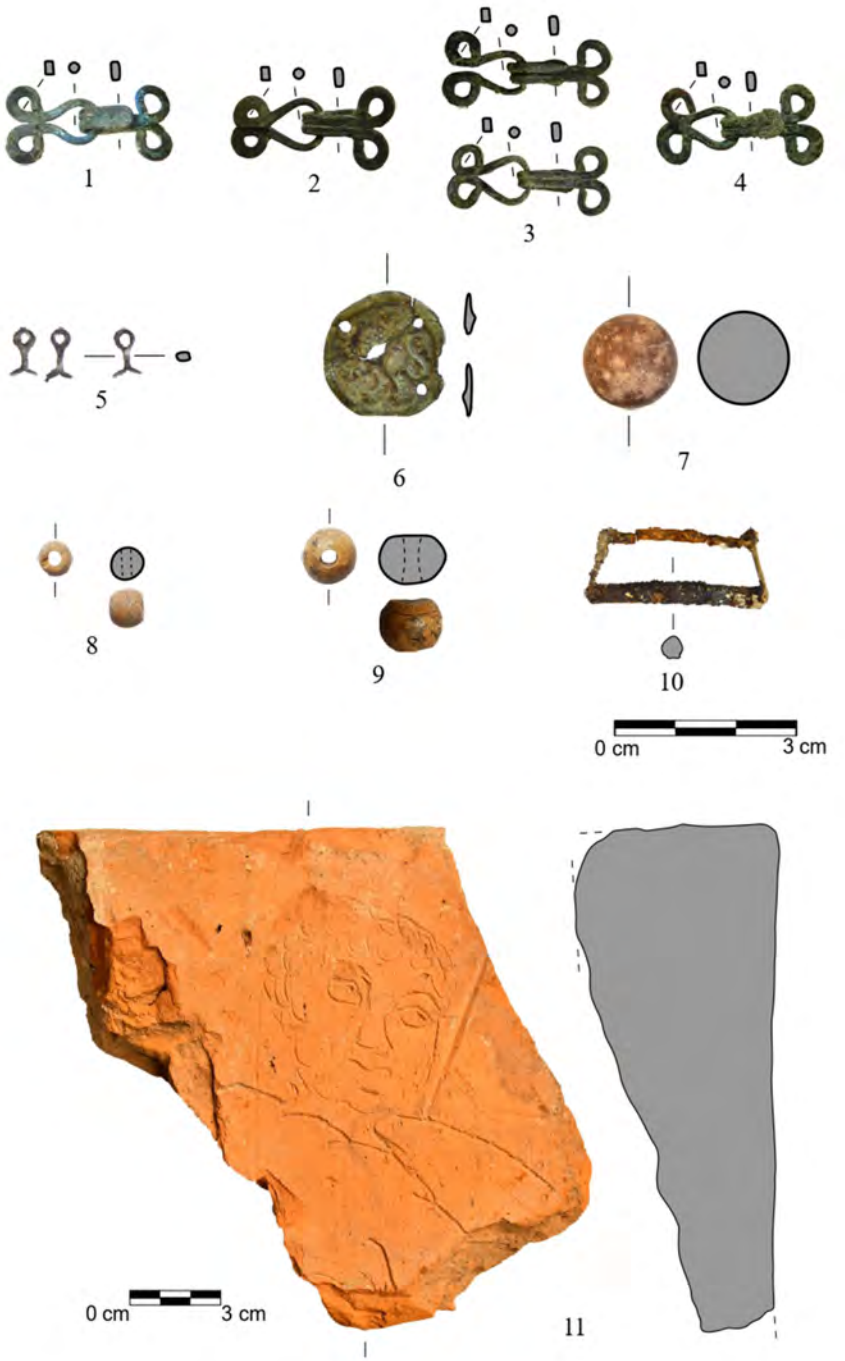

T. I Археолошки налази из гробова и римска сполија
Pl. I Archaeological finds from graves and Roman *spolia*

Т. II Керамика из јаме 3а

Pl. II Pottery from Pit 3a

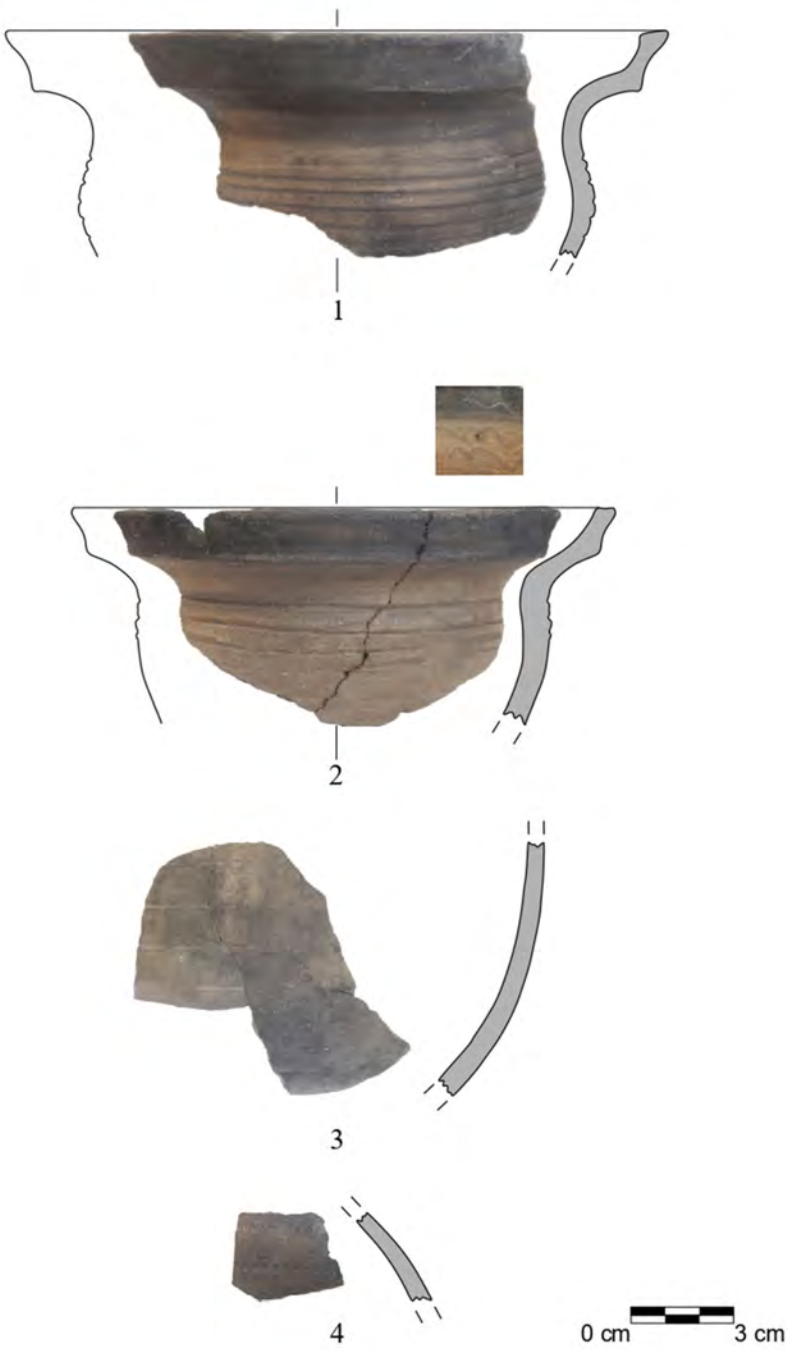

T. III Керамика из јаме 3а
Pl. III Pottery from Pit 3a

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.15

A ROMAN BRONZE STATUETTE OF APHRODITE ANADYOMENE FROM WESTERN TURKEY

Ergün Laflı
Dokuz Eylül Üniversitesi, Izmir, Turkey
ORCID https://orcid.org/0000-0002-4722-5018

e-mail: elafli@yahoo.ca
Short report
Received: 30. 4. 2026.
UDC: 904:730-034.3(560)”00/01”
Accepted: 28. 7. 2026.

Dedicated to Marija Ljuština on her 51st birthday

Abstract: *An exceptionally well-preserved bronze statuette of Aphrodite (Venus) Anadyomene – one of the iconic depictions of the goddess, made famous by a much-admired painting by Apelles – is kept in the Archaeological Museum of Manisa in western Turkey. Unfortunately, its exact provenance is unknown. The motif of the goddess wringing out her hair is widespread, particularly among bronze statuettes of the Roman period. The statuette from Manisa is a solid bronze casting of the nude Aphrodite Anadyomene. She stands in the contrapposto pose, with her weight resting on her left leg and her right leg slightly bent. The goddess wrings out her long hair, parted in the middle, with both hands. Her face features large eyes, strong brows, and a mouth shaped into a slight smile. The statuette is a provincial work, possibly from western Anatolia, and dates to the period between the late 1st and early 2nd century AD.*

Keywords: *bronze statuettes, Aphrodite Anadyomene, Venus, Manisa, western Turkey, Roman period, Roman bronzes, Roman sculpture*

1. Introduction

The Aphrodite (Venus) Anadyomene statue type depicts the goddess rising from the sea at her birth. It is one of the iconic representations of the goddess, made famous by a much-admired painting by Apelles of Kos from the 4th century BC.[1] Her pose derives from the version of a famous Hellenistic statue, which, in turn, may have been inspired by the image – painted by Apelles – of an Aphrodite Anadyomene rising from the sea and wringing out her hair.[2] This statue was origi-

[1] For the tradition of this statue type – preserved in numerous examples dating from the 3rd century BC to the end of the 3rd century AD – see Berger-Doer and Kossatz-Deissmann 1984, nos. 424–428, 430, and 446–447. For an overview of the Aphrodite Anadyomene type, see De Matteis 2004, Delivorrias 1984, and Brinkerhoff 1978, 56–69; for the iconography of Aphrodite types in general, cf. Cyrino 2010 and Havelock 1995.

[2] See Lullies 1954, 78; Bieber 1977, figs 225–226; and generally, Gąssowska 1971.

nally set up in the Asclepieion of Kos and later transferred to Rome, to the temple in the Forum of Caesar. Various versions of the sculpture are known, as the Aphrodite Anadyomene was depicted standing, crouching or seated, as well as nude or partially draped.[3] Among Roman bronze statuettes, the motif of female nudity is chosen predominantly for Aphrodite, whereas nude depictions of other female deities are rare.[4] The nudity of Aphrodite Anadyomene in bronze statuettes has already been studied extensively.

A large number of Aphrodite Anadyomene bronze statuettes are known from Roman *Asia Minor* (Map 1).[5] Another example of Aphrodite Anadyomene is kept in the Archaeological Museum of Manisa in western Turkey; it is immediately recognisable as an exceptionally well-preserved specimen of this type and ranks among the most spectacular representations (figs. 1–3).

[3] For examples of sculptures of this specific type: cf., e.g., Walker 2009, Feuser 2008, Flemberg 1997–1998, and Borhy 2000–2001. For half-dressed Anadyomene type, cf. Berger-Doer and Kossatz-Deissmann 1984, 76–77, nos. 667–687. Numerous marble statues and statuettes depicting Aphrodite Anadyomene have been found throughout *Asia Minor*; for instance, during the excavations in the area of the Byzantine palace at Elaiussa Sebaste in 2010, a marble fragment of an Aphrodite Anadyomene statue was unearthed that had been reused in the infill of an Early Byzantine wall, cf. Equini Schneider 2012, 203, fig. 4. This high-quality, under-life-size statue is a Roman copy – likely dating to the first decades of the 2nd century AD – based on a Hellenistic original from the 2nd century BC. In terms of iconography, the Aphrodite of Cyrene represents the closest parallel; this work, which formally belongs to the National Roman Museum in Rome (currently kept in the Museum of Libya in Tripoli), is dated to the reign of Trajan, cf. Giuliano (ed.) 1979, 170–176, no. 115. Like the copy from Cyrene, the fragment found at Elaiussa featured a support in the form of a dolphin.

[4] Scholars disagree on the significance of the nudity of Aphrodite Anadyomene. It is now generally acknowledged that Graeco-Roman iconography features various forms of nudity serving different functions; while the nudity of Aphrodite Anadyomene highlights her body, it simultaneously draws attention to her sexuality and procreative power. For discussions of nudity in Graeco-Roman sculpture, see the three seminal studies by Clark (1956), Bonfante (1989), and Himmelmann (1990), all of which address the meaning and function of such nudity. Furthermore, the function of statuettes depicting a nude or semi-clad Aphrodite Anadyomene in a funerary context may be linked to highlighting the loss of potential offspring – both for the deceased's family and for the community.

[5] Depictions of Aphrodite Anadyomene enjoyed great popularity in *Asia Minor* across almost all artistic genres during both the Hellenistic and the Roman period. According to a study by Max Bernhart, Aphrodite Anadyomene was a popular motif on coins minted predominantly in western Anatolia; cf. Bernhart 1936, 34–36, nos. 204–222, pls. 5–6. Terracotta statuettes of Aphrodite Anadyomene in particular – dating mostly from the period between the 3rd century BC and the 3rd century AD – have been discovered at numerous sites in *Asia Minor* and are kept in various Turkish museums; the same applies to numerous examples of marble statuettes of the same type. Aphrodite Anadyomene is strongly represented in the coroplastic production of Tarsus; cf., for example, an example in the British Museum, acc. no. 1918,0612.2, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1918-0612-2 (accessed: 1 January 2026). For another similar piece – possibly also of Tarsian manufacture – cf. an Aphrodite terracotta figurine from the Archaeological Museum of Kahramanmaraş; cf. Laflı and Buora 2024, 121–122, cat. nos. 83, 133, figs. 83a–e. In *Ephesus*, the Terrace Houses attest to a preference for depictions of the Aphrodite Anadyomene type, followed by the type of Aphrodite tying her sandal; cf. Schintlmeister 2013, 133.

Map 1. Main sites in Anatolia mentioned in the text (drawn by: F. H. Kaya, 2026)

Карта 1. Главна налазишта у Анадолији поменута у тексту (цртеж: Ф. Х. Каја, 2026)

2. The figurine from Manisa

Copper alloy.

No information regarding finding spot or context.

Chemical composition. ICP-MS/AAA data from sample – leaded bronze: Cu, 78.45; Sn, 6.99; Pb, 14.38; Zn, 0.022; Fe, 0.01; Ni, 0.03; Ag, 0.05; Sb, 0.07; As, less than 0.10; Bi, less than 0.025; Co, less than 0.005; Au, less than 0.01; Cd, less than 0.001.

Dimensions. H. 18.1 cm, 22.8 cm (with base), base H. 4.7 cm, W. 8.2 cm, D. 5.3 cm, altar (or pedestal) H. 6.3 cm, W. 3.8 cm, D. 3.7 cm.

State of preservation. The patina is brown and exhibits slightly raised, mottled areas featuring red and green corrosion products. Light brown soil deposits and corrosion layers form a crust.

The statuette is structurally intact, and the surface is very well preserved.

Technical observations. It was cast solid and with fine details using the lost-wax process; the modelling was likely executed on the wax model prior to

Fig. 1. Roman bronze statuette of Aphrodite Anadyomene, Archaeological Museum of Manisa (photo: E. Laflı, 2026)

Сл. 1. Римска бронзана статуета Афродите Анадиомене, Археолошки музеј Манисе (фото: Е. Лафли, 2026)

Fig. 2. Roman bronze statuette of Aphrodite Anadyomene, Archaeological Museum of Manisa (photo: E. Laflı, 2026)

Сл. 2. Римска бронзана статуета Афродите Анадиомене, Археолошки музеј Манисе (фото: Е. Лафли, 2026)

casting. This lightweight, hollow statuette was cast in a single piece. The figure is superbly modelled and chased.

Fig. 3. Roman bronze statuette of Aphrodite Anadyomene, Archaeological Museum of Manisa (photo: E. Laflı, 2026)

Сл. 3. Римска бронзана статуета Афродите Анадиомене, Археолошки музеј Манисе (фото: Е. Лафли, 2026)

Description. As previously noted, the nude, iconic figure of Aphrodite stands on her left leg with her right leg bent; she wears only a diadem – specifically, a crescent-shaped *stephane* – and is depicted as a figure rising from the sea immediately after her birth. Aphrodite wrings out strands of hair with both hands – a gesture frequently seen in Greek and Roman art. She is thus shown in the pose of drying her hair, with raised arms, immediately after emerging from the water. As already mentioned, the motif of Aphrodite wringing out her hair derives from the "Aphrodite Anadyomene" type – meaning "Aphrodite rising from the sea" – which is based on the concept that she was born from the sea as an adult and is consequently attempting to dry herself.

Her head is turned slightly to the right and gazes slightly downward. Her neck is short. Her arms are raised; each hand holds a lock of hair, lifting it away from the shoulder. The hair is parted in the centre, moved back from the face, and arranged into an elegant updo; it is styled partly into a knot at the top and a chignon at the nape of the neck, while some strands hang loose. The long hair is cascading down her neck and back. Her headband resembles a fillet, similar to those seen in many comparable depictions of Aphrodite Anadyomene.[6] Her face – featuring large eyes, strong brows, and pursed lips – bears a slight smile. Her gaze is lowered; the eyes are characterised by deeply set inner corners, narrow apertures and heavy lids, with the upper eyelid sharply defined. Her lips are also full.

[6] In some comparative examples, she wears an *opisthosphendone* – a band of fabric or metal that is wide in the middle and narrow at the ends, serving to gather, secure, and shape the hair at the back of the head.

The goddess stands in a gentle S-curve: her left leg is straight with the hip thrust outward, while her right leg is slightly bent at the knee; her torso leans to the left. She is depicted in *contrapposto*, with her weight resting on her left leg, which serves as the weight-bearing leg. Her torso is softly modelled, featuring small, not yet fully developed breasts and a small, circular depression indicating the navel. Overall, Aphrodite's pose appears static; she possesses robust yet balanced proportions and an elegantly curved body that conveys a sense of feminine, erotic movement.

Her feet are bare.

An original element of this statuette is a pyramidal altar or pedestal – perhaps intended for the *hydria* commonly associated with Aphrodite – positioned at the front left. There is a depression in the centre of the top surface; no other distinctive features of this object have been highlighted.

The base on which the figure is mounted resembles a low, rectangular, box-like stool and is typical of the Roman period.

3. Discussion

Although this bronze statuette of Aphrodite Anadyomene from Manisa rivals masterpieces in its high aesthetic quality, it likely originated from mass production intended to supply bronze statuettes as votive offerings for the goddess's sanctuaries, or as figures for domestic shrines and possibly tombs. Such Aphrodite statuettes may also have been associated with wedding rituals; given their rarity in tombs in *Asia Minor*, they evidently did not serve as grave goods – unlike the numerous terracotta Aphrodite statuettes found in Hellenistic and Roman tombs throughout Turkey.

Workmanship. This is a high-quality product from a local workshop – possibly in western Anatolia (Ephesus or Smyrna) – that distinguishes itself from most other known bronze statuettes of the Roman world through specific features, such as a more naturalistic appearance and more pronounced modelling. The artistic quality, the level of finish, the fine modelling of the Aphrodite figure, and the precise rendering of the altar (or pedestal) and base are of an outstanding standard, offering great aesthetic appeal. The work is characterised by remarkable crispness; particular emphasis was placed on the exact depiction of distinctive anatomical details. The smooth polish of the skin surfaces is also of high quality.

In western *Asia Minor*, neither the hands of the makers nor traces of their tools can be discerned on mass-produced bronze statuettes, as the materials vary widely in quality and the pieces were executed anonymously as well as with highly inconsistent craftsmanship levels. It would therefore be premature to at-

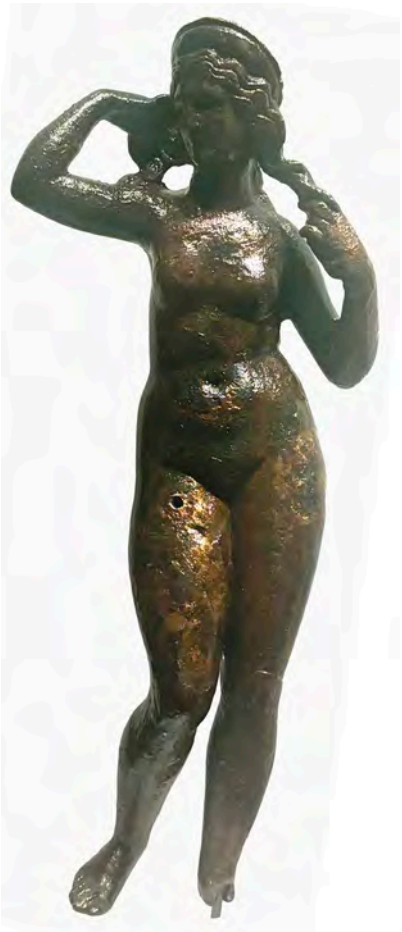

Fig. 4. Similar bronze statuette with identical dimensions from Çiftlikköy, near Yalova, Istanbul Archaeological Museums, acc. no. 5938 (photo: E. Laflı, 2026)

Сл. 4. Слична бронзана статуета идентичних димензија из Чифтликеја код Јалове, Археолошки музеји Истанбула, бр. 5938 (фото: Е. Лафли, 2026)

Fig. 5. Similar bronze statuette with identical dimensions from Çiftlikköy, near Yalova, Istanbul Archaeological Museums, acc. no. 5938 (photo: E. Laflı, 2026)

Сл. 5. Слична бронзана статуета идентичних димензија из Чифтликеја код Јалове, Археолошки музеји Истанбула, бр. 5938 (фото: Е. Лафли, 2026)

tempt to group such statuettes from Turkey based on their craftsmanship. Given the numerous high-quality statuettes in local museums – as well as their similarities in iconography and manufacturing technique – it appears that a production of high-quality bronze statuettes was on-going in western *Asia Minor* between the

late 1st and mid-3rd century AD. Manufacturers and workshops producing such luxury goods were likely based in wealthy Roman cities in western *Asia Minor*, such as Ephesus, Smyrna, and Pergamum. Among these high-quality pieces, there are no surviving examples of a specific type that was reproduced exactly in a second example; this also applies to simpler statuettes that exhibit illusionistic modelling in terms of scale and technique.

Comparanda. Bronze statuettes of the Aphrodite Anadyomene type were widespread in the provinces of the Roman East, including Turkey; numerous examples are known from Turkish museums and various finding spots – such as a similar piece with nearly identical dimensions from Çiftlikköy (Yalova Province),[7] kept in the Istanbul Archaeological Museums (acc. no. 5938; figs. 4–5), and three bronze figures of Aphrodite Anadyomene from Cilicia (cf. Laflı and Feugère 2006, 41, nos. 42–44, and p. 27 with bibliography). However, among the few published examples from Turkey, no piece could be found that constitutes an exact match in terms of the manufacturing technique and iconography.

For the most comparable representations from outside of Turkey, see also Berger-Doer and Kossatz-Deissmann 1984, nos. 424–425, 430–432, 437–438, and 445–450.[8] Despite the difference in hairstyle, the bronze Aphrodite statuette from Manisa is comparable in iconography and style to the Venus from the Dutuit Collection kept in the Petit Palais, Paris, and illustrated by Judith Petit (1980, 84, no. 28).

Dating. Establishing a relative chronology for bronze statuettes from western *Asia Minor* is problematic due to the scarcity of securely dated examples; consequently, a stylistic analysis establishing a decade-by-decade production sequence has not yet been possible. Although Aphrodite was generally depicted as a fully nude figure from the 1st century AD onwards, this cannot be applied as a fixed *terminus ante quem* for *Asia Minor*. Given the short neck, stocky physique, and static posture, our statuette from Manisa is best dated to the period between the late 1st and early 2nd century AD.

Acknowledgements: Permission to publish this object, kept in the Archaeological Museum of Manisa, was granted by the Museum administration in 2018. The photographs of the statuette in Manisa were taken by E. Laflı in July 2026. Thanks are also due (in alphabetical order) to Professor Erwin Pochmarski (Graz) and Professor Hugo Thoen (Deinze/Ghent), who kindly read a draft of this article and shared their comments. Finally, I would like to thank the editors of this Journal for their thorough and meticulous work, as well as for their infinite patience.

[7] For this site (ancient *Pylai*?) and its finds (predominantly Byzantine), cf. Mamboury 1951, 439–441.

[8] For further comparative examples, cf. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Venus_Anadyomene_in_ancient_statues (accessed: 1 January 2026).

REFERENCES

Berger-Doer, A. G. and Kossatz-Deissmann, A. 1984. Aphrodite, in: N. Yalouris (ed.), *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* 2/1–2: 2–151.

Bernhart, M. 1936. *Aphrodite auf griechischen Münzen: Eine numismatische Materialsammlung*. Munich: Kreß & Hornung.

Bieber, M. 1977. *Ancient copies: contributions to the history of Greek and Roman art*. New York: New York University Press.

Bonfante, L. 1989. Nudity as a costume in classical art, *American Journal of Archaeology* 93/4: 543–570. DOI: 10.2307/505328

Borhy, L. 2000–2001. Venus Anadyomené-szobor torzója Savariából [Torso of the Venus Anadyomene statue from Savaria], *Savaria* 25/3: 27–36 library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_VASM_Savaria_25_3/?pg=32&layout=s (accessed: 1 January 2026).

Brinkerhoff, D. M. 1978. *Hellenistic statues of Aphrodite: studies in the history of their stylistic development*, Outstanding Dissertations in the Fine Arts. New York: Garland Publication.

Clark, K. 1956. *The nude: a study in ideal form*, The A. W. Mellon Lectures in the Fine Arts 2, 1953, National Gallery of Arts, Washington, Bollingen Series 35-2. New York: The Trustees of the National Gallery of Arts, Washington, DC; Pantheon Books.

Cyrino, M. S. 2010. *Aphrodite, Gods and heroes of the ancient world*. London and New York: Routledge.

Delivorrias, A. 1984: Das Motiv der Aphrodite Anadyomene, in: N. Yalouris (ed.), *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* 2/1, 54–57: nos. 423–455.

Equini Schneider, E. 2012: Elaiussa Sebaste – The 2010 excavation and conservation campaign, in: H. Dönmez and Ö. Ötgün (eds.), *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 23-28 Mayıs 2011 Malatya* [Republic of Turkey, Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Heritage and Museums, 33rd meeting of excavation results, May 23–28, 2011, Malatya], Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No. 155-2, 195–208. Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.: vol. 3.

Feuser, S. 2008. Ein Torso der halbbekleideten Aphrodite Anadyomene, in: E. Schwertheim (ed.), *Studien zum antiken Kleinasien* VI, Asia Minor Studien 55, 141–144. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Flemberg, J. 1997–1998. An Anadyomene in the Milles Collection, *Opuscula Atheniensia. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen* 20: 91–101.

Gąssowska, B. 1971. *Polycharmos z Rodos: jako twórca pomnika Afrodyty Anadyomene* [Polycharmos of Rhodes: as the creator of the statue of Aphrodite Anadyomene], Komitet Nauk o Literaturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk [Committee on Ancient Literature of the Polish Academy of Sciences]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Ossoliński National Institute].

Giuliano, A. (ed.) 1979. *Museo nazionale romano*, vol. 1, part 1: *Le sculture*. Rome: De Luca Editori d'Arte.

Havelock, C. M. 1995. *The Aphrodite of Knidos and her successors: A historical review of the female nude in Greek art*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
Himmelmann, N. 1990. *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst,* Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft 26, Berlin: Walter De Gruyter.
Laflı, E. and Buora, M. 2024, Terracotta figurines from Cilicia (southern Turkey), *Quaderni Ticinesi, Numismatica e Antichità Classiche (Lugano, CH) (NAC)* 53: 79–142.
Laflı, E. and Feugère, M. 2006, *Statues et statuettes en bronze de Cilicie avec deux annexes sur la main de Comana et les figurines en bronze du Musée de Hatay*, British Archaeological Reports, International Series 1584. Oxford: Archaeopress.
LIMC 1984. L. Kahil et al. (eds.), *Lexicon iconographicum mythologiae classicae,* vol. 2, part 1: *Aphrodisias–Athena*. Zurich and Munich: Artemis Verlag.
Lullies, R. 1954. *Die kauernde Aphrodite*. Munich and Pasing: Filser-Verlag.
Mamboury, E. 1951. Les fouilles byzantines à Istanbul et ses environs, et les trouvailles archéologiques faites au cours de constructions ou de travaux officiels et privés depuis 1936, *Byzantion* 21/2: 425–459.
De Matteis, L. M. 2004. Sull'Afrodite anadyomene, in: D. Damaskos (ed.), *Χάρις χαίρε: μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια* [Harris, hail: studies in memory of Harris Kantzias]. Athens: Υπουργείο Πολιτισμού; Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών [Ministry of Culture; Archaeological Institute of Aegean Studies]: 125–133.
Petit, J. 1980. *Bronzes antiques de la collection Dutuit : grecs, hellénistiques, romains et de l'antiquité tardive*, Catalogue du musée du Petit Palais 1, Collections de la ville de Paris. Paris: Les presses artistiques.
Schintlmeister, L. 2013. *Aphrodite in Ephesos*, Unpublished Master's thesis. Vienna: Universität Wien.
Walker, S. 2009. Sidon 2007. A marble statuette of Aphrodite Anadyomene, *Archaeology & History in Lebanon / Archéologie & Histoire Libanaise (AHL)* 29: 84–86.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Ергун Лафли
Универзитет Докуз Ејлул, Измир, Турска

РИМСКА БРОНЗАНА СТАТУЕТА АФРОДИТЕ АНАДИОМЕНЕ ИЗ ЗАПАДНЕ ТУРСКЕ

Кључне речи: *бронзане статуете, Афродита Анадиомена, Венера, Маниса, западна Турска, римски период, римска бронза, римска скулптура*

Изузетно добро очувана бронзана статуета Афродите (Венере) Анадиомене – један од култних приказа ове богиње, прослављен чувеном сликом сликара Апела – чува се у Археолошком музеју у Маниси, у западној Турској. Нажалост, њено тачно порекло није познато. Мотив богиње која цеди косу веома је распрострањен, нарочито међу бронзаним статуетама из римског периода. Статуета из Манисе представља пун бронзани одлив наге Афродите Анадиомене. Богиња је приказана у ставу контрапоста, ослоњена на леву ногу, док јој је десна нога благо савијена. Обема рукама цеди своју дугу косу, која је раздељена по средини. Лице одликују крупне очи, изражајне обрве и уста обликована у благи осмех. Реч је о провинцијском делу, вероватно из западне Анадолије, које датира из периода између краја првог и почетка другог века нове ере.

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.16

БРОНЗАНА УКОСНИЦА СА ГЛАВОМ У ОБЛИКУ ЖЕНСКОГ ПОРТРЕТА ИЗ ОКОЛИНЕ СТАРЕ ПАЛАНКЕ, НА ДУНАВУ – КОНТЕКСТУАЛНА АНАЛИЗА

Милорад Игњатовић
Музеј града Београда

e-mail: mignjato@gmail.com
Примљено: 4. 5. 2026.
Прихваћено: 28. 7. 2026.

Кратко саопштење
УДК: 904:739.5(497.113)"01"

Апстракт: *У раду публикујемо бронзану укосницу са главом у облику женске биста која је случајно нађена у околини насеља Стара Паланка (Банат), на Дунаву. Простор са кога потиче укосница археолошки је познат одраније, пре свега по случајним налазима из римског периода. Претпоставке су да се ради о остацима цивилног насеља које је било отвореног типа или пољопривредном имању типа вила рустика. Лик младе жене приказан на глави укоснице можемо упоредити са портретима царице Фаустине Млађе, и укосницу датовати у трећу четвртину 2. века. Предмет интерпретирамо са становишта да су сличне укоснице, поред употребних и естетских улога, носиле и симболична значења, инспирисана култовима или магијским веровањима, те су самим тим одраз домаће, кућне верске и ритуалне праксе. Портрети владара династије Антонина и њихових породица били су веома популарни у разним видовима уметности, поготово на простору норичко-панонског лимеса. Ова бројност се може разумети као резултат ширења царске пропаганде, култа цара и његове породице, али и као физичко присуство царева на северној граници Империје, током Маркоманских ратова.*

Кључне речи: *укосница, бронза, Подунавље, римски период, царски култ, портрет, Фаустина Млађа*

Пре извесног времена колега Драган Јовановић, кустос археолог Градског музеја у Вршцу, понудио ми је да публикујем један несвакидашњи налаз, бронзану укосницу са главом у облику женске бисте. Укосница је у Музеј доспела 2023. године, као поклон Јована Брадваровића, из Беле Цркве, који ју је случајно пронашао код Старе Паланке, на Дунаву.

Пред нама је укосница елегантног дизајна са главом у облику женске бисте и телом игле, четвртастог пресека, које је горњој половини тордирано, и завршено куглицом. Површина метала је у већем делу прекривена племенитом зеленом патином, а у малим удубљењима налазе се калцинисани оста-

Сл. 1. Римска бронзана укосница, Градски музеј Вршац, Књига уласка бр. 05/2023. (фото: Милорад Игњатовић, документација Градског музеја Вршца)

Abb. 1. Das römische Bronze haarnadel, Stadtmuseum Vršac, Eintrittsbuch Nr. 05/2023. (Foto Milorad Ignjatović, Dokumentation des Stadtmuseums Vršac)

ци песка и муља. Глава је вешто моделована у облику младе девојке са округлим лицем, обрвама обликованим у лук, са израженим носем и кружним, исеченим устима. Сва њена коса је стилизована у дубоке, шематске таласе који су на потиљку исплетени и причвршћени у велику пунђу. Укупна дужина укоснице је 185 мм; тело игле је 3x3 мм; врх у виду куглице пречника 4 мм; дужина бисте 14 мм; ширина бисте: *en face* 9,5 мм и бочно 18 мм (сл. 1).[1]

Простор са кога према налазачу предмет потиче, лева обала Дунава између ушћа Караша и Нере, испред које се некада налазило острво Сапаја, археолошки је одранијe познат пре свега по случајним налазима из античког периода. Најстарији предмети римског порекла: посуда форме *Drag. 17*, фрагменти амфора и керамичких светиљки, припадају већ крају 1. и почетку 2. века. То су производи италских радионица, а њихова појава у Банату према О. Брукнер указује на интензивне везе војске са варварима у зони контралимеса (Brukner 1990, 202, T. 1: 1; T. 4: 1, 5, 6; T. 5: 1-8; T. 6: 1–6, 8–16;). Поред ових, Д. Димитријевић (1984, 33) наговештава да са истог простора,

[1] Бронзана укосница, Градски музеј Вршац, Књига уласка бр. 05/2023.

између осталог, потичу и две мермерне статуе Афродите Кабеире и бронзане статуете Меркура и Фортуне, а налазиште у Старој Паланци опредељује као римско цивилно насеље или вилу рустику, подигнуту средином или крајем 2. века. На овом делу обале до сада нису уочени остаци утврђења, што сигнализира да се ради о насељу отвореног типа и цивилног карактера,[2] које је подигнуто готово два века пре тврђавице на Сапаји, те да оно можда није било војног карактера, нити искључиво насеље војничких породица. Међутим, поред опека са жигом *leg VII Claudia* и *coh I Cretum* са Сапаје, из околине Старе Паланке потичу и опеке са печатима *coh II Hispanorum* и *ala II Panoniorum* (Димитријевић 1984, 32), због чега се улога војске у оснивању насеља не може у потпуности искључити.

Посматрано са становишта посмодернистичких тумачења концепта романизације (Mihajlović 2012, 713–714), конкретан задатак сличних насеља могао је бити да као центар, који нуди робу и услуге, успостави интеракцију са околним староседелачким насељима. Међутим, слична улога римског насеља у Старој Паланци је упитна, јер се за сада чини да интеракција није значајније успостављена. Наиме, карактер римских налаза не упућује на трговину (Brukner 1990, 202), док се „домородачка компонента" у материјалној култури, не само на простору Старе Паланке већ уопште у југоисточном Банату, значајније манифестује тек у 4. и 5. веку. Изостанак интеракције, или барем њен спорији ток, у овом случају би могао сигнализирати непосредан и интервенционистички утицај римског империјалног система (Keay 2001, 122). У том контексту насеље типа *villa rustica* у Старој Паланци имало би далеко више смисла. Економије римских вила ослањале су се на снабдевање војске, пре свега за задовољавање њених потреба за намирницама, али и занатском робом, војном опремом, употребним, украсним предметима, предметима ритуалне намене... Криза која је средином 3. века захватила Царство, у појединим регионима није довела до њихове пропасти, већ напротив, виле рустике постају доминантан облик насеља и економски ослонац Империје (уп. Lewit 2004, Ропкић Ђорђевић 2018). Из те перспективе, значај слично уређене насеобине на простору Старе Паланке заправо би морао да расте у време касне антике када се на острву Сапаја гради фортификација (Translederata или Contralederata?) и када на овом делу лимеса долази до гомилања трупа, а становништво постаје претежно војнички сталеж из редова римских федерата (Димитријевић 1984, 51).

[2] Д. Димитријевић (1984, 55) закључке о цивилном карактеру насеља ослања на натпис ИМС 2, 295; ЦИЛ 03, 01645, надгробну стелу коју је у сећање на рано преминулу породицу, подигао Публије Цејоније Еун, пореклом Грк, ослобођеник, вероватно у време Луција Вера (Lucius Aurelius Verus; римски цар од 161. до 169. године).

Сл. 2. Археолошка налазишта код Старе Паланке, на Дунаву, према Madas 2001

Abb. 2. Archäologische Stätten in der Nähe von Stara Palanka an der Donau, Nach Madas 2001

У Старој Паланци и њеној околини познато је неколико археолошких локалитета (Madas 2001, 42–48). Поред ових, М. Ђорђевић указује на још неколико локација са налазима из римског и касноримског периода, која су према њој последица активног римског војног присуства. Као посебно угрожено налазиште издваја вишеслојни локалитет Велики рит – Ђурица, где се, на ниској обали Дунава на којој река спира слојеве, могу наћи бројни археолошки налази (Đorđević 2007, 104–106) и можда је управо то локација на којој је пронађена наша укосница (сл. 2).

* * *

Но, вратимо се предмету од кога прича почиње, бронзаној укосници и питању шта нам о некадашњем насељу и његовом становништву може рећи један, за своје доба, скупоцен и сасвим изузетан артефакт?

За сада смо нашли само једну сличну укосницу израђену од метала, из северне Француске (The Met Collection, Object Number: 17.192.250), али бројне аналогије уочавамо међу коштаним укосницама, распрострањеним широм Царства. У студијама о типологији оне су обично издвојене у посебан облик укосница са фигуралним представама: главама у облику статуета,

бисти или других репрезентативних мотива (Kovač 2021, 97–109). Раније је већ уочено да су слични предмети власницима били вишеструко важни, и да су поред практично-употребне и визуелне привлачности, носили и симболична значења, која се рефлектују кроз избор приказанух тема (Hall and Wardle 2005). Риа Берг (Berg 2021) је пак на основу анализе контекста у остацима Помпеје изнела мишљење да се ради о интимним предметима који су играли важну улогу у породичном култу.

Већ на први поглед јасно је да је биста на нашој укосници израђена у стилу династије Антонина, у другој половини 2. века. Датовање се још више сужава када детаље приказаног лица и фризуре упоредимо са карактеристичним приказима царице Фаустине Млађе (*Annia Galeria Faustina Minor*; 16. фебруар 125/130 – 175. године). Њен лик познајемо из времена брака са Марком Аурелијем, када је имала 15–17 година. Сходно узрасту, приказивана је као млада девојка са округлим лицем, обрвама обликованим у лук, израженим носом и округлим, исеченим устима. Облик фризуре приказан на укосници је варијанта у којој је коса раздељена у плетенице које се постепено, у таласастим праменовима, шире око лица и на темену су повезане у пунђу. Слична фризура је на новцу присутна од 149. године све до постхумних ковања (Wegner 1939, 49).

Прикази цара Марка Аурелија и његове породице су добро документовани у насељима на Дунаву, кроз фрагменте статуета, новчиће и геме. Њихова бројност не треба да изненади јер је владавина овог цара, стоичког филозофа, била једно од најпросперитетнијих доба римске империје. Према речима самог цара записаним у делу „Самом себи", Фаустина је била „добра, одана и једноставна жена" (Аурелије 2004, 52). Царицу су од 147. године, као мајку више од десеторо деце и жену која је свуда пратила мужа, почели да славе као оличење мајчинства, што је с временом прерасло у статус мајке целог Царства, с јединственом титулом „Мајка војних логора" – *Mater Castrorum*. Кованице и референце античких аутора указују да је додела титуле била повезана са догађајем „Чудесне кише", који се десио годину дана пре Фаустинине смрти (†175. године), и да је већина новчића искована након њене смрти (Boathwright 2003, 257–258). Јединствена титутла сигурно је допринела ширењу култа Царице. У званичној иконографији приказивана је као богиња Спес, Дијана, Фекундитас, Летиција или Јунона, и вероватно се ради о новом синкретистичком божанству које доноси радост, просперитет и изобиље, и обећава светлу будућност (сл. 3). Изузетну аналогију представља мермерна биста са налазишта Стибера код Прилепа, која Фаустину Млађу приказује као Изиду Фарију из Александрије, покровитељку и заштитницу

Сл. 3. Денар Фаустине Млађе са приказом богиње Јуноне на реверсу, извор: AntiquesBoutique https://www.antiquesboutique.com/roman-coins/ancient-roman-silver-denarius-of-empress-faustina-ii-juno/itm57511 (приступљено 05.02.2026.)

Abb. 3. Denar der Faustina Jüngeren mit der Darstellung der Göttin Juno auf der Rückseite, Quelle: AntiquesBoutique https://www.antiquesboutique.com/roman-coins/ancient-roman-silver-denarius-of-empress-faustina-ii-juno/itm57511 (Zugriff 05.02.2026.)

флоте, која је осигуравала безбедну трговину и долазак жита (Николоска ет ал. 2024). Међутим, мора се направити разлика између званичних представа намењених јавним просторима и представама на личним предметима, какве су геме или укосница из Старе Паланке (Kousser 2007, 677). У глиптичкој уметности Царица је приказивана као богиња Венера или Артемида/Дијана Луцифера (Daňová 2018, 36), док је на бронзаној укосници њен лик вероватно инспирисан идеалима Венере. Из перспективе тумачења гема, одабир иконографије био је одраз власникових интимних асоцијација са религијом и његове упућености у култ и ритуале, што би значило да је он био један од посредника у ширења култа (Ignjatović 2017, 96–97). С обзиром на то да се, као и код гема, у случају укоснице ради о интимном, личном предмету, можемо закључити да је сличну улогу у култу играо и њен власник, односно власница. Ширење царског култа, кроз устоличење светилишта и свештенства, директно је повезано са присуством цара и царске елите у појединим областима Царства. У историјском контексту, такав подстицај у Панонији би се могао повезати са посетом царске породице Карнунтуму, 172. године, када је, по неким мишљењима, царица Фаустина Млађа и именована на функцију *Mater castrorum* (Knibbe 1983, 138–139).

Субјективни осећај да је пред нама Анија Галерија Фаустина Млађа, супруга цара Марка Аурелија, може бити појачан чињеницама да је на

новцу слично приказана и њена ћерка Луцила – *Lucilla* (148–181).[3] Да чак и занемаримо симболичне поруке, јер се царска иконографија као мода лако могла раширити и у круговима ван царске елите, међу појединцима који су једноставно имали новца да себи приуште луксузан и модеран предмет. Можемо чак да кажемо „на укоснци је приказан лик даме, настао по узору на моду из времена Фаустине Млађе". Без обзира, квалитет израде портрета је изванредан и укосница је, за своје доба, морала представљати скупоцен део ношње, који је без сумње настао у трећој четвртини 2. века –150/175. године, са тенденцијом ка крају овог периода.

* * *

Текст који је за нама представља допринос познавању хронологије налазишта римског доба на простору Старе Паланке на Дунаву. Готово карбонски прецизно датовање укоснице потврдило је да римска насеобина на овом простору постоји већ средином или у другој половини 2. века. Царска симболика предмета сигнализира присуство царске или војне елите, које је могуће било привремено, на пропутовању, али исто тако, могуће је и дуже присуство друштвене елите у насељу уређеном по римским правилима. Штавише, можемо ићи корак даље и замислити имање у власништву римског витеза. Слична насеља дуго играју важну улогу у одржавању римске војне економије, поготово на лимесу. Истраживачима ово може бити посебан подстрек јер је тај облик насеља, иначе уобичајен и добро познат широм Царства, у банатском делу Подунавља за сада непознат. Археолошка истраживања показала су да римске заједнице, насељене у сличном природном окружењу Баната, показују способност да у циљу бољег искоришћавања ресурса трансформишу природно окружење, односно да култивацијом и мелиоризацијом мочварне терене претварају у плодно тло (Игњатовић и други 2018, 64–72), што је могући модел егзистенције римског насеља и у случају Старе Паланке. Посебно питање је евентуално трајање таквог насеља, које по свему судећи није утврђено, као и његове перспективе након римског напуштања Дакије, 271/3. године.

[3] На коментару и сугестији захваљујем колегиници Јелени Васић, кустосу Кабинета за новац и медаље МГБ. Упореди са приказом принцезе Луциле: museum-digital:wien (https://wien.at.museum-digital.org/people/26039; приступљено 10. 02. 2026).

БИБЛИОГРАФИЈА

AntiquesBoutique https://www.antiquesboutique.com/roman-coins/ancient-roman-silver-denarius-of-empress-faustina-ii-juno/itm57511 (приступљено 05. 02. 2026.)

Aurelije M. 2004. *Samom sebi*, predgovor M. Đurić. Beograd: Dereta.

Berg, R. 2021. Instruments & Amulets. Pompeian Hairpins and Women's Domestic Ritual. *Tangible Religion. Materiality of Domestic Cult Practices from Antiquity to Early Modern Era,* Acta Instituti Romani Finlandiae 49. eds. R. Berg, A. Coralini, A.K. Koponen, R. Välimäki, 119–144. Roma: Institutum Romanum Finlandiae.

Boathwright, Mary. T. 2003. Faustina the Younger „Mater Castrorum". *Les femmes antiques entre sphère privée et sphère publique*, eds. R. Frei-Stolba and A. Bielman, 249–268. Bern: Peter Lang.

Brukner, O. 1990. Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma – Bačka i Banat. *Arheološki vestnik (Arh. vest., AV)* 41: 199–216.

Daňová, M. 2018. Faustina Minor ako inširácia pre Rímsku gliptiku – Príklad portrétnej jaspisovej gemy zo Serede u Portrét v Toku Dejín, *Štúdie k Teoretickým, Historickým a Socio-Kultúrnym Aspektom Dejín Portrétu*., ed. I. Halászová,.E. Hrnčiarik, 33–39. Trnava: Filozoická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.

Димитријевић, Д. 1984. Сапаја – римско и средњевековно утврђење на острву код Старе Паланке. *Старинар* XXXIII–XXXIV/1982–83: 29–62.

Đorđević, M. 2007. *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini / Archaeological sites from the roman period in Vojvodina*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Ignjatović, M. 2017. Engraved Gems and Cameos from the Antiquities Collection of the Belgrade City Museum. *Roman Jewellery in Belgrade: Jewellery of Precious Metals, Semi Precious & Precious Stones from Antique Collection in the Belgrade City Museum*, ed. T. Korićanac). Belgrade: City Museum.

Игњатовић М., Филиповић Д., Пенезић К., и Булатовић Ј. 2018. Археологија између Дунава и Тамиша: Мултидисциплинарна истраживања алувијалне равни Панчевачког рита код Београда. *Архаика* 6: 49–81.

Keay, S. 2001. Romanization and the Hispaniae. *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization* eds. Simon Keay and Nicola Terrenato, 117–144. Oxford: Oxbow.

Knibbe, D. 1983. I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) K(arnuntinus), Kaiser Marcus, Faustina, Commodus und der 11. Juni 172 n. Chr. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 54, 133–142.

Kovač, M. 2021. Koštane ukosnice s glavom u obliku ženskog poprsja. u: *Proceedings from the Conference Jewellery remains NAOS 2.0 Belgrade, 24–25 October 2019*, 97–109. Belgrade: City Museum.

Kousser, R. Mythological Group Portraits in Antonine Rome: The Performance of Myth. *American Journal of Archaeology,* Vol. 111, No. 4 (Oct., 2007): 673–691.

Lewit, T. 2004. Farms and the Late Roman Rural Economy (third to fifth centuries AD). *BAR Internacional Series* 568. Oxford: Archaeopress.

Madas, D. 2001. *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela crkva*. Pančevo, 2001.
Mihajlović, Vladimir D. 2012. Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme. *Etnoantropološki problemi* 7, no. 3: 709–729.
museum-digital:wien https://wien.at.museum-digital.org/people/26039 (pristupljeno 10.02.2026)
Nikoloska, A., Jandreska, O. and Temelkoski, D. 2024. Faustina the Younger, Isis, and the grain trade in Styberra. *Contextualizing "Oriental" Cults. New Lights on the Evidence between the Danube and the Adriatic*, 2024.
Ропкић Ђорђевић, А. 2018. Касноантичке виле рустике на подручју Београда. *Годишњак ґрада Беоґрада* LXV: 11–39.
The Met Collection https://www.metmuseum.org/art/collection/search/465320 (pristupljeno 12.01.2026).
Hall J. and Wardle A. 2005. Dedicated followers of fashion? Decorative bone hairpins from Roman London. *Image, Craft and the Classical World. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns, Monogr. Instrumentum* 29, ed. N. Crummy,). 172–179. Montagnac.
Wegner, M. 1939. *Das römische Herrscherbild: Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*. Berlin.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Milorad Ignjatović
Museum der Stadt Belgrad

EINE HAARNADEL AUS BRONZE MIT EINEM KOPF IN FORM EINES FRAUENPORTRÄTS AUS DEM GEBIET VON STARA PALANKA AN DER DONAU – KONTEXTANALYSE

Schlüsselwörter: *Haarnadel, Bronze, Donauraum, Römische Zeit, Kaiserkult, Porträt, Faustina die Jüngere*

Hierbei stellen wir Eine Haarnadel aus Bronze mit einem Kopf in Form eines Frauenporträts vor, die zufällig in der Nähe von Stara Palanka an der Donau entdeckt wurde.

Das Porträt einer jungen Frau auf der Spitze der Haarnadel weist Ähnlichkeiten mit Porträts der Kaiserin Faustina die Jüngere auf, und die Haarnadel lässt sich auf das dritte Viertel des 2. Jahrhunderts n. Chr. datieren. Porträts der Herrscher der Antoninischen Dynastie und ihrer Familien waren in verschiedenen Kunstformen sehr beliebt, insbesondere in Noricum und im pannonischen Limesgebiet. Diese Fülle lässt sich als Ergebnis der Verbreitung kaiserlicher Propaganda, des Kaiserkults und des Kultes um die kaiserliche Familie verstehen, aber auch als Ausdruck der physischen Präsenz der Kaiser an der nördlichen Grenze des Reiches während der Markomannischen Kriege. Die Ausbreitung des Kaiserkults durch die Errichtung von Heiligtümern und die Ernennung einer Priesterschaft steht in direktem Zusammenhang mit der Anwesenheit des Kaisers und der kaiserlichen Elite in bestimmten Gebieten des Reiches. Historisch betrachtet lässt sich der Anstoß für die Verbreitung des Kaiserin-Kults in Pannonien möglicherweise mit dem Besuch des Kaisers in Carnuntum im Jahr 172 in Verbindung bringen. Nach den Worten des Kaisers selbst, wie sie in seinem Werk „An sich selbst“ überliefert sind, war Faustina „eine gute, hingebungsvolle und bescheidene Frau“. Ab 147 n. Chr. wurde die Kaiserin – als Mutter von mehr als zehn Kindern und als Ehefrau, die ihren Mann überallhin begleitete – als Verkörperung der Mutterschaft gefeiert, ein Status, der sich im Laufe der Zeit zu dem der Mutter des gesamten Reiches entwickelte, mit dem einzigartigen Titel „Mutter des Feldlagers“: *Mater Castrorum*.

In der offiziellen Ikonografie wurde sie als die Göttin Spes, Diana, Faecunditas, Letitia oder Juno dargestellt und ist wahrscheinlich eine neue synkretistische Gottheit, die Freude, Wohlstand und Überfluss bringt und eine strahlende

Zukunft verspricht. Auf persönlichen Gegenständen wurde die Kaiserin jedoch als die Göttin Artemis/Diana Lucifera oder Venus dargestellt, was wahrscheinlich auch bei dieser Haarnadel aus Bronze der Fall ist.

Die fast Radiokarbon-präzise Datierung der Haarnadel bestätigte, dass es in diesem Gebiet ab der Mitte bzw. der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts eine römische Siedlung gab. Die kaiserliche Symbolik des Objekts lässt auf die Anwesenheit der kaiserlichen oder militärischen Elite schließen; auch wenn diese sich möglicherweise nur vorübergehend dort aufhielt oder lediglich auf der Durchreise war; es ist auch möglich, dass dies auf eine längerfristige Präsenz der gesellschaftlichen Elite in einer nach römischen Prinzipien organisierten Siedlung hindeutet.

Darüber hinaus können wir noch einen Schritt weitergehen und uns einen Landsitz vorstellen, der einem römischen Ritter gehörte. Siedlungen dieser Art spielten lange Zeit eine wichtige Rolle für den Erhalt der römischen Militärwirtschaft, insbesondere entlang des Limes. Dies könnte für Forscher besonders wichtig sein, da diese Art von Siedlung – die ansonsten im gesamten Reich weit verbreitet und gut bekannt ist – in der Region Banat an der Donau bislang unbekannt war. Römische Siedlungen, die in einer ähnlichen natürlichen Umgebung im Banat lagen, zeigten die Fähigkeit, die natürliche Umgebung so umzugestalten, dass Ressourcen besser genutzt werden konnten, d. h. durch die Urbarmachung und Verbesserung sumpfigen Geländes, um es in fruchtbares Land zu verwandeln. Dies ist auch im Fall von Stara Palanka ein mögliches Modell für die Existenz einer römischen Siedlung. Eine weitere Frage betrifft die mögliche Dauer einer solchen Siedlung – die offenbar nicht befestigt war – sowie ihr Schicksal nach dem Rückzug der Römer aus Dacia im Jahr 271/2.

Übersetzung
Dragana Filipović

https://doi.org/10.18485/gsad.2026.42.17

ОПЕКЕ СА ЖИГОМ ДРУГЕ ДЕЛМАТСКЕ КОХОРТЕ (COHORS II MILLIARIA DELMATARUM) ИЗ ЧАЧКА

Вујадин Вујадиновић
Народни музеј Чачак
ORCID https://orcid.org/0009-0002-9070-7722
Ђорђе Јеремић
Чачак

e-mail: vujadinovicvujadin@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљено: 14. 5. 2026.
УДК: 904:72(497.11)"01/02"
Прихваћено: 28. 7. 2026.
94:355.31(37)"01/02"

Апстракт: *Последњих година услед интензивирања грађевинских делатности, спроведен је већи број ископавања у најужем центру Чачка. Један од резултата је откривање већег броја археолошких целина везаних за старије периоде античке прошлости Чачка. Све што се захваљујући, углавном, каменим споменицима са натписима из периода 2. и 3. века наслућивало – постаје потврђено. Јасно је да се ауксилијарни кастел у ком је боравила Друга кохорта Делмата налазио у центру Чачка (Дмитровић и Ћирковић 2024; Вујадиновић и Богићевић 2024; Дмитровић и Ћирковић 2025). У већој мери него раније констатовани су и трагови опекарске делатности ове помоћне јединице. Каталог се састоји од две целе и шест делова опека са жиговима* Cohors II milliaria Delmatarum. *Опеке су пронађене на локалитетима Двориште Народног музеја Чачак, Бате Јанковића бр. 44 и Градско шеталиште бр. 24а (Римске терме). Нажалост, археолошки контекст ових опека као и палеографске одлике њихових натписа не пружају могућности за ближе датовање времена њихове израде, осим у период потврђеног боравка* II Delmatarum *у Чачку, тј. од 171. до средине 3. века.*

Кључне речи: *римска војска, помоћне јединице,* Cohors II milliaria Delmatarum*, провинција Далмација, римски грађевински материјали, керамички грађевински материјали, римске опеке, војни печати на опекама, 2–3. век*

Увод

Иако су Чачак и околина, када се говори о нивоу истражености античког периода западне Србије, сасвим солидно испитани, све донедавно, знања о ранијем античком периоду Чачка и околине била су поприлично фрагментарна (Васић 1986; Ферјанчић et al. 2008). Без могућности за ископавања у оквирима већих теренских захвата најстарији слојеви антике нека-

ко су по правилу били заклоњени касноантичком архитектуром. Најинтензивнији трагови коришћења простора чачанске котлине у 1. али најчешће ипак у 2. и 3. веку груписани су у оквиру две целине: приградског насеља Бељина западно од града и самог центра Чачка. Ископавања на локалитетима Јанковина осамдесетих година 20. века и Порта Успења Пресвете Богородице прве деценије 21. века у Бељини открила су неколико економских објеката, који су највероватније припадали цивилном насељу опредељеном у другу половину 2. и 3. век (Васић 1983, 5–16; Дмитровић и Радичевић 2009, 5–6). Епиграфски споменици из 2. и 3. века,[1] нађени у секундарним контекстима приликом ископавања касноантичких хоризоната, јасно указују да је у том периоду на територији Чачка, у складу са стратешким значајем који је ова област имала, постојало озбиљно војно присуство у виду станице конзуларских бенефицијара и ауксилијарног кастела у коме су боравиле кохорте *VIII voluntariorum civium Romanorum и II Delmatarum* (Васић 1986; Ферјанчић et al. 2008). Судећи по аналогијама са позицијама других војних логора у Далмацији (Вујадиновић и Илијић, у штампи, 6) и на основу спорадичних налаза римске војне опреме и опеке са жигом (Вујовић и Дмитровић 2007, 315–322; Ферјанчић et al. 2008, кат. 44) требало је очекивати да се ауксилијарни логор налази у центру модерног Чачка. Приликом најновијих ископавања која на више локалитета изводи Народни музеј Чачак од 2022. године, то је и потврђено. У Дворишту Музеја откривени су трагови интензивног наслојавања из времена 1–4. века, са остацима вишефазне фортификације (Дмитровић и Ћирковић 2024; Дмитровић и Ћирковић 2025).[2] Током ископавања локалитета Бате Јанковића 44 истражено је неколико полуукопаних објеката запуњених материјалом друге половине 3. и почетка 4. века, као и део средњовековне некрополе.[3] Локалитет се налази око 100 м северно од Дворишта Музеја, на блажој падини према току Западне Мораве и вероватно представља простор ван утврђења где су обављане различите делатности. И на овом локалитету откривени су налази војне опреме и опека са жиговима. На локалитету Градско шеталиште 24а, који је део налазишта Римске терме, откривен је део старијег римског насеља 2. и 3. века оивиченог ровом. Локалитет такође представља периферну зону, али овог пута

[1] Један део камених споменика са аналогним садржајима натписа оригинално из 2. и 3. века откривен је на Јеличкој Градини, где су у секундарној употреби коришћени за изградњу рановизантијске утврђене насеобине (Ферјанчић et al. 2008, кат. 2, 4, 13).

[2] Не бисмо се на овом месту бавили резултатима ископавања која су у највећој мери још у току и највећи део материјала није публикован.

[3] Непубликовано. Истраживања Народног музеја Чачак 2023. године. Руководиоци Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић.

цивилног насеља које је вероватно гравитирало ка војном логору откривеном у Дворишту Музеја. На Шеталишту је откривен јак ђубришни слој са траговима косторезбарских делатности, уломцима епиграфских споменика, новцем 3. века и опекама са жигом. Ров који је одвајао поменуто цивилно насеље од истовремене римске некрополе која се развијала западно од насеља негиран је засипањем земљом насталом укопавањем темеља терми које су саграђене почетком 4. века. Неколико гробова римске некрополе је истражено овом приликом. Старији, римски слојеви оштећени су укопавањем средњовековне некрополе 12. века (Радичевић 2001), тако да на локалитету постоји делимично преклапање античке и средњовековне некрополе. У конструкцијама оквира средњовековних гробова коришћени су делови римских епиграфских споменика, међу којима се налазе и уломци опека са жигом.[4]

Опеке са жигом, спорадично проналажене приликом ранијих ископавања, данас чине готово редован налаз са истраживања. За сада су откривене само опеке са жигом Друге делматске кохорте. Каталог се састоји од два цела и шест делова жига ове војне јединице нађених на локалитетима Двориште Народног музеја Чачак, Бате Јанковића бр. 44 и Градско шеталиште бр. 24а (Римске терме).

Историјски увод

Најстарији директни извор о Другој делматској кохорти јесте натпис из 170. године (CIL III 6374 = 8655) који сведочи да је заједно са Првом кохортом радила на учвршћивању зидина Салоне. На основу натписа и дужине службе једног трибуна (*L. Annaeius Servilianus*) претпоставља се да је могла бити основана током владавине Марка Аурелија, најкасније 166/167. године (Cesarik, Glavaš 2017, 210), или 169–170. године (Alföldy 1987, 252; Ферјанчић et al. 2008, 16). Након изградње зидина Салоне, наступило је премештање две делматске кохорте ка истоку провинције Далмације. Постоји више претпоставки због чега је до тога дошло. Један од разлога могли су бити *confines hostes* и *latrones*, који су се због свеопште нестабилности окренули пљачки и разбојништву. Путеви су постали небезбедни, а могуће је да су биле угрожене и рудничке области у залеђу (Лома 2010, 133). Вероватно је због тога Дидије Јулијан, намесник Далмације, а касније и цар, био принуђен да 176/177. године подигне војску против разбојника. Притом, треба имати на уму да присуство већих војних одреда на унутрашњим границама (односно између провинција) до тада није било уобичајено (Симић 2020, 20). Касније, делматске кохорте су

[4] Непубликовано. Истраживања Народног музеја Чачак 2023–2025. године. Руководиоци Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић.

узеле учешће у ратним дејствима цара Септимија Севера, а препоставља се да у приближно исто време на рубове провинције Далмације и на простор Чачка као испомоћ долази кохорта *VIII voluntariorum civium Romanorum* (Cesarik, Glavaš 2017, 214–215).

Присуство кохорте *II milliaria nova Delmatarum equitata*, како гласи њен пун назив, на простору Чачка могло би се приближно сместити у период између 171. и средине 3. века. Пронађен је велик број епиграфских споменика који говоре томе у прилог, као што су вотивне аре и опеке са жигом. Последње поуздано датовано сведочанство о присуству Друге делматске кохорте у Чачку представља жртвеник посвећен Јупитеру 253. године, за добробит цара Емилијана (Ферјанчић et al. 2008, 46–57). Осим у Салони и Чачку Друга делматска кохорта се помиње на још неколико локалитета. Код Пљеваља, знатно јужније од Чачка, пронађен је натпис који сведочи о присуству једног центуриона ове јединице (ILJug 612). Вредан помена је и споменик ветерана, бившег центуриона ове кохорте из Дубраве код Стоца, БиХ (ILJug 1907). Ипак то су појединачни налази и на основу њих не треба изводити закључке о боравку читавог одреда у тим местима (Mirković 2013, 71).

Придев *miliaria* указује да је Друга делматска кохорта номинално бројала 1.000 војника. На појединим епиграфским споменицима ова кохорта носи и атрибут *equitata*. Дакле, у Чачку је била стационирана мешовита кохорта састављена од пешадије и коњице (Симић 2020, 20–21). Термин *Delmatarum* се односи на племе од чијих припадника је кохорта основана. Током боравка у Чачку у њен састав укључивано је и домаће становништво Далмације, вероватно због познавања природног окружења, језика и обичаја локалних побуњеника (Лома 2010, 134). Кохорте подигнуте у Далмацији, осим Делмата, укључивале су и војнике различитог порекла, што знамо на основу епиграфских споменика. Поставља се и питање да ли је порекло у римској држави у периоду 2. и 3. века при регрутацији имало важност. Не треба умањити ни значај романизације у приморским областима, а нарочито не у Салони, где се Друга делматска кохорта први пут помиње. Проблем је што готово да нема натписа обичних војника и коњаника који садрже јасне податке о њиховом пореклу. Један споменик из касније епохе сведочи у прилог теорији да придев који се везује уз војну јединицу не мора имати везе са пореклом њених припадника. Реч је о „делматском" коњанику који на натпису истиче да је са севера Галије, простора који евидентно нема много додирних тачака са Далмацијом (Dziurdzik 2017, 454–458).

На крају, треба размотрити шта је могло да се догоди Другој делматској кохорти након што је напустила област данашњег Чачка. Ако се узме у

обзир да је велики број пронађених камених споменика са посветом Друге делматске кохорте искоришћен за зидове грађевина у 4. веку (Васић 1986, 23–26), може се претпоставити да ова једница од последње трећине 3. века није више присутна на подручју Чачка. Њена даља судбина може се наслутити из података о војним реформама које се везују за неколико римских владара током 3. века. У том периоду, поједини војни одреди су потпуно нестали, неки су подељени на мање, али дошло је и до спајања различитих да би се створили нови. Велике промене наступају са царем Галијеном, који због унутрашњих проблема повлачи војску са граница. Ситуација у којој се налазио није му давала времена да регрутује и припрема нове коњанике, па је вероватније да је користио већ обучене и опремљене ратнике. Управо, претпоставља се да *equites Dalmatae* настаје у провинцији Далмацији спајањем више коњичких одреда из различитих јединица (Southern, Dixon, 2009, 11–13). Можда су у њихов састав ушли и коњаници Друге делматске кохорте. Касније, *equites Dalmatae* ће постати најбројнији и најпознатији коњички одред који се на чак четрдесет осам места помиње у спису *Notitia Dignitatum*. Оно што је сигурно, атрибут *Dalmatae* више је коришћен као ствар престижа, због припадности одреду са значајном борбеном репутацијом, него да би се истакло порекло самих ратника (Dziurdzik 2017a, 223–229).

Услови налаза

Опеке су откривене на три просторно блиска локалитета. Две опеке су нађене унутар претпостављеног простора војног логора, а друге две у периферној зони ван бедема северно од кастела. Четири опеке потичу из цивилног насеља са локације око 200 м јужно од утврђења. Нађене су у секундарним контекстима, целинама које настају углавном накнадним коришћењем старијег грађевинског материјала (кат. 1–7) или у слоју рушења старијих грађевина (кат. 8). Најстарији налаз из 1984. године (кат. 1), опека из Дворишта Народног музеја Чачак (претпостављени простор унутар кастела) секударно је искоришћена у градњи нововековног поплочања. Уломци тегула (кат. 2 и 3) откривени су у слојевима испуне полуземуница из друге половине 3. и касноантичког слоја 4. века изнад ове испуне. Опека кат. бр. 4 је чинила део конструкције гроба (локалитет Градско шеталиште/Римске терме). Зидне опеке (кат. 5, 6 и 7) откривене су у ђубришном слоју жутомрке земље са одбаченим материјалом 3. века. Опека са најновијих ископавања из Дворишта Музеја је пронађена у Објекту IV, у слоју датованом новцем Клаудија Готског из 270. године (Дмитровић и Ћирковић 2025, 339).

Налази опека са печатима, поред једне публиковане (кат. 8), помињу се и у извештајима са нових ископавања Дворишта Народног музеја, тако да ће вероватно приликом наставка публиковања материјала са овог локалитета бити још налаза опека са жиговима (Дмитровић и Ћирковић 2025, 357).

Технолошке карактеристике опека и отиска печата

Сви примерци опека су фрагментовани. Само је код једне зидне очувана ширина од 26 цм (кат. 7). Дебљине опека се крећу од 2,2 до 4,7 цм. Вероватно су опеке са дебљином преко 3 цм зидне (кат. 1, 5, 6, 7) док су тање готово сигурно тегуле. Израђене су од пречишћене глине, уједначене црвене, ређе светлије црвене боје печења. Код кат. бр. 6 оштећена је горња површина опеке, на месту где се налазио жиг. Оштећење је вероватно настало приликом печења када је површина опеке из неког разлога почела да пуца. Доња страна опека је, где је видљива услед неприањања малтерног премаза, прекривена ситним песком са примесама туцане опеке. Песак је уочљив и на бочним странама опека. На опекама су приметни и трагови глачања, односно равнања горњих површина дрвеном летвом, што је оставило трагове у виду жлебова и различитих неравнина или огрубљења. Такође су уочени и отисци животињских шапа на равној површини са жигом, док је на једној опеци са доње стране остао отисак листа. Трагови малтера на опекама су тек спорадично констатовани (кат. 1 и 7). На леђној страни кат. 7 уочава се више слојева малтера, старији бели кречни премаз и млађи од малтера са туцаном опеком.

Жиг је у виду једноставног правоугаоног оквира дужине око 8,5 цм у целости очуван само на два примерка (кат. 1 и 8). Ширина, односно висина жига је поприлично уједначена и креће се од 2,5 до 2,8 цм.

Печати су отискивани ближе ивицама, односно угловима опека. Печати на тањим опекама су донекле испрани, што такође вероватно указује да је реч о кровним опекама. Натписно поље је углавном издигнуто у односу на крајеве печата по дужим странама, што је вероватно изазвано начином отискивања дрвеним сигнакулумом. Уже странице печата су често искривљене, у зависности од начина на који се врши завршни притисак приликом отискивања дуж бочних страна печата.

Изглед и садржај жига

Латинском капиталом у једном реду отиснуто је: COH II M

Coh(ors) II m(illiaria) (Ферјанчић et al. 2008, 90) или
Coh(ortis) II m(illiariae) (Cesarik, Glavaš 2017, 215, 217, App. II/8).

Жигови показују идентичне карактеристике. За њихову анализу биће коришћен најбоље очувани примерак (кат. 1). Мање разлике у димензијама слова појединих жигова се могу пратити у каталошком делу.

Ред је поприлично раван, осим благе девијације код слова H, које је потонуло. Највиша су прво (слово C, 16 мм) и последње (слово M, 18 мм). Висина осталих слова и бројева се креће од 14 до 15 мм. Слово C је правилног, дубљег лука са крајевима благо повијеним ка унутра, доњи завршетак слова је наглашен благим серифом. O је овалног облика. H је уско, наглашених серифних крајева, доњи део десне хасте недостаје. Пре броја II налази се тачка у виду цртице, након броја такође али у виду лоптице. Број II само на горњим крајевима обе хасте има троугаоне серифе, испод десне хасте која је скраћена налази се искошена попречна дужа пречага. Код слова M које је инверзно и широко, лева хаста се завршава серифом на горњем крају. Десна хаста је издужена према доњем крају и благо профилисана, док се ка горњем ломи према углу печата, завршавајући се у виду гранчице. Између слова M и ивице печата налази се хедера у виду две искошене линије на чијем се споју налази кружић. Упркос несавршености, према композицији, изгледу слова и орнаментици код слова M стиче се утисак да је мајстор у печат унео и нешто од свог виђења естетских принципа.

Садржај печата је кратак, али ипак садржи све потребне податке. Именује јединицу као кохорту, другу од две Делматске у источном делу Далмације, која у саставу има хиљаду војника. Друга кохорта Делмата се на најранијим споменицима помиње као *milliaria* (Ферјанчић et al. 2008, 90; Лома 2010, 134; Cesarik, Glavaš 2017, 215, 217, App. II/8), што задржава као обележје и на најмлађем натпису (Васић 1986, 23–26; Ферјанчић et al. 2008, 49–50). За појаву инверзног M ипак, нисмо пронашли аналогије.

Закључак

Производња војних опекарских радионица у провинцији Далмацији датира још од 1. века (Wilkes 1979, 65; Škegro 2006, 160). Поред опека са жигом легија *VII Claudiae pia fidelis* (Триљ) (Wilkes 1979, 65), *XI Claudiae pia fidelis*, *VIII Augustae* и *IIII Flaviae felix* (Burnum) (Škegro 2006, 160) откривени су и производи радионица кохорти. Опеке са жиговима ових јединица се датују у време њиховог појединачног боравка у војним логорима, без могућности за конкретније хронолошко опредељење. Тако кохорта *I Belgarum*, током свог боравка у Грачинама од 1. века до 3. века са прекидима, производи свој грађевински материјал (Alföldy 1987, 248–249; Škegro 2006, 161; Dodig 2008, 144). Опеке са печатима кохорте *VIII Voluntariorum* (1–3. века) прона-

ђене су у Андетријуму и Трилју (Škegro 2006, 161; Wilkes 1979, 67). Кохорта *III Alpinorum* такође, у војном логору у Трилју у 2. веку, за потребе својих грађевинских радова израђује опеку (Tončinić i Cvetko 2020–2021, 208). Ипак обим војне производње у Далмацији био је мали, пошто су највећи произвођачи биле царске и муниципалне, односно приватне циглане (Wilkes 1979; Škegro 2006; Цвијетић 2009). У највећем броју, публиковани су печати на опекама Прве кохорте Белга (Škegro 1991, 224, T. I/3; Dodig 2008, kat. 1–10) и знатно мање Осме добровољачке кохорте (Škegro 1991, 224; Dodig 2008, 157, kat. 21) и кохорте *III Alpinorum* (Tončinić i Cvetko 2020–2021, 208, tab. 1.10; T. 1.10). На основу општег утиска о облику и димензијама печата, као и изгледу и величини слова производа кохорте *I Belgarum* откривених у Грачинама на Хумцу код Љубушког, може се рећи да постоји одређени степен сличности са печатима кохорте *II Delmatarum* (Dodig 2008, 157, kat. 3–6, 10). Израда опека кохорте *I Belgarum* датује се оквирно у 173. годину, односно у време када ова војна јединица долази у кастел код Љубушког (Dodig 2008, 143). Шире гледано, поменуте сличности више говоре о епиграфској култури у Далмацији 2. и 3. века него што могу бити пресудни критеријуми на основу којих се печаћене опеке из Чачка могу датовати.

Жиг Друге делматске кохорте на опекама из Чачка отиснут је из једног печата, односно можда овај печат припада серији идентичних печата израђених у једном тренутку, коришћених упоредо неко време. Минималне разлике у димензијама жигова, односно слова могу бити последица различитог смањивања димензија опеке и жигова приликом сушења и печења. Обим производње вероватно није био велики, опеке са печатима су до сада откривене само на локалитетима у непосредном окружењу војног логора, те се чини да је грађевински материјал произвођен у складу са грађевинским потребама саме јединице, на шта указују и примери са лимеса у Горњој Германији и Рецији (Brandl & Federhofer, 2010, 75).

Пећи за печење опека за сада нису пронађене. Вероватно су се налазиле у близини кастела. У литератури је изнето мишљење да су се римске циглане налазиле у Улици цара Душана (Јанић 1966, 57). Вероватно се помишљало на крајњи северозападни део трасе ове улице према току Западне Мораве, што не мора бити далеко од истине. Најближе откривене опекарске пећи, из Бакионице (око 3–4 км северно од Пожеге) и Чукојевца (на левој обали Западне Мораве, неких 15 км источно од Краљева) потичу из касне антике (3–4. век) (Буђић и Петровић 1983, 22; Љамић–Валовић, 1985, 30). Оба локалитета се налазе у непосредној близини воденог тока, на издигнутијем, оцедитом терену. На опекама које су произвођене у овим пећима нису

констатовани печати као ознаке произвођача, иако су цигле из Чукојевца веома богато орнаментисане (Љамић–Валовић, 1985, 28–33, Т. X– XVIII).

Ни анализе облика слова не указују на одређенији датум израде, пошто палеографски печат Друге делматске кохорте, према П. Петровићу, показује одлике и 2. и 3. века (Петровић 1975, 111, 116–117). Тако је слово С правилног, дубљег лука са крајевима благо повијеним ка унутра, доњи завршетак слова је наглашен благим серифом, као на споменицима са Космаја и Рудника са краја 2. века (Петровић 1975, 111, Т.XXII–XXIII/63, 64). Овално слово О јавља се на натписима из Куманова и Равне у 3. веку (Петровић 1975, 116–117, Т.IV/10, XII/36, XIV/39).

Можда је друга половина 2. века време кад Друга делматска највероватније подиже кастел и време најинтензивније градње, а самим тим и производње грађевинског материјала, који се потом секундарно користи у каснијим хоризонтима. Вероватно је Осма добровољачка крајем 2. века дошла на подручје Чачка у логор који је већ био изграђен, тако да није било потребе за израдом нових грађевинских производа, који би био сигниран ознакама поменуте јединице. За било какве поузданије закључке биће потребно још материјала, поред овог који се публикује у овом раду, у контекстима који се могу конкретније датовати.

Производња грађевинске керамике се сигурно наставила и након одласка кохорте *II Delmatarum* из Чачка. Зидови у касноантичким грађевинама су конструисани од камена, али је опека коришћена за инсталације хипокауста, либажне слојеве између редова камена и покривање кровова. У касноантичким грађевинама нису констатоване опеке са печатом.

Све у свему, за сада је мало конкретних доказа за прецизније датовање опекарске производње кохорте *II Delmatarum*, осим оквирно у период њеног потврђеног боравка у Чачку, тј. од 171. до средине 3. века.

КАТАЛОГ

1. Уломак римске опеке, димензија 24,5 x 17,2 x 4,2 цм, означен печатом у правоугаоном натписном пољу, димензија 8,5 x 2,8 цм. Т. I/1. Очуван цео жиг – *Coh(ors) II m(illiaria)*. Висина слова од 14 до 18 мм, локалитет Двориште Музеја, инв. бр. А II/59. Публиковано: Васић 1986, 28, сл. 8; Јеремић и Гојгић 2010, 61, сл. 8; Ферјанчић et al. 2008, 90, кат. 44.
2. Уломак римске опеке, димензија 10,4 x 7,8 x 2,9 цм, са делом печата димензија 5,09 x 2,5 цм. Т. I/2. Жиг идентичан претходном – *Coh(ors)*

I[I m(illiaria)]. Висина слова од 13 до 15 мм, локалитет Улица Бате Јанковића 2023, Сонда 1, слој мрке земље са опеком и каменом, ПН 14. Непубликовано.

3. Уломак римске опеке, димензија 14,2 x 7,5 x 2,2 цм, са остатком жига димензија 6,5 x 2,7 цм. Т. I/3. Жиг исти као кат. 1, недостаје већи део слова M, очуван само доњи део леве хасте – *Coh(ors) II m(illiaria)*. Висина слова од 14 до 16 мм, локалитет Улица Бате Јанковића 2023, Сонда 2, Јама D/Објекат I, сива земља из испуне, ПН 57. Непубликовано.
4. Уломак римске тегуле, димензија 16,9 x 9,9 x 3,1 цм. Очуван део жига димензија 4,8 x 2,8 цм. Т. I/4. Жиг идентичан као кат. 1 – *[Coh(ors)] II m(illiaria)*. Висина слова од 14 до 18 мм, локалитет Градско шеталиште 24а (Римске терме) 2023, Сонда 1, из конструкције гроба 22, ПН 23. Непубликовано.
5. Уломак римске опеке, димензија 12,7 x 11,5 x 4,5 цм, са остатком жига димензија 5,1 x 2,5 цм. Т. I/5. Жиг на опеци као кат. 1 – *[Co]h(ors) II m(illiaria)*. Висина слова од 13 до 15 мм, локалитет Градско шеталиште 24а (Римске терме) 2024, Сонда 2, слој жутомрке земље са траговима горења, ПН 8. Непубликовано.
6. Уломак римске опеке димензија 12,2 x 11,1 x 4,7 цм. Очуван део жига са оштећењем натписног поља, димензија 7,8 x 2,8 цм. Т. I/6. Исти жиг као кат. 1 – *Co[h](ors) [II] m(illiaria)*. Висина слова од 13 до 15 мм, локалитет Градско шеталиште 24а (Римске терме) 2024, Сонда 2, слој жутомрке земље са интензивним горењем, ПН 25. Непубликовано.
7. Већи уломак римске опеке димензија 26 x 16,7 x 4,6 цм. Мањи део жига је очуван, димензија 2,1 x 2,7 цм. Т. I/7. Жиг као код кат. 1 – *[Coh(ors) II] m(illiaria)*. Висина слова 18 мм, локалитет Градско шеталиште 24а (Римске терме) 2025, Сонда 5, слој жутомрке земље, ПН 16. Непубликовано.
8. Уломак римске опеке димензија 27,6 x 14,3 x 3 цм, означен печатом у правоугаоном натписном пољу димензија 8,5 x 2,8 цм. Очуван цео жиг – *Coh(ors) II m(illiaria)*. Висина слова од 16 до 18 мм, локалитет Двориште Музеја. Публиковано: Дмитровић и Ћирковић 2025, 339, 366, Т. IV/3.

СКРАЋЕНИЦЕ

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana

БИБЛИОГРАФИЈА

Alföldy, G. 1987. Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, in: *Römische Heeresgeschichte*. *Beiträge 1962–1985*, ed. M. Speidel, 239–297, Amsterdam: Brill.

Brandl, U., Federhofer, E. 2010. *Römische Ziegel, Ton + Technik*. Esslingen am Neckar: Limesmuseum Aalen – Archäologisches Landesmuseum Baden–Württemberg.

Буђић, Ј. и Петровић, П. 1983. Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге. *Ужички зборник* 13: 5–24.

Васић, М. 1983. Римске терме у Бељини. *Зборник радова Народног музеја Чачак* XIII: 5–18.

Васић, М. 1986. Нови римски натписи нађени у Чачку. *Зборник радова Народног музеја Чачак* XVI: 23–34.

Вујадиновић, В. и Богићевић, Љ. 2024. Прилог истраживањима античке фортификације у центру Чачка – локалитет Улица жупана Страцимира 1. *Саопштења* LVI: 123–142.

Вујадиновић, В. и Илијић, Б. у штампи. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit, у: *Војска и администрација од антике до средњег века*, ур. С. Петковић, А. Ђорђевић. Београд–Књажевац, у штампи.

Вујовић, М. и Дмитровић, К. 2007. Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку. *Гласник српског археолошког друштва* 23: 315–322.

Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2024. Резултати заштитних археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2022. године. *Гласник српског археолошког друштва* 40: 213–247.

Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2025. Резултати заштитних истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2023. године. *Гласник српског археолошког друштва* 41: 331–368.

Дмитровић, К., Радичевић, Д. 2009. Касноантичка некропола у Чачку. Чачак: Народни музеј.

Dodig, R., 2008. Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga. *Opuscula archaeologica* 31: 143–163.

Dziurdzik, T., 2017. Ethnic units in the Late Roman Army? The case of the Equites Dalmatae. *Studia Europaea Gnesnensia* 16. 447–462.

Dziurdzik, T., 2017a. The relation of late Roman *equites Dalmatae* to Dalmatia, in: *ILLYRICA ANTIQUA, In honorem Duje Rendić-Miočević, proceedings of the international conference Šibenik 12th – 15th September 2013*, ed. D. Demicheli, 223–234. Zagreb: Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb.

Јанић, И., 1966. Изградња и уређење Чачка, *Грађа* IV/2. 55–61.

Јеремић, Г., Гојгић, А. 2010. Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања. *Зборник радова Народног музеја Чачак* XL: 57–70.

Лома, С. 2010. *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*. Београд: Филозофски факултет.
Љамић-Валовић, Н. 1985. Античка цигларска пећ у Чукојевцу. *Зборник радова Народног музеја Чачак* XV: 21–38.
Mirković, M. 2013. *Municipium S, Rimski grad u Kominima kod Pljevalja.* Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
Петровић, П. 1975. *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији.* Београд: Археолошки институт.
Радичевић, Д. 2001. Средњовековна некропола на локалитету терме у Чачку, *Зборник радова Народног музеја* XXXI*:* 23–40.
Симић, А. 2020. Римске војне трупе на граници Далмације и Горње Мезије, *Зборник радова Народног музеја* L: 19–40.
Southern, P. and Dixon, K. R., 2000. *The Late Roman Army*. Abingdon: Routledge.
Škegro, A. 1991. Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Posebna izdanja – Knjiga XCV*, ur. B. Čović, 221–237. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
Škegro, A. 2006. The economy of Roman Dalmatia, in: *Dalmatia, Research in the Roman Province 1970 – 2001, Papers in the honour of J. J. Wilkes,* ed. D, Davison, V. Gaffney, E. Marin, 149–173. Oxford: BAR Publishing.
Tončinić, D. i Cvetko, M. 2020–2021. Instrumenta inscripta Tiluriensia, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 113–1: 199–244.
Ферјанчић, С., Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*. Чачак: Народни музеј.
Цвијетић, Ј. 2009. Опеке са жигом из Муниципијума С. *Гласник српског археолошког друштва* 25: 51–63.
Cesarik, N. and Glavaš, I., 2017. Cohortes I et II Milliaria Delmatarum, in: *ILLYRICA ANTIQUA, In honorem Duje Rendić–Miočević, proceedings of the international conference Šibenik 12th – 15th September 2013*, ed. D. Demicheli, 209–222. Zagreb: Department of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb.
Wilkes, J. J., 1979. Importation and manufacture of stamped bricks and tiles in the Roman province of Dalmatia, in: *Roman Brick and Tile, Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire*, ed. A. McWhirr, 65–72. Oxford: BAR Publishing.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Vujadin Vujadinović
National Museum Čačak
Đorđe Jeremić
Čačak

BRICKS WITH THE STAMP OF THE SECOND DELMATIAN COHORT (COHORS II MILLIARIA DELMATARUM) FROM ČAČAK

Keywords: *Roman army, auxiliary units, Cohors II milliaria Delmatarum, province of Dalmatia, military brick stamps, Roman brick and tile, ceramic building material, 2nd–3rd century*

A growing number of excavations carried out by the National Museum Čačak in the very centre of Čačak in recent years was urged by the intensification of modern-day building activities. One of the results is the discovery of new data related to older periods of the Roman past of Čačak than was previously known.

Based on data from stone inscriptions, the presence of military units in the 2nd and the 3rd century in Čačak region has long been supposed (Васић 1986; Ферјанчић et al. 2008). Epigraphic monuments from the 2nd and the 3rd century found in secondary contexts during the excavation of Late Antique horizons in the centre of Čačak suggested that during that period, in accordance with the strategic importance of the area, there was a military base in the city or its environs – a station of *beneficiarii consularis* and an auxiliary *castellum* in which the *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* and *II Delmatarum* stayed for a unknown period of time (Васић 1986; Ферјанчић et al. 2008). This has been confirmed by the latest excavations conducted at several sites by the National Museum Čačak since 2022. In the courtyard of the National Museum Čačak, traces of settlement/*castellum* with the remains of a multi-phase fortification from the 1st–4th century were discovered (Дмитровић и Ћирковић 2024; Дмитровић и Ћирковић 2025).

Bricks with military stamps, previously only sporadically discovered, are now common finds during excavations, although only of the II Delmatian Cohort. The catalogue consists of two completely preserved and six partial stamps of this military unit. The bricks were found at sites in the Courtyard of the National Museum Čačak – the site at No. 44 Bate Jankovića Street and No. 24a City Promenade (Roman baths).

The stamps are in the form of a simple rectangular frame, about 8.5 cm long, preserved in only two examples (cat. 1 and 8). The width or height of the seal is fairly uniform and ranges from 2.5 to 2.8 cm.

The stamps show identical characteristics. Most likely, this was a single seal, or perhaps a series of identical one's made at one time and used over a long period.

Unfortunately, the finding context of these bricks, as well as the palaeographic features of the inscriptions, do not provide an opportunity to more closely date the time of their creation, except roughly to the period of the confirmed stay of *Cohors II Delmatarum* in Čačak, namely, from 171 to 253 CE.

T. I 1. Опеке са жигом *cohors II Delmatarum* откривене у Чачку
Pl. I 1. Bricks with *Cohors II Delmatarum* stamp found in Čačak

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ДОКТОРСКУ ДИСЕРТАЦИЈУ „АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ КАО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА. НАСЛЕЂЕ РИМСКОГ ПЕРИОДА У УРБАНОМ ТКИВУ ЧАЧКА" МАРИЈЕ АЛЕКСИЋ ЧЕВРЉАКОВИЋ

Докторска дисертација под називом „Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања. Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка" ауторке Марије Алексић Чеврљаковић, конзерватора саветника у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, одбрањена је 5. маја 2025. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Предмет овог рада је улога и значај материјалног наслеђа из римског периода на подручју данашњег Чачка, разлози који чине да се они (не) уклапају у савремен живот града и градских структура и како их једна заједница дефинише и схвата. Циљ истраживања је разоткривање положаја и улоге археолошких локалитета у савременој заједници, предлагање могућих решења за превазилажење уочених слабости и развој нових модела усклађивања градске развојне политике и просторног планирања са заштитом археолошких локалитета. Предметна дисертација у целости је доступна на платформи Нардус[1] као јавни документ, приступачан заинтересованој научној, стручној и широј публици, што је уједно био извор нашег информисања о њеном постојању и садржају.

Фокус ове дисертације је на богатом археолошком амбијенту урбаног језгра савременог Чачка, где се већ дуже од пола века откривају значајни археолошки налази који су наговештавали присуство знатно већих и сложенијих хоризоната. Поред већ откривених терми, хореума, појединих мањих објеката и обиља покретних налаза, кључни помак у дефинисању хронологије, врсте и обима налазишта у Чачку донела су интензивна археолошка ископавања у дворишту Музеја (2022–2024). Том приликом су детерминисани римска фортификација, вишеслојно касноантичко насеље и делови средњовековних и османских целина, што је омогућило да цео археолошки комплекс у градском језгру добије јасну просторну и хронолошку структуру. Потврђена је и одраније изнета претпоставка о локацији средњовековног Градца у центру данашњег Чачка, што остаје у фокусу будућих теренских истраживања (Дмитровић и Ћирковић 2024; Дмитровић и Ћирковић 2025). На основу остварених резултата створена је поуздана платформа за даља

[1] https://nardus.mpn.gov.rs/browse?type=creator&value=Aleksi%C4%87+%C4%8Cevrljakovi%C4%87%2C+Marija/ приступљено 02. 06. 2026. године.

научна проучавања, планирање нових ископавања и прецизно дефинисање обухвата заштите.

Међутим, иако обиман рад М. Алексић Чеврљаковић прилично систематично излаже римско споменичко наслеђе у Чачку и несумњиво представља значајан допринос у проучавању његове улоге и судбине у оквирима једног провинцијског града на тлу савремене Србије, приметни су одређени пропусти и недореченост. Ове слабости су, највероватније, последица непотпуног увида у релевантне изворе и литературу. Стога ће се на овом месту детаљније предочити запажени недостаци, изложити чињенично стање и постојећа грађа, која се првенствено односи на рад Народног музеја Чачак.

У уводним поглављима дисертације ауторка износи изворе грађе – документарна грађа, сва доступна акта и документа настала у раду институција, сопствену упознатост са ситуацијом у локалној средини,[2] као и архиве локалних штампаних и дигиталних медија насталих у периоду од 1970. године (од открића терми) до марта 2024. године (Алексић Чеврљаковић 2025, 1–2, 12–14). За крај периода истраживања узет је датум званичног завршетка манифестације *Чачак – престоница културе Србије 2023. године*, познате под званичним називом *Чачанска родна*, у оквиру које је, поред обимног и разноврсног програма, изведено и неколико заштитних археолошких истраживања у центру Чачка.

Иако је манифестација *Чачанска родна* донела значајне користи локалној заједници кроз инфраструктурну обнову појединих установа културе и креирање нових садржаја, она је уједно покренула и бројне јавне полемике. Оне су се првенствено испољиле међу већином запослених у сектору културе, који су били неспремни за предстојеће задатке и недовољно информисани о њиховом садржају као и скором почетку. Ипак, захваљујући великом залагању колектива, већина пројеката је успешно реализована, и то упоредо са извршавањем текућих, раније планираних обавеза и редовних програма (Рајић 2023; 2024; 2025). С друге стране, део локалне заједнице је преиспитивао оправданост појединих програма, прерасподелу средстава и одабире сарадника,[3] те је све време провејавала извесна тензија. Иако се за

[2] Ауторка је запослена као стручни сарадник у територијално надлежном Заводу за заштиту споменика културе Краљево. По функцији, између осталог, њена надлежност обухвата и подручје деловања Народног музеја у Чачку. Током дугог низа година, а посебно током 2022. и 2023. године, она је у својству стручног надзора боравила у Чачку, што јој је омогућило директан увид у археолошку грађу као и ток културних и других активности у граду.

[3] https://www.ozonpress.net/politika/cacanska-rodna-slogan-koji-vise-prilici-poljoprivrednoj-manifestaciji/ приступљено 04. 06. 2026. године; https://www.ozonpress.net/drustvo/gradonacelnik-podelio-milionske-honorare/ приступљено 04. 06. 2026. године; https://www.epicentarpress.rs/vest/12908/Vodi%C4%8D-kroz-program-%C4%8Ca%C4%8Danska-rodna/ приступљено 04. 06. 2026. године.

ове прилике знало, у дисертацији се ипак наводи укљученост представника Народног музеја Чачак у припреме пројекта *Чачанске родне*, без навођења имена, улога, околности или утицаја на коначни исход (Алексић Чеврљаковић 2025, 112, фуснота 199), што у датој ситуацији може довести до погрешног тумачења. У овом контексту, чини се, било би сврсисходније читаоцу предочити све релевантне податке, на основу којих би се сагледали услови рада и потом финални резултати.

Поред тога, запажа се да је део грађе о одређеним програмима *Чачанске родне* изнет парцијално или неутемељено. Пошто се најбројнији погрешни наводи примарно односе на програм *Град испод града*, којим сам лично руководила, професионално сам обавезна да стручну јавност упознам са чињеничним стањем.

Програм је замишљен[4] као паралелни ток археолошких ископавања у Дворишту Музеја са пратећим активностима са публиком – упознавањем шире јавности са радом археолога на терену и организовањем радионица са децом и омладином. Међутим, у дисертацији се на више места наводи недостатак информација о одвијању овог програма и утврђује да никада није ни реализован у замишљеном обиму, уз позивање на веб-сајт *Чачанске родне* и интернет (Алексић Чеврљаковић 2025, 136, 150, 154, 161, 162). Као „незванично сазнање" износи се податак да су током лета локалитет Двориште Музеја посетиле две групе школске омладине (Алексић Чеврљаковић 2025, 150), што је мени, као руководиоцу пројекта, непозната информација. Чињеница је да су археолошка истраживања и остале активности у вези са одвијањем програма били паузирани од почетка јула до средине септембра, па се поставља питање ко је водио групе школске омладине и шта им је том приликом презентовано.

Будући да је ситуација са одвијањем предметног програма заправо била знатно другачија, овом приликом навешћемо само његове главне параметре: публикација (бојанка) *Испод града град. Кратке приче о Чачку у римско доба кроз забаву и игру* (Дмитровић 2023), информативна брошура *Испод града град* са основним информацијама и илустрацијама налазишта у Дворишту Музеја, више радионица са децом из нижих разреда основних школа у Чачку[5] и Београду, представљање археолошког процеса рада и налаза деци предшколског узраста током манифестације „Дечја недеља", вођење више

[4] Иако се овај захтеван програм реализовао усред великих археолошких ископавања у Дворишту Музеја, којима сам такође руководила, ауторка услове рада није разматрала.

[5] https://www.facebook.com/photo/?fbid=963237425809761&set=pb.100063705364678.-2207520000&locale=sr_RS приступљено 11.03.2026.

група ученика, суграђана, туриста и небројених заинтересованих појединаца. Након завршетка истраживања, затрпавања сонди и уређења дворишта постављене су информативне табле које популарно описују и илуструју резултате истраживања (Рајић 2024, 179, 202; Рајић 2025, 186).

Дисеминација резултата ископавања у музејском дворишту реализована је медијским извештавањем као и у завршним коментарима популарног видео-садржаја креираног у оквиру презентовања кнежевских тумула из Атенице и рада Народног музеја у Чачку.[6] Посебни видео-садржаји са резултатима новооткривеног налазишта месецима су приказивани на LED екранима на згради Културног центра и Туристичке организације тада испред улаза на локалитет Римске терме, а крајем године направљена је новогодишња честитка са мотивом римског утврђења у Дворишту Музеја. Истраживања у Дворишту Музеја заузела су значајно место и у оквиру серијала „Археолог и ја”[7] и „Археолошка открића”[8].

Поред описаних, могуће је да се овом приликом не наводе све спроведене активности промоције програма, што не умањује обимност и сложеност обављеног посла, посебно у условима паралелног рада на захтевним археолошким ископавањима комплексног локалитета Двориште Музеја. Као руководилац, велику захвалност дугујем целом истраживачком тиму, који је, свестан деликатности ситуације, обима посла и околности, успешно и професионално реализовао многобројне задатке пројекта и умногоме допринео интерпретацији и популаризацији откривених садржаја. У светлу наведених чињеница, остаје недовољно јасно на основу чега се износи оцена о „несарадљивим археолозима” (Алексић Чеврљаковић 2025, 162).

Сасвим је посебно питање због чега програм *Град испод трада* није на адекватан начин промовисан у медијима, што може бити посебна тема за дискусију. У том смислу, можда би за даља разматрања била корисна озбиљнија преиспитивања слободе медија и начина на које се изјаве и информације бирају и преносе, што доводи до неуједначеног и измењеног садржаја вести у јавном простору.

Паралелно са анализирањем програма *Град испод трада*, у дисертацији се на више места наводи други програм који презентује анимирани садржај *Римски времеплов*, уз тврдњу да се приказује на LED екранима по-

[6] https://www.youtube.com/watch?v=6fwi4vPMHS8 приступљено 11.03.2026, што је такође везано и за сајт Народног музеја у Чачку, https://www.cacakmuzej.org.rs/vir_izl_atenica.html, приступљено 11.03.2026.

[7] У продукцији непрофитне организације „Шта хоћеш” из Обреновца у режији Растка Шејића.

[8] https://www.youtube.com/watch?v=pc5KfIORmvA приступљено 16.03.2026.

стављеним на згради Старог начелства у дворишту и у сталној поставци Музеја (Алексић Чеврљаковић 2025, 150, 154, 162). Ова информација је неутемељена, јер поменути LED екрани од свог постављања почетком 2024. године па све до дана закључења овог прилога почетком јуна 2026. године нису прикључени на електричну мрежу. Због тога ниједном нису били у функцији, нити су испунили своју примарну сврху емитовања промотивних музејских садржаја.

У дисертацији су парцијално приказана и заштитна археолошка ископавања спроведена у Дворишту Музеја током 2022. и 2023. године. Ова интензивна истраживања иницирана су у оквиру већ поменутог пројекта *Чачанска родна*, који је предвиђао изградњу пасареле – масивног земљаног објекта позиционираног дуж обода Дворишта Музеја, са ходном стазом по горњој платформи. Унутар саме конструкције предвиђени су музејски депои и лапидаријум, да би након открића значајних археолошких садржаја, попут делова бедема и других објеката, била планирана и њихова презентација. Ипак, Градска управа града Чачка је напослетку донела одлуку о обустави овог пројекта. Када је реч о резултатима рада на овом локалитету, уочава се да се на више места у раду користи погрешан термин „оградни зид" као синоним за каменом зидани бедем римског војног логора (Алексић Чеврљаковић 2025, 115, 116, 118, 135). Притом, постојање ове фортификације прилично је јасно утврђено већ крајем прве године теренских радова.

Из делимичног приказа званичне документације у вези са ископавањима у дворишту Музеја од 2022. године не увиђа се доследан став према презентацији непокретних структура и формално-правној заштити археолошког локалитета. Документација је обимна и за ову прилику није примерено наводити је у целости, што није учињено ни у дисертацији. У начелу, почетни документи су афирмисали конзервацију и презентацију новооткривених објеката[9] (Услови 2022; Алексић Чеврљаковић 2025, 114, 115), док је у каснијим дописима овај приступ доведен у питање.

Наиме, након прве фазе истраживања у 2023. години и захтева Музеја за формално-правну заштиту откривених структура, односно на првом месту валоризацију налаза којим би се дефинисале културне вредности локалитета, Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, између осталог, одговара: „Имајући на уму положај налазишта унутар градског језгра, адекватна презентација представља озбиљан урбанистички и конзерваторски

[9] Услови заштите културног наслеђа за потребе израде Урбанистичког пројекта за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак, бр. 830/3 од 20. 12. 2022. године представља документ који Музеј у Чачку, организатор заштитних ископавања у Дворишту Музеја, никада није примио, већ се о његовом садржају обавештава из дисертације М. Алексић Чеврљаковић.

захват. Мере заштите и презентација археолошких остатака зависе од доступних средстава за даље истраживање, конзервацију и презентацију археолошког локалитета. Пројекат презентације треба да буде утемељен на резултатима договора два постојећа корисника парцеле (Међуопштинског архива и Музеја). Пројекат треба ускладити са карактером и делатношћу обе институције, као и потребама за коришћењем и безбедношћу простора" (Валоризација 2023; Чеврљаковић 2025, 116).

Наведени ставови, као ни они изнети у ранијим формално-правним актима која нису узимала у обзир међусобни договор и карактер делатности ове две установе и доступност материјалних средстава за даље истраживање и презентацију археолошког локалитета, у дисертацији се не разматрају. Такође, не анализира се ни постављање привременог паркинга у Дворишту Музеја, иницијално осмишљеног као привремено решење током одвијања инфраструктурних радова у оквиру *Чачанске родне*. Овај паркинг, који ни до данас није уклоњен, позициониран је на заштићеном простору два категорисана непокретна културна добра – споменика културе, и над потенцијалним трећим – римским утврђењем и средњовековним Градцем. Присуство ове привремене целине знатно деградира заштићен амбијент, што захтева свеобухватно сагледавање разлога за њено постављање и последица које тиме настају.

Када је реч о представљању правне заштите која се односи на катастарску парцелу 438/2 у Чачку (локалитет Двориште Музеја), у дисертацији се примећују следеће неусаглашености и недореченост. Након излиставања докумената о заштити овог простора (Алексић Чеврљаковић 2025, 112), наводи се и да археолошки локалитети имају трајну заштиту по Закону о културном наслеђу (2021, члан 32) (Алексић Чеврљаковић 2025, 54). Изостављен је допис Завода за заштиту споменика културе у Краљеву број 1419/3 од 16. 11. 2023. године упућен Музеју у Чачку, у којем се, поред допунских мера техничке заштите, у закључном пасусу наводи да је парцела 438/2 (Двориште Музеја) „парцела на којој се налази непокретно културно добро – споменик културе од великог значаја Зграда Окружног начелства у Чачку, што је правни основ њене заштите. У овом тренутку не постоји потреба, а ни оправданост, да се приступи утврђивању непокретног културног добра, посебно имајући у виду чињеницу да ће археолошка истраживања бити настављена" (Допунске мере 2023).

Након мишљења описаних у документима надлежне установе заштите, ауторка у дисертацији износи детаље нашег усменог договора о уступању дела документације са истраживања Дворишта Музеја у циљу

успостављања заштите (упореди Алексић Чеврљаковић 2025, 117, фуснота 202). Овај захтев се, међутим, ни до данас није реализовао.

Свеукупно, наведени ставови стварају конфузију услед неуједначености упутстава за конзерваторски третман, презентацију и формално-правну заштиту новооткривеног добра, као и фактора који на то утичу. Ако је, као што се више пута наводи, битан услов за предузимање активности ка заштити археолошког наслеђа на парцели 438/2 наставак археолошких ископавања, онда се, према садашњој динамици и обиму посла, покретање заштите може проценити у период између следећих двадесет до тридесет година.

Још један пример непотпуних информација налазимо у делу који се односи на локалитет у дворишту Гимназије, на којем су истражени каснoантички хореум и средњовековна некропола. Ископавања ове целине спроведена су у оквиру три (3) теренске кампање, а не две (2) како се наводи у дисертацији (Алексић Чеврљаковић 2025, 108, 132). Међутим, у овом случају већи проблем представља стање архитектонских остатака, који су након завршених ископавања у 2018. години прекривени фолијом и танким слојем земље због очекиване скорије презентације у оквиру новог спортског објекта. Од 2018. године па до данас ништа се није променило. Скромно покривени остаци архитектуре су у веома лошем стању, па се њихова презентација са минималним интервенцијама (Алексић Чеврљаковић 2025, 118, фуснота 205), тешко више може реализовати.

Стање грађевинских остатака се у дисертацији не разматра, а будућа презентација се доводи у искључиву везу са финансијским (не)могућностима инвеститора и његовим уверавањима о скорашњем започињању изградње (Алексић Чеврљаковић 2025, 108–109; 135). Изостављени су публиковани радови на ову тему (Дмитровић 2020, Дмитровић 2020а) у којима су изнети детаљи о запуштености локалитета и утицајем такве слике на локалну заједницу, поготову на ученике Гимназије, од којих се очекује да једног дана представљају замајац нашег друштва и потенцијалне учеснике у заштити културног наслеђа. Уместо афирмације културног наслеђа, овде се отвара питање: каква је последица овакве дугогодишње праксе? У назначеном контексту тешко ће се у скорије време остварити конструктиван дијалог са локалном заједницом, иако је он у самој дисертацији апострофиран као важан предуслов за презентовање нових археолошких садржаја јавности (Алексић Чеврљаковић 2025, 140, 164).

На основу две и по деценије личног и професионалног искуства у Чачку, сматрам да су изнете оцене о локалној средини преоштре. Неоправдано је тврдити да се археолошки локалитети посматрају као празан

простор без вредности. Такође, неприхватљиво је да управљачи и заједница немају свест о значају археолошких локалитета, што се не може доказивати искључиво изостанком прекршајних санкција или наводном неспремношћу за прихватање нових налазишта (Алексић Чеврљаковић 2025, 204–207). Узимајући у обзир све наведено, као и став да археолози кроз презентацију својих истраживања истичу сопствени значај, сматрам да су вредне археолошке структуре у центру Чачка – пре свега у Дворишту Народног музеја – један невероватан потенцијал, што сам износила и у медијима. Суграђани и туристи треба да буду више упознати са овим садржајима, јер се боља и атрактивнија локација за посетиоце не може ни замислити.

Археолошки локалитети у урбаном језгру савременог Чачка представљају изузетно значајан део културног наслеђа Србије и играју важну улогу у животу локалне заједнице. Располажући тако богатим и разноврсним фондом, Народни музеј у Чачку улаже максималне напоре у очување, презентацију и промоцију овог наслеђа, делујући свеобухватно и у складу са актуелним могућностима. Иако докторска дисертација Марије Алексић Чеврљаковић представља важан допринос теми очувања културног наслеђа, наша је обавеза да скренемо пажњу на изнете пропусте које нисмо имали прилику раније да предочимо. Према томе, сматрамо корисним да допунимо одређене делове и укажемо на грешке и недоречености како би се научна и стручна јавност објективно упознала са чињеничним стањем и добила потпуну и тачну слику о активностима које Музеј спроводи.

Катарина Дмитровић
Народни музеј, Чачак

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић Чеврљаковић, М. 2025. *Археолошки локалитети као културно наслеђе и предмет истраживања. Наслеђе римског периода у урбаном ткиву Чачка*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду.

Дмитровић, К. 2020. Археолошки локалитет двориште Гимназије у Чачку – могућности презентације и стварност, *Музеји* 7: 39–48.

Дмитровић, К. 2020а. Нека запажања о античким локалитетима у Чачку. У: *Римске терме – 50 година након открића: дијалог наслеђа и заједнице. Програм и апстракти скупа одржаног 29–30.октобра 2020. у Чачку* (ур. А. Гојгић, М. Алексић Чеврљаковић): 6–7. Чачак: Народни музеј.

Дмитровић, К. 2023. *Испод трада трад. Кратке приче о Чачку у римско доба кроз забаву и игру*. Чачак: Народни музеј.
Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2024. Резултати заштитних археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2022. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 40: 213–247.
Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2025. Резултати заштитних истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2023. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 41: 331–368.
Рајић, Д. 2023. Извештај о раду Народног музеја Чачак за 2022. годину, *Зборник радова Народног музеја* LIII: 253–274.
Рајић, Д. 2024. Извештај о раду Народног музеја Чачак за 2023. годину, *Зборник радова Народног музеја* LIV: 177–202.
Рајић, Д. 2025. Извештај о раду Народног музеја Чачак за 2024. годину, *Зборник радова Народног музеја* LV: 183–210.

ДОКУМЕНТАРНА ГРАЂА

Услови 2022. Услови заштите културног наслеђа за потребе израде Урбанистичког пројекта за кат. парцеле 438/1, 438/2, 725/1 и 725/2 КО Чачак, допис Завода за заштиту споменика културе Краљево, бр. 830/2 од 17.07.2022. године. Регистар Народног музеја Чачак.
Валоризација 2023. Валоризација налазишта у Дворишту Народног музеја Чачак, допис Завода за заштиту споменика културе Краљево, бр. 788/3 од 07. 07. 2023. године. Регистар Народног музеја Чачак.
Допунске мере 2023. Допунске мере техничке заштите, допис Завода за заштиту споменика културе Краљево, бр. 1419/3 од 16. 11. 2023. године. Регистар Народног музеја Чачак.
Закон о културном наслеђу 2021. Закон о културном наслеђу Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 129/2001.

IN MEMORIAM

Звонимир Недељковић
(1949–2026)

Са тугом смо примили вест да је 7. јануара 2026. године, у 77. години, преминуо Звонимир Недељковић, дугогодишњи археолог-конзерватор Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица. Његов одлазак означио је крај једног дугог и плодног професионалног пута, али и губитак колеге чији су дух, искуство и особен поглед на свет оставили траг међу свима који су са њим сарађивали.

Звонимир М. Недељковић рођен је 15. новембра 1949. године у Коретишту, код Гњилана. Студије археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду започео је школске 1968/69. године, а дипломирао 1974. Године 1976. засновао је породицу са Видосавом Крњајски, са којом је добио ћерку Милицу и сина Милоша.

Своју археолошку каријеру започео је на Косову, где је од 15. фебруара 1976. до краја 1987. године радио у Музеју Косова као кустос Збирке за период српске средњовековне државе[1]. Током тог периода учествовао је у истраживању бројних локалитета различитих хронолошких одређења – од праисторије до касног средњег века. Радио је на праисторијским некрополама у Грлици код Урошевца и Штимљу код Липљана, на рановизантијском

[1] Захваљујем Милошу Недељковићу и Слободану Фидановском на подацима.

утврђењу Чечан код Вучитрна, римској некрополи Пољанице код Подујева, као и на локалитетима Илијина глава код Велекинаца и Станишор код Гњилана. У Метохији је учествовао у истраживањима средњовековних некропола у Ђонају код Призрена и Кострцу код Суве Реке.

У оквиру пројекта „Косово у раном средњем веку", који су заједнички реализовали Народни музеј Србије и Музеј Косова, руководио је сондажним ископавањима на Новом Брду, као и заштитним ископавањима на локалитету Главица у селу Резале код Зубиног Потока. Резултате ових истраживања је објавио у радовима *Средњовековна некропола Грчко гробље у Резалама* (1984, *Гласник музеја Косова и Метохије* XIII–XIV) и *Резала – српско средњовековно гробље* (2005, *Косовско-метохијски зборник* 3).

Средином деведесетих година живот га је одвео у Војводину, где је наставио професионални рад у новом окружењу. У Међуопштинском заводу за заштиту споменика културе Суботица запослио се 4. августа 1995. године и у њему остао до краја радног века. На северу Бачке и Баната наставио је да истражује са истом енергијом, оставивши важан допринос познавању археолошког наслеђа овог дела Србије, од праисторијских насеља и некропола до средњовековних сакралних комплекса.

Већ у првим годинама рада у Заводу учествовао је у заштитним истраживањима на траси будућег ауто-пута Е-75, у оквиру радова на Коридору 10. Та истраживања, спроведена 1995. и 1997. године, била су део великих спасилачких археолошких акција у којима је требало ускладити интересе изградње и очувања културног наслеђа.

Са колегиницом Агнеш Секереш из Градског музеја Суботица током 2001. и 2002. године учествовао је у истраживањима средњовековне цркве на локалитету Каменити хат у Суботици. У околини Верушића открио је остатке сарматског насеља из 4. и 5. века, које је потом систематски истраживано од 2004. до 2010. године.

Руководио је и бројним другим заштитним ископавањима: на локалитетима Фермин и Шећерана у Сенти, Рибарски трг и Кнеса у Кањижи, као и на локалитету Позајмиште песка у Фекетићу, на траси будућег ауто-пута Е-75, где су 2010. године откривени остаци монументалне средњовековне цркве и некрополе. Са Градским музејом Суботица учествовао је и у истраживањима локалитета Капоња у Таванкуту.

Посебно место у његовом раду заузимало је Манастириште у Мајдану, које је истраживао у више наврата од 1996. до 2015. године. Ово налазиште са остацима манастирског комплекса, цркве и некрополе, с временом је прерасло у археолошки парк. На ископавањима су стасавале генерације

студената археологије, данас стручњака у музејима, заводима и научним установама.

Иако је иза себе оставио велики број теренских истраживања, административне обавезе и свакодневна борба са роковима и инвеститорима често су му остављали мало времена за објављивање резултата. Ипак, део тог рада забележен је у стручној литератури. За *Заштитар 1* (2006) писао је о археолошким налазиштима на територији Завода у Суботици. Исте године, са Небојшом Станојевим, објавио је рад *Манастириште – Мајдан* у *Археолошком прегледу* 4. Резултате истраживања локалитета Надвожњак 3 објавио је 2008. године у *Грађи за проучавање споменика културе Војводине* XXII–XXIII, у раду *Надвожњак 3 – аварска некропола*, док је ископавања локалитета Кнеса у Кањижи публиковао 2012. у зборнику *Заштитар 2*. Вишегодишња истраживања Манастиришта нашла су место и у монографији *Арача и средњовековно Потисје Баната* аутора Небојше Станојева.

Током читаве каријере био је присутан у стручном животу, учествовао на скуповима Српског археолошког друштва, посебно у оквиру Средњовековне секције и одржавао бројна професионална и пријатељска познанства. За свој вишедеценијски рад и допринос заштити археолошког наслеђа добио је 2017. године Велику награду Друштва конзерватора Србије.

Поред свега што је урадио као археолог, колеге ће га памтити и по нечем што се не може унети у библиографију. Био је човек посебног темперамента: циник, али не заједљив; строг, али не неприступачан. Припадао је генерацији која је археологију учила на терену, уз импровизацију, сналажљивост и искуство, али је умео да препозна и вредност нових метода и технологија. Недостајаће нам његов дух и живи хумор, непосредност и онај посебан начин на који је умео да посматра свет и окружење у коме живимо.

Неда Мирковић-Марић

IN MEMORIAM

Жељко Јеж
(1953–2026)

Одласком Жељка Јежа српска археологија изгубила је истраживача, стручњака за заштиту културног наслеђа и педагога који је значајан део радног и животног века посветио проучавању прошлости, очувању културних добара и раду са младима. Његово име остаје трајно везано за развој археологије у ваљевском крају, настанак и развој Истраживачке станице Петница, као и за бројне пројекте заштите и истраживања културног наслеђа Србије.

Рођен је 1953. године. Основно и средње образовање стекао је у Ваљеву, где је завршио Ваљевску гимназију. Након тога уписао је студије археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на коме је дипломирао и започео свој професионални пут. Још као средњошколац Жељко Јеж укључио се у развој истраживачке идеје која ће током наредних деценија оставити дубок траг не само у Ваљеву већ и на простору тадашње Југославије. Био је један од оснивача Друштва истраживача „Владимир Мандић Манда" 1969. године и први руководилац Групе за археологију. У време када су могућности за ваннаставни научни рад младих биле веома ограничене, Друштво истраживача представљало је јединствену средину у којој су ученици и студенти могли да стичу нова знања, учествују у истраживањима и развијају интересовања за науку. Под његовим руководством Група за ар-

хеологију окупила је велики број младих истраживача и реализовала низ теренских активности усмерених ка откривању и документовању археолошких локалитета. Резултати овог рада убрзо су привукли пажњу стручне јавности, а поред значајне подршке Новака Милошевића из Народног музеја у Ваљеву, у активности Друштва укључили су се и бројни стручњаци са Филозофског факултета Универзитета у Београду и Археолошког института. Сарадња са водећим археолозима тог времена допринела је афирмацији истраживачког рада младих и стварању чврстих темеља за будуће пројекте.

Даљи развој истраживачког покрета уследио је оснивањем сродних организација широм Србије и формирањем Младих истраживача Србије, у чијем је настанку Жељко Јеж имао активну улогу. Као руководилац програмске групе за археологију учествовао је у организацији бројних истраживачких акција које су младим људима омогућиле непосредно укључивање у научни рад. Посебно се издвајају истраживања реализована на подручју Кладова у оквиру Омладинске истраживачке акције „Тимок 77", током којих је евидентирано више до тада непознатих археолошких локалитета. Уследила су истраживања неолитског локалитета Непричава код Ваљева 1979. године, као и археолошко рекогносцирање подручја Брежђа 1980. године, када је откривен локалитет Шалитрена пећина, једно од најзначајнијих праисторијских налазишта западне Србије. Ови резултати показали су да омладинска истраживања могу имати значајан научни допринос и отворили су простор за амбициозније пројекте. Тако је током 1980. године настала идеја о свеобухватном интердисциплинарном проучавању Петнице и њене околине, као и о покретању систематских истраживања локалитета Петница – Насеље испред Мале пећине. Током 1981. и 1982. године реализоване су велике истраживачке акције, у којима су, поред Жељка Јежа, значајну улогу имали Влајко Ђокић и бројни млади истраживачи, док су стручну подршку пружали Новак Милошевић и академик Драгослав Срејовић. Остварени резултати привукли су пажњу стручне јавности и потврдили да млади истраживачи могу бити важан чинилац у процесу стицања нових научних сазнања.

Управо из искустава стечених током ових истраживања проистекла је идеја о стварању посебне научно-образовне установе која би младим талентима пружила могућност континуираног истраживачког рада и стручног усавршавања. Када је 1982. године основана Истраживачка станица Петница, Жељко Јеж био је међу њеним оснивачима и постао први руководилац Програма за археологију, чиме је ударио темеље јединственој школи археологије у Петници. Током свог рада у Петници развио је образовни модел заснован на непосредном истраживачком искуству, теренском раду и

активном укључивању младих у научне процесе. Кроз овај програм прошле су генерације ученика и студената, међу којима су многи касније постали истакнути археолози, музејски стручњаци, универзитетски професори и истраживачи у Србији и региону. Поред образовне делатности, Жељко Јеж био је иницијатор и учесник у низу истраживачких пројеката од изузетног значаја за проучавање прошлости ваљевског краја. Међу њима посебно место заузима пројекат „Ваљево у средњем веку", реализован у сарадњи са проф. др Ђорђем Јанковићем. Ова истраживања донела су нова сазнања о средњовековној прошлости града и околине, укључујући и откриће остатака најстаријег средњовековног трга Ваљева на локалитету Стадион, на ушћу Градца у Колубару. Истовремено, Петница захваљујући Жељку, постаје место интензивне сарадње домаћих и иностраних истраживача. У сарадњи са Универзитетом Колумбија из Виндзора покренута су истраживања палеолитских налазишта ваљевског краја, док је са локалитетом Петница – Насеље испред Мале пећине повезана и вишегодишња сарадња са археологом Хаскелом Гринфилдом. На тај начин Петница је током осамдесетих година прерасла локалне оквире и постала препознатљив центар научних истраживања и образовања младих. Посебну потврду оваквог развоја представљала је организација VI Скупа археолога Србије у Ваљеву 1984. године. Овај догађај није био само признање успешној организацији већ и потврда квалитета рада Програма за археологију и значаја који је Истраживачка станица Петница већ тада стекла у стручној јавности.

У периоду интензивног развоја Ваљева током осамдесетих година 20. века, Жељко Јеж дао је велик допринос унапређењу културног живота града и јачању његових културних институција. Међу бројним иницијативама у којима је учествовао посебно место заузима његово ангажовање у оснивању Модерне галерије, али и пресудна улога коју је имао у формирању Завода за заштиту споменика културе Ваљево, установе која ће у наредним деценијама постати један од кључних носилаца заштите културног наслеђа западне Србије. Као један од оснивача Завода, а потом и његов директор у периоду од 1988. до 1990. године, Жељко Јеж је учествовао у успостављању стручних и организационих основа рада ове институције. Захваљујући његовом залагању започет је процес систематске евиденције, валоризације и заштите великог броја споменика културе, археолошких локалитета и културно-историјских целина на подручју које је Завод покривао. Тиме су постављени темељи будућег развоја установе која ће током наредних година израсти у једну од најактивнијих институција заштите културног наслеђа у Србији. Посебно велик допринос дао је очувању и заштити старог

градског језгра Тешњар. Као члан стручног тима који је радио на његовој валоризацији и заштити, учествовао је у процесу захваљујући којем је овај јединствени урбани амбијент добио највиши степен заштите, чиме су створени услови за његово дугорочно очување као једног од најзначајнијих културно-историјских простора Србије. Након директорског мандата наставио је рад у Заводу као археолог, посвећујући се теренским истраживањима и заштити археолошког наслеђа. Руководио је истраживањима бројних локалитета, међу којима се издвајају Шалитрена пећина у Брежђу, Илића брдо у Чучугама, Црквине у Бабиној Луци, порта цркве у селу Ба, као и локалитети Каленић и порта цркве у Скобаљу у оквиру заштитних археолошких истраживања на простору Рударског басена Колубара. Ипак, посебно место у његовој стручној биографији заузимају истраживања локалитета Велимирови двори у Кључу и цркве са некрополом у Дићима код Љига. Резултати ових истраживања донели су нова сазнања о средњовековној прошлости Србије и представљају нека од његових најзначајнијих стручних остварења. Карактеристика ових, као и бројних других истраживачких пројеката којима је руководио, било је активно укључивање младих истраживача. Остајући доследан принципима на којима је градио свој рад још од времена Друштва истраживача и Петнице, Жељко Јеж је и у оквиру Завода пружао прилику новим генерацијама да стичу прва теренска искуства и развијају професионална интересовања за археологију. Сарадња са Истраживачком станицом Петница и Друштвом истраживача „Владимир Мандић Манда" никада није прекидана. Напротив, кроз заједничке пројекте, теренска истраживања и образовне активности наставио је да пружа подршку младим истраживачима, настојећи да створи стручни кадар који ће наставити истраживање и заштиту културног наслеђа ваљевског краја. Истовремено је развијао широку мрежу сарадње са заводима за заштиту споменика културе, универзитетским центрима, научним институтима и музејским установама, доприносећи јачању положаја археологије и заштите културног наслеђа у Србији. Активно је учествовао у раду Српског археолошког друштва и Друштва конзерватора Србије, а резултате својих истраживања објављивао је у стручним часописима, зборницима и другим научним публикацијама. Тематска ширина његовог рада, која је обухватала период од најстарије праисторије до касног средњег века, сведочи о истраживачкој радозналости, стручном знању и посвећености којима је током читаве каријере приступао проучавању културне баштине Србије. Уласком у нови миленијум своје богато знање и искуство ставио је у службу заштите културних добара на националном нивоу. Као сарадник Управе за борбу против организованог

криминала био је ангажован на пословима заштите археолошког материјала и културних добара, дајући допринос сузбијању илегалне трговине културним наслеђем и других облика његовог угрожавања. Ни након одласка у пензију није престао да буде активан. По повратку у Ваљево, наставио је да прати и подржава истраживања, учествује у културном животу града и пружа помоћ млађим колегама. Његово искуство, спремност да подели знање и искрена посвећеност струци остали су драгоцен ослонац генерацијама археолога које су долазиле након њега.

Посматрано из данашње перспективе, тешко је говорити о развоју археологије у Ваљеву и колубарском крају током последњих пет деценија, а не поменути име Жељка Јежа. Његов професионални пут био је нераскидиво повезан са настанком и развојем институција које су обликовале истраживачки, образовни и културни живот овог простора. Од Друштва истраживача „Владимир Мандић Манда", преко Младих истраживача Србије и Истраживачке станице Петница, до Завода за заштиту споменика културе Ваљево, Жељко је припадао генерацији ентузијаста која није само учествовала у раду постојећих установа већ их је стварала, развијала и обликовала за будуће генерације. За нас, његове млађе колеге из Ваљева, Жељко Јеж био је много више од археолога, руководиоца истраживања или стручњака за заштиту културног наслеђа. Готово да нема археолога из нашег града који током свог професионалног пута није макар у једном периоду учио од њега, сарађивао са њим или био под утицајем његових идеја и начина рада. Некима је био први руководилац на терену, другима ментор, сарадник или саветник, али свима нама представљао је незаобилазну карику у професионалном сазревању и разумевању археологије. Био је темпераментан, срчан и непосредан, понекад нагао у реакцијама, али увек искрен, добронамеран и спреман да помогне. Није се устручавао да каже оно што мисли нити да брани ставове за које је веровао да су исправни. Иза спољашње одлучности налазила се дубока посвећеност људима, струци и вредностима за које се залагао. Управо због тога остао је поштован и међу сарадницима са којима се није увек слагао, јер се иза сваке расправе налазила искрена жеља да се дође до најбољег решења.

Припадао је генерацији људи која је веровала да се знање не чува за себе већ преноси другима. Због тога је подједнаку пажњу посвећивао истраживањима и раду са младима, сматрајући да свако ново откриће добија пуни смисао тек онда када инспирише нову генерацију истраживача. Управо захваљујући таквом приступу створио је широк круг ученика, сарадника и пријатеља који данас настављају посао којем је посветио читав живот.

Међу бројним успоменама које су остале његовим пријатељима и сарадницима посебно место заузимају дани проведени на археолошким теренима. Поред истраживачког рада, Жељко је био познат и као врстан кувар, човек који је са истом страшћу приступао припреми оброка као и археолошким истраживањима. Многима су у сећању остали разговори вођени до касно у ноћ, дружења након напорног радног дана и атмосфера заједништва коју је умео да створи. Управо у таквим тренуцима најбоље се огледала његова способност да око себе окупља људе и ствара пријатељства која су трајала много дуже од једне истраживачке сезоне.

Данас, када говоримо о његовом животу и раду, не опраштамо се само од једног археолога. Опраштамо се од учитеља, покретача, сарадника и пријатеља који је оставио дубок траг у нашој струци и нашем граду. Његово највеће наслеђе нису само институције у чијем стварању је учествовао и локалитети које је истраживао, већ пре свега људи које је научио да мисле, истражују и воле археологију. Због тога ће Жељко Јеж остати упамћен не само као један од најзначајнијих археолога свог времена у Ваљеву већ и као учитељ генерација које данас настављају пут који је он трасирао.

Владимир Пецикоза

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукописи се предају на српском језику у ћириличкој верзији писма (са подршком Serbian Cyrillic) или неком од широко распрострањених европских језика (енглеском, немачком, француском, италијанском, руском). Уколико се рукопис предаје на српском језику, аутор је дужан да приложи и резиме на енглеском језику. Уколико се рад предаје на страном језику, треба да садржи и резиме на српском језику. Потписи испод слика и кључне речи треба да буду на српском и на енглеском језику уколико је основни текст на српском или енглеском, односно на српском и на основном језику текста уколико је основни текст француски, немачки и др. Речи, наводи и наслови писани на неком од страних језика треба да буду написани у свом изворном облику.

Чланци који се предају редакцији ***Гласника Срūскоī археолошкоī друштва*** треба да се припреме тако да садрже следећим редоследом: наслов, име и презиме аутора са афилијацијом, сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, захвалницу или напомемну (није обавезна), библиографију, резиме (посебан документ), графичке прилоге (посебни документи), наслови и текстуални садржај илустративних прилога (посебан документ) и контакт податке (посебан документ). Сви фајлови који се предају треба да садрже име аутора у називу фајла, на пример: petrovic-tekst.doc, petrovic-slika1.jpg, и слично.

Рукописи ће бити примљени само уколико су писани и опремљени у складу са наведеним правилима. Редакција ће вратити на дораду текстове који нису припремљени у складу са правилима. Сваки од приспелих радова редакција ***Гласника Срūскоī археолошкоī друштва*** проследиће анонимним рецензентима. Редакција одлучује о категоризацији позитивно оцењених рукописа, у складу са критеријумима наведеним у важећим актима о уређењу научних часописа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Радови се предају у дигиталној форми, на адресу sad.glasnik@gmail.com.

Цело Упутство се налази на сајту *Гласника Срūскоī археолошкоī друштва*: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

The manuscripts are submitted in the Serbian language in the Cyrillic version of the script (with Serbian Cyrillic support) or in some of the widespread European languages: English, German, French, Italian, Russian. If the manuscript is submitted in Serbian, the author is required to enclose a résumé in English. If the author submits the work in a foreign language which is not his or her native language, it is required to state the name of the translator, or the press corrector who prepared the version of the text in a foreign language. Besides, key words, résumé, and captions below the illustrations in Serbian should be added to the works written in a foreign language. Words, quotations and titles written in any of the foreign languages should be written in their original form.

The articles submitted to the editorial board of the *Journal of the Serbian Archaeological Society* should contain, in the following order: title, name of the author with the affiliation, summary (abstract), key words, body text, bibliography, acknowledgements (not required), résumé (separate file), graphical appendices (separate files), list of illustrations and textual content of illustrative annexes (separate file) and contact details (separate file).

The manuscripts will be accepted only if they are written and structured in accordance with these Guidelines. The editorial board of the *Journal of the Serbian Archaeological Society* will forward each of the incoming works to anonymous reviewers for peer review. The editorial board decides on the categorisation of the accepted manuscripts, in accordance with the criteria listed in the valid acts on editing scientific journals of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

The papers should be submitted in digital form via e-mail sad.glasnik@gmail.com.

The full text of the Guidelines is available on the website of the *Journal of the Serbian Archaeological Society*: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

Часопис *Гласник Српског археолошког друштва* је покренут 1984. као научно-стручно гласило Српског археолошког друштва и посвећен је свим темама из области археологије и сродних дисциплина које су укључене у археолошка истраживања (антропологија, архитектура, етнологија, историја уметности, историја, геологија итд.). У њему се објављују оригинални, претходно необјављени радови (оригинални научни радови, прегледни радови, кратка саопштења, извештаји с ископавања, осврти, критике, прикази, библиографије, биографије значајних археолога, некролози). *Гласник Српског археолошког друштва* излази једном годишње. У *Гласнику Српског археолошког друштва* објављују се радови на српском, енглеском, немачком, француском, италијанском и руском језику.

Часопис *Гласник Српског археолошког друштва* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Поступак предавања рукописа, рецензија и објављивање радова су бесплатни.

Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента, које одређује редакција. Рецензирање је потпуно анонимно (*double-blind*): идентитет аутора је непознат рецензентима и обрнуто. Идентитет рецензената остаје непознат ауторима пре, током и након поступка рецензије.

Аутори задржавају ауторска права на објављене радове и дају издавачу неискључиво право да чланак објави, да се у случају поновне употребе наведе као изворни издавач и да га дистрибуира у свим облицима и медијима. Чланци ће се дистрибуирати под Creative Commons-Attribution Nekomercijalno-NoDerivatives (CC BI-NC-ND).

Објављени материјал може да се користи у некомерцијалне сврхе под условом да се наведе одговарајућа заслуга и да се наведе линк ка лиценци.

Цео текст Уређивачке политике се налази на сајту *Гласника Српског археолошког друштва*: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

EDITORIAL POLICY

The *Journal of the Serbian Archaeological Society* was established in 1984 as a scientific professional journal of the Serbian Archaeological Society and it is dedicated to topics from all areas of archaeology and related disciplines that are included in archaeological research activities (anthropology, architecture, ethnology, history of arts, history, geology, etc.). It publishes original, previously unpublished papers (original scientific papers, scientific reviews, short and preliminary reports, excavation reports, book reviews, critical reviews, bibliographies, biographies of significant archaeologists, necrologies). The *Journal of the Serbian Archaeological Society* publishes papers written in Serbian, English, German, French, Italian, and Russian.

The *Journal of the Serbian Archaeological Society* is an Open Access Journal. All articles published in the *Journal* can be downloaded free of charge from the website of the *Journal* and used in accordance with the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

The process of submitting papers, peer reviews and publishing is free of charge.

All submitted papers go through the peer review process performed by two competent Reviewers, chosen by the Editorial Board. All reviews are completely anonymous, based on the double-blind peer review system: the identity of the Authors is not known to the Reviewers and vice versa. The identity of the Reviewers will remain unknown to the Authors before, during, and after the reviewing process.

Authors retain the copyright of the published papers and grant to the publisher the non-exclusive right to publish the article, to be cited as its original publisher in case of reuse, and to distribute it in all forms and media. Articles will be distributed under the Creative Commons-Attribution NonCommercial-NoDerivatives (CC BY-NC-ND).

The published material may be used for non-commercial purposes provided that the appropriate credit is given and a link to the license is provided. If the published material is remixed, transformed, or built upon, the modified material cannot be distributed.

The full text of the Editorial Policy is available on the website of the Journal of the Serbian Archaeological Society: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; уредник Драгана Антоновић. - 1984, бр. 1- . - Београд : Српско археолошко друштво, 1984- (Београд : BiroGraf). - 24 cm

Годишње. - Наслов од бр. 10 (1995) на срп. и енгл. језику: Гласник Српског археолошког друштва = Journal of the Serbian Archaeological Society. - Друго издање на другом медијуму: Гласник Српског археолошког друштва (Online) = ISSN 3009-3503
ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско археолошко друштво
COBISS.SR-ID 6519298